

वीर सेवा मन्दिर
दिल्ली

क्रम संख्या -

1-1-1

काल न० -

२५१

खण्ड

॥ श्री ३ ॥

॥ ऋग्वेदभाष्यम् ॥

श्रीमद्दयानन्द सरस्वती स्वामिना निर्मितम्
संस्कृतार्थभाष्यां समन्वितम्

द्विर्नायमण्डलम्

(चतुर्थ भागान्मकम्)

सवन् १९६१

अजमेर नगरे

वैदिक मन्त्रालये

मुद्रितम्

इस भाष्य की भाषा को पण्डितों ने बनाई और संस्कृत को भी उन्होंने शोध है ॥

श्री

११८

अथ द्वितीयं

—०-#-०—

विश्वानि देव सवितर्दुरि

यद्भद्रं तन्न मा सुद ॥ १ ॥

त्वम् ।

अत्भ्यः

मोपधीभ्यः

—ः

त्वमग्नि इत्यादिमस्य शोडशर्चस्य अद्भिरसः शौनहोत्रो भार्गवो

गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता ॥ १ पङ्क्तिः १ भुरिक् पङ्क्तिः

१३ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ ।

१५ विराट् जगती । १६ निचृज्जगती

छन्दः । निषादः स्वरः ३ । ५ । ८ ।

१० निचृत्त्रिष्टुप् ४ । ६ ।

११ । १२ । १४ । भुरिक्

त्रिष्टुप् ७ विराट् त्रिष्टुप्

छन्दः । धैवतः

स्वरः ॥

अथामिदं मन्त्रेण विद्वद्भिर्वाधिकृत्यमाह ॥

य दूसरे मण्डल का और उस में प्रथम सूक्त का आरम्भ है इस
प्रथम मन्त्र में अग्नि के दृष्टान्त से विद्वान् और विशारदियों के
कृत्य को कहने हैं ॥

त्वमग्ने द्युभिस्त्वमांशुशुचाणिस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्म
रिं । त्वं वनेभ्यस्त्वमोपधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते
से शुचिः ॥ १ ॥

अग्ने । द्युभिः । त्वम् । आशुशुक्षणिः । त्वम् ।
 । त्वम् । अश्मनः । परि । त्वम् । वनेभ्यः । त्वम् ।
 नः । त्वम् । नृणाम् । नृपते । जायसे । शुचिः ॥ १ ॥

पदाः - (त्वम्) (अग्ने) अग्निरिव राजमान विद्वन् (द्युभिः)
 काशैः (त्वम्) (आशुशुक्षणिः) शीघ्रकारी (त्वम्) (अद्भ्यः)
 जलेभ्यः (त्वम्) (अश्मनः) पापाणात् (परि) सर्वतः (त्वम्)
 (वनेभ्यः) जङ्गलेभ्यः (त्वम्) (ओषधीभ्यः) (त्वम्) (नृणाम्)
 मनुष्याणाम् (नृपते) नृणां पालक (जायसे) (शुचिः) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने नृपते यस्त्वं द्युभिर्गग्निरिव त्वमाशुशुक्षणि-
 स्त्वमद्भ्यः पालको मेघइव त्वमश्मनस्पारि रन्मिव त्वं वनेभ्यश्च
 न्द्रइव त्वमोषधीभ्यो वैद्यइव त्वं च नृणां मध्ये शुचिर्जायसे सं
 स्माभिः सत्कर्तव्योऽसि ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकत्वे—हे राजन् यथा विद्युत्स्वप्रका-
 शेन शीघ्रं गन्त्री जलपापाणवनौपधिपवित्रकारकत्वेन सर्वेषां पापि
 काऽस्ति तथा विद्वान् समग्रमामग्रापविताचारः सन् विद्यादिप्र-
 काशेन सर्वेषामुन्नतिकरो भवति । अयं निरुक्ते व्याख्यातः ॥ ६ १ ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान (नृपते) मनुष्यों की पालना
 करने वाले जो (त्वम्) आप (द्युभिः) विद्यादि प्रकाशों से विराजमान (त्वम्)
 आप (आशुशुक्षणिः) शीघ्रकारी (त्वम्) आप (अद्भ्यः) जलों
 पालना करने वाले मेघ के समान (त्वम्) आप (अश्मनः, परिः) पाप
 भोग से निकले रत्न के समान (त्वम्) आप (वनेभ्यः) जङ्गलों
 (त्वम्) आप (ओषधीभ्यः) औषधियों से वैद्य के समान

(त्वम्) आप (नृणाम्) मनुष्यों के बीच (शुचिः) पवित्र शुद्ध (जा) होते हैं सो हम लोग आप लोगों को सत्कार करने योग्य हैं ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—हे राजन् जैसे विजुली के प्रकाश से शीघ्र जाने वाली जल, पाषाण, वन, शौर औषधियों के पवित्र के से सब की पालना करने वाली है वैसे विद्वान् जन समग्र सामग्री से त्र आचरण वाला है। रश्मा विद्यादि के प्रकाश से सब की उन्नति करने प होना है इस मन्त्र का निरुक्त में भी व्याख्यान है ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तवाग्ने होत्रं तव पोत्रमृत्वियं तव नेष्ट्रं त्वम-
ग्निहतायतः । तव प्रशास्त्रं त्वमध्वरीयसि ब्रह्मा
चासि गृहपतिश्च नो दमे ॥ २ ॥

तव । अग्ने । होत्रम् । तव । पोत्रम् । ऋत्वियम् ।
तव । नेष्ट्रम् । त्वम् । अग्निहतायतः । तव । प्रशा-
स्त्रम् । त्वम् । अध्वरीयसि । ब्रह्मा । च । असि । गृहप-
तिः । च । नः । दमे ॥ २ ॥

पदार्थः—(तव) विद्याधर्मविनयैराजमानस्य (अग्ने) पाव-
वहलिष्ठ (होत्रम्) द्यूयते दीयते यस्मिँस्तत् (तव) (पोत्र-
पवित्रम् (ऋत्वियम्) ऋत्विगर्हम् (तव) (नेष्ट्रम्)
त्वम् (त्वम्) (अग्निहतायतः) पावकप्रदातिकरः (ऋतायतः)
॥त्मन ऋतं सत्यमिच्छतः (तव) (प्रशास्त्रम्) प्रशासनम्

(त्वम्) (अध्वरीयसि) आत्मनोऽध्वरमहिंसामिच्छसि (चतुर्वेदावित् (च) (असि) (गृहपतिः) गृहकृत्यस्य पाल (च) (नः) अस्माकम् (दमे) दाम्यन्ति जना यस्मिन् तस्मिन् गृहे । अयं मन्त्रः निरुक्ते व्याख्यातः । निरु० १ । ८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने अग्निरिव वर्तमान तव होत्रं तव पोत्रं नेष्टृमृत्वियं त्वमग्निदत्तायतस्तव प्रशास्त्रं चाऽस्ति यस्त्वमध्वरीय त्वं ब्रह्माचाऽसि नो दमे गृहपतिश्चाऽसि ॥ २ ॥

भावार्थः—यस्य पुरुषस्याग्निहोत्रवदुपकार ऋत्विक्कर्मवत् पवित्र क्रियाऽऽप्तवन्न्यायोऽग्निविद्याविज्ञातृवदुद्यमो न्यायाधीशवन्न्यायव्यवस्था यजमानवदाहिंसा वेदपारगवहिद्या गृहपतिवदैश्वर्यसंग्रहः स्यात्सस्यैव प्रशंसां प्राप्तुमर्हति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान बलवान् वर्तमान विद्वान् (त्वम्) विद्या, धर्म, और नम्रता से प्रकाशमान जो आप इन का (होत्रम्) त्रिम पदार्थ होमा जाता वह होना का काम (नव) आप का (पोत्रम्) पवित्र काम (तव) आप का (नेष्टृम्) पहुंचाने का काम वह है (ऋत्विग्यम्) जो ऋत्विजों के योग्य है (त्वम्) आप (अग्निन्) अग्नि को प्रदीप्त करने वाले और (ऋतायनः) अपने को मृत्यु की इच्छा करने वाले (तव) आप का (प्रशास्त्रम्) उत्तम शिक्षा करना काम है (त्वम्) आप (ब्रह्मा) अपने को अहिंसा कर्म की इच्छा करने (त्वम्) आप (ब्रह्मा) चारों-पक्ष जानने वाले (च, असि) हैं और (नः) हम लोगों के (दमे) हमें इन इन्द्रियों का दमन करने हैं इस घर में (गृहपतिः) घर के कामों को करने हारे (च) भी हैं ॥ २ ॥

भावार्थः—जिस पुरुष का अग्निहोत्र के तुल्य उपकार ऋत्विजों के समान पवित्र क्रिया आप विद्वानों के समान न्याय अग्नि विद्या को ज

वाले के समान उद्यम न्यायाधीश के समान न्यायव्यवस्था यज्ञ करने वाले के समान अहिंसा वेद पारङ्गन के समान विद्या और गृहपति के समान ऐश्वर्य का संग्रह ही वही प्रशंसा को प्राप्त होने योग्य होता है ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमी वि० ॥

त्वमग्ने इन्द्रो वृषभः सतामसि त्वं विष्णुरुरु-
गायो नमस्यः । त्वं ब्रह्मा रयिविद्ब्रह्मणस्पते त्वं
विधर्त्तः सचसे पुरन्ध्या ॥ ३ ॥

त्वम् । अग्ने । इन्द्रः । वृषभः । सताम् । असि । त्वम् ।
विष्णुः । उरुऽगायः । नमस्यः । त्वम् । ब्रह्मा । रयिऽवित् ।
ब्रह्मणस्पते । त्वम् । विधर्त्तरिति विऽधर्त्तः । सचसे ।
पुरन्ध्या ॥ ३ ॥

अर्थः—(त्वम्) (अग्ने) सूर्यवहर्त्तमान (इन्द्रः) ऐश्व-
र्य (वृषभः) दुष्टसामर्थ्यहन्ता (सताम्) सत्पुरुषाणां मध्ये
(अमि) (त्वम्) (विष्णुः) जगदीश्वरवत् (उरुगायः)
बहुभिः स्तुतः (नमस्यः) सत्कर्त्तुमर्हः (त्वम्) (ब्रह्मा) अखि-
लवेदाऽध्येता (रयिवित्) पदार्थविद्यायुक्तः (ब्रह्मणस्पते) वेद-
विद्याप्रचारक (त्वम्) (विधर्त्तः) यो विविधान् शुभान् गुणान्
धरति तत्सम्बुद्धौ (सचसे) समवैति (पुरन्ध्या) पुरं पूर्णां विद्यां
ध्यायति या तथा सह ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने इन्द्रो वृषभस्त्वं सतां नमस्योऽसि विष्णुस्त्वं
सतामुरुगायोऽसि । हे ब्रह्मणस्पते यस्त्वं रयिविद्ब्रह्माऽसि । हे विध-
र्त्तस्त्वं पुरन्ध्या सचसे ॥ ३ ॥

भावार्थः—यो मनुष्यो ब्रह्मचर्येणाऽऽप्तानां विदुषां सकाशात् प्राप्तविद्याशिक्ष ईश्वरवत्सर्वोपकारतया प्राप्तप्रशंसासत्कारः प्रत्यहं प्रज्ञया सर्वान् शुभगुणकर्मस्वभावान् धरति सोऽलंविद्यो भवति ॥३॥

पदार्थः—हे (अग्रे) सूर्य के समान वर्त्तमान (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (वृषभः) दुष्टों के सामर्थ्य को विनाशने वाले (त्वम्) आप (सताम्) सत्पुरुषों के बीच (नमस्यः) सत्कार करने योग्य (अस्ति) हैं (विष्णुः) जगदीश्वर के समान (त्वम्) आप सज्जनों को (उरुगायः) बहनों से कीर्त्तन किये हुए हैं । हे (ब्रह्मणस्पते) वेदविद्या का प्रचार करने वाले जो (त्वम्) आप (रयिवित्) पदार्थ विद्या के जानने (ब्रह्मा) समस्त वेद के पढ़ने वाले हैं । हे (विधत्तेः) जो नाना प्रकार के शुभ गुणों को धारण करने वाले (त्वम्) आप (पुरन्ध्या) पूर्ण विद्या के धारण करने वाली स्त्री उस के साथ (सचसे) सम्बन्ध करते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ब्रह्मचर्य से आप्त विद्वानों के समीप से विद्या शिक्षा को प्राप्त हुआ ईश्वर के समान उपकार दृष्टि से प्रशंसा और सत्कार को प्राप्त हुआ प्रतिदिन उत्तम बुद्धि से समस्त शुभ गुण कर्म और स्वभावों को धारण करना है वह संपूर्ण विद्यावान् होना है ॥ ३ ॥

अथ प्रकृतविषये राजशिष्यकृत्यमाह ॥

अव चलने हुए विषय मे राज शिष्य के कृत्य का वर्णनक० ॥

त्वमग्ने राजा वरुणो धृतव्रतस्त्वं मित्रो भवसि
दस्म ईड्यः । त्वमर्घ्यमा सत्पतिर्यस्य सम्भुजं
त्वमंशो विदथे देव भाजयुः ॥ ४ ॥

त्वम् । अग्ने । राजा वरुणः । धृतऽव्रतः । त्वम् । मित्र
भवसि । दस्मः । ईड्यः । त्वम् । अर्घ्यमा । सत्ऽपतिः
यस्य । सम्ऽभुजम् । त्वम् । अंशः । विदथे । देव । भाजयुः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) सूर्यवत्सर्वार्थप्रकाशक (राजा) शरीरात्ममनोभिस्तेजस्वी (वरुणः) वरः श्रेष्ठः (धृतव्रतः) स्वीकृतसत्यः (त्वम्) (मित्रः) प्राणवत् सुहृत् (भवसि) (दस्मः) दुःखानां दुष्टानामुपक्षेता (ईड्यः) स्तोतुमर्हः (त्वम्) (अर्घ्यमा) न्यायकारी (सत्पतिः) सतां पुरुषाणामाचाराणां च पालकः (यस्य) (सम्भुजम्) संभोक्तुम् (त्वम्) (अंशः) प्रेरकः (विदथे) संग्रामे (देव) कमनीयतम (भाजयुः) अर्धिप्रत्यर्थिनां न्यायव्यवस्थया विभाजयिता ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे देवाग्ने यस्त्वं धृतव्रतो वरुणइव राजा भवसि दस्म ईड्यो मित्रो भवसि यस्य राज्यस्य संभुजन्त्वमर्घ्यमा सत्पतिर्भवस्यंशस्त्वं विदथे भाजयुर्भवसि तस्मादस्माकं राजाऽसि ॥ ४ ॥

भावार्थः—येन सत्यं धृत्वाऽसत्यं त्यज्यते मित्रवन्सर्वस्मै सुखं दीयते स सत्यसन्धिर्दुष्टाचारात्पृथक्भूतः सत्याऽसत्ययोर्यथावद्विवेचनकारकः सर्वेषां मान्यः स्यात् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (देव) अतीवमनोहर (अग्ने) सूर्य के समान समस्त अर्थों का प्रकाश करने वाले जो (त्वम्) आप (धृतव्रत.) सत्य को धारण किये स्वीकार किये हुए (वरुणः) श्रेष्ठ के समान (राजा) शरीर आत्मा और मन से प्रतापवान् (भवसि) होते हैं (दस्म.) दुःख और दुष्टों के विनाश ध्यायने वाले (ईड्यः) प्रशंसा के योग्य (मित्र.) प्राण के मित्र होते हैं (यस्य) राज्य के (सम्भुजम्) संभोग करने को (त्वम्) आप (अर्घ्यमा) न्यायकारी (सत्पतिः) सज्जन और सदाचारों के पालने वाले होते हैं (अंशः) प्रेरणा करने सता (त्वम्) आप (विदथे) संग्राम में (भाजयुः) अर्थां प्रत्यर्थियों की तस्मात्स्वामी से पृथक् २ करने वाले होते हैं इस से हम लोगों के राजा हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—त्रिस से सत्य को धारण कर असत्य का त्याग किया जाता और मित्र के समान सब के लिये सुख दिया जाता है वह सत्यसन्धि दुष्टाचार से भलग हुआ सत्य और असत्य का यथावद्विवेचन करने वाला सब को मान करने योग्य होता है ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वमग्ने त्वष्टां विधते सुवीर्यं तव ग्रावो मि-
त्रमहः सजात्यम् । त्वमाशुहेमां रिरिषे स्वश्व्यं
त्वं नरां शर्धो असि पुरुवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥

आप
सम्

त्वम् । अग्ने । त्वष्टां । विधते । सुवीर्यम् । तव ।
ग्रावः । मित्रमहः । सजात्यम् । त्वम् । आशुहेमां ।
रिरिषे । सुश्व्यम् । त्वम् । नराम् । शर्धः । असि ।
पुरुवसुः ॥ ५ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) वह्निरिव वर्तमान (त्वष्टा) छेत्ता
(विधते) सेवमानाय नराय (सुवीर्यम्) सुष्ठुपराक्रमम् (तव)
(ग्रावः) ग्रा प्रशंसिता वाणी विद्यते यस्य तत्सम्बुद्धौ (मित्रमहः)
यो मित्राणि महति सत्करोति तत्सम्बुद्धौ (सजात्यम्) समानासु
जातिषु भवम् (त्वम्) (आशुहेमा) आशून् शीघ्रकारिणो
जनान् हिनोति वर्द्धयति सः (रिरिषे) प्रयच्छसि (स्वश्व्यम्)
शोभनेष्वश्वेष्वग्न्यादिषु भवम् (त्वम्) (नराम्) मनुष्याणाम्
(शर्धः) वल्लम् (असि) (पुरुवसुः) पुरुषां बहूनां वासयिता ॥५॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वष्टा त्वं विधते सुवीर्यं ददासि । हे मित्र-
महो ग्रावः तव सजात्यं प्रेमाऽस्ति । आशुहेमा त्वं स्वश्व्यं गिरिषे
स त्वं पुरूवसुर्नरां शर्धो वर्द्धकोऽसि ॥ ५ ॥

भावार्थः—यस्य पुरुषस्य सत्यावाक् परार्थः पराक्रमोऽस्ति स
राजसु प्रशंसितो भवति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्त्तमान विद्वान् (त्वष्टा) अज्ञान
का विनाश करने वाले (त्वम्) आप (विधते) सेवा करते हुए मनुष्य के लिये
(सुवीर्यम्) उत्तम पराक्रम को देने हैं । हे (मित्रमहः) मित्रों का सत्कार
करने वाले (ग्रावः) प्रशंसित वाणी से युक्त जन (तव) आप का (सजा-
त्यम्) समान जानियों में प्रसिद्ध हुआ प्रेम है (आशुहेमा) शीघ्रकारी जनों
को वृद्धि देने वाले (त्वम्) आप (स्वश्व्यम्) सुन्दर अग्न्यादि पदार्थों में प्रसिद्ध
हुए बल को (गिरिषे) देने हैं सो (त्वम्) आप (पुरूवसुः) बहुतों को निवास
देने वाले (नराम्) मनुष्यों के (शर्धः) बल के बढ़ाने वाले (असि) हैं ॥५॥

भावार्थः—जिस पुरुष की सत्यवाणी और परार्थ पराक्रम है वह राज-
जनों में प्रशंसायुक्त होता है ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वमग्ने रुद्रो असुरो महो दिवस्त्वं शर्द्धो मारुतं
पृक्ष ईशिषे । त्वं वातैररुणैयांसि शङ्गुयस्त्वं पूषा
विभृतः पासि नु त्मना ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्ने । रुद्रः । असुरः । महः । दिवः । त्वम् । शर्द्धः ।
मारुतम् । पृक्षः । ईशिषे । त्वम् । वातैः । अरुणैः । यासि ।
शङ्गुयः । त्वम् । पूषा । विभृतः । पासि । नु । त्मना ॥ ६ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) अग्निरिव दाहकृत् (रुद्रः) दुष्टानां रोदयिता (असुरः) मेघइव (महः) महान् (दिवः) प्रकाशमानस्य (त्वम्) (शर्द्धः) बलम् (मारुतम्) महद्विषयम् (पृक्षः) संपृक्तम् (ईशिषे) (त्वम्) (वातैः) वायुभिः (अरुणैः) अग्न्यादिभिः (यासि) प्राप्नोषि (शङ्खयः) शं सुखं गमयति सः (त्वम्) (पूषा) पोषकः (विधतः) सेवकान् (पासि) पालयसि (नु) सद्यः (त्मना) आत्मना ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं रुद्रोऽसुरो मेघइव महो महास्त्वं मारुतं पृक्षो दिवः शर्द्ध ईशिषे त्वं वातरुणैः सह यासि पूषा शङ्खयस्त्वं त्मना विधतो नु पासि तस्मात् कस्य सत्कर्तव्यो न भवसि? ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—ये जना बलमिच्छन्ति दुष्टान् सन्ताड्य धर्माचारिणः सुखयन्ति सदैव सर्वस्योन्नतिमिच्छन्ति तेऽसंख्यैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान दाह करने वाले (त्वम्) आप (रुद्रः) दुष्टों को रुलाने वाले (असुरः) मेघ के समान (महः) बड़े (त्वम्) आप (मारुतम्) मरुत् विषयक (पृक्षः) सम्बन्ध और (दिवः) प्रकाशमान पदार्थ के (शर्द्धः) बल के (ईशिषे) ईश्वर हैं उस के व्यवहार प्रकाश करने में समर्थ हैं (त्वम्) आप (वातैः) पवनों से और (अरुणैः) अग्नि आदि पदार्थों के साथ (यासि) प्राप्त होने हैं । (पूषा) पृष्टि करने और (शङ्खयः) सुख प्राप्ति कराने वाले (त्वम्) आप (त्मना) अपने से (विधतः) सेवकों की (नु) शीघ्र (पासि) पालना करते हैं इस से किस की सत्कार करने योग्य नहीं होने? ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो जन वल की इच्छा करते दुष्टाचारियों को अच्छे प्रकार ताड़ना देकर धर्माचारियों को सुखी करने और सदैव सब की उन्नति को चाहते हैं वे अतुल ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वमग्ने द्रविणोदा अरङ्कृते त्वं देवः सविता
रत्नधा असि । त्वं भगो नृपते वस्व ईशिषे त्वं
पायुर्दमे यस्तेऽविधत् ॥ ७ ॥

त्वं । अग्ने । द्रविणः । उदाः । अरङ्कृते । त्वम् । देवः । सविता ।
रत्नऽधाः । असि । त्वम् । भगः । नृऽपते । वस्वः । ईशिषे ।
त्वम् । पायुः । दमे । यः । ते । अविधत् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) सूर्यवत् सुखप्रदातः (द्रवि-
णोदाः) धनप्रदः (अरङ्कृते) पूर्णपुरुषार्थिने (त्वम्) (देवः)
कमनीयः (सविता) ऐश्वर्य प्रतिप्रेरकः (रत्नधाः) यो रत्नानि
दधाति सः (असि) (त्वम्) (भगः) ऐश्वर्यवान् (नृपते)
नृणां पालक (वस्वः) वसूनि (ईशिषे) (त्वम्) (पायुः)
पालकः (दमे) निजगृहे (यः) (ते) तव (अविधत्)
विदधाति ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमरङ्कृते द्रविणोदाः त्वं रत्नधाः सविता
देवोऽसि । हे नृपते भगवँस्त्वं वस्व ईशिषे यो दमे तेऽविधत् त्वत्सेवां
विदधाति तस्य त्वं पायुरसि ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये पुरुषार्थिनां मनुष्याणां सत्कर्तारोऽलसम्नां तिर-
स्कर्तारः परिचारकेभ्यः सुखस्य दातार ऐश्वर्यवन्तो भवेयुस्त इह
नृपतयो भवितुमर्हेयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सूर्य के समान सुख देने वाले (त्वम्) आप (अर-
ङ्कने) पूरे पुरुषार्थ करने वाले के लिये (द्वित्रिणोदाः) धन देने वाले (त्वम्)
आप (रत्नधाः) रत्नों को धारण और (सविता) ऐश्वर्य के प्रति प्रेरणा
करने वाले (देव.) मनोहर (असि) हैं । हे (नृपते) मनुष्यों की पालना
करने वाले और (भगः) ऐश्वर्यवान् (त्वम्) आप (वस्वः) धनों की (ईशित्वे)
ईश्वरता रखते हैं (यः) जो (ते) आप के (दमे) निज घर में (अविधत्)
विधान करता है उस के (त्वम्) आप (पायः) पालने वाले हैं ॥ ७ ॥

पृ
भावार्थः—जो पुरुषार्थी मनुष्यों का सत्कार तथा आलम्ब्य करने वालों का
तिरस्कार करने वाले और सेवकों के लिये सुख देने वाले ऐश्वर्यवान् हो वे ही
संसार में सब के राजा होने की योग्य होंगे ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमी वि० ॥

त्वामग्ने दम आ विश्पतिं विशस्त्वां राजानं
सुविदत्रमृञ्जते । त्वं विश्वानि स्वनीक पत्यमे त्वं
सहस्राणि शता दश प्रति ॥ ८ ॥

त्वाम् । अग्ने । दमे । आ । विश्पतिम् । विशः । त्वाम् ।
राजानम् । सुऽविदत्रम् । ऋऽञ्जते । त्वम् । विश्वानि ।
सुऽअनीक । पत्यमे । त्वम् । सहस्राणि । शता । दश ।
प्रति ॥ ८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) अग्निरिव (दमे) निजगृहे
 (आ) समन्तात् (विश्वपतिम्) प्रजापालकम् (विशः) प्रजाः
 (त्वाम्) (राजानम्) स्वस्वामिनम् (सुविदत्रम्) सुष्ठुदातारम्
 (ऋञ्जते) प्रसाधुवन्ति । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदमेकवचनञ्च
 ऋञ्जतिः प्रसाधनकर्मा०निघं० २ । ११ (त्वम्) (विश्वानि)
 सर्वाणि (स्वनीक) शोभनमनीकं सेना यस्य तत्सम्बुद्धौ (पत्यसे)
 पतिभावमाचरसि (त्वम्) (सहस्राणि) (शता) शतानि
 (दश) (प्रति) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विश्वपतिं त्वां विशो दमे आ ऋञ्जते सुवि-
 दत्रं त्वां राजानमृञ्जते । हे स्वनीक त्वं विश्वानि पत्यसे त्वं सह-
 स्राणि शता दश प्रति पत्यसे ॥ ८ ॥

भावार्थः—स एव राजा भवितुमर्हति यं सर्वाः प्रजाः स्वीकुर्युः
 स एव सेनापत्यमर्हति यो दशभिः शतैः सहस्रैश्च वीरैः सह योद्धुं
 शक्नोति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान प्रजापवान् (विश्वपतिम्) प्रजा की
 पालना करने वाले (त्वाम्) आप को (विशः) प्रजा जन (दमे) निज घर
 में (आ, ऋञ्जते) सब ओर से प्रसिद्ध करते हैं अर्थात् प्रजापति मानने हैं और
 (सुविदत्रम्) सुन्दर देने वाले (त्वाम्) आप को (राजानम्) अपना स्वामी
 प्रसिद्ध करते हैं । हे (स्वनीक) सुन्दर सेना रखने वाले (त्वम्) आप (विश्वानि)
 समस्त पदार्थों को (पत्यसे) पतिभाव को प्राप्त होते हैं और (त्वम्) आप
 (सहस्राणि) सहस्रों (शता) सैकड़ों और (दश) दहाइयों के (प्रति)
 प्रति पतिभाव को प्राप्त होते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—वही राजा होने योग्य है जिस की समस्त प्रजाजन स्वीकार करें वही सेनापति होने को योग्य है जो दश वा सौ वा सहस्र धीरों के साथ युद्ध कर सकता है ॥ ८ ॥

पुना राजशिष्यविषयमाह ॥

फिर राज शिष्य वि० ॥

त्वामग्ने पितरमिष्टिभिर्नरस्त्वां भ्रात्राय शम्या
तनूरुचम् । त्वं पुत्रो भवसि यस्तेऽविधत्त्वं सखा
सुशेवः पास्याधृषः ॥ ९ ॥

त्वाम् । अग्ने । पितरम् । इष्टिभिः । नरः । त्वाम् ।
भ्रात्राय । शम्या । तनूरुचम् । त्वम् । पुत्रः । भवसि ।
यः । ते । अविधत् । त्वम् । सखा । सुशेवः । पासि ।
आधृषः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) अग्निरिव वर्तमान राजन् (पित-
रम्) पालकम् (इष्टिभिः) होमैरिव सत्कारैः (नरः) मनुष्याः
(त्वाम्) (भ्रात्राय) बन्धुभावाय (शम्या) कर्मणा (तनूरुचम्)
तन्वो रोचन्ते यस्मै तम् (त्वम्) (पुत्रः) पुरु दुःखाद्रक्षकः
(भवसि) (यः) (ते) तव (अविधत्) विधत्ते (त्वम्)
(सखा) (सुशेवः) सुष्ठु सुखप्रदः (पासि) (आधृषः) सम-
न्ताद्धर्षणं कुर्वतः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं पुत्रो भवसि यस्ते सुखमविधत् । यः
सुशेवः सखा त्वमाधृषः पासि तं त्वां तनूरुचं तं त्वा पितरमिष्टि-
भिरग्निरिव वर्तमानं भ्रात्राय शम्या नरः पान्तु ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा होमादिना सुसेवितोऽग्नी रक्षको भवति तथा भ्रातरः सखायः पुत्रा भ्रातृन्मित्राणि पितृंश्च सेवन्ताम् ॥ १॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्तमान राजन् (यः) जो (त्वम्) आप (पुत्रः) बहुत दुःख से रक्षा करने वाले (भ्रत्रसि) होते हैं जो (ते) आप के सुख का (अविधत्) विधान करता है जो (सुशेवः) सुन्दर सुख देने वाले (सखा) मित्र (त्वम्) आप (आपृषः) सब ओर से धृष्टता करने वाले वनों को (पासि) पालते ही उन (त्वाम्) आप (तनूवृक्षम्) तनूवृक्ष अर्थात् जिन के लिये शरीर प्रकाशित होने वा उन (त्वाम्) आप (पितरम्) पालने वाले वा (रष्टिभिः) हवनों के समान सत्कारों से अग्नि के तुल्य वर्तमान को (भ्रात्राय) भार पने के लिये (शम्या) कर्म के साथ (नरः) मनुष्य पालें ॥१॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे होम आदि से अच्छा सेव-
किया हुआ अग्नि रक्षा करने वाला होता है वैसे भ्राता मित्र पुत्र जन अपने भ्राता मित्र और पितृयों को सेवें ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वमग्ने ऋभुराके नमस्य ऋ स्त्वं वाजस्य क्षुमतो
राय ईशिषे । त्वं विभास्यन्तु दक्षि दावने त्वं विशि
क्षुरसि यज्ञमातनिः ॥ १० ॥ १८ ॥

त्वम् । अग्ने । ऋभुः । आके । नमस्यः । त्वम् । वाज-
स्य । क्षुऽमतः । रायः । ईशिषे । त्वम् । वि । भासि ।
अन्तु । धक्षि । दावने । त्वम् । विशिऽक्षुः । अस्ति । यज्ञम् ।
आऽतनिः ॥ १० ॥ १८ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) सर्वशास्त्रपारंगत प्रतापवन् राजन्
 (ऋभुः) मेधावी (आके) समीपे (नमस्यः) सत्कर्तु योग्यः
 (त्वम्) (वाजस्य) विज्ञाननिमित्तस्य (क्षुमतः) बहूनादि
 विद्यते यस्य तस्य (रायः) धनस्य (ईशिषे) ईश्वरो भवसि (त्वम्)
 (वि) (भासि) प्रकाशयसि (अनु) (दक्षि) दहसि । अत्र
 बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (दावने) दानशीलाय (त्वम्)
 (विशिक्षुः) सुशिक्षकः (असि) (यज्ञम्) (आतनिः)
 विस्तारकः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वमृभुरसि त्वमाके नमस्योसि त्वं वाजस्य
 क्षुमतो राय ईशिषे त्वं विभास्यऽग्निरिवाऽनुदक्षि दावने विशिक्षु-
 स्त्वं यज्ञमातनिरसि ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—येऽग्निवत् प्रजापीडकान् दहन्ति
 पुरुषार्थेनैश्वर्यमुन्नयन्ति विद्याविनयसुशीलादि प्रकाशयन्ति ते सर्वै-
 र्माननीया भवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सर्व शास्त्र पारंगत प्रतापवान् राजन् (त्वम्) आप
 (ऋभुः) बुद्धिमान् हैं और (आके) समीप में (नमस्यः) नमस्कार सत्कार
 करने योग्य हैं (त्वम्) आप (वाजस्य) विज्ञान निमित्तक (क्षुमतः) बहुत अन्नादि
 पदार्थ समूह तिस के संबन्ध में विद्यमान उस (रायः) धन के (ईशिषे)
 ईश्वर होते हैं (त्वम्) आप (विभासि) विशेषता से सब पदार्थों का प्रकाश
 करते हैं और अग्नि के समान (अनुदक्षि) अनुकूलता से अज्ञान अन्य दुःख
 को दहन करने हो (दावने) दान शील (विशिक्षुः) उत्तम शिक्षा करने वाले
 (त्वम्) आप (यज्ञम्) यज्ञ का (आतनिः) विस्तार करने वाले (असि) हैं ॥ १० ॥

भावार्थः—एस मन्त्र में वाचकत्वं—जो अग्नि के समान प्रजाओं के बीड़ा देने वालों को जलाते हैं पुरुषार्थ से ऐश्वर्य की उन्नति करने हैं विद्या विनय और उत्तम शीलादि का प्रकाश करते हैं वे सब को माननीय होते हैं ॥ १० ॥

पुनरध्यापकविषयमाह ॥

फिर अध्यापक वि० ॥

त्वमग्ने अदितिर्देव दाशुषे त्वं होत्रा भारती
वर्द्धसे गिरा । त्वमिळा शतहिमासि दक्षसे त्वं
वृत्रहा वसुपते सरस्वती ॥ ११ ॥

त्वम् । अग्ने । अदितिः । देव । दाशुषे । त्वम् । होत्रा ।
भारती । वर्द्धसे । गिरा । त्वम् । इळा । शतऽहिमा । असि ।
दक्षसे । त्वम् । वृत्रऽहा । वसुऽपते । सरस्वती ॥ ११ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) विद्याप्रद विद्वन् (अदितिः) द्यौरिव
विद्यागुणप्रकाशकः (देव) प्रकाशमान (दाशुषे) दात्रे (त्वम्)
(होत्रा) आदातुमर्हे (भारती) या विद्या धर्त्राव (वर्द्धसे)
(गिरा) सुशिक्षाविद्यायुक्तया वाचा (त्वम्) (इळा) स्तोतुमर्हा
(शतहिमा) शतं हिमानि यस्या आयुषि सा (असि) (दक्षसे)
बलाय विद्याबलदानाय (त्वम्) (वृत्रहा) मेघहन्ता सूर्यइव
(वसुपते) धनस्य पालक (सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानयुक्तेव ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे देवाऽग्ने त्वं दाशुषेऽदितिरसि त्वं होत्रा भारती सन्
गिरा वर्द्धसे त्वं दक्षसे शतहिमा इडाऽसि । हे वसुपते त्वं वृत्रहा
तथा सरस्वत्यसि ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—सहिद्याऽध्यापकः शास्त्रपारङ्गतो विद्वान् मातृवत् पालयति सर्वतः सद्गुणान् ददाति ततः शिष्याः शीघ्रं विद्याबलयुक्ता भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (देव) प्रकाशमान (अग्ने) विद्या देने वाले विद्वान् (त्वम्) आप (दाशुषे) दानशील शिष्य के लिये (अदितिः) अन्तरिक्ष प्रकाश के समान विद्या गुणों का प्रकाश करने वाले हैं (त्वम्) आप (होत्रा) ग्रहण करने योग्य (भारती) विद्या धारण करने वाली बालिका के समान होते हुए (गिरा) सुन्दर शिष्या और विद्यायुक्त बाणी से (वर्द्धसे) वृद्धि को प्राप्त होते हैं (त्वम्) आप (दक्षसे) विद्या बल के देने के लिये (शतहिमा) सौ वर्ष जिस की आयु वह (इडा) स्तुति के योग्य अध्यापिका के समान (असि) हैं हे (वसुपते) धन के पालने वाले (त्वम्) आप (वृत्रहा) मेघहन्ता सूर्य के समान तथा (सरस्वती) प्रज्ञान विज्ञानयुक्त बाणी के समान हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—अच्छी विद्या का पढ़ाने द्वारा शास्त्र का पारगन्ता विद्वान् जन माता के समान पालना करता है और सब विषयों से उत्तम गुणों को देता है उस से शिष्यजन शीघ्र विद्या बलयुक्त होते हैं ॥ ११ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वमग्ने सुभृत उत्तमं वयस्तव स्पार्हे वर्ण आ
संहृशि श्रियः । त्वं वाजः प्रतरणो बृहन्नसि त्वं
रयिर्बहुलो विश्वतस्पृथुः ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । सुभृतः । उत्तमम् । वयः । तव । स्पार्हे ।
वर्णैः । आ । संहृशि । श्रियः । त्वम् । वाजः । प्रतरणः ।
बृहन् । असि । त्वम् । रयिः । बहुलः । विश्वतः । पृथुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) विद्युदिव बलिष्ठ (सुभृतः) शोभनं कर्म भृतं येन सः (उत्तमम्) श्रेष्ठम् (वयः) कमनीयं जीवनम् (तव) (स्फार्हे) अभीप्सनीये (वर्षे) शुक्रादिगुणे (आ) (संदशि) सम्भग्द्रष्टव्ये (श्रियः) लक्ष्मीः (त्वम्) (वाजः) ज्ञानवान् (प्रतरणः) यः प्रकृष्टतया दुःखानि तरति (बृहन्) वर्द्धमानः (असि) (त्वम्) (रयिः) द्रव्यरूपः (बहुलः) बहूनि सुखानि लाति (विश्वतः) सर्वतः (पृथुः) विस्तीर्णः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्त्वं रयिर्बहुलो विश्वतस्पृथुः सुभृतः प्रतरणो बृहन्नसि यस्त्वं वाजोऽसि यस्य तव स्फार्हे संदशि वर्षा उत्तमं वय आ श्रियश्च वर्तन्ते स त्वमध्यापको भव ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसो गुणकर्मस्वभावतो विद्युतं विदित्वा कार्येषु संप्रयुज्य श्रीमन्तो भवन्ति ब्रह्मचर्येण दीर्घायुषश्च जायन्ते तथा सर्वविद्यायुक्तैर्मनुष्यैर्भावितव्यम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विजुली के समान बली जन जो (त्वम्) आप (रयिः) द्रव्यरूप (बहुलः) बहुत सुखों के ग्रहण करने हारे (विश्वतः) सब से (पृथुः) विस्तार को प्राप्त (सुभृतः) उत्तम कर्म जिन्होंने ने धारण किया (प्रतरणः) कठिनता से दुःखों को पार होते और (बृहन्) बढ़ते हुए (असि) हैं जो (त्वम्) आप (वाजः) ज्ञानवान् हैं जिन (तव) आप के (स्फार्हे) इच्छा करने और (संदशि) अच्छे प्रकार देखने योग्य (वर्षे) वर्षा में (उत्तमम्) उत्तम (वयः) मनोहर जीवन (आ, श्रियः) और सब ओर से लक्ष्मी वर्तमान है सो (त्वम्) आप अध्यापक हूजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् जन गुण कर्म स्वभाव से विजुली को जान और कार्यों में उस का अच्छे प्रकार प्रयोग कर श्रीमान् होते हैं और ब्रह्मचर्य से दीर्घायु होते हैं वैसे सब विद्या युक्त मनुष्यों को होना चाहिये ॥ १२ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वामग्ने आदित्यास आस्यं १ त्वां जिह्वां शुच-
यश्चक्रिरे कवे । त्वां रातिसाचो अध्वरेषु सश्चिरे
त्वे देवा हविरदन्त्याहुतम् ॥ १३ ॥

त्वाम् । अग्ने । आदित्यासः । आस्यम् । त्वाम् । जिह्वाम् ।
शुचयः । चक्रिरे । कवे । त्वाम् । रातिऽसाचः । अध्वरेषु । सश्चिरे ।
त्वे इति । देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) अग्निवर्त्तमान आस विहन्
(आदित्यासः) द्वादश मासाइव विद्यार्थिनः (आस्यम्) मुख-
मिव प्रमुखम् (त्वाम्) (जिह्वाम्) वाणीम् (शुचयः) पवित्राः
(चक्रिरे) कुर्वन्ति (कवे) सकलसाङ्गोपाङ्गवेदवित् (त्वाम्)
(रातिसाचः) दानं सेवमानाः (अध्वरेषु) अहिंसनीयेषु व्यव-
हारेषु (सश्चिरे) समवयन्ति (त्वे) त्वयि (देवाः) विद्वांसः
(हविः) अत्तुमर्हम् (अदन्ति) (आहुतम्) समन्ताद्गृहीतम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे कवेऽग्ने सूर्यमादित्यासइव यं त्वामास्यं शुचयस्त्वां
जिह्वामिव चक्रिरेऽध्वरेषु रातिसाचस्त्वां सश्चिरे यस्मिन् त्वे वर्त्तमाना
देवा आहुतं हविरदन्ति स त्वमस्माकमध्यापको भव ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा संवत्सरमाश्रित्य मासा मुख-
माश्रित्य देहपुष्टिर्जिह्वां समाश्रित्य रसविज्ञानं यज्ञं प्राप्य विद्वत्स-
त्कार उत्तममनं प्राप्य रुचिश्च जायते तथाप्तानध्यपकानाश्रित्य
मनुष्याः शुभगुणलक्षणा जायन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) समस्त साङ्गोपाङ्ग वेद के जानने वाले (अग्ने) अग्नि के समान वर्तमान विद्वन् (आदित्यासः) वारह महीना जैसे सूर्य को जैसे विद्यार्थी जन जिन (त्वाम्) आप की (आस्यम्) मुख के समान अग्रगन्ता और (शुचयः) पवित्र शुद्धात्मा जन (त्वाम्) आप की (जिह्वाम्) वाणी रूप (चक्रिरे) कर रहे मान रहे हैं तथा (अध्वरेषु) न नष्ट करने योग्य व्यवहारों में (रातिषाचः) दान के सेवने वाले जन (त्वाम्) आप की (सश्विरे) सम्यक् प्रकार से मिलने हैं (त्वे) तुम्हारे होते (देवाः) विद्वान् जन (आहुतम्) सब ओर से ग्रहण किये हुए (हविः) भक्षण करने योग्य पदार्थ की (अदन्ति) खाने हैं सो आप हमारे अध्यापक हूँतिये ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे संवत्सर का आश्रय ले कर महीने मुख का आश्रय लेकर शरीर की पुष्टि जिह्वा के आश्रय से रस क विज्ञान यज्ञ को प्राप्त हो विद्वानों के सत्कार और उत्तम अन्न को पाकर रुचि होती है जैसे आप शास्त्रज्ञ धर्मात्मा विद्वानों को प्राप्त हो कर मनुष्य शुभ गुण लक्षण युक्त होते हैं ॥ १३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वे अग्ने विश्वे अमृतांसो अद्रुह आसा देवा
हविरदन्त्याहुतम् । त्वया मर्तांसः स्वदन्त आसुतिं
त्वं गर्भो वीरुधां जज्ञिषे शुचिः ॥ १४ ॥

त्वे इति । अग्ने । विश्वे । अमृतांसः । अद्रुहः । आसा ।
देवाः । हविः । अदन्ति । आऽहुतम् । त्वया । मर्तांसः ।
स्वदन्ते । आऽसुतिम् । त्वम् । गर्भः । वीरुधाम् । जज्ञिषे ।
शुचिः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(त्वे) त्वयि (अग्ने) अग्निवत् स्वप्रकाशक (विश्वे)
 सर्वे (अमृतासः) स्वस्वरूपेण जन्ममरणरहिता जीवात्मानः
 (अद्रुहः) त्यक्तद्रोहाः (आसा) मुखेन । अत्र छान्दसो वर्णः
 लोप इति न लोपः (देवाः) विद्वांसः (हविः) (अदन्ति)
 (आहुतम्) (त्वया) (मर्त्तासः) शरीरयोगेन जन्ममरणरहिताः
 (स्वदन्ते) सुष्ठु भुञ्जानाः (आसुतिम्) समन्ताज्जन्मभावम्
 (त्वम्) (गर्भः) कुक्षिस्थः (वीरुधाम्) लतावृक्षादीनां मध्ये
 (जज्ञिषे) जायसे (शुचिः) पवित्रः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वे सत्यद्रुहो विश्वेऽमृतासो देवा आहुत
 मासा हविरदन्ति येन त्वयासा स्वदन्तो मर्त्तास आसुतिं भजन्ते
 यस्त्वं वीरुधां गर्भोऽग्निवद्गर्भो भूत्वा शुचिस्सन् जज्ञिषे तं त्वां
 विद्या प्राप्तय आश्रयन्ति ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सर्वे जीवा विद्यमानेऽग्नौ
 सति जीवितुं भोक्तुं चार्हन्ति तथाऽग्नेष्वध्यापकेषु सत्सु पवित्रा राग
 द्वेपरहिता ऐहिकं पारमार्थिकं सुखं प्राप्य मुक्तावानन्दिता जन्मान्तर-
 संस्कारे पवित्रा जायन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान प्रकाशमान आप (त्वे) तुम्हारे
 होते (अद्रुहः) द्रोह छोड़े हुए (विश्वे) सब (अमृतासः) अपने २ रूप से
 जन्म मरण रहित जीवात्मा जिन के वे (देवाः) विद्वान् जन (आहुतम्)
 प्राप्त होने योग्य पदार्थ को (आसा) मुख से (हविः) जो कि विद्वानों के
 खाने योग्य है (अदन्ति) खाने हैं तथा जिन (त्वया) आप की प्रेरणा से
 (स्वदन्ते) सुन्दरना से भोजन करने हुए (मर्त्तासः) शरीर के योग से जन्म

मरण सहित मनुष्य (आसुतिम्) जन्मयोग अर्थात् विद्या जन्म का संयोग सेवते हैं जो (त्वम्) आप (वीरुधाम्) जना वृक्षादिकों के बीच (गर्भः) गर्भरूप अग्नि जैसे जैसे हो कर (शुचिः) पवित्र होते हुए (जज्ञिषे) प्रसिद्ध होते हैं उन आप का विद्या की प्राप्ति के लिये लोग आश्रय करते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सब जीव विद्यमान अग्नि के होते जीने और भोजन करने को योग्य होते हैं जैसे शास्त्रज्ञ धर्मात्मा पढ़ाने वालों के होते पवित्र रागद्वेषरहित सामारिक और पारमार्थिक सुख को प्राप्त हुए मुक्ति के बीच आनन्द करते हुए जन्मान्तर संस्कार में पवित्र होते हैं ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वं तान्त्सञ्च प्रति चासि मज्मनाग्ने सुजात
प्र च देव रिच्यसे । पृक्षो यदत्र महिना वि ते
भुवदनु द्यावापृथिवी रोदसी उभे ॥ १५ ॥

त्वम् । तान् । सम् । च । प्रति । च । असि । मज्मना ।
अग्ने । सुऽजात । प्र । च । देव । रिच्यसे । पृक्षः । यत् ।
अत्र । महिना । वि । ते । भुवत् । अनु । द्यावापृथिवीऽ-
इति । रोदसीऽ इति । उभेऽ इति ॥ १५ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (तान्) निःश्रेयसाभ्युदयसाधकान् (सम्)
संघाते (च) (प्रति) प्रतिनिधौ (च) (असि) (मज्मना)
बलेन (अग्ने) विद्युद्द्व्यतिरिक्त (सुजात) सुष्ठुप्रसिद्धे (प्र)

(च) (देव) विद्यादातः (रिच्यसे) पृथग्भवसि (पृक्षः)
विद्यासंपर्चनम् (यत्) (अत्र) अस्मिन् संसारे (महिना)
महिम्ना (वि) (ते) तव (भुवत्) भवति (अनु) (द्यावा-
पृथिवी) (रोदसी) रोदननिमित्ते (उभे) हे ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सुजात देवाग्ने यस्त्वं मज्जना तौश्च प्रति च संचासि
प्ररिच्यसे च उभे रोदसी द्यावापृथिवीइव महिना यदत्र पृक्षः प्राप्नो-
ऽसि यस्य ते तव विद्याऽनु विभुवत् स च त्वमस्माकमध्यापक
उपदेशकश्च भव ॥ ३५ ॥

भावार्थः—यथा पावकेऽनेके गुणाः सन्ति तथा विद्वत् सेविषु धर्म्ये
प्रवर्त्तमानेष्वधर्मानिवृत्तेष्विव वहवः शुभगुणा जायन्ते ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (सुजात) सुन्दर प्रसिद्धिवान् (देव) विद्या देने वाले
(अग्ने) विजुली के समान सब से अलग विद्वान् जो (त्वम्) आप (मज्जना)
बल से वा पुष्पार्थ से (तान्) उन मनुष्यों को कि जो मोक्ष सुख और सांसा-
रिक सुख साधने वाले हैं (प्रति, च) प्रतिनिधि और (सम, च) मिले हुए
भी (अस्ति) हैं (च) और (प्र, रिच्यसे,) अलग होने हो और (उभे)
दोनों (रोदसी) सांसारिक नुचुड सुख के कारण रोने के निमित्त जो (द्यावा-
पृथिवी) द्यावापृथिवी के समान (महिना) अपने महिमा से (यत्) जो (अत्र)
यहां (पृक्षः) विद्या संबन्ध को भी प्राप्त हो जिन (ते) आप की विद्या
(वि, अनु, भुवत्) अनुकूल विशेषना से हीनी है सो आप हमारे अध्यापक
और उपदेशक हूजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जैसे अग्नि में अनेक गुण हैं वैसे विद्वानों की सेवा करने
और धर्म से प्रवर्त्तमान होने अधर्म से निवृत्त जनों में इस संसार में बहुत शुभ
गुण उत्पन्न होने हैं ॥ १५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ये स्तोतृभ्यो गोत्रग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमु-
पसृजन्ति सूरयः । अस्माञ्च ताँश्च प्र हि नेषि
वस्य आ बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥ १९ ॥

ये । स्तोऽतृभ्यः । गोत्रग्राम् । अश्वपेशसम् । अग्ने ।
रातिम् । उपऽसृजन्ति । सूरयः । अस्मान् । च । तान् ।

च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विद-

थे । सुवीराः ॥ १६ ॥ १९ ॥

पदार्थः—(ये) धार्मिका विद्यार्थिनः (स्तोतृभ्यः) सकलवि-
द्याध्यापकेभ्यो विद्वद्भ्यः (गोत्रग्राम्) गावइन्द्रियाण्यग्रसराणि यस्यां
ताम् (अश्वपेशसम्) शीघ्रगन्तु पेशो रूपमिव रूपं यस्यां ताम्
(अग्ने) विद्वन् (रातिम्) विद्यादानक्रियाम् (उपसृजन्ति)
ददते (सूरयः) विद्याजिज्ञासवो मनुष्याः (अस्मान्) (च) (तान्)
(च) (प्र) (हि) खलु (नेषि) नयसि (वस्यः) अत्युत्तमं वासः
स्थानम् (आ) (बृहत्) महत् (वदेम) (विदथे) विद्यासं-
ग्रामे (सुवीराः) उत्तमैः शौर्यादिगुणैरुपेताः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं, ये सूरयः स्तोतृभ्यो गोत्रग्रामश्वपेशसं
रातिमुपसृजन्ति ताँश्चास्माँश्च वस्य आप्रणेषि हि सुवीरा वयं विदथे
बृहद्वदेम ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा विद्वांसः सर्वोत्तम विद्यादानं दत्त्वाऽस्मान्भ्योश्च विदुषः कुर्वन्ति तथाऽस्माभिरपि ते सदा प्रसादनीयाः ॥ १६ ॥

अत्राम्निदृष्टान्तेन विद्वद्विद्यार्थिकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सद्गतिरस्तीति वेदितव्यम् ॥

इति द्वितीयमण्डले प्रथमं सूक्तमेकोनविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् आप (पे) जो (सूरयः) विद्या ज्ञान चाहते हुए जन (स्तोतृभ्यः) समस्त विद्या के अध्यापक विद्वानों के लिये (गोअग्राम्) जेस में इन्द्रिय अग्रगन्ता हों (अश्वपेशसम्) उस शशिगामी प्राणी के समान रूप वाली (रानिम्) विद्यादान क्रिया को (उप, सृजन्ति) देने हैं (तान्, च) उन को और (अस्मान्, च) हम लोगों को भी (वस्यः) अत्युत्तम निवास स्थान (आ, प्र, नेपि, हि) अच्छे प्रकार उत्तमता से प्राप्त करने ही इसी से (सुवीराः) उत्तम शूरवादि गुणों से युक्त हम लोग (विदथे) विवाद संग्राम में (बृहत्) बहुत (वदेम) कहें ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलुप्तोपमालं०—हे मनुष्यो जैसे विद्वान् सर्वोत्तम विद्यादान देके हम को तथा औरों को विद्वान् करने हैं वैसे हम को भी चाहिये कि उन को सदा प्रसन्न करें ॥ १६ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दृष्टान्त से विद्वान् और विद्यार्थियों के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्तार्थ के साथ संगति समझनी चाहिये ॥

यह दूसरे मण्डल में प्रथम सूक्त और उन्नीशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

यज्ञेनेति त्रयोदशर्षस्य द्वितीयस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः ।

अग्निर्देवता १ । २ । ७ । १२ विराट् जगती । ४ जगती

५ । ६ । ९ । १३ निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः

३ । ६ । ८ । १० । ११ भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनरग्निविषयतो विद्द्गुणानाह ॥

अब द्वितीय सूक्त का आरम्भ है उस में फिर अग्नि के दृष्टान्त से विद्वानों के गुणों को कहने हैं ॥

यज्ञेन वर्द्धत जातवेदसमग्निं यजध्वं हविषा
तना गिरा । समिधानं सुप्रयसं स्वर्णरं द्युक्षं
होतारं वृजनेषु धूर्षदम् ॥ १ ॥

यज्ञेन । वर्द्धत । जातवेदसम् । अग्निम् । यजध्वम् ।
हविषा । तना । गिरा । समिधानम् । सुप्रयसम् । स्वः
ऽनरम् । द्युक्षम् । होतारम् । वृजनेषु । धूःऽसदम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(यज्ञेन) सङ्गतिकरणेन (वर्द्धत) (जातवेदसम्)
जातवित्तम् (अग्निम्) (यजध्वम्) सङ्गच्छध्वम् (हविषा)
दानेन (तना) विस्तृतया (गिरा) वाण्या (समिधानम्)
सम्यक् प्रदीप्तम् (सुप्रयसम्) सुष्ठु कमनीयम् (स्वर्णरम्) सुखस्य
नेतारम् (द्युक्षम्) प्रकाशमानम् (होतारम्) आदातारम् (वृजनेषु)
ब्रजन्ति जना येषु मार्गेषु (धूर्षदम्) यानानां धुरं गमयितारम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो जना यूयं तना गिरा वृजनेषु धूर्षदं होतारं
समिधानं सुप्रयसं युक्तं स्वणरं जातवेदसमग्निं हविषा यजध्वमनेन
यज्ञेन वर्द्धत ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या शिल्पक्रियया विद्युदादिस्वरूपं यानादिषु
कार्येषु संप्रयुञ्जीरंस्त ऐश्वर्यं लभेरन् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो तुम (तना) विस्तृत (गिरा) वाणी से (वृज-
नेषु) जिन मार्गों में जन जाने हैं उन में (धूर्षदम्) विमानादिकों की धुरियों
को ले जाने तथा (होतारम्) पदार्थों को ग्रहण करने वाले (समिधानम्)
प्रचण्ड दीप्तिपुक्त (सुप्रयसम्) सुन्दर मनोहर (युक्तम्) प्रकाशमान (स्वर्ण-
म्) सुख की प्राप्ति कराने वाले (जातवेदसम्) उत्तम होता है धन जिस से
उस (अग्निम्) अग्नि को (हविषा) दान से (यजध्वम्) प्राप्त होओ और
उम (यज्ञेन) यज्ञ से (वर्द्धत) बढ़ो ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य शिल्प क्रिया से विजुली आदि के रूप को यान
विमान आदि के कार्य में अच्छे प्रकार युक्त करें वे ऐश्वर्य को प्राप्त हों ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विपयमाह ॥

किं उमी वि० ॥

**अभि त्वा नक्तीरुपसो ववाशिरेऽग्ने वत्सं न
स्वसरेषु धेनवः । दिवइवेदरतिर्मानुषा युगा क्षयो
भासि पुरुवार संयतः ॥ २ ॥**

**अभि । त्वा । नक्तीः । उषसः । ववाशिरे । अग्ने ।
वत्सम् । न । स्वसरेषु । धेनवः । दिवःऽइव । इत् । अरतिः ।
मानुषा । युगा । आ । क्षयः । भासि । पुरुवार । संयतः ॥२॥**

पदार्थः—(अभि) अभितः (त्वा) त्वाम् (नक्तीः) रात्रीः
 (उपसः) दिनानि (ववाशिरे) शब्दायन्ते (अग्ने) अग्निरिव
 प्रदीप्त विद्मन् (वत्सम्) (न) इव (स्वसरेषु) गोष्ठेषु (धेनवः)
 गावः (दिवद्भव) सूर्यप्रकाशादिव (इत्) एव (अरतिः) प्रापकः
 (मानुषा) मनुष्याणामिमानि (युगा) युगानि वर्षाणि (क्षयः)
 निवासहेतवः (भासि) (पुरुवार) बहुभिर्भरणीय (संयतः)
 सम्यङ् नियमितः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने स्वसरेषु वत्सं धेनवो न नक्तीरुपसस्त्वाभि,
 ववाशिरे । हे पुरुवार त्वं दिवद्भवेदरतिर्मानुषा युगा क्षयश्च संय
 आ भासि ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा गावः स्ववत्सान् प्राप्नुवन्ति तथ
 कालविभागा विद्मंसं परिश्रमिणं प्राप्नुवन्ति । यतस्तस्य सर्वाणि
 कार्याणि नियतकालेन संपद्यन्ते । अलसानां कार्याणि कदाचिदपि
 यथासमयं न भवन्ति परिश्रमिणो विद्मंसो रातिसमयानपि कार्य-
 कालमाश्रित्य यथेष्टसमयं कार्यं कुर्वन्ति । तथा मानुषसम्बन्धि
 पूर्णायुर्लभन्ते न तु परिश्रमेणायुषो हानिमाप्नुवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अभि के तुल्य प्रदीप्त विद्मन् जन (स्वसरेषु) गोष्ठों
 में (वत्सम्) बछड़े को (धेनवः) गायें (न) जैसे रंभवाती हैं वैसे (नक्तीः)
 रात्रि और (उपसः) दिन (त्वा) आप को (अभि, ववाशिरे) मव और
 से शब्दायमान करते हैं अर्थात् प्रत्येक काम के नियत समय में आप अपने
 शब्दादि व्यवहार को प्राप्त होते हो । हे (पुरुवार) बहुतों को स्वीकार करने
 योग्य आप (दिवद्भव) सूर्य प्रकाश के समान अपने प्रकाश से (इत्) ही

(अरतिः) सर्व व्यवहारों की प्राप्ति कराने वाले (मानुषा) मनुष्य सम्बन्धी (युगा) युगवर्षों को और (क्षपः) निवास हेतु रात्रि समयों को (संयतः) संयम किये हुए (आ, भासि) अच्छे प्रकार प्रकाशमान होते हैं ॥ २ ॥

यद्

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे गौयें अपने बछड़ों को प्राप्त होतीं

वैसे काल विभाग परिश्रमी विद्वान् जन को प्राप्त होते हैं । जिस कारण उस के सब कार्य नियमयुक्त काल से सिद्ध होते हैं । आलसी जनों के काम कभी भी नियम समय पर नहीं होते । परश्रमी विद्वान् जन रात्रि के समयों की भी अपने कार्य का समय मान कर जैसा चाहते वैसे समय पर कार्य किया करते हैं और मनुष्य सम्बन्धी पूर्णायु को प्राप्त होते हैं किन्तु परिश्रम से आयु की हानि को नहीं प्राप्त होते ॥ २ ॥

प्रच०

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

३म्)

फिर उसी वि० ॥

उस

उस

तं देवा बुध्रे रजसः सुदंससं दिवस्पृथिव्योररतिं
न्यैरिरे । रथमिव वेद्यं शुक्रशोचिषमग्निं मित्रं न
क्षितिषु प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

तम् । देवाः । बुध्रे । रजसः । सुदंससम् । दिवः । पृथिव्योः ।
अरतिम् । नि । एरिरे । रथम् । इव । वेद्यम् । शुक्रशोचिषम् ।
अग्निम् । मित्रम् । न । क्षितिषु । प्रशंस्यम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(तम्) पूर्वोक्तम् (देवाः) विहांसः (बुध्रे) अन्त-
रिक्षे (रजसः) लोकस्य मध्ये (सुदंससम्) शोभनानि दंसांसि
कर्माणि यस्मात्तम् (दिवस्पृथिव्योः) सूर्यभूम्योर्मध्ये (अरतिम्)
प्राप्तम् (नि) नितराम् (एरिरे) कम्पयन्ति गमयन्ति (रथमिव)
(वेद्यम्) वेदितुं योग्यम् (शुक्रशोचिषम्) शुक्रमाशुकरं शोचिस्तेजो

यस्मिंस्तम् (अग्निम्) विद्युदादिस्वरूपम् (मित्रम्) सखायम्
(न) इव (क्षितिषु) पृथिवीषु (प्रशंस्यम्) प्रशंसितुमर्हम् ॥३॥

अन्वयः—ये देवा बुध्ने रजसो दिवस्पृथिव्योर्मध्येऽरतिं सुदंससं
शुक्रशोचिषं वेद्यं तमग्निं क्षितिषु प्रशंस्यं मित्रन्न रथमिव न्येरिरे ते
महत्सुखं कथं न लभेरन् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—हे मनुष्या यद्यन्तरिक्षे स्थितेषु पदा-
र्थेषु वर्तमानं वह्निं विदित्वा रथवत्कार्येषु चालयेयुस्तर्हि स मित्रवत्
कार्याणि साधयेत् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (देवाः) विद्वान् (बुध्ने) अन्तरिक्ष में वा (रजसः) लो-
के बीच में वा (दिवस्पृथिव्योः) सूर्य पृथिवी के बीच (अरतिम्) प्राप्त (सु-
ससम्) जिस से सुन्दर काम बनते हैं (शुक्रशोचिषम्) और शीघ्रता कर
वाला नेत्र जिस में विद्यमान (वेद्यम्) जानने योग्य (तम्) उस (अग्निम्)
अग्नि को (क्षितिषु) पृथिवियों में (प्रशंस्यम्) प्रशंसनीय (मित्रम्) मि-
त्र के (न) समान वा (रथमिव) रथ के समान (न्येरिरे) निरन्तर कपाते अर्थात्
चलाते हैं वे अत्यन्त सुख को क्यों न प्राप्त होवें ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे मनुष्यो यदि अन्तरिक्ष में स्थित
पदार्थों में वर्तमान अग्नि को जान कर रथ के समान कार्यों में चलावें तो वह
मित्र के समान कार्यों को सिद्ध करे ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तमुक्षमाणं रजसि स्व आ दमे चन्द्रमिव सुरुचं
ह्वार आ दधुः । पृश्न्याः पतरं चितयन्तमक्षभिः
पाथो न पायुं जनसी उभे अन्तु ॥ ४ ॥

तम् । उक्षमाणम् । रजसि । स्वे । आ । दमे । चन्द्रम-
ऽइव । सुऽरुचम् । ह्वरे । आ । दधुः । पृश्न्याः । पतरम् ।
चितयन्तम् । अक्षऽभिः । पाथः । न । पायुम् । जनसी
इति । उभे इति । अनु ॥ ४ ॥

पदार्थः—(तम्) (उक्षमाणम्) सिञ्चन्तम् (रजसि) ऐश्व-
र्ये (स्वे) स्वकीये (आ) समन्तात् (दमे) गृहे (चन्द्रमिव)
हिरण्यमिव । चन्द्रमिति हिरण्यना० निघं० १ । २ (सुरुचम्)
सुष्ठुप्रकाशमानम् (ह्वरे) ह्वरन्ति कुटिलां गतिं गच्छन्ति पदार्था
(स्मिँस्तास्मिन् (आ) (दधुः) दधति (पृश्न्याः) अन्तरिक्षस्य
मध्ये (पतरम्) पतन्तम् (चितयन्तम्) (अक्षभिः) इन्द्रियैः
(पाथः) उदकम् (न) इव (पायुम्) यः पिबति तम् (जनसी)
जनयिष्यौ यावापृथिव्यौ (उभे) (अनु) ॥ ४ ॥

अन्वयः—ये विहांसो जनसी उभे पाथः पायुन् वरत्तमानं रज-
स्युक्षमाणं स्वे दमे चन्द्रमिव सुरुचं पृश्न्या ह्वरे पतरं चितयन्तं
तमाग्निमक्षभिरन्वादधुस्ते पदार्थविदो जायन्ते ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथोदकं पिपासितं तर्पयति तथा
कार्येषु संप्रयोजितोऽग्निरैश्वर्येण सह जनान् योजयति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् जन (जनसी) सब पदार्थों को उत्पन्न करने वाली
यावापृथिवी अर्थात् सूर्य पृथिवी के सम्बन्ध से मानुषी सृष्टि के अन्धादि पदार्थ
उत्पन्न होते हैं (उभे) दोनों वा (पाथः) जल (पायुम्) उस के पीने वाले
को (न) वैसे वर्त्तमान तथा (रजसि) ऐश्वर्य के निमित्त (उक्षमाणम्)
सींचा हुआ (स्वे) अपने (दमे) कला घर में (चन्द्रमिव) सुवर्ण के समान

(आ, सुकृत्तम्) अच्छे प्रकार प्रकाशमान (पृथ्व्याः) वा अन्तरिक्ष के बीच (ह्वारे) जिस व्यवहार में कुटिल गति को पदार्थ प्राप्त होते हैं उस में (पत-
त्तम्) गमन को प्राप्त होता (चितयन्तम्) और पदार्थों को इकट्ठा करना (तम्)
उस अग्नि की (अक्षभिः) इन्द्रियों के साथ (अन्वादधुः) अनुकूलता से
स्थापन करते हैं वे पदार्थवेत्ता होते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे जल पियासे को तृप्त करना है
वैसे कार्यों में संप्रयुक्त क्रिया हुआ अग्नि ऐश्वर्य के साथ जनों को युक्त करता है ॥४॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स होता विश्वं परिं भूत्वध्वरं तम् हव्यैर्मनुष
ऋञ्जते गिरा । हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्-
दौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अन्तु ॥ ५ ॥ २० ॥

सः । होता । विश्वम् । परिं । भूतु । अध्वरम् । तम् ।
ऊं इति । हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा । हिरिशिप्रः ।
वृधसानासु । जर्भुरत् । द्यौः । न । स्तृभिः । चितयत् ।
रोदसी इति । अन्तु ॥ ५ ॥ २० ॥

पदार्थः—(सः) (होता) आदाता (विश्वम्) सर्वम् (परि)
(भूतु) (अध्वरम्) अहिंसनीयं शिल्पसाध्यं व्यवहारम् (तम्)
(उ) वितर्के (हव्यैः) होतुं ग्रहीतुं योग्यैः पदार्थैः (मनुषः) मनुष्याः
(ऋञ्जते) प्रसाधयन्ति (गिरा) वाण्या (हिरिशिप्रः) हरण-
शीलहनुः (वृधसानासु) वर्द्धमानासु प्रजासु (जर्भुरत्) भृशं
धरेत् (द्यौः) सूर्यः (न) इव (स्तृभिः) नक्षत्रैः (चितयत्)
(रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (अन्तु) ॥ ५ ॥

तम् । उक्षमाणम् । रजसि । स्वे । आ । दमे । चन्द्रम्-
ऽइव । सुऽरुचम् । ह्वारे । आ । दधुः । पृश्न्याः । पतरम् ।
चितयन्तम् । अक्षभिः । पाथः । न । पायुम् । जनसी
इति । उभे इति । अनु ॥ ४ ॥

पदार्थः—(तम्) (उक्षमाणम्) सिञ्चन्तम् (रजसि) ऐश्व-
र्ये (स्वे) स्वकीये (आ) समन्तात् (दमे) गृहे (चन्द्रमिव)
हिरण्यमिव । चन्द्रमिति हिरण्यना० निघ० १।२ (सुरुचम्)
सुषुप्रकाशमानम् (ह्वारे) ह्वरन्ति कुटिलां गतिं गच्छन्ति पदार्था
(स्मिँस्तस्मिन् (आ) (दधुः) दधति (पृश्न्याः) अन्तरिक्षस्य
उस
उस
। ध्ये (पतरम्) पतन्तम् (चितयन्तम्) (अक्षभिः) इन्द्रियैः
(पाथः) उदकम् (न) इव (पायुम्) यः पिवति तम् (जनसी)
जनयिष्यौ यावापृथिव्यौ (उभे) (अनु) ॥ ४ ॥

अन्वयः—ये विद्वांसो जनसी उभे पाथः पायुन् वर्तमानं रज-
स्युक्षमाणं स्वे दमे चन्द्रमिव सुरुचं पृश्न्या ह्वारे पतरं चितयन्तं
तमग्निमक्षभिरन्वादधुस्ते पदार्थविदो जायन्ते ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथोदकं पिपासितं तर्पयति तथा
कार्येषु संप्रयोजितोऽग्निरैश्वर्येण सह जनान् योजयति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् जन (जनसी) सब पदार्थों को उत्पन्न करने वाली
यावापृथिवी अर्थात् सूर्य पृथिवी के सम्बन्ध से मानुषी सृष्टि के अन्नादि पदार्थ
उत्पन्न होते हैं (उभे) दोनों वा (पाथः) जल (पायुम्) उस के पीने वाले
को (न) वैसे वर्तमान तथा (रजसि) ऐश्वर्य के निमित्त (उक्षमाणम्)
सींचा हुआ (स्वे) अपने (दमे) कला घर में (चन्द्रमिव) सुवर्ण के समान

(आ, सुकृत्तम्) अग्ने प्रकार प्रकाशयान (पृथ्व्याः) वा अन्तरिक्ष के बीच (द्वारे) जिस व्यवहार में कुटिल गति को पदार्थ प्राप्त होने हैं उस में (पग-रम्) गमन को प्राप्त होता (चितयन्तम्) और पदार्थों को इकट्ठा कराना (तम्) उस अग्नि को (अक्षभिः) इन्द्रियों के साथ (अन्वाद्भुः) अनुकूलता से स्थापन करते हैं वे पदार्थवेत्ता होने हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे जल पियासे को नृप करता है वैसे कार्यों में संप्रयुक्त किया हुआ अग्नि ऐश्वर्य के साथ जनों को युक्त करता है ॥४॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स होता विश्वं परि भूत्वध्वरं तम् हव्यैर्मनुष
ऋञ्जते गिरा । हिरिशिप्रो वृधसानासु जर्भुरद्- ६
द्यौर्न स्तृभिश्चितयद्रोदसी अन्नु ॥ ५ ॥ २० ॥ १

सः । होता । विश्वम् । परि । भूतु । अध्वरम् । तम् ।
ह्वं इति । हव्यैः । मनुषः । ऋञ्जते । गिरा । हिरिशिप्रः ।
वृधसानासु । जर्भुरन् । द्यौः । न । स्तृभिः । चितयत् ।
रोदसी इति । अन्नु ॥ ५ ॥ २० ॥

पदार्थः—(सः) (होता) आदाता (विश्वम्) सर्वम् (परि)
(भूतु) (अध्वरम्) अहिंसनीयं शिल्पसाध्यं व्यवहारम् (तम्)
(उ) वितर्कें (हव्यैः) होतुं ग्रहीतुं योग्यैः पदार्थैः (मनुषः) मनुष्याः
(ऋञ्जते) प्रसाधयन्ति (गिरा) वाण्या (हिरिशिप्रः) हरण-
शीलहनुः (वृधसानासु) वर्द्धमानासु प्रजासु (जर्भुरत्) भृशं
धरेत् (द्यौः) सूर्यः (न) इव (स्तृभिः) नक्षत्रैः (चितयत्)
(रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (अन्नु) ॥ ५ ॥

अन्वयः—यो हिरिशिप्रो होता तं विश्वमध्वरं परि भूतु तमु हव्यै-
गिरा मनुष ऋज्जते योऽग्निर्वधसानासु रोदसी अनु द्यौः स्तृभिर्न
चितयज्जर्भरत्स सर्वैः कार्येषु संप्रयोक्तव्यः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा सूर्यो नक्षत्राणि प्रकाशयति
तथायमग्निः सर्वं विश्वं विभावयति । ये पठनश्रवणाभ्यामग्निविद्यां
गृह्णन्ति ते सुभूषिता जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो (हिरिशिप्रः) ऐसा है कि जिस के मुख्यावयव पदार्थ को हरने
और (होना) ग्रहण करने वाले हैं (तम्) उस (विश्वम्) समस्त (अध्व-
रम्) न नष्ट करने योग्य शिल्प साध्य व्यवहार को (परि, भूतु) विचारे और
उस को (उ) तर्क द्वितर्क के साथ (हव्यैः) ग्रहण करने योग्य पदार्थों और
उस (गिरा) वाणी से (मनुषः) मनुष्य (ऋज्जते) प्रसिद्ध करते हैं । जो अग्नि
उस (वधसानासु) बड़ी हुई प्रजाओं में (रोदसी) द्यावापृथिवी के (अनु) अनु-
कूल (द्यौः) सूर्य (स्तृभिः) नक्षत्र अर्थात् तारागणों के साथ (न) जैसे
उससे पदार्थों से (चितयत्) चेतन करे वा (जर्भरत्) निरन्तर पदार्थों को धारण
करे (सः) वह सब को कार्यों में अच्छे प्रकार युक्त कराने योग्य है ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे सूर्य नक्षत्रों को प्रकाशित करना
है वैसे यह अग्नि समस्त विश्व को प्रकाशित करना है जो पढ़ने और सुनने से
अग्नि विद्या का ग्रहण करने हैं वे सुभूषित होते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वान् के वि० ॥

स नो रेवत्समिधानः स्वस्तये संदस्वानूयि-
मस्मासु दीदिहि । आ नः कृणुष्व सुविताय रोदसी
अग्ने हव्या मनुषो देव वीतये ॥ ६ ॥

सः । नः । रेवत् । संऽइधानः । स्वस्तये । संऽददस्वान् ।
रयिम् । अस्मासु । दीदिहि । आ । नः । कृणुष्व । सुविताय ।
रोदसी इति । अग्ने । हव्या । मनुषः । देव । वीतये ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) (नः) अस्माकम् (रेवत्) बहुधनयुक्तं
व्यवहारम् (समिधानः) सम्यक् प्रकाशमानः (स्वस्तये) सुखाय
(संददस्वान्) सम्यग्दाता (रयिम्) श्रियम् (अस्मासु)
(दीदिहि) प्रकाशय (आ) (नः) अस्मान् (कृणुष्व) कुरु
(सुविताय) ऐश्वर्याय (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (अग्ने) विद्वन्
(हव्या) होतुमानागुगर्हामि (मनुषः) मनुष्यान् (देव) त्वत्त्वात् पा,
विचक्षण (वीतये) प्राप्तये ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे देवाऽग्ने विद्वन् दया स समिधानः संददस्वान-
ग्निर्नः स्वस्तये रेवद्धाति तथा त्वमस्मासु रयिमा दीदिहि नः सुवि-
ताय कृणुष्व च यथा वा रोदसी हव्या मनुषः प्रापयन्त्यौ वीतये
स्यातां तथा त्वं भव ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा संसाधितोऽग्निर्धनप्राप्तिनि-
मित्तो जायते तथा सुसंगता विद्वांसो मनुष्याणां विद्याप्राप्तिहेतवो
भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (देव) व्यवहार विद्या कुशल (अग्ने) विद्वान् जैसे (सः)
वह (समिधानः) सम्यक् प्रकाशमान (संददस्वान्) अच्छे अग्नि (नः)
हम लोगों के (स्वस्तये) सुख के लिये (रेवत्) बहुत धनयुक्त व्यवहार को
धारण करता है वैसे आप (अस्मासु) हम लोगों में (रयिम्) धन की (आ,
दीदिहि) प्रकाश कीजिये और (नः) हम लोगों की (सुविताय) ऐश्वर्य के

लिये (कृष्युष्व) संनद्ध कीजिये वा जैसे (रोदसी) द्यावापृथिवी (ब्रह्मा) ग्रहण करने योग्य वदार्थ (मनुष्यः) मनुष्यों को प्राप्त कराती हुई (वीनये) सुख प्राप्ति के लिये होती हैं वैसे आप हूतिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे संसिद्ध किया हुआ अग्नि धर्म प्राप्ति का निमित्त होता है वैसे अच्छे प्रकार प्राप्त हुए विद्वान् जन मनुष्यों को विद्या प्राप्ति के हेतु होने हैं ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

दा नो अग्ने बृहतो दाः सहस्रिणो दुरो न
वाजं श्रुत्या अपा वृधि । प्राची द्यावापृथिवी
ब्रह्मणा कृधि स्वर्णं शुक्रमुपसो वि दिद्युतः ॥

दाः । नः । अग्ने । बृहतः । दाः । सहस्रिणः । दुरः ।
न । वाजम् । श्रुत्यै । अपा । वृधि । प्राची इति । द्यावा-
पृथिवी इति । ब्रह्मणा । कृधि । स्वः । न । शुक्रम् । उपसः ।
वि । दिद्युतः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(दाः) देहि (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने) अग्निरिव
वर्तमान (बृहतः) महतो भोगान् (दाः) ददाति (सहस्रिणः)
असंख्यातसुखाङ्गयुक्तान् (दुरः) द्वाराणि (न) इव (वाजम्)
ज्ञानम् (श्रुत्यै) श्रवणेन । अत्र सुब् व्यत्ययेन तृतीयार्थे चतुर्थी
(अपा) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (वृधि) वृणु (प्राची)
प्राग्वर्तमाने (द्यावापृथिवी) (ब्रह्मणा) धनेन सह (कृधि)
कुरु (स्वः) (न) इव (शुक्रम्) आशुकरम् (उपसः)
दिवसान् (वि) (दिद्युतः) द्योतमानान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं नो बृहतः पदार्थान् दाः वाजन्दुरो न श्रुत्यै सहस्रिणो दा अपा दधि च प्राची द्यावापृथिवी ब्रह्मणा रुधि उपसः शुक्रं स्वर्णं विदियुतः रुधि ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—येऽग्निवदसङ्ख्यानि सुखानि द्वारवह्नियामार्गं यथासमयं कार्यैर्दिवसान् संयुजन्ति ते सूर्यपृथिवीवदन्नादियोगेन सुखिनो भवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्त्तमान विद्वान् आप (नः) इम लोको के लिये (बृहतः) बहुत भोग करने के पदार्थों को (दाः) दीजिये (वाजम्) ज्ञान (दुरः) द्वारों के (न) समान (श्रुत्यै) श्रवण से (सहस्रिणः) असंख्यात सुखरूपी अंगयुक्त पदार्थों को (दाः) दीजिये और (अपा, दधि) उन को प्रगट कीजिये तथा (प्राची) जो पहिले से वर्त्तमान (द्यावा-पृथिवी) द्यावापृथिवी को (ब्रह्मणा) धन से युक्त (रुधि) कीजिये (उपसः) दिनों को (शुक्रम्) शीघ्रकारी (स्वः) सुख के (न) समान (वि, विद्युतः) विशेष प्रकाशित कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—जो अग्नि के तुल्य असंख्य सुख द्वारों के समान विद्या मार्ग और यथा समय कार्यों से दिवसों को संयुक्त करने हैं वे सूर्य और पृथिवी के समान अन्नादि के संयोग से सुखी होने हैं ॥७॥

अथ विह्वह्नियान्तर्गतराजवर्णनमाह ॥

अथ विद्वानों के विषय के अन्तर्गत राजवि० ॥

स इधान उषसो राम्या अनु स्वर्णं दीदेद-
रुषेण भानुना । होत्राभिरग्निर्मनुषः स्वध्वरो राजा
विशामतिथिश्वारुरायवे ॥ ८ ॥

सः । इधानः । उषसः । राम्याः । अनु । स्वः । न ।
दीदेत् । अरुषेण । भानुना । होत्राभिः । अग्निः । मनुषः ।
स्वध्वरः । राजा । विशाम् । अतिथिः । चारुः । आयवे ॥ ८ ॥

पदार्थः—(सः) (इधानः) प्रकाशमानः (उषसः) (राम्याः)
रात्रीः (अनु) (स्वः) सुखम् (न) इव (दीदेत्) प्रकाश-
यति (अरुषेण) सुरूपेण (भानुना) प्रकाशेन (होत्राभिः)
आदत्ताभिः क्रियाभिः (अग्निः) पावकः (मनुषः) मनुष्यान्
(स्वध्वरः) हिंसितुमनर्हः (राजा) प्रकाशमानः (विशाम्)
प्रजानाम् (अतिथिः) पूजनीयोऽविद्यमानतिथिः (चारुः) सुन्दरः
(आयवे) गमनाय ॥ ८ ॥

अन्वयः—यथा इधानः सोऽग्निररूपेण भानुना होत्राभिरूपसो राम्या
मनुषः स्वर्णानुदीदेत् तथा चारुरतिथिः स्वध्वरो राजाऽऽयवे विशा
मध्ये वर्त्तेत ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा वाचकत्वं—यथाऽहोरात्रविभागकृत् सूर्यः
स्वतेजसा सर्वमनुभाति तथा राजा सत्याऽनृतकारिणां विभागेन
प्रजाः पालयेत् ॥ ८ ॥

पदार्थः—जैसे (इधानः) प्रकाशमान (सः) वह (अग्निः) अग्नि
(अरुषेण) उत्तम रूप युक्त (भानुना) प्रकाश से (होत्राभिः) ग्रहण की
हुई क्रियाओं से (उषसः) प्रतिदिन (राम्याः) रात्रियों में (मनुषः) मनुष्यों
को (स्वः) सुख के (न) समान (अनु, दीदेत्) अनुकूलता से प्रकाशित
कराता वैसे (चारुः) सुन्दर (अतिथिः) सत्कार करने के योग्य जिस के
उहरने की अविद्यमान तिथि वह (स्वध्वरः) न विनाशने योग्य (राजा)
प्रकाशमान सभावति (आयवे) राजकार्य में चलने अर्थात् प्रवृत्त होने के लिये
(विशाम्) प्रजा जनों के बीच वर्त्ते ॥ ८ ॥

भावार्थ.—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे अहोरात्रों का काटने वाला सूर्य अपने तेज से सब के अनुकूल प्रकाशित होता है वैसे राजा सत्य और भूट कार्य करने वालों के विभाग से प्रजा जनोंकी पालना करे॥८॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ए॒वा नो॑ अ॒ग्ने अ॒मृते॑षु॒ पू॒र्व्य॒ धी॒ष्पी॒पायं॑
बृ॒हद्वि॑वेषु॒ मानु॑षा । दु॒हा॒ना धे॒नु॒र्दृ॒जने॑षु॒ कार॒वे त्मना॑
श॒ति॒नं पु॒रु॒रूप॑मि॒षणि॑ ॥ ९ ॥

ए॒व । नः॑ । अ॒ग्ने । अ॒मृते॑षु । पू॒र्व्य॒ । धीः॑ । पी॒पाय॑ ।
बृ॒हत् । द्वि॑वेषु । मानु॑षा । दु॒हा॒ना । धे॒नुः । वृ॒जने॑षु । कार॒वे ।
त्मना॑ । श॒ति॒नम् । पु॒रु॒रूप॑म् । इ॒षणि॑ ॥ ९ ॥

पदार्थः—(एव) । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अस्म-
भ्यम् (अग्ने) विद्मन् (अमृतेषु) नाशोत्पत्तिरहितेषु जीवेषु
(पूर्व्यः) पूर्वविद्भिः कृतो विद्मन् तत्सम्बुद्धो (धीः) प्रज्ञाः
कर्माणि वा (पीपाय) वर्द्धय (बृहद्विवेषु) बृहती धौः प्रकाशो येषु
तेषु (मानुषा) मनुष्यसम्बन्धीनि सुखानि (दुहाना) प्रपूरयन्ती
(धेनुः) वागेव (दृजनेषु) बलयुक्तेषु (कारवे) कर्त्ते (त्मना)
आत्मना (शतिनम्) अपरिमितसङ्ख्यम् (पुरुरूपम्) बहूनि
रूपाणि यस्य तम् (इषणि) एषणायाम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे पूर्व्याऽग्ने त्वं त्मना या बृहद्विवेषु दृजनेष्वमृतेषु
मानुषेपणि शतिनं पुरुरूपं च दुहाना धेनुरस्ति तान् प्रापयन्नेव
नोऽस्मभ्यं कारवे च धीः पीपाय ॥ ९ ॥

भावार्थः—जिज्ञासुभिराप्तप्राप्तां प्रज्ञां लब्ध्वा बहुविधपदार्थविज्ञानेन मनुष्यजन्मनो धर्मार्थकाममोक्षरूपाणि फलानि प्राप्तव्यानि ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (पूर्व) पूर्वज विद्वानों ने विद्या पढ़ाकर किये (अग्ने) विद्वान् आप (त्वना) अपने से जो (बृहद्विदेषु) बहुत प्रकाश जिन में विद्यमान उन (वृजनेषु) बलयुक्त (अमृतेषु) विनाश और उत्पत्ति रहित जीवों में (मानुषा) मनुष्य सम्बन्धी सुख और (इषणि) इच्छा के निमित्त (शतिनम्) अपरिमित असंख्य (परुरूपम्) जिस में बहुत रूप विद्यमान उस व्यवहार की (दुहाना) दोहती पूरा करती हुई (धेनुः) वाणी ही है उन सब की प्राप्ति कराते हुए (एव) ही (नः) हम लोगों के लिये और (कारत्रे) करने वाले के लिये (धीः) बुद्धि और कर्मों की (पीपाय) वृद्धि कीजिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—विज्ञान चाहने वाले जनों को शिष्ट महात्मा जनों से पाई हुई बुद्धि को प्राप्त हो कर बहुत प्रकार के पदार्थ विज्ञान से मनुष्य जन्म के धर्म, धर्म, काम और मोक्षरूपी फलों को प्राप्त होना चाहिये ॥ ९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वयमग्ने अर्वता वा सुवीर्यं ब्रह्मणा वा चित्तयेमा जनां अति । अस्माकं द्युम्नमधि पञ्च कृष्टिपूञ्चा स्वर्णं शुशुचीत दुष्टरम् ॥ १० ॥

वयम् । अग्ने । अर्वता । वा । सुवीर्यम् । ब्रह्मणा । वा । चित्तयेम् । जनां । अति । अस्माकम् । द्युम्नम् । अधि । पञ्च । कृष्टिषु । पूञ्चा । स्वः । नः । शुशुचीत । दुष्टरम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(वयम्) (अग्ने) पावकवहर्त्तमान विद्वान् (अर्वता) अश्वादियुक्तेन सैन्येन (वा) (सुवीर्यम्) सुष्ठुपराक्रमम् (ब्रह्मणा)

धनेन (वा) (चितयेम) ज्ञापयेम । अत्रान्येषामपीति दीर्घः
(जनान्) विदुषः (अति) अत्यन्तम् (अस्माकम्) (द्युम्नम्)
यशः (अधि) उपरि (पञ्च) (कृष्टिषु) मनुष्येषु (उच्चा)
'उच्चानि उत्कृष्टानि (स्वः) आदित्यः (न) इव (शुशुचीत)
शुन्धत (दुष्टरम्) दुःखेन तरितुमुच्छंथितुं योग्यम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथा त्वमर्वता ब्रह्मणा वा दुष्टरं सुवीर्यम-
न्यान् जनान् ज्ञापयेस्तथा वयमति चितयेम । हे मनुष्या यथाऽ-
स्माकं विदुषो वा स्वर्णं द्युम्नं कृष्टिषु प्रकाशयेत्तथैतद्युयं शुशुचीत
यथाऽस्माकं पञ्चोच्चाऽधिवर्तन्ते तथा युष्माकमपि सन्तु ॥१०॥

भावार्थः—विद्वत्सङ्घिभिर्जिज्ञासुभिराप्तेभ्यो यादृशं विज्ञानं प्राप्येत
तादृशमेवाऽन्येभ्यो देयम् । यथाऽस्माकं ब्रह्मचर्यविद्याबलशीलपुरु-
षार्था वर्द्धन्ते तथा सर्वेषां वर्द्धेरन्निति वयमिच्छेम ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्तमान विद्वान् आप (अर्वता)
अश्वदि युक्त सेना समूह (वा) अथवा (ब्रह्मणा) धन से (दुष्टरम्) दुःख
के साथ उलंघन करने योग्य (सुवीर्यम्) उत्तम पराक्रम और (जनान्) जनों
को जनलाते ही वैसे (वयम्) हम लोग (अति, चितयेम) अत्यन्त चिन्ता
से स्मरण कराने हैं । हे मनुष्यो जैसे (अस्माकम्) हम लोगों के (वा) अथवा
विद्वानों के (स्वः) सुख के (न) समान (द्युम्नम्) यश को (कृष्टिषु)
मनुष्यों में विद्वान् प्रकाशित करे वैसे इस को तुम लोग (शुशुचीत) शुद्ध
करो जैसे हमारे (पञ्च) पांच (उच्चा) उत्तम (अधि) अधिकार ऊपर
वर्तमान हैं वैसे तुम्हारे भी हों ॥ १० ॥

भावार्थः—विद्वानों के सङ्गी ज्ञान चाहने वाले पुरुषों को चाहिये कि
आप्त शिष्ट जनों से जैसा विज्ञान प्राप्त हो वैसा ही औरों को देवें । जैसे
हम लोगों के ब्रह्मचर्य विद्या बल शील पुरुषार्थ बढ़ने हैं वैसे सब के बढ़ें ऐसी
हम लोग इच्छा करें ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उती वि० ॥

स नो बोधि सहस्य प्रशंस्यो यस्मिन्त्सुजाता
इषयन्त सूरयः । यमग्ने यज्ञमुपयन्ति वाजिनो नित्ये
तोके दीदिवांसं स्वे दमे ॥ ११ ॥

सः । नः । बोधि । सहस्य । प्रशंस्यः । यस्मिन् । सुजाताः ।
इषयन्त । सूरयः । यम् । अग्ने । यज्ञम् । उपयन्ति ।
वाजिनः । नित्ये । तोके । दीदिवांसम् । स्वे । दमे ॥११॥

पदार्थः—(सः) (नः) अस्मान् (बोधि) (सहस्य)
सहसि बले साधो (प्रशंस्यः) प्रशंसितुमर्हः (यस्मिन्) विद्व-
द्व्यवहारे (सुजाताः) सुष्ठु पुरुषार्थेन प्रसिद्धाः (इषयन्त) प्राप्नुयुः
(सूरयः) विद्वांसः (यम्) (अग्ने) अग्निरिव वर्तमान (यज्ञम्)
विद्याप्राप्तिव्यवहारम् (उपयन्ति) प्राप्नुवन्ति (वाजिनः) प्रकृष्ट-
विज्ञानवन्तः (नित्ये) (तोके) अल्पे (दीदिवांसम्) प्रका-
शयन्तम् (स्वे) स्वकीये (दमे) गृहे ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे सहस्याऽग्ने वाजिनो नित्ये तोके स्वे दमे च दीदि-
वांसं यं यज्ञमुपयन्ति यस्मिन् सुजाताः सूरय आनन्दमिषयन्त स
प्रशंस्यो यज्ञः नोऽस्मान् त्वं बोधि ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये विद्वन्मार्गेण सुशीलतया च नित्यानां पदार्थानां
विज्ञानं प्राप्नुयुस्तेऽन्यान्पि प्रापयेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (सहस्य) बल के विषय में उत्तम (अग्ने) अग्नि के समान वर्तमान विद्वान् (वाजिनः) उत्तम विज्ञानवान् पुरुष (नित्ये) नित्य (लोके) छोटे व्यवहार में और (स्वे) अपने (दमे) घर में (दीदिशांसम्) प्रकाशित करते हुए (यम्) जिस (यज्ञम्) विद्या प्राप्ति के व्यवहार को (उपयन्ति) प्राप्त होने हैं (यस्मिन्) जिस में (सुजाताः) उत्तम पुरुषार्थ से प्रसिद्ध (सूरयः) विद्वान् जन आनन्द को (इषयन्त) प्राप्त हीवें (सः) वह (प्रशांस्यः) प्रशंसा करने योग्य यज्ञ (नः) हम लोगों को आप (बोधि) बनलाइये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों के मार्ग से और सुशीलता से नित्य पदार्थों को प्राप्त हों वे औरों को भी प्राप्त करावें ॥ ११ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उभयांसो जातवेदः स्याम ते स्तोतारो अग्ने
सूरयश्च शर्मणि । वस्वो रायः पुरुश्चन्द्रस्य भूयसः
प्रजावतः स्वपत्यस्य शग्धि नः ॥ १२ ॥

उभयांसः । जातवेदः । स्याम । ते । स्तोतारः । अग्ने ।
सूरयः । च । शर्मणि । वस्वः । रायः । पुरुश्चन्द्रस्य ।
भूयसः । प्रजावतः । सुऽअपत्यस्य । शग्धि । नः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(उभयांसः) उभये (जातवेदः) जातविज्ञान (स्याम) (ते) तव (स्तोतारः) (अग्ने) परमविद्वन्नुपदेशक (सूरयः) विद्वांसः (शर्मणि) गृहे (वस्वः) वासहेतोः (रायः) धनस्य (पुरुश्चन्द्रस्य) पुष्कलसुवर्णादियुक्तस्य (भूयसः) (प्रजावतः) उत्तमप्रजायुक्तस्य (स्वपत्यस्य) शोभनापत्यसहितस्य (शग्धिः) दातुं शक्नुहि । अत्र वाच्छन्दसीति विकरणलुक् (नः) अस्माकम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे जातवेदोऽग्ने यतस्त्वं नोऽस्माकं स्वपत्यस्य प्रजावतो भूयसो वस्वः पुरुश्चन्द्रस्य राघो दानं कर्तुं शग्धि तस्मात्ते तव शर्मणि स्तोतारः सूर्यश्चोभयासो वयमुन्नताः स्याम ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये धर्मेण धनादीन् पदार्थान् सँश्रिन्वति तेषामतुलं धनमुत्तमाः प्रजाः सुशीलान्यपत्यानि च भवन्ति ये पाण्डित्यं प्रगल्भतां च प्राप्याऽध्यापका उपदेशकाश्च जायन्ते ते दुःखं न पश्यन्ति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) विज्ञान को प्राप्त हुए (अग्ने) परम विद्वान् और उपदेशक जन जिस कारण आप (नः) हमारे (स्वपत्यस्य) सुन्दर सन्तानयुक्त (प्रजावतः) प्रजावान् (भूयसः) बहुत (वस्वः) निवास का हेतु (पुरुश्चन्द्रस्य) बहुत सुवर्णादि धन युक्त (राघः) धन के दान करने को (शग्धि) समर्थ हो इस से (ते) आप के (शर्मणि) घर में (स्तोतारः) प्रशंसक (सूर्यः) और विद्वान् जन (उभयासः) दोनों प्रकार के हम लोग उन्नति को प्राप्त (स्याम) होंगे ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो धर्म से धनादि पदार्थों का सञ्चय करते हैं उन का अनुल धन उत्तम प्रजा और सुशील अपत्य होने हैं जो पाण्डित्य और प्रगल्भता को प्राप्त हो कर अध्यापक और उपदेशक होते हैं वे दुःख को नहीं देखते हैं ॥ १२ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ये स्तोतृभ्यो गोत्रग्रामश्वपेशसमग्ने रातिमुप-
सृजन्ति सूर्यः । अस्माञ्च ताँश्च प्र हिनेषि वस्यु
आबृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥

ये । स्तोतृभ्यः । गोऽग्राम् । अश्वपेशसम् । अग्ने ।
 रातिम् । उपसृजन्ति । सूरयः । अस्मान् । च । तान् ।
 च । प्र । हि । नेषि । वस्यः । आ । बृहत् । वदेम । विदथे ।
 सुवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥

पदार्थः—(ये) (स्तोतृभ्यः) सर्वविद्याप्रशंसितृभ्यो विद्भ्यः
 (गोऽग्राम्) गौः पृथिवी धेनुर्वाऽग्रा मुख्या यस्यान्ताम् (अश्व-
 पेशसम्) अश्वानां पेशो रूपं यस्यास्ताम् (अग्ने) विहन् (रातिम्)
 दानम् (उपसृजन्ति) प्रयच्छन्ति (सूरयः) विहांसः (अस्मान्)
 (च) (तान्) (च) (प्र) (हि) यतः (नेषि) प्रापयसि
 (वस्यः) वसीयोऽतिशयेन वासयितृ (आ) (बृहत्) महद्ब्रह्म
 (वदेम) उपदिशेम (विदथे) विज्ञातव्ये व्यवहारे (सुवीराः)
 सुष्ठुसकलविद्याव्यापिनः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं ये सूरयः स्तोतृभ्यो गो अग्रामश्वपेशसं
 रातिमुपसृजन्ति तानन्यैश्च तत्सदृशानस्मानस्मत्सम्बन्धिनश्च हि त्वं
 प्रणेभि तस्माद्दिदथे सुवीरा वयं वस्यो बृहदावदेम ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये विद्वत्तमा अध्यापकेभ्यो विद्भ्योऽधिकामधिकां
 विद्यां प्रदाय श्रीमतः कुर्वन्ति तेऽस्माकं प्रणेतारो भवन्तु ॥ १३ ॥

अत्राऽग्निविषयेण विद्ब्रह्मणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
 सङ्गतिरस्तीति वेदितव्यम् ॥

इति द्वितीयमण्डले द्वितीयं सूक्तमेकविंशतितमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—दे (अग्ने) विद्वान् आप (ये) जो (सूरयः) विद्वान् जन (स्तोत्रुष्यः) सर्व विद्याओं की प्रशंसा करने वाले विद्वानों की (गोअग्राम्) जिस में पृथिवी वा धेनु मुख्य है और (अश्वपेशसम्) अश्वदिकों के रूप विद्यमान उस (रातिम्) दान को (उप सृजन्ति) देने हैं (तान्) उन को (च) और अन्यों को तथा उन के समान (अस्मान्) हम लोगों को (च) और हमारे सम्बन्धियों को (हि) ही आप (प्रपोषि) सब विषय प्राप्त करते हैं इस से (विदधे) विशेष कर जानने योग्य व्यवहार में (सुवीराः) सुन्दर समय सब विद्याओं में व्याप्त हम लोग (वस्यः) अतिशय कर सब में बसने और अपने में औरों का निवास कराने वाले (बृहन्) सब से बड़े ब्रह्म को (आ, वदेम) अच्छे प्रकार कहें उस का उपदेश करें ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो उत्तम विद्वान् जन पढ़ाने वाले विद्वानों के लिये अधिकतर विद्या को अच्छे प्रकार दे कर उन को श्रीमान् करते हैं वे हमारे प्रपोषता अर्थात् सर्व विषयों को प्राप्त कराने वाले हों ॥ १३ ॥

इस सूक्त में अग्नि के विषय से विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह समझना चाहिये ॥

यह दूसरे मण्डल में दूसरा सूक्त और इक्षीशत्रां वर्ग समाप्त हुआ ॥

समिद्ध इत्येकादशर्चस्य तृतीयसूक्तस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निर्दे-
वता । १ । २ विराट्त्रिष्टुप् । ३ । ५ । ६ भुरिक् त्रिष्टुप्
। ४ । ९ । ११ निचृत् त्रिष्टुप् ८ । १० तिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः । ७ जगती छन्दः ।
निषादः स्वरः ॥

अथाऽग्निवर्णनमाह ॥

अब ग्यारह ऋचा वाले तीसरे सूक्त का प्रारम्भ है इस के प्रथम
मन्त्र में अग्नि का वर्णन किया है ॥

समिद्धो अग्निर्निहितः पृथिव्यां प्रत्यङ् विश्वा-
नि भुवनान्यस्थात् । होता पावकः प्रदिवः सुमेधा
देवो देवान्यजत्वग्भिरर्हन् ॥ १ ॥

समूऽइद्धः । अग्निः । निऽहितः । पृथिव्याम् । प्रत्यङ् ।
विश्वानि । भुवनानि । अस्थात् । होता । पावकः । प्रऽदि-
वः । सुऽमेधाः । देवः । देवान् । यजतु । अग्निः । अर्हन् ॥ १ ॥

पदार्थः—(समिद्धः) सम्यक् प्रदीप्तः (अग्निः) पावकः (निहितः)
धृतः (पृथिव्याम्) भूमौ (प्रत्यङ्) प्रत्यञ्चतीति (विश्वानि)
सर्वाणि (भुवनानि) भूगोलानि (अस्थात्) तिष्ठति (होता)
आदाता (पावकः) पवित्रकरः (प्रदिवः) प्रकृष्टा यौःप्रकाशिता
विद्या (सुमेधाः) शोभना मेधा प्रज्ञा यस्य सः (देवः) दिव्यः
(देवान्) विदुषः (यजतु) संगच्छतु (अग्निः) वह्निः (अर्हन्)
सत्कुर्वन् ॥ १ ॥

अन्वयः—यथा सुमेधा देवो विद्वान् देवान् यजतु तथा होत पावकोऽर्हन्नग्निरस्ति । यथा पृथिव्यां निहितः समिद्धः प्रत्यङ्ङग्निर्विश्वानि भुवनान्यस्थात् तथा प्रदिवो विद्वान् भवेत् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यद्यन्नेश्वरोऽग्निं न रचयेत्तर्हि कोऽपि प्राणी सुखमाप्तुं न शक्नुयात् यथा विद्वान् विदुषः सत्कुर्यात्तथाऽन्येऽपि सत्कुर्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—जैसे (सुमेधाः) शोभनमेधा बुद्धि जिस की वह (देवः) दिव्य विद्वान् (देवान्) विद्वानों को (यजतु) प्राप्त हो जैसे (होता) सर्व पदार्थों का ग्रहण करने वाला (पावकः) पवित्र करने वाला (अर्हन्) योग्यता की प्राप्त हुआ (अग्निः) अग्नि भी है जैसे (पृथिव्याम्) पृथिवी में (निहितः) रक्खा हुआ (समिद्धः) अच्छे प्रकार प्रदीप्त (प्रत्यङ्) प्रत्येक पदार्थों को प्राप्त होने वाला (अग्निः) अग्नि (विश्वानि) सब (भुवनानि) भूमालों को (अस्थान्) निरन्तर स्थित होता है वैसा (प्रदिवः) जिस की उत्तम विद्या प्रकाशित है वह विद्वान् हो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—यदि इस संसार में ईश्वर अग्नि को न रचे तो कोई प्राणी सुख को न प्राप्त हो सके जैसे विद्वान् विद्वानों का सत्कार करें जैसे अन्य लोग भी विद्वानों का सत्कार करें ॥ १ ॥

अथाऽग्निदृष्टान्तेन विद्वद्द्विषयमाह ॥

सब अग्नि के दृष्टान्त से विद्वानों के वि० ॥

नराशंसुः प्रति धामान्युज्जन्तिस्त्रो दिवः प्रति

**महा स्वर्चिः । घृतप्रुषा मनसा हव्यमुन्दन्मूर्द्धन्य-
ज्ञस्य समनक्तु देवान् ॥ २ ॥**

नराशंसः । प्रति । धामानि । अजन् । तिस्रः । दिवः ।
 प्रति । महा । सुऽर्चिः । घृतऽप्रुषा । मनसा । हव्यम् ।
 उन्दन् । मूर्द्धन् । यज्ञस्य । सम् । अनक्तु । देवान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(नराशंसः) नरैराशंसनीयः (प्रति) (धामानि)
 स्थानानि (अजन्) प्रकटी कुर्वन् (तिस्रः) गार्हपत्याहव-
 नीयदाक्षिणात्यरूपास्त्रिविधाः (दिवः) दीप्तिः (प्रति) (महा)
 महत्त्वेन (स्वर्चिः) प्रशंसित दीप्तिः (घृतप्रुषा) घृतेन तेजसा
 पुष्टपूर्णस्तेन (मनसा) विज्ञानेन (हव्यम्) अत्तुमर्हम् (उन्दन्)
 आर्द्रां कुर्वन् (मूर्द्धन्) उत्तमाङ्गे (यज्ञस्य) सङ्गतस्य जगतो
 मध्ये (सम्) (अनक्तु) (देवान्) दिव्यान् गुणान् विदुषो वा ॥२॥

अन्वयः—हे विद्भवान् यथा नराशंसो धामानि प्रत्यज्जन्
 स्वर्चिरग्निर्महा तिस्रो दिवो हव्यं प्रत्युन्दन् यज्ञस्य मूर्द्धन् घृतप्रुषा
 मनसा देवान् समनक्ति तथा समनक्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाऽग्निविद्युत्प्रसिद्धसूर्यरूपत्रयेण
 सर्वान् व्यवहारान्निर्पूर्ति तथा विद्वांसः विद्याधर्मसुशीलादिप्रापणेन
 सर्वा आशा जनानां प्रपूरयन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् आप जैसे (नराशंसः) मनुष्यों को प्रशंसा करने
 योग्य (धामानि) स्थानों को (प्रत्यज्जन्) प्रगट करता हुआ (स्वर्चिः)
 प्रशंसित दीप्ति वाला अग्नि (महना) अपने बटुप्पन से (तिस्रः) गार्हपत्य
 आहवनीय दाक्षिणात्य से तीन (दिवः) दीप्तियों को तथा (हव्यम्) भक्षण
 करने योग्य पदार्थ (प्रत्युन्दन्) आर्द्रपन से प्रतिकूल करता हुआ (यज्ञस्य)

पक्ष के (मूर्धन्) उत्तम अंग में (धृतप्रुषा) तेज से परिपूर्ण प्रचण्ड वा (मन्त्रसा) अपने गुणों का जो विज्ञान उस से (देवान्) दिव्य गुण वा विद्वानों को अपने प्रकार प्रगट है वैसे (समनक्तु) प्रगट कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—रस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि विजुषी प्रसिद्ध और सूर्य रूप से सब व्यवहारों को पूर्ण करता है वैसे विद्वान् जन विद्या धर्म और सुन्दर शक्ति आदि की प्राप्ति से समस्त आशा जो मनुष्यों की उन को पूर्ण करें ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ईळितो अग्ने मनसा नो अर्हन्देवान्यक्षि मानु-
षात्पूर्वो अद्य । स आ वह मरुतां शर्द्धो अच्युत-
मिन्द्रं नरो बर्हिषदं यजध्वम् ॥ ३ ॥

ईळितः । अग्ने । मनसा । नः । अर्हन् । देवान् । यज्ञि ।
मानुषात् । पूर्वः । अद्य । सः । आ । वह । मरुताम् । शर्द्धः ।
अच्युतम् । इन्द्रम् । नरः । बर्हिषदम् । यजध्वम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ईळितः) स्तुतः (अग्ने) विद्युदिव विद्वन् (मनसा) विज्ञानेन (नः) अस्मान् (अर्हन्) सत्कुर्वन् (देवान्) दिव्यगुणानिव विदुषः (यज्ञि) यजसि (मानुषात्) मानवात् (पूर्वः) प्रथमः (अद्य) (सः) (आ) (वह) प्रापय (मरुताम्) वायूनाम् (शर्द्धः) बलम् (अच्युतम्) (इन्द्रम्) विद्युदाख्यम् (नरः) नायकाः (बर्हिषदम्) बृहत्सु पदार्थेषु सीदन्तम् (यजध्वम्) सद्गुच्छध्वम् ॥ ३ ॥

श्रन्वयः—हे अग्ने मानुषात्पूर्वो नोऽस्मानर्हञ्जीकृतो मनसां देवान् यच्चि स त्वं मरुतामच्युतमिन्द्रं बर्हिषदं शर्द्धोऽद्यावह । हे नरः तं यूयं यजध्वम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये विदुषः सत्कृत्य विद्यां ग्राहयन्तीं वायुस्थां विद्युतं ग्रहीतुं शक्नुवन्ति । तेऽक्षयबला भूत्वा सर्वत्र सत्कृता भवन्ति ॥३॥

भावार्थः—हे (अग्ने) विजुली के समान प्रचण्ड प्रताप वाले विद्वान् जन (मानुषात्) और मनुष्य से (पूर्वः) प्रथम (नः) हम लोगों का (अर्हन्) सत्कार करते हुए (शर्द्धिनः) स्तुति को प्राप्त (मनसा) विज्ञान से (देवान्) दिव्य गुणों के समान विद्वानों का (यच्चि) सत्कार करते हैं (सः) जो आप (मरुताम्) पवनों के (अच्युतम्) न नष्ट होने वाले (इन्द्रम्) विजुलीरूप (बर्हिषदम्) बड़े २ पदार्थों में स्थिर होने वाले (शर्द्धः) बल को (अद्य) आज (आ, वह) प्राप्त कीजिये । हे (नरः) अग्रगामी नायक जनो उस को आप लोग (यजध्वम्) प्राप्त हूजिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों का सत्कार कर विद्या को ग्रहण करानी हुई पवनों में स्थिर होने वाली विजुली को ग्रहण कर सकते हैं वे अक्षयबली हो कर सर्वत्र सत्कार को प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

देवं बर्हिर्वर्धमानं सुवीरं स्तीर्णं राये सुभरं
वेद्यस्याम् । घृतेनाक्तं वसवः सीदतेदं विश्वे देवा
आदित्या यज्ञियासः ॥ ४ ॥

देव । बर्हिः । वर्द्धमानम् । सुऽवीरम् । स्तीर्णम् । राये ।
सुऽभरम् । वेदी इति । अस्याम् । घृतेन । अक्तम् । वसवः ।
सीदत । इदम् । विश्वे । देवाः । आदित्याः । यज्ञियासः ॥४॥

पदार्थः—(देव) अग्निरिव द्योतमान (बर्हिः) उदकम् ।
बर्हिरित्युदक ना० निघं० १ । १२ (वर्द्धमानम्) (सुवीरम्)
शोभना वीरा यस्मात् (स्तीर्णम्) आच्छादितम् (राये) धनाय
(सुभरम्) सुखेन भर्तुं योग्यम् (वेदी) वेद्याम् । अत्र सुपां
सुलुगिति डेल्लोपः (अस्याम्) (घृतेन) आज्येन (अक्तम्)
युक्तम् (वसवः) पृथिव्यादयः (सीदत) प्राप्नुत (इदम्)
(विश्वे) सर्वे (देवाः) दिव्यगुणयुक्ताः (आदित्याः) माताः
(यज्ञियासः) यज्ञमर्हाः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे देव त्वं राये स्तीर्णं सुवीरं वर्द्धमानं सुभरं बर्हि-
रस्यां वेदी घृतेनाक्तं कुरु । हे वसव इवादित्याश्चैव यूयं यथा यज्ञि-
यासो विश्वे देवा इदमासीदन्ति तथा सीदत ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैरवश्यमन्तरिक्षस्थं जलं सुग-
न्ध्यादिपदार्थयुक्तं कर्त्तव्यं यतः सर्वे प्राणिनोऽरोगाः स्युः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (देव) अग्नि के समान प्रकाशमान आप (राये) धन के
लिये (स्तीर्णम्) जो टपा हुआ (सुवीरम्) जिस से अच्छे २ वीर होते हैं
उस (वर्द्धमानम्) बढ़ते हुए (सुभरम्) सुख के धारण करने योग्य (बर्हिः)
जल को (अस्याम्) इस (वेदी) वेदी में (घृतेन) घी से (अक्तम्) युक्त
करो । हे (वसवः) पृथिव्यादिकों वा (आदित्याः) महीनों के समान विद्वानों

तुम जैसे (यज्ञियासः) यज्ञ करने में समर्थ (विश्वे) समस्त (देवाः) दिव्य गुण युक्त विद्वान् जन (इदम्) इस धन को प्राप्त होने हैं जैसे उस को (सीद्ध) प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि अवश्य अन्तरिक्षस्थ जल सुगन्ध्यादि पदार्थ युक्त करें जिस से समस्त प्राणी आरोग्य हों ॥ ४ ॥

अथ स्त्रीपुरुषाचरणामाह ॥

अब स्त्री पुरुषों के आचरण को कहते हैं ॥

वि श्रयन्तामुर्विया हूयमाना द्वारो देवीः सुप्रा-
यणा नमोभिः । व्यचस्वतीर्वि प्रथन्तामर्जुया वर्षी
पुनाना यशसं सुवीरम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

वि । श्रयन्ताम् । उर्विया । हूयमानाः । द्वारः । देवीः ।
सुप्रऽअयनाः । नमःऽभिः । व्यचस्वतीः । वि । प्रथन्ताम् ।
अर्जुयाः । वर्षीम् । पुनानाः । यशसम् । सुऽवीरम् ॥५॥२२॥

पदार्थः—(वि) (श्रयन्ताम्) सेवन्ताम् (उर्विया) पृथिव्या सह (हूयमानाः) जुह्वानाः (द्वारः) द्वार इव सुशोभमानाः (देवीः) देदीप्यमानाः (सुप्रायणाः) सुष्ठु प्रायणं गमनं यासां ताः (नमोभिः) अन्नादिभिः (व्यचस्वतीः) व्याप्तिमतीः (वि) (प्रथन्ताम्) प्रख्यान्तु (अर्जुयाः) ज्वररहितेषु साध्वीः (वर्षीम्) स्वरूपम् (पुनानाः) पवित्रकारिकाः (यशसम्) कीर्त्तिम् (सुवीरम्) उत्तमवीरयुक्तम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे पुरुषा भवन्तो नमोभिरुर्विया सह वर्त्तमाना द्वार इव सुशोभमाना हूयमानाः सुप्रायणा अर्जुया सुवीरं यशसं वर्षा पुनाना व्यचस्वतीर्देवीस्त्रियो विश्रयन्तां ताभिः सह शास्त्राणि सुखानि वा विप्रथन्ताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सुशिल्पिभिर्निर्मितेषु गृहेषु निर्मितानि सुशोभायुक्तानि द्वाराणि भवेयुस्तथा विदुष्यो धार्मिक्यः पतिव्रताः स्त्रियः कीर्त्तिमत्यः सुसन्तानोत्पादिका भवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे पुरुषो आप (नमोभिः) अन्नादिकों वा (उर्विया) पृथिवी के साथ वर्त्तमान (द्वारः) द्वारों के समान शोभावती हुई और (हूयमानाः) ग्रहण किई हुई (सुप्रायणाः) जिन की सुन्दर चाल (अर्जुयाः) ज्वर रहित मनुष्यों में उत्तमता को प्राप्त (सुवीरम्) उत्तम वीरों से युक्त (यशसम्) यश और (वर्षाम्) अपने रूप को (पुनानाः) पवित्र करनी हुई (व्यचस्वतीः) समस्त गुणों में व्याप्ति रखने वाली (देवीः) देदीप्यमान अर्थान् चमकती दमकती हुई स्त्रियों को (विश्रयन्ताम्) विशेषता से आश्रय करो और उन के साथ शास्त्र वा सुखों को (विप्रथन्ताम्) विशेषता से कहो सुनो ॥५॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे कारकों के बनाये हुए घरों में सुन्दर शोभा युक्त बनाये हुए द्वारे होवें वैसे विदुषी धर्मपरायण पतिव्रता स्त्री कीर्त्तिमती और उत्तम सन्तानों की उत्पन्न करने वाली होती हैं ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

साध्वपांसि सनता न उक्षिते उषासानक्ता
वय्यैव रणिवते । तन्तुन्ततं सवयन्ती समीची यज्ञ-
स्य पेशः सुदुधे पर्यस्वती ॥ ६ ॥

साधु । अपांसि । सनता । नः । उच्चिते इति । उषासा-
नक्ता । वय्याऽइव । रणिवते इति । तन्तुम् । ततम् । संवय-
न्ती इति । सम्ऽवयन्ती । समीची इति सम्ऽङ्गी । यज्ञ-
स्य । पेशः । सुदुधेइति सुऽदुधे । पयस्वती इति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(साधु) साधूनि (अपांसि) कर्माणि (सनता)
नतेन सह वर्तमानानि (नः) अस्मभ्यम् (उच्चिते) सिंचिते
(उषासानक्ता) रात्रिदिने (वय्येव) परसाधिका नलिकेव (रणिवते)
शब्दायमाने (तन्तुम्) सूत्रम् (ततम्) विस्तृतम् (संवयन्ती)
निर्मिमाना (समीची) सम्यगत्रचती (यज्ञस्य) यष्टुं सङ्गन्तु-
मर्हस्य (पेशः) रूपम् (सुदुधे) सुष्ठु प्रपूरिके (पयस्वती)
प्रशस्तजलयुक्ते ॥ ६ ॥

अन्वयः—हं स्त्रीपुरुषौ तन्तुं वय्येव रणिवते यज्ञस्य ततं पेशः
संवयन्ती समीची पयस्वती सुदुध उच्चित उषासानक्तेव युवां नोऽ
स्मभ्यं सनता साध्वपांसि कारयतं ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा वाचकलु०—सन्ताना भृत्याश्च दम्पती प्रति
एवं प्रार्थयेयुर्युवामस्माभिर्धर्म्याणि कर्माणि कारयतम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे स्त्रीपुरुषो (तन्तुम्) सूत्र को (वय्येव) जैसे बल्ल बन वाने
वाली नली वा (रणिवते) शब्दायमान (यज्ञस्य) सराहने योग्य यज्ञ कर्म के
(ततम्) विस्तृत (पेशः) रूप को (संवयन्ती) उत्पन्न कराते और (समीची)
अच्छे प्रकार अपनी २ कक्षा में चलते हुए (पयस्वती) प्रशंसित बल्ल युक्त
(सुदुधे) सुन्दरता से सब कामों को पूरा करने हारे (उच्चिते) सिंचे हुए

(उवासानक्ता) रात्रि दिन के समान तुम दोनों (नः) हम दोनों के शिवे
(स नता) नक्षत्रभाव के साथ वर्तमान (साधु) उत्तम (अपांसि) कर्मा को
कराओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—सन्तान और मृत्युजन
अपने पालने वाले स्त्री पुरुषों के प्रति ऐसी प्रार्थना करें कि तुम हम से धर्म
युक्त कार्य कराओ ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टर ऋजु यक्षतः
सम् च वपुष्टरा । देवान्यजन्तावतुथा समञ्जतौ
नाभा पृथिव्या अधि सानुषु त्रिषु ॥ ७ ॥

दैव्या । होतारा । प्रथमा । विदुःऽतरा । ऋजु । यक्षतः ।
सम् । ऋचा । वपुःऽतरा । देवान् । यजन्तौ । ऋतुऽथा ।
सम् । अञ्जतः । नाभा । पृथिव्याः । अधि । सानुषु । त्रिषु ॥७॥

पदार्थः—(दैव्या) देवेषु विद्वत्सु कुशलौ (होतारा) आदा-
तारौ दातारौ वा (प्रथमा) प्रख्यातौ (विदुष्टरा) अतिशयेन
विहांसौ (ऋजु) सरलं यथा स्यात्तथा (यक्षतः) सङ्गच्छतः
(सम्) सम्यक् (ऋचा) प्रशंसितौ (वपुष्टरा) अतिशयेन
रूपलावण्ययुक्तौ (देवान्) पृथिव्यादीनिव विदुषः (यजन्तौ)
सत्कुर्वन्तौ (ऋतुथा) ऋतावतौ (सम्) सम्यक् (अञ्जतः)
कामयेथाम् (नाभा) नाभौ मध्ये (पृथिव्याः) (अधि) उपरि
(सानुषु) शिखरेषु (त्रिषु) निकृष्टमध्यमोत्तमेषु ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा दैव्या होतारा प्रथमा विदुष्टरा वपु-
ष्टरा ऋचा ऋतुथा देवान्यजन्तौ स्त्रीपुरुषौ पृथिव्या नाभा ऋजु
संयक्षतस्त्रिषु सानुष्वधिसमञ्जतस्तथा यूयमपि प्रयतध्वम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—यथा ब्रह्मचर्येण पूर्णविद्याशिक्षौ सौन्दर्ययुक्तौ स्वयं-
वरविवाहेन गृहीतपाणी विद्वत्सङ्गिनावाप्तावध्यापकौ स्त्रीपुरुषौ सत्-
कर्मसु वर्त्तते तथा सर्वैः प्रयतितव्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (दैव्या) विद्वानों में कुशल (होतारा) लेने
देने वाले (प्रथमा) प्रख्यात (विदुष्टरा) अतीव विद्वान् (वपुष्टरा) अतीव
रूपलाभण्ययुक्त (ऋचा) प्रशंसित (ऋतुथा) ऋतु १ में (देवान्) पृथिवी
आदि लोकों के समान (यजन्तौ) सत्कार करते हुए स्त्रीपुरुष (पृथिव्याः)
पृथिवी के (नाभा) बीच (ऋजु) सरलता जैसे हो जैसे (संयक्षतः) सब
व्यवहारों की संगति करें वा (त्रिषु) तीन (सानुषु) शिखरों के (अधि)
ऊपर (समञ्जतः) अच्छे प्रकार काम करें जैसे तुम भी प्रयत्न करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—जैसे ब्रह्मचर्य से पूर्ण विद्या और शिक्षा को प्राप्त सुन्दरता
से युक्त स्वयंवर विवाह विधि से पाणिग्रहण किये हुए विद्वानों के संगी आप्त
शास्त्रज्ञ धर्मात्मा विद्वान् अध्यापक स्त्री पुरुष सत्कर्मों में वर्त्तते हैं जैसे सब को
प्रयत्न करना चाहिये ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सरस्वती साधयन्ती धियन्न इळा देवी भारती
विश्वतूर्तिः । तिस्रो देवीः स्वधया बर्हिरेदमाच्छिद्रं
पान्तु शरणं निषद्य ॥ ८ ॥

सरस्वती । साधयन्ती । धियम् । नः । इळा । देवी ।
भारती । विश्वतूर्तिः । तिस्रः । देवीः । स्वधया । बर्हिः ।
आ । इदम् । अच्छिद्रम् । पान्तु । शरणम् । निऽसद्यं ॥८॥

पदार्थः—(सरस्वती) प्रशस्तविज्ञानकारिका वागिव स्त्री (साध-
यन्ती) विद्याशिक्षाभ्यामन्यान्विदुषः कारयन्ती (धियम्) प्रज्ञां
कर्म वा (नः) अस्माकम् (इळा) स्तोतुमर्हा (देवी) देदी-
प्यमाना (भारती) शुभान् गुणान् धरन्ती (विश्वतूर्तिः) या
विश्वं सर्वं जगत् त्वरति (तिस्रः) (देवीः) कमनीया देव्यः
(स्वधया) अग्नेन (बर्हिः) अन्तरिक्षम् (आ) समन्तात्
(इदम्) (अच्छिद्रम्) छिद्रवर्जितम् (पान्तु) (शरणम्)
आश्रयम् (निषद्य) नितरां प्राप्य ॥ ८ ॥

अन्वयः—याः साधयन्ती सरस्वती देवीळा विश्वतूर्तिभारती
च तिस्रो देवीरिदमाच्छिद्रं बर्हिर्निषद्य स्वधया नो धियमापान्तु तासां
शरणमस्माभिर्विधेयम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—एका जननी द्वितीया अध्यापिका तृतीयोपदेशिका
स्त्री कन्याभिः सदोपसेवनीया यतो धीविद्ये नित्यं वर्द्धताम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—जो (साधयन्ती) विद्या और उत्तम शिक्षा से औरों को विद्वान्
कराती (सरस्वती) प्रशस्त विज्ञान कराने वाली वाणी सद्दश स्त्री (देवी)
देदीप्यमान (इळा) स्तुति करने योग्य (विश्वतूर्तिः) समस्त संसार को
शीघ्रता कराने वाली (भारती) और शुभ गुणों को धारण करने वाली (तिस्रः)
तीन (देवीः) मनोहर देवी (इदम्) इस (अच्छिद्रम्) छिद्ररहित (बर्हिः)

अन्तरिक्ष को (विषय) निरन्तर प्राप्त हो के (स्वधया) अन्न से (नः) हमारी (धियम्) बुद्धि वा कर्म को (आ,पान्नु) अच्छे प्रकार पालें उन का (शरणम्) आश्रय हम लोगों को करना चाहिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—एक माता दूसरी पढ़ाने वाली और तीसरी उपदेश करने वाली स्त्री कन्याओं को सदा समीप में सेवनी चाहिये जिस से बुद्धि और विद्या नित्य बढ़े ॥ ८ ॥

अथ पुरुषविषयमाह ॥

अथ पुरुष वि० ॥

पि॒शङ्ग॑रूपः सुभ॒रों वयो॑धाः श्रु॒ष्टी वी॒रो जा॑यते
दे॒वका॑मः । प्र॒जां त्वष्टा॑ वि ष्य॒तु नाभि॑म॒स्मे अथा॑
दे॒वाना॑म॒प्येतु॑ पाथः ॥ ९ ॥

पि॒शङ्ग॑रूपः । सुभ॒रः । वयो॑ऽधाः । श्रु॒ष्टी । वी॒रः । जा॑यते ।
दे॒वऽका॑मः । प्र॒जा॑म् । त्वष्टा॑ । वि । स्य॒तु । नाभि॑म् । अ॒स्मे
इति॑ । अथ॑ । दे॒वाना॑म् । अपि॑ । ए॒तु । पाथः॑ ॥ ९ ॥

पदार्थः—(पिशङ्गरूपः) पिशङ्गस्य सुवर्णस्यैव स्वरूपं यस्य सः (सुभरः) यः शोभनं भरति सः (वयोधाः) यो वयः प्रजननं दधाति (श्रुष्टी) शीघ्रम् (वीरः) अजति सकला विद्याः प्राप्नोति सः (जायते) प्रसिद्धो भवति (देवकामः) यो देवान् कामयते सः (प्रजाम्) (त्वष्टा) विविधरूपस्य निर्माता (वि) (स्यतु) (नाभिम्) (अस्मे) अस्माकम् (अथ) पुनः । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (देवानाम्) विदुषाम् (अपि) निश्चये (एतु) प्राप्नोतु (पाथः) रक्षकमन्त्रम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—यथा पिशाङ्गरूपः सुभरो वयोधा देवकामः श्रुष्टी बीरो मनुष्यो जायते । यथा त्वष्टाऽस्मे प्रजां विष्यत्वथाऽस्मे देवानां नाभिं पाथोऽप्येतु ॥ ९ ॥

भावार्थः—ये सुसंस्कृतं रोगहरं बुद्धिप्रदमनं भुक्त्वाऽपत्यं जनयन्ति तेषां सन्ताना विद्वात्प्रिया दीर्घायुषः सुशीला जायन्ते ॥ ९ ॥

पदार्थः—जैसे (पिशाङ्गरूपः) सुवर्ण के रूप के समान तिस्र का रूप (सुभरः) भरण पोषण करना हुआ (वयोधाः) गर्भ स्थापन करने वाला (देवकामः) और विद्वानों की कामना करता वह (श्रुष्टी) शक्ति (बीरः) सकल विद्याओं को प्राप्त होने वाला पुरुष (जायते) उत्पन्न होता है जैसे (त्वष्टा) विविध रूप रचने वाला ईश्वर (अस्मे) हम लोगों को (प्रजाम्) सन्तान (वि, प्यनु) देवे (अथ) इस के अनन्तर हम (देवानाम्) विद्वानों की (नाभिम्) नाभि को और (पाथः) रक्षा करने हारे अन्न को (अपि) भी (एतु) प्राप्त होवे ॥ ९ ॥

भावार्थः—जो अच्छा संस्कार किये रोग हरने और बुद्धि देने वाले उत्तम अन्न का भोजन कर सन्तानोत्पत्ति करते हैं उन के सन्तान विद्वानों के प्रिय दीर्घ आयु वाले और सुशील होते हैं ॥ ९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वनस्पतिरवसृजन्नुपं स्थादग्निर्हविः सूदयाति
प्रधीभिः । त्रिधा समक्तं नयतु प्रजानन्देवेभ्यो दैव्यः
शमितोप हव्यम् ॥ १० ॥

वनस्पतिः । अवसृजन् । उप । स्थात् । अग्निः । हविः ।
सूदयाति । प्र । धीभिः । त्रिधा । समसक्तम् । नयतु । प्र-
जानन् । देवेभ्यः । दैव्यः । । शमिता । उप । हव्यम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(वनस्पतिः) वटादिः (अवसृजन्) अवसर्गकुर्वन्
(उप) (स्थात्) उपतिष्ठते (अग्निः) पावकः (हविः)
होतव्यं द्रव्यम् (सूदयाति) क्षरयति प्रापयति (प्र) (धीभिः)
कर्मभिः (त्रिधा) त्रिप्रकारकम् (समसक्तम्) संहतम् (नयतु)
(प्रजानन्) (देवेभ्यः) दिव्यगुणोभ्यः (दैव्यः) देवेषु लब्धः
(शमिता) उपशमकः (उप) (हव्यम्) आदातुमर्हम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा धीभिस्तह वर्त्तमानो वनस्पतिरवसृज-
न्नुपस्थादग्नित्रिधा समसक्तं हविः सूदयाति तथा शमिता दैव्यः प्रजा-
नन्भवान् देवेभ्य उपहव्यं प्रणयतु ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा वनस्पतयोऽग्निश्च स्वैः कर्मभिः
सर्वान्प्राणिन उपकुर्वन्ति तथा विद्वांसोऽध्ययनाऽध्यापनोपदेशैः सर्वा-
नुपकुर्वन्तु ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जैसे (धीभिः) कर्मों के साथ वर्त्तमान (वनस्पतिः)
वरगद् आदि (अवसृजन्) फलादिकों का त्याग करता हुआ (उप, स्थात्)
उपस्थित होना है वा (अग्निः) अग्नि (त्रिधा) तीन प्रकार के (समसक्तम्)
समूह को प्राप्त हुए (हविः) होमने योग्य द्रव्य को (सूदयाति) प्राणियों
के सुख के लिये कष्ट २ करके पहुंचाता है जैसे (शमिता) शान्ति करने
वाला (दैव्यः) विद्वानों में प्राप्त हुए (प्रजानन्) उत्तम ज्ञान को प्राप्त होने
हुए आप (देवेभ्यः) दिव्य गुणों के लिये (उप, हव्यम्) समीप में ब्रह्मण
करने योग्य पदार्थ को (प्र, नयन्) प्राप्त कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे वनस्पति और जन्ति अपने कर्मों से समस्त प्राणियों का उपकार करते हैं वैसे विद्वान् जन अध्ययन अध्यापन और उपदेश से सब का उपकार करें ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृते श्रितो घृत-
स्वस्य धाम । अनुष्वधमा वह मादयस्व स्वाहा
कृतं वृषभ वक्षि हव्यम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

घृतम् । मिमिक्षे । घृतम् । अस्य । योनिः । घृते । श्रितः ।
घृतम् । ऊँ इत्यै । अस्य । धाम । अनुस्वधम् । वा । वह ।
मादयस्व । स्वाहाऽकृतम् । वृषभ । वक्षि । हव्यम् ॥ ११ ॥ २३ ॥

पदार्थः—(घृतम्) आज्यम् (मिमिक्षे) मेढुं सेक्तुमिच्छेयम्
(घृतम्) संदीप्तं तेजः (अस्य) अग्नेः (योनिः) कारणम्
(घृते) आज्ये (श्रितः) सेवितः (घृतम्) तेजः (उ) (अस्य)
(धाम) अधिकरणम् (अनुष्वधम्) स्वधामनुगतं द्रव्यम् (आ)
(वह) समन्तात् प्राप्नुहि (मादयस्व) आनन्दयस्व (स्वाहा-
कृतम्) सत्क्रियया निष्पादितम् (वृषभ) श्रेष्ठ (वक्षि) (हव्यम्)
ग्रहीतुमर्हम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे वृषभ यस्त्वं स्वाहाकृतं हव्यं वक्षि स त्वं मनुष्व-
धमा वह । यथाऽहं घृतं मिमिक्षे तथा त्वं सेक्तुमिच्छे यथाऽस्याग्ने-
र्घृतं घृतमु योनिर्घृते श्रितो अस्य धामाऽस्ति तथा तेन त्वं
मादयस्व ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या यज्ञेऽग्निरिवोपकारकाः
परोपकारमाश्रित्य अन्यान् सुखयन्ति तथा स्वयमपि तैरुपकृता
आनन्दिताश्च भवन्ति ॥ ११ ॥

अस्मिन् सूक्तेऽग्निविद्वत्स्त्रीपुरुषाचरणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसू-
क्तार्थेन सह सङ्गातिरस्तीति वेदितव्यम् ॥

इति द्वितीयमण्डले तृतीयं सूक्तं त्रयोविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वृषभ) श्रेष्ठ जन जो आप (स्वाहाकृतम्) उत्तम क्रिया
से उत्पन्न किये हुए (हव्यम्) ग्रहण करने के योग्य पदार्थ को (वत्ति) प्राप्त
करने ही सो आप (अनुवधम्) अन्न के अनुकूल व्यंजन द्रव्य को (आ, वह)
सब प्रकार से प्राप्त कीजिये जैसे मैं (घृतम्) घी को (मिमिक्षे) सींचने
की इच्छा करता हूँ वैसे आप सींचने की इच्छा करो जैसे (अस्य) इस अग्नि
का (घृतम्) प्रदीप्त होने का घृत (घोनिः) कारण है (घृते) घी में (श्रितः)
सेवन किया जाता (घृतम्) नेत्र (उ) ही (अम्प) इस अग्नि का (धाम)
आधार है वैसे उस से आप (मादयस्व) आनन्दित हूजिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य यज्ञ में अग्नि जैसे वैसे
उपकार करने वाले परोपकार का आश्रय किये हुए औरों को सुखी करते हैं
वैसे आप भी उन से उपकार को प्राप्त और आनन्दिन होते हैं ॥ ११ ॥

इस सूक्त में अग्नि विद्वान् और स्त्रीपुरुषों के आचरण का वर्णन होने
से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्तार्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

यह दूसरे मण्डल में तीसरा सूक्त और तेर्दशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

हुव इति नवर्चस्य चतुर्थस्य सूक्तस्य सोमाहुतिर्भागव ऋषिः ।
 अग्निर्देवता । १।८ स्वराट् पङ्क्तिः । २।३।५।६।७ आर्षी
 पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । ४ ब्राह्मण्युष्णिक् छन्दः ।
 ऋषभः स्वरः । ९ निचृच्चिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्वद्दिषयमाह ॥

अथ नव ऋचा वाले ४ चतुर्थ सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम
 मन्त्र में विद्वान् के विषय को कहते हैं ॥

हुवे वः सुद्योत्मानं सुवृक्तिं विशामग्निमतिथिं
 सुप्रयसम् । मित्रइव यो दिधिषाय्यो भूदेव आदेवे
 जने जातवेदाः ॥ १ ॥

हुवे । वः । सुऽद्योत्मानम् । सुऽवृक्तिम् । विशाम् । अग्निम् ।
 अतिथिम् । सुऽप्रयसम् । मित्रऽइव । यः । दिधिषाय्यः ।
 भूत् । देवः । आऽदेवे । जने । जातऽवेदाः ॥ १ ॥

पदार्थः—(हुवे) प्रशंसामि (वः) युष्मभ्यम् (सुद्योत्मानम्)
 सुष्ठु देदीप्यमानम् (सुवृक्तिम्) सुष्ठु वर्जयितारम् (विशाम्) प्रजा-
 नाम् (अग्निम्) पावकम् (अतिथिम्) अतिथिमिष वर्त्तमानम्
 (सुप्रयसम्) सुष्ठुकमनीयम् (मित्रइव) सखेव (यः) (दिधि-
 षाय्यः) यथावद्धर्ता (भूत्) भवति (देवः) व्यवहारहेतुः
 (आदेवे) सर्वतो विद्याप्रकाशयुक्ते (जने) विदुषि (जातवेदाः)
 जातेषु पदार्थेषु विद्यमानः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहमादेवे जने यो मित्र इव देवो दिधिषाप्यो जातवेदाभूद्भवति तं विशां सुद्योत्मानं सुप्रयसं सुवृक्तिमतिथिमग्निं वो युष्मभ्यं हुवे तथाऽस्मभ्यं यूयमेनं प्रशंसत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा वाचकलु०—ये मनुष्याः परस्परं विद्यां दत्त्वा जगतः प्रकाशकं धारकं मित्रवत्सुखप्रदं विद्द्द्वेयं विद्युदाख्यमग्निं प्रशंसन्ति ते तद्गुणविज्ञातारो भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे मैं (आदेवे) सब ओर से विद्या प्रकाशपुक्त (जने) विद्वान् मनुष्य के निमित्त (यः) जो (मित्रवत्) मित्र के समान (देवः) व्यवहार का हेतु (दिधिषाप्यः) यथावत् पदार्थों का धारण करने वाला (जातवेदाः) उत्पन्न हुए पदार्थों में विद्यमान अग्नि प्रसिद्ध (भूत्) होता है उस को (विशाम्) प्रजा जनों के बीच (सुद्योत्मानम्) सुन्दरता से निरन्तर प्रकाशमान (सुप्रयसम्) अशुभ प्रकार मनोहर (सुवृक्तिम्) सुन्दर त्याग करने वाले (अतिथिम्) अतिथि के समान वर्तमान (अग्निम्) अग्नि की (वः) तुम लोगों के लिये (हुवे) प्रशंसा करता हूँ जैसे हम लोगों के लिये तुम अग्नि की प्रशंसा करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—जो मनुष्य परस्पर विद्या दे के जगत् की प्रशंसा और धारण कर वा मित्र के समान सुख देने वाले विद्वानों को जानने योग्य विजुली रूप अग्नि की प्रशंसा करते हैं वे उस के गुणों को मानने वाले होते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इमं विधन्तो अ० पां स० धस्थे द्वितादधुर्भृगवो वि०
क्ष्वा० इयोः । एष विश्वान्यभ्यस्तु भूमा देवानाम्-
ग्निरतिर्जीराश्वः ॥ २ ॥

इमम् । विधन्तः । अपाम् । सधस्थे । हिता । अद्भुः ।
भृगवः । विक्षु । आयोः । एषः । विश्वानि । अभि । अस्तु ।
भूमा । देवानाम् । अग्निः । अरतिः । जीराश्वः ॥ २ ॥

पदार्थः—(इमम्) (विधन्तः) परिचरन्तः (अपाम्) अन्तरिक्षस्य जलस्य प्राणानां वा (सधस्थे) समानस्थाने (हिता) हयोर्भावः (आद्भुः) धरन्ति (भृगवः) विद्वांसः (विक्षु) प्रजासु (आयोः) प्राप्तस्य (एषः) (विश्वानि) (अभि) अभितः (अस्तु) (भूमा) बहुत्वेन (देवानाम्) दिव्यगुणानां पृथिव्यादीनाम् (अग्निः) वह्निः (अरतिः) समर्थः (जीराश्वः) जीरावेगवन्तोऽश्वा आशुगामिनो गुणा यस्य तम् ॥ २ ॥

अन्वयः—य एषोऽरतिर्जीराश्वोऽग्निर्भूमा देवानां विक्ष्वायोर्विश्वान्यभि व्पाद्भुवन्स्ति यमिमं विधन्तो भृगवोऽपां सधस्थेऽद्भुस्तेन सहाऽत्र हिता अभ्यस्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—योऽग्निः स्वव्याप्त्या प्रजासु प्रविष्टस्तेन सर्वाणि वेगवन्ति यन्त्रकला प्रचलितानि यानानि शीघ्रगामीनि विधेयानि ॥ २ ॥

पदार्थः—नो (एषः) यह (अरतिः) समर्थ (जीराश्वः) जिस के वेगवान् शीघ्रगामी गुण विद्यमान वह (अग्निः) अग्नि (भूमा) बहुतार् से (देवानाम्) दिव्य गुण वाले पृथिवी आदि लोक लोकान्तरो के (विक्षु) प्रजा गणों में (आयोः) प्राप्त व्यवहार को (विश्वानि) समस्त वस्तुओं को सब ओर से व्याप्त होना हुआ विद्यमान है जिस (इमम्) इस अग्नि को (विधन्तः) सेवने हुए (भृगवः) विद्वान् जन (अपाम्) अन्तरिक्ष के जल

वा प्राणों के (सधस्थे) समान स्थान में (अद्भुः) धरने स्थापन करने हैं उस के साथ यहां (दिता) दोनों व्यवहारों का भाव अर्थात् शराग्निभाव और पंचाकलाग्निभाव (अभ्यस्तु) सब ओर से ही ॥ २ ॥

भावार्थः—तो अग्नि अपनी व्याप्ति से प्रजा जनों में प्रविष्ट है उस से समस्त वेगवान् यन्त्रकलाओं से प्रचलित क्रिये हुए यान शीघ्र चलने वाले बनाने चाहिये ॥ २ ॥

पुनरभिकार्यैर्विद्वद्दिपयमाह ॥

फिर अग्नि कार्यों से विद्वानों के वि० ॥

अग्निं देवासो मानुषीषु विशु प्रियन्धुः क्षेप्यन्तो
न मित्रम् । स दीदयदुशतीरुर्म्या आ दक्षाय्यो
यो दास्वते दम् आ ॥ ३ ॥

अग्निम् । देवासः । मानुषीषु । विशु । प्रियम् । धुः ।
क्षेप्यन्तः । न । मित्रम् । सः । दीदयत् । उशतीः । उर्म्याः ।
आ । दक्षाय्यः । यः । दास्वते । दमे । आ ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) पाबकम् (देवासः) विद्वासः (मानु-
षीषु) मनुष्याणामिमासु (विशु) प्रजासु (प्रियम्) कमनीयम्
(धुः) दध्युः । अत्राडभावः (क्षेप्यन्तः) निवसन्तः (न) इव
(मित्रम्) सखायम् (सः) (दीदयत्) दीदयति प्रज्वलति ।
अत्राडभावः । दीदयतीति ज्वलतिकर्मा० निघं० १ । १६ (उशतीः)
कमनीयाः (उर्म्याः) रात्रीः (आ) समन्तात् (दक्षाय्यः)
हिंसकः (यः) (दास्वते) दात्रे (दमे) गृहे (आ) समन्तात् ॥३॥

श्रन्वयः—यमग्निं मानुषीषु विक्षु क्षेप्यन्तो देवासः प्रियं मित्रं
नाधुः । यो दक्षाप्यो दमे दास्वते उषतीरुर्म्या आदीदयत्स सर्वैः
संप्रयोक्तव्यः ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—योगिनिमित्तवत्सुखयति सर्वासु प्रजासु
प्रदीपवद् द्योतयति स विद्वद्भिः कार्येष्वनुयोजनीयः ॥ ३ ॥

पदार्थः—जिस (अग्निम्) अग्नि को (मानुषीषु) अनुष्य सम्बन्धी
(विक्षु) प्रजा जनों में (क्षेप्यन्तः) निवास करते हुए (देवासः) विद्वान् जन
(प्रियम्) प्रियमनोहर (मित्रम्) मित्र के (न) समान (आधुः) अष्ट
प्रकार स्थापन करें (यः) जो (दक्षाप्यः) सब पदार्थों को छिन्न भिन्न करने
वाला अग्नि (दमे) कलापर में (दास्वते) दानशील जन के लिये (उषतीः)
मनोहर (रुर्म्याः) रात्रियों को (आ, दीदयन्) प्रज्वलित करता प्रकाशित
करता है (सः) वह सब को संप्रयुक्त करना चाहिये अर्थात् वह कलापरों
में युक्त करना चाहिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो अग्नि मित्र के समान सुख देता
और सब प्रजा जनों में प्रदीप समान सब वस्तुओं को प्रकाशित करता है यह
विद्वानों को अपने कामों में अनुकूल उस का योग करना चाहिये ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

**अस्य रण्वा स्वस्यैव पुष्टिः संदृष्टिरस्य हिया-
नस्य दक्षोः । वि यो भरिभ्रदोषधीषु जिह्वामत्यो
न रथ्यो दोधवीति वारान् ॥ ४ ॥**

अस्य । रण्वा । स्वस्यैव । पुष्टिः । सम् । दृष्टिः । अस्य ।
हियानस्य । दक्षोः । वि । यः । भरिभ्रत् । दोषधीषु ।
जिह्वाम् । अत्यः । न । रथ्यः । दोधवीति । वारान् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अस्य) (रणा) प्रशंसनीया (स्वस्येव) (पुष्टिः)
धातुवृद्धिः (संदृष्टिः) सम्यक् प्रेक्षणम् (अस्य) (हियानस्य)
वर्द्धमानस्य । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (धत्तोः) दाहकस्य (वि)
(यः) (भरिभ्रत्) मृशंधरन् (ओषधीषु) सोमलतादिषु
(जिह्वाम्) (अत्यः) सुशिक्षितस्तुरङ्गः (न) इव (रथ्यः)
रथेषु साधुः (दोधवीति) भृशं कंपयति (वारान्) बालानिव
वरणीयान् लोकान् ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो रथ्योऽत्यो न वारान् जिह्वैश्च दोधवीति । ओष-
धीषु विभरिभ्रदस्ति तस्यास्य स्वस्येव रणा पुष्टिर्हियानस्यास्य
धत्तोः संदृष्टिश्च कार्या ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैर्यथा स्वपोषणार्था अग्निविद्या
प्राप्यते तथाऽन्यार्थाऽपि कार्या योऽग्निरिन्धनैर्वर्द्धते दहति स रथेषु
योजितः सन् सद्यो गमयति यथा वक्ता जिह्वां कंपयति तथाऽग्निः
भूगोलान् कंपयति ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यः) जो (रथ्यः) रथों में उत्तम प्रशंसित (अत्यः) सुशि-
क्षित तुरङ्ग उस के (न) समान (वारान्) बालकों को जैसे वैसे स्वीकार
करने योग्य लोकों को और (जिह्वाम्) अपनी जिह्वा को (दोधवीति)
निरन्तर कम्पाना है और (ओषधीषु) सोमलतादि ओषधियों में (वि, भरि-
भ्रत्) विशेष कर निरन्तर गुणों को धारण करता हुआ विद्यमान है उस
(अस्य) इस कीहुई (स्वस्येव) अपनी पुष्टि के समान दूसरे की (रथ्यः)
प्रशंसनीय (पुष्टिः) पुष्टि अर्थान् धानु वृद्धि और (हियानस्य) वृद्धि को प्राप्त
हीने हुए (अस्य) इस (धत्तोः) दाह करने वाले अग्नि की (संदृष्टिः)
अच्छे प्रकार दृष्टि करनी चाहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—मनुष्यों को जैसे अपने पीचका के लिये अग्निविद्या प्राप्त किर्न जाती है, वैसे औरों के लिये भी करनी चाहिये जो इन्धनों से बढ़ता है और पदार्थों को जलाता है वह रथों में युक्त किया हुआ अग्निशीघ्रगमन कराता है जैसे वक्ता अपनी जिह्वा को कंपाता है वैसे अग्नि भूगोलों को कंपाता है ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ यन्मे अभ्वं वनदः पनन्तोशिग्भ्यो नामि-
मीत वर्णम् । स चित्रेण चिकिते रंसु भासा जुजु-
र्वीयो मुहुरा युवा भूत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

आ । यत् । मे । अभ्वम् । वनदः । पनन्त । उशिक्ऽभ्यः ।
न । अमिमीत । वर्णम् । सः । चित्रेण । चिकिते । रंसु ।
भास । जुजुर्वान् । यः । मुहुः । आ । युवा । भूत् ॥ ५ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(आ) (यत्) यः (मे) मम (अभ्वम्) उदक-
मिव (वनदः) प्रशंसितारः (पनन्त) स्तुवंति (उशिग्भ्यः)
कामयमानेभ्यः (न) निषेधे (अमिमीत) मिमीते (वर्णम्)
रूपम् (सः) (चित्रेण) अद्भुतेन (चिकिते) विज्ञापयति (रंसु)
रमणीयम् (भासा) प्रकाशेन (जुजुर्वान्) जीर्णः (यः) (मुहुः)
वारंवारम् (आ) (युवा) यौवनस्थ इव (भूत्) भवति ॥ ५ ॥

अन्वयः—यश्चित्रेण भासा मेवर्णं चिकिते स रंस्वभ्वमाचिकिते यो
जुजुर्वान्मुहुर्युवेवाभूद्यमुशिग्भ्यो वनदो विद्वांसः पनन्त सनामिमीत तं
सर्वे सम्यक् संप्रयुञ्जताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—सोऽग्निः सर्वमविद्यमानं विद्यमानवत्करोति यथा जीवो-
जीर्णावस्थां मरणञ्च प्राप्य पुनर्जायमानो युवा भवति तथा पुनः
पुनर्दृष्टित्तयौ प्राप्नोति सोऽग्निर्व्यवहारेषु योजनीयः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यन्) जो (चित्रेण) अद्भुत (भासा) प्रकाश से (मे)
मेरे (वर्षाम्) रूप का (चिकित्ते) विज्ञान कराता (सः) वह (रंसु) रम-
णीय पदार्थ को (अभवम्) जल के समान (आ) अच्छे प्रकार जतलाता है
(यः) जो (जुजुर्वान्) जीर्ण हुआ भी (मुहुः) बार २ (युवा) तरुण के
समान (आ, भूत्) अच्छे प्रकार होता है जिस की (उशिग्भ्यः) कामना
करते हुए जनों को (वनदः) प्रशंसा करने वाले विद्वान् (पनन्त) प्रशंसा रूप
स्तुति करते हैं वह (न) नहीं (अभिमीत) मान करता अर्थात् अपनी तीक्ष्णता
के कारण सब को जलाता सब मनुष्य उस का अच्छे प्रकार प्रयोग करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो अग्नि के समस्त अविद्यमान को विद्यमान के समान करता
और जैसे जीव वृद्धपन और मरण को प्राप्त हो कर फिर उत्पन्न हुआ ज्वान
होता है वैसे जो बार २ वृद्धि और क्षय को प्राप्त होता है वह अग्नि व्यवहारों
में युक्त करने योग्य है ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ यो वनां तात्तृषाणो न भाति वार्षा पृथा
रथ्येव स्वानीत् । कृष्णाध्वा तपूरएवश्चिकेत द्यौरिव
स्मर्यमानो नभोभिः ॥ ६ ॥

आ । यः । वनां । तात्तृषाणः । न । भाति । वाः । न ।
पृथा । रथ्याऽइव । स्वानीत् । कृष्णाऽध्वा । तपुः । रण्वः ।
चिकेत । द्यौः । स्मर्यमानः । नभःऽभिः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (यः) (वना) वनानि (ततृ-
षाणः) भृशंतृड्युक्तः । अत्र तुजादित्वादभ्यासदीर्घः (न) इव
(भाति) प्रकाशते (वाः) उदकम् (न) इव (पथा) मार्गेण
(रथ्येव) रथाय हितेव (स्वानीत्) शब्दायते (कृष्णाध्वा) कृष्णो-
ऽध्वा मार्गो यस्य (तपुः) परितापकः (रण्वः) रमणीयः (चिकेत)
उद्बुधेत (द्यौरिव) सूर्यप्रकाशवत् (स्मयमानः) किञ्चिद्धसन्निव
(नभोभिः) अन्नादिभिः पदार्थैः ॥ ६ ॥

अन्वयः—यो वना ततृषाणो नाभाति पथा वार्णं रथ्येव च
स्वानीयः कृष्णाध्वा तपूरण्वः स्मयमानो द्यौरिव नभोभिश्चिकेत स
विद्भिरिव विज्ञातुं योग्यः ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा कश्चिदति तृषितो वक्ता हसन्
वदेत् जलं मार्गं गच्छति तथाग्निः वनस्थमहच्छब्दायते ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (वना) वन और जलों के प्रति (ततृषाणः) निरन्तर
पिआसे के (न) समान (आ भाति) अच्छे प्रकार प्रकाशित होता है और
(पथा) मार्ग से (वाः) जल के (न) समान तथा (रथ्येव) रथ आदि
के लिये जो हित है उम मार्ग अर्थात् सड़क के समान (स्वानीत्) शब्दाप-
मान होना है जो (कृष्णाध्वा) काले वर्णयुक्त (तपुः) सब ओर से तपाने
वाला (रण्वः) रमणीय (स्मयमानः) कुछ मुसकानासा हुआ (द्यौरिव)
सूर्य के प्रकाश के समान (नभोभिः) अन्नादि पदार्थों से (चिकेत) उद्बोध
को प्राप्त हो अर्थात् प्रज्वलित हो वह विद्वानों ही को जानने योग्य है ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे कोई अतिनृषायुक्त कहने वाला
जन हंसना हुआ कहे कि जल मार्ग में जाता है वैसे वनस्थ अग्नि बहुत शब्दा-
यमान होता है ॥ ६ ॥

पुनरग्निपरत्वेनैव विद्वद्दिषयमाह ॥

फिर अग्नि परता से ही विद्वानों के वि० ॥

स यो व्यस्थादभिदक्षदुर्वीं पशुर्नैति स्वयुर-
गोपाः । अग्निः शोचिष्माँ अतसान्युष्णान्कृष्णव्य-
थिरस्वदयन्न भूमं ॥ ७ ॥

सः । यः । वि । अस्थात् । अग्नि । धक्षत् । उर्वीम् ।
पशुः । न । एति । स्वयुः । अगोपाः । अग्निः । शोचिष्मान् ।
अतसानि । उष्णान् । कृष्णव्यथिः । अस्वदयत् । न । भूमं ॥७॥

पदार्थः—(सः) (यः) (वि) (अस्थात्) वितिष्ठते
(अग्नि) (दक्षत्) अभितो दहति (उर्वीम्) भूमिम् (पशुः)
(न) इव (एति) गच्छति (स्वयुः) यः स्वयं याति स. (अगोपाः)
पालकरहितः (अग्निः) वह्निः (शोचिष्मान्) बहूनि शोचिषि
विद्यन्ते यस्मिन् सः (अतसानि) नैरन्तर्येण गन्त्रीणि असरेणवा-
दीनि (उष्णान्) दहन् (कृष्णव्यथिः) यः कर्षकश्चासौ व्यथ-
यिता च (अस्वदयत्) स्वादयति (न) इव (भूम) भूमना ॥७॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो भूम भूमना व्यस्थात्स्वयुरगोपाः पशु-
र्नैवैत्युर्वीमभि दक्षत्स शोचिष्मान्कृष्णव्यथिरग्निरतसान्युष्णान्स्वदय-
द्वर्त्तते तं यथावद्विजानीत ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यः पृथिव्यादिषु व्यवस्थितो मूर्त्तद्रव्य
दाहको गोपालरहितपशुवत्स्वयं गन्ता प्रकाशमयोऽग्निः स्वतेजसा
विस्तृतान् असरेणूनापि परितपति सोऽग्निर्बलिष्ठोऽस्तीति वेद्यम् ॥७॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (भूम) बहुताई के साथ (व्यस्थान्) विविध प्रकार से स्थित होता है (स्वयुः) जो आप जाता अर्थात् बिना चैतन्य पदार्थ के भी चैतन्य के समान गति देता है (अगोपाः) पालना करने वाले गुणों से रहित पदार्थों को अपने प्रताप से सन्ताप देने वाला (पशुः) पशु के (न) समान (एति) जाता है (उर्वीम्) और भूमि को (अभि-दक्षत्) सब ओर से जलाना है (सः) वह (शोचिष्मान्) बहुत लपटों वाला (कृष्णव्यथिः) पदार्थों के अंशों को खींचने और उन को व्यथित करने वाला (अग्निः) अग्नि (अनसानि) निरन्तर जाने वाले त्रसरेणु आदि पदार्थों को (उष्णन्) जलाना और (अस्रदयत्) स्वादिष्ट करना हुआ (न) सा वर्तमान है ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—ती पृथिवी आदि पदार्थों में व्यवस्था को प्राप्त मूर्त्तिमान् पदार्थों का जलाने वाला रक्षक रहित पशु के समान आप जाने वाला प्रकाशमय अग्नि अपने तेज से विथरे हुए त्रसरेणुओं को भी सब ओर से तपाता है वह अग्नि बलिष्ठ है यह जानना चाहिये ॥ ७ ॥

पुनर्विद्वद्दिषयमाह ॥

फिर विद्वानों के वि० ॥

नू ते पूर्वस्यावसो अधीतौ तृतीये विदथे मन्मं
शंसि । अस्मे अग्ने संयद्वीरं बृहन्तं क्षुमन्तं वाजं
स्वपत्यं रयिन्दाः ॥ ८ ॥

नू । ते । पूर्वस्य । अवसः । अधिऽइतौ । तृतीये । विदथे ।
मन्मं । शंसि । अस्मे इति । अग्ने । संयत्ऽवीरम् । बृह-
न्तम् । क्षुऽमन्तम् । वाजम् । सुऽअपत्यम् । रयिम् । दाः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नु) सद्यः । अत्र ऋचि तुनुधेतिदीर्घः (ते) तव (पूर्वस्य) (अवसः) रक्षणस्य (अधीतौ) अध्ययने (तृतीये) (विदथे) सङ्ग्रामे (मन्म) विज्ञानम् (शंसि) स्तौषि (अस्मे) अस्मभ्यम् (अग्ने) पावकवहर्त्तमान (संयद्दीरम्) संयताः संयमयुक्ता वीरा यस्मिँस्तम् (बृहन्तम्) वर्द्धमानम् (क्षुमन्तम्) प्रशस्तानयुक्तम् (वाजम्) पदार्थबोधम् (स्वपत्यम्) सुष्ठुपत्ययुक्तम् (रयिम्) श्रियम् (दाः) देहि ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यस्य ते तव पूर्वस्याऽवसोऽधीतौ तृतीये विदथे मन्म शंसि स त्वमस्मे संयद्दीरं बृहन्तं क्षुमन्तं स्वपत्यं वाजिं रयिं नु दाः ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे विद्वन्यस्याऽधीतविद्यस्य चातुस्सकाशात् तृतीये सवने तूर्णं पूर्णं कृतेऽग्न्यादिविद्याः प्राप्योत्तमबलधनप्रजा वयं प्राप्नुयाम तं भवान् बोधयतु ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्त्तमान विद्वान् जन (ते) आप की (पूर्वस्य) पिच्छिली (अवसः) रक्षा सम्बन्ध के (अधीतौ) अध्ययन में (तृतीये) तीसरे (विदथे) संग्राम के निमित्त आप ही (मन्म) विज्ञान की (शंसि) स्तुति अर्थात् प्रशंसा करते हैं वे आप (अस्मे) हम लोगों के लिये (संयद्दीरम्) जिस में संयमयुक्त वीरजन विद्यमान (बृहन्तम्) जो बढ़ना हुआ है (क्षुमन्तम्) उस प्रशंसित अन्न और (स्वपत्यम्) उत्तम अपत्ययुक्त (वाजम्) पदार्थबोध और (रयिम्) धन को (नु) शीघ्र (दाः) दीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् जिस विद्या पढे हुए रक्षा करने वाले के समीप से तृतीय सवन अर्थात् ब्रह्मचर्य के तीसरे भाग को शीघ्र पूर्ण कर लिये पीछे अग्न्यादि विद्यायें प्राप्त हो कर उत्तम धन बल और प्रजावान् हम लोग हों उस को आप बतलाइये ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वया यथा गृत्समदासो अग्ने गुहा वन्वन्त
उपरान् अभि स्युः । सुवीरासो अभिमातिसाहः
स्मत्सूरिभ्यो गृणते तद्वयोधाः ॥ ९ ॥ २५ ॥

त्वया । यथा । गृत्समदासः । अग्ने । गुहा । वन्व-
न्तः । उपरान् । अभि । स्युरिति स्युः । सुवीरासः ।
अभिमातिसाहः । स्मत् । सूरिभ्यः । गृणते । तत् । वयः ।
धाः ॥ ९ ॥ २५ ॥

पदार्थः—(त्वया) (यथा) येन प्रकारेण (गृत्समदासः)
गृत्सानां मेधाविनां मद आनन्द इवानन्दो येषान्ते (अग्ने) पावक
इव वर्तमान (गुहा) गुहायाम् (वन्वन्तः) विभजन्तः (उप-
रान्) मेघान् (अभि) (स्युः) भवेयुः (सुवीरासः) सुशो-
भमानैर्वीरैर्युक्ताः (अभिमातिसाहः) येऽभिमातीन् शत्रून् सहन्ते
(स्मत्) एव (सूरिभ्यः) विद्वज्यः (गृणते) स्तुवन्ति (तत्)
(वयः) कामम् (धाः) दधाति ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने विहन् यथा त्वया सह वर्तमानाः गृत्सम-
दासो गुहा वन्वन्तः सुवीरासः सूरिभ्यो विद्याः प्राप्य उपरान् सूर्य
इवाभिमातिसहोऽभिष्युस्तथा यस्तद्वयोधास्तं ये गृणते तैस्सह स्म-
द्वयमपीदृशाःस्याम ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या यथाऽऽप्तेभ्यो विद्वद्भ्यो विद्याशिक्षे गृहीत्वा आनन्दिता विजयमाना वीरपुरुषाढ्याः प्रशंसनीया जना जायन्ते तथाऽग्निविद्यया युक्ताः पुरुषा अन्धकारं सूर्यइव दुःखं विनाशयन्ति ॥ १ ॥

अत्राग्निविद्ब्रह्मणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सद्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

इति द्वितीयमण्डले चतुर्थं सूक्तं पञ्चविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान विद्वान् (यथा) जैसे (त्वया) आप के साथ वर्तमान (गृत्समदासः) और जिन का बुद्धिमानों के आनन्द के समान आनन्द है वे (गुहा) बुद्धि में (वन्दन्तः) सब प्रकार के पदार्थों का विभाग करते हुए (सुवीरासः) उत्तम वीरों से युक्त जन (सूरिभ्यः) विद्वानों से विद्याओं को प्राप्त हो कर (उपरान्) मेघों को सूर्य के समान (अभिमानिसाहः) अभिमान करने और शत्रु जनों को सहने वाले (अभिप्युः) सब ओर से हों जैसे जो (तत्) उस (वयः) काम को (धाः) धारण करता है उस का जो (गृणते) स्तुति करने हैं उन के साथ (स्मत्) हो हम लोग भी ऐसे हों ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे मनुष्यो जैसे आप विद्वानों से विद्या और शिक्षा ग्रहण कर आनन्दित विजयमान और वीरपुरुषों से युक्त प्रशंसनीय जन होने हैं जैसे अग्निविद्या से युक्त पुरुष अन्धकार को जैसे सूर्य दुःख का विनाश करने हैं ॥ १ ॥

इस सूक्त में अग्नि और विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

यह दूसरे मण्डल में चौथा सूक्त और पच्चीसवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

होतेत्यष्टर्चस्य पञ्चमस्य सूक्तस्य सोमाहुतिर्भागव ऋषिः ।
 अग्निर्देवता । १ । ३ । ६ निचृदनुष्टुप् । २ । ४ । ५
 अनुष्टुप् । ८ विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः
 स्वरः । ७ भुरिगुष्णिक् छन्दः ।
 निषादः स्वरः ॥

अथ जीवगुणानाह ॥

अब आठ ऋचा वाले पांचवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम
 मन्त्र में जीव के गुणों का वर्णन करते हैं ॥

होताजनिष्ट चेतनः पिता पितृभ्य ऊतये । प्रय-
 क्षन् जेन्यं वसुं शकेम वाजिनो यमम् ॥ १ ॥

होता । अजनिष्ट । चेतनः । पिता । पितृभ्यः । ऊतये ।
 प्रयक्षन् । जेन्यम् । वसुं । शकेम । वाजिनः । यमम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(होता) आदाता (अजनिष्ट) जनयेत् (चेतनः)
 ज्ञानादिगुणयुक्तः (पिता) पालकः (पितृभ्यः) पालकेभ्यः (ऊ-
 तये) रक्षणायाय (प्रयक्षन्) प्रकृष्टतया यजन्ते (जेन्यम्)
 जेतुं योग्यम् (वसु) द्रव्यम् (शकेम) समर्थयेम (वाजिनः)
 विज्ञानवन्तः (यमम्) नियन्तारम् ॥ १ ॥

अन्वयः—यथा होता चेतनः पितोतये पितृभ्यो जेन्यं यमं वस्व-
 जनिष्ट विद्वांसः प्रयक्षन् तथा वाजिनो वयमेतत्प्राप्तुं शकेम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा सच्चिदानन्दस्व-
 रूपः परमेश्वर इह सर्वस्य रक्षणायानेकानि द्रव्याणि रचयति तथा
 विद्वांसोऽप्याचरन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—जैसे (होता) आदाता अर्थान् गुणादि वा अन्य पदार्थों का ग्रहण कर्ता (चेतनः) ज्ञानादि गुणयुक्त (पिता) और पालन करने वाला जीव (जतये) रक्षा आदि के लिये (पितृभ्यः) वा पालना करने वालों के लिये (जेन्यम्) जीतिने योग्य (पमम्) नियमकर्ता को और (वसु) धन को (अजनिष्ट) उत्पन्न करे और विद्वान् जन (प्रयक्षन्) प्रकृष्टता से संग करते हैं वैसे (वाजिनः) विद्वानवान् हम लोग उक्त विषय की प्राप्ति कर (शक्ये) सकें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे सच्चिदानन्दस्वरूप परमेश्वर इस संसार में सब की रक्षा के लिये अनेक द्रव्यों को रचता है वैसे विद्वान् जन भी आचरण करें ॥ १ ॥

अथेश्वर विषयमाह ॥

फिर ईश्वर के त्रि० ॥

आ यस्मिन्सप्त रश्मयस्तता यज्ञस्य नेतरि ।

मनुष्वद्वैव्यमष्टमं पोता विश्वं तदिन्वति ॥ २ ॥

आ । यस्मिन् । सप्त । रश्मयः । तताः । यज्ञस्य । नेतरि ।

मनुष्वत् । द्वैव्यम् । अष्टमम् । पोता । विश्वम् । तत् ।

इन्वति ॥ २ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (यस्मिन्) (सप्त) (रश्मयः) किरणाः (तताः) विस्तृताः (यज्ञस्य) सङ्गन्तुमर्हस्य जगतः (नेतरि) नायके (मनुष्वत्) मनुष्येण तुल्यम् (द्वैव्यम्) देवेषु दिव्येषु रश्मिषु भवम् (अष्टमम्) अष्ट सङ्ख्या पूरकम् (पोता) शोधकः (विश्वम्) सर्वं जगत् (तत्) (इन्वति) व्याप्नोति ॥ २ ॥

अन्वयः—यस्मिन् यज्ञस्य नेतरि सवितरि सप्त रश्मय आतताः तत्र यन्मनुष्वद्वैव्यमष्टममाततं स पोता विश्वं प्रकाशयति तन्वे-
न्वति ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यः सप्तविधरश्मिः सूर्यः परिमाणेन विस्तीर्णः पवित्रकर्त्ताऽस्ति तत्र यच्चेतनं ब्रह्म व्याप्तं वर्त्तते तत्सर्वं सूर्यादिकं यथावद्व्यवस्थां नयति यथा मनुष्याः शिल्पक्रिययाऽने-
कानि वस्तूनि निर्मिमीते तथा जगदीश्वरोऽखिलं संसारं विधत्ते॥२॥

पदार्थः—(यस्मिन्) जिस (यज्ञस्य) संगम करने के योग्य जगत् के (नेतरि) नायक सविता सूर्यमण्डल में (सप्त) सात (रश्मयः) किरणों (आतताः) विस्तृत हैं उस में जो (मनुष्वन्) मनुष्य के तुल्य (द्वैव्यम्) दिव्य रश्मियों में प्रसिद्ध (अष्टमम्) आठवां विस्तृत है वह (पोता) गुह्य करने वाला (विश्वम्) समस्त जगत् को प्रकाशित करता है और (तन्) उस सूर्यमण्डल : को भी (इन्वति) व्याप्त होता है ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो सात विध रश्मियों वाला सूर्य परिमाण से विस्तार को प्राप्त और पवित्र करने वाला है उस में जो चेतन ब्रह्म व्याप्त वर्त्तमान है वह समस्त सूर्यादिक को व्यवस्था प्राप्त करता है जैसे मनुष्य शिल्पक्रिया से अनेक वस्तुओं को बनाते हैं वैसे जगदीश्वर अखिल संसार का विधान करता है ॥ २ ॥

पुनरीश्वरविषयमाह ॥

फिर ईश्वर के वि० ॥

**दधन्वे वा यदीमनु वोचद्ब्रह्माणि वेरु तत् ।
परि विश्वानि काव्यां नेमिश्रक्रमिवाभवत् ॥ ३ ॥**

दधन्वे । वा । यत् । ईम् । अनु । वोचत् । ब्रह्माणि ।
वेः । ऊं इति । तत् । परि । विश्वानि । काव्या । नेमिः ।
चक्रंऽइव । अभवत् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(दधन्वे) धरति (वा) (यत्) (ईम्) जलम्
(अनु) (वोचत्) पुनरुपदिशेत् (ब्रह्माणि) बृहन्ति (वेः)
जानाति (उ) (तत्) (परि) (सर्वतः) (विश्वानि)
सर्वाणि (काव्या) कवेः क्रान्तप्रज्ञस्य कर्माणि (नेमिः) प्रापकः
लयः (चक्रमिव) चक्रमिव (अभवत्) भवति ॥ ३ ॥

अन्वयः—सूर्यो यदीं दधन्वे ब्रह्मविद्या ब्रह्माण्यनुवोचत्तत्सर्वं
यदीश्वरो वेरु जानाति विश्वानि काव्या परि वेरु ततो नेमिश्चक्र-
मिवबिद्वानभवत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—सूर्यो जलं धरति विद्वांसश्च ब्रह्मविष-
यादीन् वदन्ति तत्सर्वं व्यापकः परमेश्वरः साङ्गोपाङ्गं जानाति ॥ ३ ॥

पदार्थः—सूर्य (यत्) जो (ईम्) जल को (दधन्वे) धारण करता है
ब्रह्मवेत्ता (वा) या (ब्रह्माणि) बडे २ ब्रह्मविषयों का (अनुवोचत्) बार २
उपदेश करता है (तत्) उस सब को जिस कारण ईश्वर (वेः, उ) जानता
ही है और (विश्वानि) समस्त (काव्या) उत्तम बुद्धिमानों के कर्मों को
(परि) सब ओर से जानता ही है इस कारण जैसे (नेमिः) धुरी (चक्रम्)
पहिये को वर्ताने वाली होनी वैसे इस संसार के व्यवहारों को वर्ताने वाला
विद्वान् (अभवन्) होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—उन सूर्य जल को धारण करता है
या विद्वान् उन ब्रह्मविषयादि को कहते हैं उस सब को व्यापक परमेश्वर साङ्गो-
पाङ्ग जानता है ॥ ३ ॥

अथ विद्वद्दिषयमाह ॥

अथ विद्वानों के गुणों को कहते हैं ॥

साकं हि शुचिना शुचिः प्रशास्ता क्रतुनाजनि ।
विद्वान् अस्य व्रता ध्रुवा वयाइवानु रोहते ॥ ४ ॥

साकम् । हि । शुचिना । शुचिः । प्रशास्ता । क्रतुना ।
अजनि । विद्वान् । अस्य । व्रता । ध्रुवा । वयाःइव ।
अनु । रोहते ॥ ४ ॥

पदार्थः—(साकम्) सह (हि) खलु (शुचिना) पवित्रेण
(शुचिः) पवित्रः (प्रशास्ता) प्रशासनकर्त्ता (क्रतुना) प्रज्ञया
कर्मणा वा (अजनि) जायते (विद्वान्) (अस्य) (व्रता)
व्रतानि सत्याचरणानि (ध्रुवा) ध्रुवाणि निश्चलानि (वयाइव)
यथा विस्तीर्णाः शाखाः (अनु) (रोहते) वर्द्धते ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् शुचिना क्रतुना साकं शुचिः प्रशास्ताजनि
स अस्य जगदीश्वरप्रकाशितस्य वेदचतुष्टयस्य ध्रुवा व्रता स्वीकृत्य
नया इवानुरोहते ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये पवित्रैर्विद्वद्भिः सह सङ्गत्य प्रज्ञां
जनयित्वाऽज्ञानानामुपदेशका भूत्वा वेदविहितानि कर्माण्याचर्य
स्वयं वर्द्धन्ते तेऽन्येषामुन्नतिं कुर्वन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—ओ (विद्वान्) विद्वान् मन (शुचिना) पवित्र (क्रतुना)
बुद्धि वा कर्म के (साकम्) साथ (शुचिः) शुद्ध (प्रशास्ता) उत्तम शासन-
कर्त्ता (अजनि) उत्पन्न होता है (हि) वही (अस्य) इस ईश्वर प्रकाशित

चारों वेदों के (धृता) निश्चल भाविनाशी (व्रता) सत्याचरणों को स्वीकार कर (वपावृष) विस्तार को प्राप्त शाखाओं के समान (अनु, रोहते) वृद्धि को प्राप्त होता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमाखंड०—ज्ञो पवित्र विद्वानों के साथ संग कर उत्तम बुद्धि को उत्पन्न करके अज्ञानों के उपदेशक हो वेदविहित कर्मों का आचरण कर आप बढ़ते हैं वे औरों की उन्नति करने वाले होते हैं ॥ ४ ॥

अथ विदुषीविषयमाह ॥

अथ विदुषी स्त्री के विषय में कहते हैं ॥

ता अस्य वर्णमायुवो नेष्टुः सचन्त धेनवः ।
कुवित्तिःसृभ्य आ वरं स्वसारो या इदं ययुः ॥ ५ ॥

ताः । अस्य । वर्णम् । आयुवः । नेष्टुः । सचन्त । धेनवः ।
कुवित् । तिसृभ्यः । आ । वरम् । स्वसारः । याः । इदम् ।
ययुः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ताः) (अस्य) वेदस्य (वर्णम्) स्वीकरणीयम् (आयुवः) प्राप्ताः (नेष्टुः) नायकस्य (सचन्त) सङ्गमयन्ति (धेनवः) गावः (कुवित्) बहुः । कुविदिति बहुना० निघं० ३ । १ (तिसृभ्यः) कर्मोपासनाज्ञानविद्याभ्यः (आ) समन्तात् (वरम्) वरणीयं वधुसमुदायम् (स्वसारः) भगिन्यः (याः) (इदम्) जलम् (ययुः) प्राप्नुयुः ॥ ५ ॥

अन्वयः—याः स्वसारः कन्यास्तिसृभ्यः कुविद्वरमा ययुस्ता अस्य नेष्टुर्वर्णमिदमायुवो धेनव इव सर्वान् सुखैः सचन्त ॥ ५ ॥

भावार्थः—याः स्वसारः कन्याःप्रियं बन्धुं विद्याविषयञ्च प्राप्तु-
वन्ति ताः धेनुवदुत्तमं सुखं जनयन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—(याः) जो (स्वसारः) बहिन कन्या जन (विसृभ्यः) कर्म
उपासना और विद्याओं से (कुविन्) (वरम्) स्त्रीकार करने योग्य बन्धु समु-
दाय को (आ, ययुः) प्राप्त होवें (ताः) वे (अस्य) इस (नेष्टुः) नायक
सर्व विद्याओं में अग्रगामी वेद के (वर्णम्) स्त्रीकार करने योग्य विषय और
(इदम्) जल को (आयुवः) प्राप्त हुई (धेनवः) गौओं के समान सब को
सुखों से (सचन्त) सम्बन्ध करती हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो बहिन अपने प्रियबन्धु को और कन्या विद्याविषय को
प्राप्त होती हैं वे गौओं के समान उत्तम सुख को उत्पन्न करती हैं ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यदि मातुरुप स्वसा घृतं भरन्त्यस्थित । तासां-
मध्वर्युरागतौ यवो वृष्टीव मोदते ॥ ६ ॥

यदि । मातुः । उप । स्वसा । घृतम् । भरन्ती । अस्थित ।
तासाम् । अध्वर्युः । आऽगतौ । यवः । वृष्टीऽइव । मोदते ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यदि) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (मातुः) जनन्याः
(उप) (स्वसा) भगिनी (घृतम्) उदकम् (भरन्ती) धरन्ती
(अस्थित) तिष्ठति (तासाम्) कन्यानाम् (अध्वर्युः) यज्ञ-
कर्त्ता (आगतौ) समन्तात्प्राप्तौ (यवः) (वृष्टीव) यथा वृष्ट्या ।
अत्र टा स्थाने पूर्वसवर्णादेशः (मोदते) हर्षति ॥ ६ ॥

अन्वयः—यदि घृतमुपभरन्ती मातुः स्वसा तासामध्यापिकाव स्थित तर्हि ऋत्विगध्वर्युर्यज्ञमागतावानन्दत इव यवो वृष्टीव व मोदते ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यदि कन्या अध्यापिकां विदुषं मातरं च प्राप्यविदुष्यो भवन्ति तर्हि जलनौषधय इव सर्वतो वर्द्धन्ते ॥

पदार्थः—(यदि) जो (घृतम्) जल को (उप, भरन्ती) समीप हं कर भाने वाली (मातुः) माता की (स्वसा) बहिन वा (तासाम्) उः पूर्वोक्त कन्याओं की अध्यापिका (अस्थित) स्थित होती है तो ऋत्विक् औः (अध्वर्युः) यज्ञ का करने वाला यज्ञ को (भागतौ) प्राप्त हो कर आनन्दित होने हैं वैसे (मोदते) हर्ष को प्राप्त होती है ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—यदि कन्या जन अध्यापिका विदुषी और माता को प्राप्त हो कर विदुषी होती हैं तो जल से औषधियों के समान सब ओर से वृद्धि को प्राप्त होती हैं ॥ ६ ॥

अथ विद्द्विषयमाह ॥

अव विद्वान् के वि० ॥

स्वः स्वायु धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजम् । स्तोमं
यज्ञं चादरं वनेमा ररिमा वयम् ॥ ७ ॥

स्वः । स्वायु । धायसे । कृणुताम् । ऋत्विक् । ऋत्विजम् ।
स्तोमम् । यज्ञम् । च । आत् । अरम् । वनेम । ररिम् । वयम् ॥७॥

पदार्थः—(स्वः) स्वयम् (स्वाय) स्वकीयाय (धायसे)
धर्मे (कृणुताम्) कुरुताम् (ऋत्विक्) ऋत्वनुकूलं सद्गच्छन्

(ऋत्विजम्) (स्तोमम्) स्तुत्यम् (यज्ञम्) (च) (आत्)
 अनन्तरम् (अरम्) अलम् (वनेम) संभजेम । अत्रान्येषा-
 मपीति दीर्घः (ररिम) रमेमहि । अत्राप्यन्येषामपीति दीर्घः (वयम्)
 यज्ञानुष्ठातारः ॥ ७ ॥

अन्वयः—यथा स्वः स्वाय धायसे कृणुतामृत्विगृत्विजं स्तोमं
 यज्ञञ्च कृणुतां तथा वयं ररिमारं वनेम ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा स्वयं स्वस्य हिताय प्रवर्त्तत
 विद्वांसो विदुषो यज्ञानुष्ठातारो विविधक्रियं यज्ञं संपादयन्ति तथा
 वयमपि प्रवर्त्तमहि ॥ ७ ॥

पदार्थः—जैसे (स्वः) आप (स्वाय) अपने (धायसे) धारण करने
 वाले स्वभाव के लिये (कृणुताम्) किसी काम को करें वा (ऋत्विक्),
 ऋतुओं के अनुकूल सब व्यवहारों की प्राप्ति कराता हुआ (ऋत्विजम्) दूसरे
 को अपने अनुकूल वा (स्तोमम्) स्तुति प्रशंसा के योग्य व्यवहार (यज्ञम्, च)
 और यज्ञ की करे जैसे (वयम्) हम लोग (ररिम) रमें (आत्) और
 (अरम्) परिपूर्ण (वनेम) अच्छे प्रकार सब पदार्थों का सेवन करें ॥ ७ ॥

भावार्थः—जैसे आप अपने हित के लिये प्रवृत्त हों वा विद्वान् जन वि-
 द्वानों और यज्ञ करने वाले विविध प्रकार के क्रिया यज्ञ को सिद्ध करने हैं
 जैसे हम लोग भी प्रवृत्त हों ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यथा विद्वाँ अरुङ्करद्विश्वेभ्यो यजतेभ्यः । अय-
 मग्ने त्वे अपि यं यज्ञञ्चकृमा वयम् ॥ ८ ॥

यथा । विद्वान् । अरम् । करत् । विश्वेभ्यः । यजतेभ्यः ।
 अयम् । अग्ने । त्वे इति । अपि । यम् । यज्ञम् । चकृम । वयम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यथा) येन प्रकारेण (विद्वान्) आप्तो जनः (अरम्) अलम् (करत्) कुर्यात् (विश्वेभ्यः) अखिलेभ्यः (यजतेभ्यः) विद्वत्सेवकेभ्यः (अयम्) (अग्ने) विद्वन् (त्वे) त्वयि (अपि) (यम्) (यज्ञम्) कर्मोपासनाज्ञानाख्यम् (चकृम) कुर्याम । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (वयम्) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथाऽयं विद्वान्विश्वेभ्यो यजतेभ्यो विद्याभिरं करद्यथा त्वे यं यज्ञं वयमरत्र्चकृम तथा त्वमपि कुरु ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथाप्ता विद्वांसो जगद्धिताय सत्यमुपदेशं कृत्वा सत्यबोधान् जनान् कुर्वन्ति तथा सर्वैराप्तैर्विद्वद्भिः सततमनुष्ठेयमिति ॥ ८ ॥

अत्र जीवेश्वरविद्वद्भिदुषीगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सद्गुणतिरस्तीति वेदितव्यम् ॥

इति द्वितीयमण्डले पत्र्चमं सूक्तं षड्विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् (यथा) जैसे (अयम्) यह (विद्वान्) आप्त जन (विश्वेभ्यः) समस्त (यजतेभ्यः) विद्वानों की सेवा करने वालों से पाई हुई विद्याओं से (अरम्) दूमरों को परिपूर्णा (करन्) करना है और जैसे (त्वे) तेरे निमित्त (यम्) जिस (यज्ञम्) यज्ञ को (वयम्) हम लोग परि पूर्ण (चकृम) करें वैसे तू (अभि) भी कर ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे आप्त विद्वान् जन जगत् के लिये सत्योपदेश कर मनुष्यों को सत्य बोध वाले करते हैं वैसे सब आप्त विद्वानों को निरन्तर अनुष्ठान करना कराना चाहिये ॥ ८ ॥

इस सूक्त में जीव ईश्वर विद्वान् और विदुषियों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्तार्थ के साथ संगति सम्भन्नी चाहिये ॥

यह दूसरे मण्डल में पांचवां सूक्त और छठीशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

इमामित्यस्याष्टर्चस्य षष्ठस्य सूक्तस्य सोमाहुतिर्भागव
ऋषिः । अग्निर्देवता । १ । ३ । ५ । ८ गायत्री ।
२ । ४ । ६ निचृद्रायत्री । ७ विराट्
गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथाग्निगुणानाह ॥

अब आठ ऋचा वाले छठे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में अग्नि के गुणों का वर्णन करते हैं ॥

इमां मे अग्ने समिधमिमामुपसदं वनेः । इमा

गौ षु श्रुधी गिरः ॥ १ ॥

इमाम् । मे । अग्ने । समुऽइधम् । इमाम् । उपऽसदम् ।
वनेरिति वनेः । इमाः । ऊं इति । सु । श्रुधि । गिरः ॥ १ ॥

पदार्थः—(इमाम्) (मे) मम (अग्ने) अग्निरिव विद्वान्
(समिधम्) इन्धनम् (इमाम्) (उपसदम्) उपसीदन्ति यस्यां
तां वेदीम् (वनेः) (इमाः) (उ) (सु) सुष्ठु (श्रुधि) गृणु । अत्र
द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः (गिरः) वाणीः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽध्यापक यथाऽग्निर्मे ममेमां समिधमिमामु-
पसदं च सेवते तथा त्वं वनेरिमा उ गिरः सु श्रुधि ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वन् यथा वह्निः समिद्धिर्बर्धते तथाऽस्मान् परीक्षयाऽस्महचांसि च श्रुत्वा वर्द्धय ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान अभ्यापक विद्वान् जैसे अग्नि (मे) मेरे (इमाम्) इस (समिधम्) इन्धन को और (इमम्) इस (उपसदम्) वेदी को कि जिस में स्थित होने हैं सेवन करता है वैसे आप (वनेः) सेवन करने वाले विद्यार्थी की (गिरः) वाणियों की (सु, श्रुधि) सुन्दरता से सुनो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—हे विद्वान् जैसे अग्नि समिधाओं में बढ़ता है वैसे हम लोगों को परीक्षा से और हमारे वचनों को सुन कर बढ़ाइये ॥ १ ॥

अथ विद्द्गुणानाह ॥

अब विद्वानों के गुणों को अ० ॥

**अया ते अग्ने विधेमोर्जा नपादश्वमिष्टे । एना
सूक्तेन सुजात ॥ २ ॥**

अया । ते । अग्ने । विधेम । ऊर्जाः । नपात् । अश्वम्-
इष्टे । एना ! सुऽउक्तेन । सुऽजात ॥ २ ॥

पदार्थः—(अया) अनया समिधा (ते) तव (अग्ने) पावक-
इव प्रकाशमान (विधेम) परिचरेम (ऊर्जाः) पराक्रमस्य (नपात्)
यो न पातयति तत्सम्बुद्धौ (अश्वमिष्टे) योऽश्वमिच्छति तत्सम्बुद्धौ ।
अत्र बहुलं छन्दसीति मुमागमः (एना) एनेन (सूक्तेन) सुष्-
क्तेन (सुजात) शोभनेषु प्रसिद्ध ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सुजाताऽश्वमिष्टे ऊर्जा नपादग्ने ते तवाग्नेरया स-
मिधैना सूक्तेन च वयं विधेम ॥ २ ॥

भावार्थः—ये विद्यया साधनैरग्निं युक्त्या संप्रयुञ्जते ते बहे पराक्रमेण स्वकार्याणि साधुं शक्नुवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (सुजात) शोभन गुणों में प्रसिद्ध (अश्वमिष्टे) घोड़े : इच्छा करने और (ऊर्जः) बल को (नपात्) न पतन कराने वाले (अग्ने) अग्नि के समान प्रकाशमान (ते) आप के सम्बन्ध में जो (अग्निः) अग्नि है उस की (अया) इस समिधा से और (सूक्तेन) उन्नतता से कहे हुए सूक्त से हम लोग (विधेम) सेवन करें ॥ २ ॥

भावार्थः—जो विद्या और साधनों से अग्नि का युक्ति के साथ अच्छे प्रकार प्रयोग करने हैं वे अग्नि के पराक्रम से अपने कामों को सिद्ध कर सकते हैं ॥२॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तं त्वा गीर्भिर्गिर्वणसं द्रविणस्युं द्रविणोदः ।

सपर्येमं सपर्यवः ॥ ३ ॥

तम् । त्वा । गीःभिः । गिर्वणसम् । द्रविणस्युम् । द्र-
विणःऽदः । सपर्येमं । सपर्यवः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(तम्) (त्वा) (गीर्भिः) सुशिक्षिताभिर्वाग्भिः (गिर्वणसम्) विद्यावाक् सेवमानम् (द्रविणस्युम्) आत्मनो द्रविणमिच्छुम् (द्रविणोदः) यो द्रविणो ददाति तत्सम्बुद्धौ (सपर्येम) सेवेमहि (सपर्यवः) आत्मनः सपर्यामिच्छवः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे द्रविणोदो यथाऽग्निरिववर्त्तमानं द्रविणस्युं गिर्वणसं नन्वा सपर्यवो गीर्भिस्सेवन्ते तथा वयं सपर्येम ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये गुणकर्मस्वभावतोऽग्निं विज्ञाय
कार्यसिद्धये संप्रयुञ्जते ते श्रीमन्तो जायन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (द्विविषोदाः) धन को देने वाले विद्वान् जन अग्नि के
समान वर्त्तमान (द्विविणस्युम्) अपने को धन की इच्छा करने वाले (गिर्विण-
सम्) विद्या की वाणी को सेवते हुए (तम्) उन (त्वा) आप को (सप-
र्यवः) अपने को सेवने की इच्छा करने वाले जन (गीर्भिः) सुन्दर शिक्षित
वाणियों से सेवते हैं जैसे हम लोग (सपर्यय) सेवन करें ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—तो गुण कर्म स्वभाव से अग्नि को
विशेष जान कर कार्य सिद्धि के लिये उस का अच्छे प्रकार प्रयोग करते हैं वे
श्रीमान् होते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् । युयो-
ध्य ऽस्मद्वेषांसि ॥ ४ ॥

सः । बोधि । सूरिः । मघवा । वसुपते । वसुदावन् ।
युयोधि । अस्मत् । द्वेषांसि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सः) (बोधि) जानाति (सूरिः) विद्वान् (मघवा)
परमपूजितधनयुक्तः (वसुपते) वसूनां पालक (वसुदावन्) यो
वसूनि द्रव्याणि ददाति तत्संबुद्धौ (युयोधि) वियोजय (अस्मत्)
अस्माकं सकाशात् (द्वेषांसि) द्वेषयुक्तानि कर्माणि ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वसुपते वसुदावन् यो मघवा सूरिर्मवान् बोधि
सत्वमस्मद्वेषांसि युयोधि ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये रागद्वेषविरहा गुणग्राहिणो जना भवन्तितेऽन्या-
नपि स्वसदृशान् कृत्वा दातारस्सन्तः श्रीमन्तो भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (वसुपते) धनों की पालना करने और (वसुदातवन्), धनों,
को देने वाले जो (मघवा) परमप्रशंसित धनयुक्त (सूरिः) विद्वान् आप
(बोधि) सब व्यवहारों को जानते हैं (सः) सो आप (अस्यत्) हम लोगों
के (द्वेषांसि) वैर भरे हुए कामों को (युयोधि) अलम कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो राग द्वेषरहित गुणग्राही जन होते हैं वे औरों को भी
अपने सदृश करके दाता होते हुए लक्ष्मीवान् होते हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स नो वृष्टिं दिवस्परि स नो वाजमनुर्वाणम् ।

स नः सहस्रिणीरिषः ॥ ५ ॥

सः । नः । वृष्टिम् । दिवः । परि । सः । नः । वाजम् ।

अनुर्वाणम् । सः । नः । सहस्रिणीः । इषः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सः) अग्निः (नः) अस्मभ्यम् (वृष्टिम्) वर्षम्
(दिवः) सूर्यप्रकाशान्मेघमण्डलात् (परि) सर्वतः (सः) (नः)
अस्मान् (वाजम्) वेगयुक्तम् (अनुर्वाणम्) अविद्यमानाऽभ्यं-
रथम् (सः) (नः) अस्मभ्यम् (सहस्रिणीः) असंख्याताः
(इषः) अन्नानि ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा स नो दिवो वृष्टिं करोति स नोऽनुर्वाणं
वाजः प्रापयति स नः सहस्रिणीरिषः परिजनयति तथा त्वं वर्त्तस्वा ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैस्तथा प्रयतितव्यं यथाऽग्नेः
सकाशात्पुष्कलाः उपकाराः स्युः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जैसे (सः) वह अग्नि (नः) हम लोगों के लिये
(दिवः) सूर्य प्रकाश और मेघमण्डल से (वृष्टिम्) वर्षाओं को करना है वा
(सः) वह अग्नि (नः) हम लोगों को (अनर्थाणाम्) धोड़े जिस में नहीं
विद्यमान हैं उस (वातम्) वेगवान् रथ को प्राप्त कराना है वा (सः) वह
अग्नि (नः) हमारे लिये (सहस्त्रिणीः) असंख्यान प्रकार के (इषः) अग्नों
को (परि) सब ओर से उत्पन्न कराना है वैसे आप वर्त्ताव कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को वैसा यत्न करना चाहिये
जिस से अग्नि की उत्तेजना से बहुत उपकार हों ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ईळानायावस्यवे यविष्ठ दूत नो गिरा । यजिष्ठ
होतरा गहि ॥ ६ ॥

ईळानाय । अवस्यवे । यविष्ठ । दूत । नः । गिरा । य-
जिष्ठ । होतः । आ । गहि ॥ ६ ॥

पदार्थः—(ईळानाय) स्तुवते (अवस्यवे) आत्मनो वो रक्ष
णमिच्छवे (यविष्ठः) अतिशयेन युवन् (दूत) यो दुनाति दुष्टै-
स्तत्सम्बुद्धौ (नः) अस्मान् (गिरा) वाण्या (यजिष्ठ) अतिशयेन
पूजितुं योग्य (होतः) दातः (आ) (गहि) समन्तात् प्राप्नुहि ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ यजिष्ठ दूत होतस्त्वं यथाऽवस्यव ईळा-
नाय गिरा सुखं प्रयच्छसि तथा नोऽस्माना गहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा मनुष्याणां दूतोऽग्निभूतलो-
दुपरि पदार्थान्नीत्वा जलं वर्षयित्वा च सर्वस्य रक्षणनिमित्तो भवति
तथा विद्वान् सुवचनेन सर्वस्य हितकारी जायते ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अतिव्युवाचस्था वाले (यजिष्ठ) अत्यन्त प्रशंसा
और सत्कार के योग्य (दूत) दुष्टों को सब ओर से कष्ट देने और (होतः)
दानकर्म करने वाले आप जैसे (अवस्यत्रे) अपने को रक्षा की इच्छा करने
वाले (ईडानाय) स्तुति करने हुए जन के लिये (गिरा) वाणी से सुख देने
हैं जैसे आप (नः) हम लोगों को (आगहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हुईये ॥६॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे मनुष्यों की दूतरूप अग्नि पृथिवी
नल से ऊपर पदार्थों को पहुंचा और जलों को वर्षा कर सब की रक्षा का
निमित्त होता है वैसे विद्वान् जन उत्तम वचन से सब का हित करने वाला
होता है ॥ ६ ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अब ईश्वर के वि० ॥

**अन्तर्ह्यग्ने ईयसे विद्वान् जन्मोभयां कवे दूतो
जन्येव मित्र्यः ॥ ७ ॥**

अन्तः । हि । अग्ने । ईयसे । विद्वान् । जन्म । उभयां ।
कवे । दूतः । जन्याऽइव । मित्र्यः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अन्तः) मध्ये (हि) खलु (अग्ने) विद्युदिव-
स्वप्रकाशजगदीश्वर (ईयसे) प्राप्नोसि (विद्वान्) सकलवित्
(जन्म) जन्मानि (उभया) वर्तमानेन सह पूर्वापराणि (कवे)
क्रान्तप्रज्ञ सर्वज्ञ (दूतः) सर्वतः समाचारप्रदः (जन्येव) जने-
भ्यो हित इव (मित्र्यः) मित्रेषु साधुः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे कवेऽग्ने विद्वाँस्त्वं हि मित्र्यो दूतो जन्येवान्तरीयस-
उभयाजन्मकृत्यानि वेत्सि तस्मादस्माभिरुपास्योऽसि ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा सत्योपदेष्टा सत्यकारी सर्वस्य
प्रियं प्रेप्सुः सुहृदाप्तो बाह्यमन्तरं विज्ञानं प्रदाय धर्मे नियच्छति
तथाऽन्तर्वहिःस्थः परमेश्वरः सर्वेषां सर्वाणि कर्माणि विदित्वा
फलं ददाति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (कवे) क्रम २ से बुद्धि को विषयों में प्रविष्ट करने वाले
सर्वज्ञ (अग्ने) विजुली के समान आप ही प्रकाशमान जगदीश्वर वा (विद्वान्)
सब विषयों को जानने वाले विद्वान् जन आप (हि) ही (मित्र्यः) मित्रों
में साधु (दूतः) सब से समाचार के देने हारे (जन्येव) जनों के लिये हित-
कारी जैसे हो जैसे (अन्तः) हृदयाकाश के बीच (इयसे) प्राप्त होते हो
(उभया) वर्तमान के साथ अगले पिछले (जन्म) जन्म और कर्मों को
जानते हो इस से हम लोगों के उपासना करने योग्य हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे सत्य का उपदेश और सत्य का
माचरण करने वाला पुरुष सब के प्रिय पियारे काम को चाहने वाला सब का
मित्र शास्त्रज्ञ धर्मात्मा विद्वान् बाहर भीतर विज्ञान दे कर धर्म में नियत करना
है जैसे भीतर बाहर परमेश्वर सब के समस्त कामों को जान कर फल देता है ॥७॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स विद्वाँ आ च पिप्रयो यक्षि चिकित्वा आनु-
षक् । आ चास्मिन्सत्सि बर्हिषि ॥ ८ ॥

सः । विद्वान् । आ । च । पिप्रयः । यक्षि । चिकित्वाः ।
आनुषक् । आ । च । अस्मिन् । सत्सि । बर्हिषि ॥ ८ ॥

(शुभन्तम्) बहुत प्रकाशयुक्त (पुरुस्पृहम्) बहुतों को चाहने योग्य (रथिम) लक्ष्मी को (आ, भर) अच्छे प्रकार धारण कीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—जो उत्तम धन लाभ के लिये बहुत यत्न करते हैं वे धनाढ्य होते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मा नो अरातिरीशत देवस्य मर्त्यस्य च । पर्षि
तस्या उत द्विषः ॥ २ ॥

मा । नः । अरातिः । ईशत । देवस्य । मर्त्यस्य । च ।
पर्षि । तस्याः । उत । द्विषः ॥ २ ॥

पदार्थः—(मा) (नः) अस्मान् (अरातिः) शत्रुः (ईशत)
समर्थो भवेत् (देवस्य) विदुषः (मर्त्यस्य) अविदुषः (च)
(पर्षि) पिपूरय (तस्याः) (उत) अपि (द्विषः) अप्रीतिः ॥२॥

अन्वयः—हे विद्वानो देवस्य मर्त्यस्य चारातिर्मेशत उतापि
तस्या द्विषो नोपर्षि पारं नय ॥ २ ॥

भावार्थः—ये द्वेषं विहाय धार्मिकाणां विदुषामविदुषां च सङ्गेन
सर्वेषु प्रीतिं जनयन्ति ते केनापि तिरस्कृता न जायन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (नः) हम (देवस्य) विद्वान् (मर्त्यस्य, च) और अविद्वान्
का (अरातिः) शत्रुः (मा, ईशत) मत समर्थ हो (उत) और हम लोगों
को और (तस्याः) उस (द्विषः) अप्रीति वाले शत्रु के (पर्षि) पार पहुंचाइये ॥२॥

भावार्थः—जो द्वेष छोड़ धार्मिक विद्वानों को तथा अविद्वानों के साथ
प्रीति उत्पन्न कराते हैं वे किसी से तिरस्कार को नहीं प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

पुनर्विहृदिषयमाह ॥

फिर विद्वानों के वि० ॥

विश्वा उ॒त त्वया व॒यं धारा उ॒दन्याइव । अति
गाहेमहि द्विषः ॥ ३ ॥

विश्वाः । उ॒त । त्वया । व॒यम् । धाराः । उ॒दन्याःऽइव ।
अति । गा॒हेम॒हि । द्विषः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(विश्वाः) सर्वाः (उत) अपि (त्वया) आप्तेन
विदुषा सह (वयम्) (धाराः) (उदन्याइव) उदकसम्बन्धिन्यइव
(अति) उल्लंघने (गाहेमहि) (द्विषः) द्वेषवृत्तिः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा त्वया सह वर्तमाना वयं धारा उद-
न्याइव विश्वादिषोऽतिगाहेमहि तथा त्वमुताप्येताः गाहेथाः ॥३॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा उदकस्य धाराः प्राप्तं स्थानं
त्यक्त्वा स्थानान्तरं गच्छन्ति तथा शत्रुभावं विहाय मित्रभावं सर्वे
मनुष्याः प्राप्नुवन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जैसे (त्वया) आप विद्वान् जो आप उन के साथ
वर्तमान हम लोग (धाराः) (उदन्याइव) जल की धाराओं को जैसे जैसे
(विश्वाः) समस्त (द्विषः) वैर वृत्तियों को (अति, गाहेमहि) अथवाहें
विलोडें मर्षें जैसे आप (उत) भी इन को गाहो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे जल की धारा प्राप्त हुए स्थान
को छोड़ दूसरे स्थान की जाती हैं जैसे शत्रुभाव को छोड़ मित्रभाव को सब
मनुष्य प्राप्त होवें ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शुचिः पावक वन्द्योऽग्ने बृहद्विरोचसे । तं
घृतेभिराहुतः ॥ ४ ॥

शुचिः । पावक । वन्द्यः । अग्ने । बृहत् । वि । रोचसे ।
त्वम् । घृतेभिः । आहुतः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(शुचिः) पवित्रः (पावक) पवित्रकर्त्तः (वन्द्यः)
स्तोतुमर्हः (अग्ने) अग्निवत्प्रकाशमान विद्वन् (बृहत्) महत्
(वि) विशेषे (रोचसे) प्रकाशसे (त्वम्) (घृतेभिः)
आज्यादिभिः (आहुतः) आमन्त्रितः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे पावकाऽग्ने घृतेभिः प्रदीप्तोऽग्निरिव शुचिर्वन्द्य आहु-
तस्त्वं बृहद्विरोचसे स सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा घृतादिभिः प्रज्वालितः पवि-
त्रकर्त्ताऽग्निर्विरोचते तथा सत्कृतो विद्वान् बहु उपकारं करोति ॥४॥

पदार्थः—हे (पावक) पवित्र करने वाले (अग्ने) अग्नि के समान प्रका-
शमान (घृतेभिः) घी आदि पदार्थों से अग्नि के समान (शुचिः) पवित्र
(वन्द्यः) स्तुति के योग्य (त्वम्) आप (बृहत्) बहुत (विरोचसे) प्रकाश
मान होने हैं सो सत्कार करने योग्य हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—वैसे घी आदि पदार्थों से प्रज्वलित
किया हुआ पवित्र करने वाला अग्नि बहुत प्रकाशित होता है वैसे सत्कार पाये
हुआ विद्वान् जन बहुत उपकार करता है ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वं नो असि भारताऽग्ने वशाभिरुक्तभिः । अष्टा-
पदीभिराहुतः ॥ ५ ॥

त्वम् । नः । असि । भारत । अग्ने । वशाभिः । उक्तभिः ।
अष्टापदीभिः । आहुतः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (नः) अस्मभ्यम् (असि) भवसि
(भारत) धारक (अग्ने) विद्मन् (वशाभिः) कमनीयाभिर्गोभिः
(उक्तभिः) वृषभैः (अष्टापदीभिः) अष्टौ पादौ यासां ताभि-
-र्वाग्भिः (आहुतः) आमन्त्रितः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे भारताऽग्ने यो वशाभिरुक्तभिरष्टापदीभिराहुतस्त्वं
नोऽस्मभ्यं सुखं दत्तवानसि सोऽस्माभिरर्चनीयोऽसि ॥ ५ ॥

भावार्थः—यो मनुष्योऽष्टस्थानोच्चारितया वाचा सत्यमुपदिशन्
गवादिशृणुणेन सर्वस्य पालनं विधत्ते स सर्वैः पालनीयो भवेत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (भारत) सब विषयों को धारण करने वाले (अग्ने) विद्मान्
जो (वशाभिः) दनोहर गौओं से वा (उक्तभिः) बैलों से वा (अष्टापदीभिः)
जिन में आठ सत्यासत्य के निर्णय करने वाले चरण हैं उन वाणियों से (आ-
हुतः) बुलाये हुए आप (नः) हम लोगों के लिये सुख दिये हुए (असि)
हैं सो हम लोगों से सत्कार पाने योग्य हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य आठ स्थानों में उच्चारण की हुई वाणी से सत्य
का उपदेश करता हुआ गवादि पशुओं की रक्षा से सब की पालना का विधान
करता है वह सब को रखने के योग्य है ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

दून्नः सर्पिरासुतिः प्रत्नो होता वरेण्यः । सह-
सस्पुत्रो अद्भुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

दुःसन्नः । सर्पिःऽआसुतिः । प्रत्नः । होता । वरेण्यः ।
सहसः । पुत्रः । अद्भुतः ॥ ६ ॥ २८ ॥

पदार्थः—(दून्नः) दुः काष्ठमन्त्रं यस्य सः (सर्पिरासुतिः)
सर्पिरासुतिर्यस्य सः (प्रत्नः) प्राक्तनः (होता) दाता (वरेण्यः)
स्वीकर्तुमर्हः (सहसः) बलिष्ठस्य वायोः (पुत्रः) पुत्रइव वर्त-
मानः (अद्भुतः) आश्चर्यगुणकर्मस्वभावः ॥ ६ ॥

अन्वयः—यैर्विद्वद्भिः प्रत्नो दून्नः सर्पिरासुतिः सहसस्पुत्रोऽद्भुतो
होता वरेण्योऽग्निः कार्यसिद्धये प्रयुज्यते ते चित्रधनाढ्या जायन्त
इति ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—अग्नेर्भोजनस्थानीयं काष्ठं पानार्थं
सर्वौषधादिपदार्थानां सारो विद्यत इति वेदितव्यमन्यत्सर्वेषु कला-
गृहेषु काष्ठौषधिसारं जलादिनाऽग्निप्रयोगः कार्यः ॥ ६ ॥

अत्र विद्वदाग्निगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सद्गतिर्बोध्या ॥

इति द्वितीयमण्डले सममं सूक्तमष्टाविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—त्रिन विद्वानों से (प्रत्नः) पुरातन (दून्नः) तथा जिस
का काष्ठ अन्न और (सर्पिरासुतिः) घी दुग्धसार पान के लिये विद्यमान है

और जो (सहसस्पुत्रः) बलवान् वायु के पुत्र के समान है वह (अद्भुतः) आश्चर्य गण कर्म स्वभाव युक्त (होता) सब पदार्थों को देने वाला (वरेण्यः) स्वीकार करने योग्य अग्नि कार्य सिद्धि के लिये प्रयुक्त किया जाना है वे आश्चर्य रूप धनाढ्य होते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—अग्नि का भोजन स्थानी काष्ठ और पीने के अर्थ सब अविषियों का रस विद्यमान है यह जान कर काष्ठ और अविषिसार जल आदि के संयोग से कलाशरों में अग्नि का प्रयोग करना चाहिये ॥ ६ ॥

इस सूक्त में विद्वान् और अग्नि के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

यह दूसरे मण्डल में सप्तम सूक्त और सत्तार्दसवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

वाजयन्ति षडृचस्याऽष्टमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः ।

अग्निर्देवता । १ गायत्री । २ निचृत् पिपीलि-

का मध्या गायत्री । ३ । ५ निचृद्रायत्री ।

४ विराड् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । ६

निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथाम्निविषयमाह ॥

अब उ. ऋचा वाले आठवे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में अग्नि विषय का वर्णन करते हैं ॥

वाजयन्ति नूरथान्योर्गाँ अग्नेरुपं स्तुहि । यश-
स्तमस्य मीळुषः ॥ १ ॥

वाजयन्ऽइव । नु । रथान् । योगान् । अग्नेः । उपं ।

स्तुहि । यशःऽस्तमस्य । मीळुषः ॥ १ ॥

पदार्थः—(वाजयन्निव) यथा गमयन् (नू) शीघ्रम् (रथान्)
रमणीयान् विमानादीन् (योगान्) (अग्नेः) पावकस्य (उप)
(स्तुहि) प्रशंस (यशस्तमस्य) अतिशयेन यशस्विनो बहुजल-
युक्तस्य वा (मीढुषः) सेचकस्य ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विहन् वाजयन्निव त्वं मीढुषो यशस्तमस्याऽग्नेर्यो-
गान् रथान् नूपस्तुहि ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे शिल्पिन् विहन् यथाऽश्वादयो
रथान् गमयन्ति तथैवातिशीघ्रगत्या जलयन्त्रप्रेरितोऽग्निर्विमाना-
दियानानि शीघ्रं गमयतीति सर्वान् प्रत्युपदिश ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (वाजयन्निव) पदार्थों को प्राप्त कराने हुए आप
(मीढुषः) सींचने वाले (यशस्तमस्य) अतीव यशस्वी वा बहुत जलयुक्त
(अग्ने) अग्नि के समान प्रतापी जल के वा अग्नि के (योगान्) योगों की
और (रथान्) विमानादि रथों की (नू) शीघ्र (उपस्तुहि) प्रशंसा कीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे शिल्पी विद्वान् जन आप जैसे
घोड़ों और बैल आदि से चलने वाले रथों को चलाते हैं वैसे ही अतिशीघ्र गति
से जल के कलाघरों से प्रेरणा पाया अग्नि विमानादि यानों को शीघ्र चलाता
है यह सब के प्रति उपदेश करो ॥ १ ॥

अथ विद्द्विषयमाह ॥

अब विद्वान् के वि० ॥

यः सुनीथो ददाशुषैऽजुर्यो जुरयन्नरिम् । चारु-
प्रतीक आहुतः ॥ २ ॥

यः । सुऽनीथः । ददाशुषे । अजुर्यः । जरयन् । अरिम् ।
चारुऽप्रतीकः । आऽहुतः ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) (सुनीथः) यः सुष्ठु नयति सः (ददाशुषे)
दाने (अजुर्यः) अजीर्णेषु भवः (जरयन्) नाशयन् (अरिम्)
शत्रुम् (चारुप्रतीकः) सुन्दरगुणकर्मस्वभावैः प्रतीतः (आहुतः)
आमन्त्रितः ॥ २ ॥

अन्वयः—योऽग्निरिव चारुप्रतीक आहुतोऽजुर्यः सुनीथोऽरि-
ज्जरयन् ददाशुषे सुखं प्रयच्छति श्रीमान् जायते ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा शिल्पकार्येषु प्रेरितोऽग्निरुत्त-
मानि कार्याणि साधोति तथा सुशिक्षिता धीमन्तो बह्वीमुर्चति
कुर्वन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) जो अग्नि के समान (चारुप्रतीकः) सुन्दर गुण
कर्म और स्वभावों से प्रतीत (आहुतः) वा बुझाया हुआ (अजुर्यः) जो न
जीर्ण होते न नष्ट होते हैं उन में प्रसिद्ध (सुनीथः) सुन्दरता से सब की
प्रार्थना करना है और (अरिम्) शत्रुजन का नाश करना हुआ (ददाशुषे)
दानशील के लिये सुख देता है वह लक्ष्मीवान् होता है ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे शिल्प कामों में प्रेरणा किया
हुआ अग्नि उत्तम कामों को सिद्ध करता है वैसे सुन्दर शिक्षा पाये हुए बुद्धि-
मान् जन बहुतसी उन्नति करते हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

य उ श्रिया दमेष्वाम् दोषोषसिं प्रशस्यते ।

यस्य व्रतं न मीयते ॥ ३ ॥

यः । ऊं इति । श्रिया । दमेषु । आ । दोषा । उपसि ।
प्रशस्यते । यस्य । व्रतम् । न । मीयते ॥ ३ ॥

पदार्थः—(यः) (उ) (श्रिया) शोभया (दमेषु) गृहेषु
(आ) (दोषा) रात्रौ (उपसि) दिने (प्रशस्यते) प्रशस्तो
जायते (यस्य) (व्रतम्) शीलम् (न) (मीयते) हिंस्यते ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वंस्त्वं यो दमेषु दोषोपसि श्रियाऽऽप्रशस्यते
यस्य व्रतम् न मीयते तद्भव ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाऽग्नेः शीलं स्वरूपमनाद्यवि-
(नाशि वर्त्तते तथा सर्वेषामीश्वरजीवाकाशादीनां पदार्थानां नित्ये
व वर्त्तते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् आप (यः) जो (दमेषु) घरों में (दोषा) वा
रात्रि और (उपसि) दिन में (श्रिया) शोभा में (आ, प्रशस्यते) अच्छे
प्रकार प्रशंसा को प्राप्त किया जाना और (यस्य) जिस का (व्रतम् , उ)
शील (न) न (मीयते) नष्ट होता है उस के समान हूँजिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि का शील और स्वरूप
अनादि अविनाशी वर्त्तमान है वैसे ईश्वर जीव और आकाश आदि पदार्थों
का शील और स्वरूप नित्य वर्त्तमान है ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ यः स्वर्णं भानुना चित्रो विभात्यर्चिषा ।
अञ्जानो अजरंरभि ॥ ४ ॥

आ । यः । स्वः । न । भानुना । चित्रः । विभाति ।
अर्चिषा । अज्ञानः । अजरैः । अभि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (यः) (स्वः) आदित्यः (न)
इव (भानुना) प्रकाशेन (चित्रः) अद्भुतः (विभाति) प्रका-
शते (अर्चिषा) पूजनीयेन (अज्ञानः) प्रकटीकुर्वन् (अजरैः)
वयोहानिरहितैः (अभि) सर्वतः ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो विद्युद्रूपश्रित्वाऽजरैरभ्यञ्जानोऽग्निरर्चिषा भानुना
स्वर्ना विभाति स सर्वैरन्वेषणीयः ॥ ४ ॥

भावार्थः—अग्निरयं सूक्ष्मपरमाणुरूपेषु पदार्थेषु सर्वदा स्वरूपे-
णावतिष्ठते काष्ठादिषु पदार्थेषु वृद्धिहासादिना कदाचित् वर्द्धते
कदाचिद्भ्रसते च ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यः) जो बिजुलीरूप (चित्रः) चित्र विचित्र अद्भुत अग्नि
(अजरैः) अविनाशी पदार्थों से (अभि, अज्ञानः) सब ओर से सब पदार्थों
को प्रकट करना हुआ अग्नि (अर्चिषा) प्रशंसनीय (भानुना) प्रकाश से (स्वः)
आदित्य के (न) समान (आ, विभाति) अच्छे प्रकार प्रकाशित होता है
वह सब को ढूँढने योग्य है ॥ ४ ॥

भावार्थः—अग्नि यह सूक्ष्म परमाणुरूप पदार्थों में सर्वदा अपने रूप के
साथ रहता है काष्ठ आदि पदार्थों में वृद्धि और न्यूनता आदि से कोई समय
में बढ़ना और कभी कमती होता है ॥ ४ ॥

अथ विद्विषयमाह ॥

अब विद्वानों के वि० ॥

अत्रिमनु स्वराज्यमग्निमुक्थानि वावृधुः । विश्वा
अधि श्रियो दधे ॥ ५ ॥

अग्निम् । अनु । स्वराज्यम् । अग्निम् । उक्थानि ।
ववृधुः । विश्वाः । अधि । श्रियः । दधे ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) अत्तारम् (अनु) (स्वराज्यम्) स्वप्र-
काशवन्तम् (अग्निम्) विद्युतम् (उक्थानि) वक्तुं योग्यानि
वचनानि (वावृधुः) वर्द्धयन्ति (विश्वाः) अखिलाः (अधि)
(श्रियः) लक्ष्मीः (दधे) उपरि दधाति ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यान्युक्थान्याग्निं स्वराज्यमग्निं चानु वावृधुर्यथा
तैर्विश्वाः श्रियोऽहमधिदधे तथा युष्माभिरप्याचरणीयम् ॥५॥

भावार्थः अत्र वाचकलु०—विदुषां योग्यतः अस्ति वैरुपदेशैर-
ग्न्यादिपदार्थविद्या राज्यश्रियश्च वर्द्धेरस्तैः सर्वानुद्योगिनः सम्पाद-
यन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (उक्थानि) कहने योग्य वचन (अग्निम्) सब
पदार्थ भक्षण करने वाले (स्वराज्यम्) अपने प्रकाश से युक्त (अग्निम्)
विजुली रूप अग्नि को (अनु, वावृधुः) अनुकूलता से बढ़ाने हैं और जैसे उन
से (विश्वाः) समस्त (श्रियः) धनों को (अधि, दधे) अधिक २ में धारण
करता हूँ वैसे तुम को भी धारण करना चाहिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वानों की योग्यता है कि जिन उप-
देशों से अग्न्यादि पदार्थविद्या राज्य लक्ष्मी बढ़ें उन से सब को उद्योगी करें ॥५॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामृतिभिर्वयम् ।
अरिष्यन्तः सचेमह्यभिष्याम पृतन्वतः ॥ ६ ॥

अग्नेः । इन्द्रस्य । सोमस्य । देवानाम् । ऊतिभिः ।
वयम् । अरिष्यन्तः । सचेमहि । अभि । स्याम । पृतन्यतः ॥६॥

पदार्थः—(अग्नेः) पावकस्य (इन्द्रस्य) सूर्यस्य (सोमस्य)
चन्द्रस्य (देवानाम्) विदुषां पृथिव्यादिलोकानां वा (ऊतिभिः)
रक्षाणादिभिः सह वर्तमानाः (वयम्) (अरिष्यन्तः) अहिंस्य-
मानाः (सचेमहि) सङ्गता भवेम (अभि) (स्याम) (पृतन्यतः)
आत्मनः पृतनामिच्छन्तः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य देवानामूतिभिर्व-
र्तमाना अरिष्यन्तः पृतन्यतो वयं सचेमहि सख्यायाभिस्याम तथा
यूयमपि भवत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्वांसोऽग्न्यादिविद्यारक्षिताः
सर्वस्य सुहृदः प्रशस्तसेनावन्तो भूत्वा सखायस्सन्तो धर्मविद्योर्नर्ति
कुर्युस्तथा सर्वे मनुष्याः प्रयतन्तामिति ॥ ६ ॥

अत्राग्निविद्वृणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वैद्या ॥

इति द्वितीयाऽष्टके एकोनत्रिंशो वर्गो द्वितीयमण्डलं प्रथमा-
नुवाकेऽष्टमं सूक्तञ्च समाप्तम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अग्नेः) अग्नि (इन्द्रस्य) सूर्य (सोमस्य)
चन्द्रमा और (देवानाम्) विद्वान् और पृथिवी आदि लोकों की (ऊतिभिः)
रक्षा आदि व्यवहारों के साथ वर्तमान (अरिष्यन्तः) न नष्ट होते और (पृत-
न्यतः) अपने को सेना की इच्छा करते हुए (वयम्) हम लोग (सचेमहि)
संग करें और मित्रपन के लिये (अभिष्याम) सब ओर से प्रसिद्ध होंगे वैसे
तुम भी होगो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् जन अग्न्यादि विद्या से रक्षित सब के मित्र प्रशंसित सेना वाले होकर मित्र होते हुए धर्म और विद्या की उन्नति करें वैसे सब मनुष्य प्रयत्न करें ॥ ६ ॥

इस सूक्त में अग्नि और विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्त के अर्थ के साथ संगति समझनी चाहिये ॥

यह दूसरे अष्टक में उनतीशवां वर्ग और आठवां सूक्त समाप्त हुआ ॥

इति श्रीयुत परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीम-
द्विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां शिष्येण श्रीपरमहंसपरि-
व्राजकाचार्येण श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिना
निर्मिते संस्कृतार्यभाषाभ्यां सुभूषिते
सुप्रमाणयुक्त ऋग्वेदभाष्ये द्विती-
याष्टके पत्रचमोऽध्यायः
समाप्तः ॥

अथ द्वितीयाष्टके षष्ठाऽध्यायारम्भः

—०: #:०—

श्रीम् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परांसुव ।
यद्भद्रं तन्न आसुव ॥ १ ॥

निहोतेति षडृचस्य नवमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः । अग्निर्देवता ।
१।३ त्रिष्टुप् । ४ विराट् त्रिष्टुप् । ५।६ निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः । २ पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथाग्निविषयकानि विद्वत्कर्माण्याह ॥

अब द्वितीय मण्डल में छठे अध्याय का आरम्भ और उस के प्रथम मन्त्र में अग्निविषयक विद्वानों के कर्मों को कहते हैं ॥

नि होता होतृषदने विदानस्त्वेषो दीदिवान् अस-
दत्सुदक्षः । अदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः सहस्रम्भरः
शुचिजिह्वो अग्निः ॥ १ ॥

नि । होता । होतृषदने । विदानः । त्वेषः । दीदिवान् ।
असदत् । सुदक्षः । अदब्धव्रतऽप्रमतिः । वसिष्ठः । सहस्रम्भ-
ऽभरः । शुचिऽजिह्वः । अग्निः ॥ १ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (होता) गृहीता (होतृषदने)
होतृणां दातृणां सदने याने वेद्यां वा (विदानः) विद्यमानः (त्वेषः)

दीप्तियुक्तः (दीदिवान्) देदीप्यमानः (असदत्) सीदति
 (सुदत्तः) सुष्ठु दत्तो बलं यस्मात् सः (अदब्धव्रतप्रमतिः)
 अदब्धेनाहिंसितेन व्रतेन शीलेन प्रमतिः प्रज्ञानं यस्य सः (वसिष्ठः)
 अतिशयेन वासयिता (सहस्रम्भरा) सहस्रस्य जगतो धर्ता पोषको
 वा (शुचिजिह्वः) शुचिः पवित्रा जिह्वा यस्मात् सः (अग्निः)
 विद्युदादिकार्यकारणस्य स्वरूपः ॥ १ ॥

अन्वयः—विद्भिर्ज्ञेयं होतृषदने होता विदानस्त्वेषां दीदिवान् सुद
 त्तोऽदब्धव्रतप्रमतिर्वसिष्ठः शुचिजिह्वः सहस्रम्भरोऽग्निर्न्यसदत्स सदा
 कार्येषु सम्प्रयोक्तव्यः ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः कार्येषु भास्वरं नित्यगुणकर्मस्वभावं
 पवित्रकारकं सकलधर्तारं वह्निं यथावत् प्रयुञ्जते तेऽनष्टसुखा
 भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—विद्भिर्ज्ञेयं को जो (होतृषदने) प्रहीना जनो के रथ वा वेदी
 में (होता) ग्रहण करने हारा (विदानः) विद्यमान (त्वेषः) दीप्तियुक्त
 (दीदिवान्) बार २ प्रकाशित होता हुआ (सुदत्तः) मुन्दर जिस से बल प्रसिद्ध
 होता (अदब्धव्रतप्रमतिः) नहीं नष्ट हुए शील से जिस का ज्ञान होता (वसिष्ठः)
 जो अनीव निवास कराने हारा (शुचिजिह्वः) और जिस से जिह्वा पवित्र
 होती वह (सहस्रम्भरः) सहस्रों जगत् का धारण और पोषण करने वाला
 (अग्निः) विजुली आदि कार्य कारण स्वरूप अग्नि (नि, असदत्) निरन्तर
 स्थिर होता है उस का प्रयोग सदा कार्यो में अच्छे प्रकार करने योग्य है ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य कार्यो में प्रदीप्त नित्य गुणकर्मस्वभावयुक्त पवित्र
 करने वाले सकल पदार्थों के धारण कर्ता अग्नि को यथावत् प्रयुक्त करते हैं वे
 अविनाशी सुख वाले होने हैं ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वं दूतस्त्वमु नः परस्पास्त्वं वस्य आ वृषभ
प्रणेता । अग्ने तोकस्य नस्तने तनूनामप्रयुच्छन्दी-
द्यद्बोधि गोपाः ॥ २ ॥

त्वम् । दूतः । त्वम् । ऊँ इति । नः । परःऽपाः । त्वम् ।
वस्यः । आ । वृषभ । प्रऽनेता । अग्ने । तोकस्य । नः । तने ।
तनूनाम् । अप्रयुच्छन् । दीद्यत् । बोधि । गोपाः ॥ २ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (दूतः) देशान्तरं प्रापकः (त्वम्) (उ)
(नः) (परस्पाः) पारयिता रक्षकश्च (त्वम्) (वस्यः) वसी-
यान् (आ) (वृषभ) बलिष्ठ (प्रणेता) प्रकृष्टतया नेता (अग्ने)
पावकवाहिहन् (तोकस्य) अपत्यस्य (नः) अस्माकम् (तने)
विस्तारे (तनूनाम्) (अप्रयुच्छन्) (दीद्यत्) दीद्यत् प्रकाशयति
(बोधि) बुध्यसे (गोपाः) रक्षकः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे वृषभाऽग्ने त्वं नो दूतस्त्वमु परस्पास्त्वं वस्यस्तोक-
स्याऽप्रणेता नस्तनूनां तनेऽप्रयुच्छन् गोपा दीद्यद्बोधि ॥ २ ॥

भ. वार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या अग्निप्रयुक्तनौका समु-
द्रात्पारं गमयतीव दुःखात्पारं गमयन्ति सन्तानानां शिक्ने शरी-
राणां रक्षणे च प्रवीणाः प्रमादं विहाय धर्मस्याऽनुष्ठातारः सन्ति
तेऽत्नाभ्युदयिकं सुखं प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (वृषभ) बलवान् (अग्ने) अग्नि के समान विद्वान् (त्वम्) आप (नः) हमारे (दूतः) देशान्तर पहुंचाने वाले (त्वम्) आप (उ) ही (परस्याः) सब से पार और रक्षा करने वाले (त्वम्) आप (वस्यः) निवास करने योग्य (लोकस्थ) सन्तान को (आ,प्रयोता) सब ओर से अच्छे प्रकार समस्त गुणों में प्रवृत्त कराने हारे (नः) हम लोगों के (तनूनाम्) शरीरों के (तने) विस्तार में (अप्रयुच्छन्) न प्रमाद कराने हुए (गोपाः) शरीर की रक्षा करने वाले (दीक्षत्) सब विषयों को प्रकाश कराने (बोधि) और जानते हो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो मनुष्य, अग्नि प्रयोग से प्रेरणा दिई हुई नौका समुद्र से पार जैसे पहुंचाती, वैसे दुःखरूपी समुद्र से पार करने हैं, सन्तानों की शिक्षा में और शरीरों की रक्षा करने में प्रवीण, और प्रमाद को छोड़ धर्म के अनुष्ठान करने वाले हैं वे यहाँ आभ्युदयिक सुख को प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विधेम ते परमे जन्मन्नग्ने विधेमस्तोमैरवरे सधस्थे । यस्माद्योनैरुदारिथा यजे तं प्र त्वे हवींषि जुहुरे समिद्धे ॥ ३ ॥

विधेम । ते । परमे । जन्मन् । अग्ने । विधेम । स्तोमैः । अवरे । सधऽस्थे । यस्मात् । योनैः । उत्ऽआरिथि । यजे । तम् । प्र । त्वे इति । हवींषि । जुहुरे । सम्ऽइद्धे ॥ ३ ॥

पदार्थः—(विधेम) विचरेम (ते) तव (परमे) प्रकृष्टे (जन्मन्) जन्मानि (अग्ने) विद्मन् (विधेम) (स्तोमैः) स्तुतिभिः

(अग्ने) अर्वाचीने (सधस्थे) सहस्थाने (यस्मात्) (योनेः)
कारणात् (उदारिथ) प्राप्नोषि । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (यजे)
सङ्गच्छेय (तम्) (प्र) (त्वे) त्वस्मिन् (हवीषि) होतुं दातु-
मर्हाणि (जुहुरे) जुह्वति (समिद्धे) प्रदीप्ते ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने वयं स्तोमैस्ते परमेऽग्रे च जन्मन् विधेम
यस्माद्योनेस्त्वमुदारिथ तस्मिन् सधस्थे विधेम यथा त्वे समिद्धेऽ-
ग्नौ हवीषि विद्वांसो जुहुरे तथा तमहं प्रयजे ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये शुभानि कर्माणि कुर्वन्ति ते श्रेष्ठं जन्माप्नुवन्ति
येऽधर्ममाचरन्ति ते नीचं जन्माश्रुवते यथा विद्वांसः प्रदीप्तेऽग्नौ
सुगन्ध्यादिकं द्रव्यं हुत्वा जगदुपकुर्वन्ति तथा ते सर्वैरुपकृता
जन्मानि जन्मान्तरे वा भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् हम लोग (स्तोमैः) स्तुतियों से (ते) आप
के (परमे) उत्तम और (अग्ने) अनुत्तम जन्म के निमित्त (विधेम) विचारें
(यस्मान्) जिन् (योनेः) कारण से आप (उदारिथ) प्राप्त होते हो उस
(सधस्थे) साध के स्थान में हम लोग (विधेम) उत्तम व्यवहार का विधान
करें । जैसे (त्वे) उस (समिद्धे) प्रदीप्त अग्नि में (हवीषि) होमने अर्थात्
देने योग्य पदार्थों को विद्वान् जन (जुहुरे) होमते वैसे मैं (तम्) उस का
(प्रयजे) पदार्थों से संग करूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो शुभ कर्मों को करते हैं वे श्रेष्ठ जन्म को प्राप्त होते हैं जो
अधर्म का आचरण करते हैं वे नीच जन्म को प्राप्त होते हैं जैसे विद्वान् जन
जलते हुए अग्नि में सुगन्ध्यादि द्रव्य का होम कर संसार का उपकार करते हैं
वैसे वे सब से उपकार को वर्तमान जन्म में वा जन्मान्तर में प्राप्त करते हैं ॥३॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्ने यजस्व हविषा यजीयाञ्छुष्टी देष्णामभि
गृणीहि राधः । त्वं ह्यसि रयिपती रयीणां त्वं शुक्रस्य
वचसो मनोता ॥ ४ ॥

अग्ने । यजस्व । हविषा । यजीयान् । श्रुष्टी । देष्णाम् ।
अभि । गृणीहि । राधः । त्वम् । हि । असि । रयिपतिः ।
रयीणाम् । त्वम् । शुक्रस्य । वचसः । मनोता ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पावक इव विद्वन् (यजस्व) (हविषा)
होतव्येन वस्तुना (यजीयान्) अतिशयेन यष्टा (श्रुष्टी) सद्यः
(देष्णाम्) दातुं योग्यम् (अभि) (गृणीहि) सर्वतःप्रशंस (राधः)
धनम् (त्वम्) (हि) (असि) (रयिपतिः) श्रीस्वामी (रयी-
णाम्) धनानाम् (त्वम्) (शुक्रस्य) शुद्धिकरस्य (वचसः)
वचनस्य (मनोता) प्रज्ञापकः । अत्र मन धातोर्बाहुलकादौणादिक
आतन् प्रत्ययः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यतस्त्वं रयीणां रयिपतिस्त्वं शुक्रस्य वचसो
मनोताऽसि तस्माद्धि यजीयान्त्सन् हविषा यजस्व देष्णां राधः श्रुष्ट्य-
भिगृणीहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये धनाढ्या धनेन परोपकारं कुर्युस्ते
सर्वेषां प्रिया जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान वर्तमान विद्वान् जिस कारण
(त्वम्) आप (रयीणाम्) धनादि पदार्थों के बीच (रथिपतिः) धनपति और
(त्वम्) आप (शुक्रस्य) शुद्ध करने वाले (वचसः) वचन के (मनोता)
उत्तमता से जतलाने वाले (असि) हैं (हि) इसी से (यजीयान्) अत्यन्त
यज्ञकर्ता होने हुए (हविषा) होयने योग्य वस्तु से (यज्ञस्य) यज्ञ कीद्विषे
और (देष्णाम्) देने योग्य (गधः) धन की (श्रुष्टी) शीघ्र (अभि, गृणीदि)
सब और से प्रशंसा करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो धनाल्य धन से परीपकार करें
वे सब के प्यारे होने हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर इसी वि० ॥

**उभयं तेन क्षीयते वसव्यं दिवेदिवे जायमानस्य
दस्म । कृधि क्षुमन्तं जरितारमग्ने कृधि पतिं
स्वपत्यस्य रायः ॥ ५ ॥**

उभयम् । ते । न । क्षीयते । वसव्यम् । दिवेऽदिवे ।
जायमानस्य । दस्म । कृधि । क्षुऽमन्तम् । जरितारम् ।
अग्ने । कृधि । पतिम् । सुऽप्रपत्यस्य । रायः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(उभयम्) दानं यजनं च (ते) तव (न)
(क्षीयते) नश्यति (वसव्यम्) वसुषु भवम् (दिवेदिने) प्रतिदि-
नम् (जायमानस्य) (दस्म) परदुःखभञ्जक (कृधि) कुरु
(क्षुमन्तम्) वह्नयुक्तम् (जरितारम्) विद्यागुणप्रशंसकम् (अग्ने)

अग्निवर्धमान (कृधि) (पतिम्) (स्वपत्यस्य) शोभनान्यप-
त्यानि यस्मात्तस्य (रायः) दातुं योग्यस्य धनस्य ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे दस्माग्ने दिवेदिवे जायमानस्य यस्य ते उभयं वस-
व्यं न क्षीयते स त्वं जरितारं क्षुमन्तं कृधि स्वपत्यस्य रायः पतिं
कृधि ॥ ५ ॥

भावार्थः—तस्यैव कुलाद्धननाशो न भवति योऽन्येभ्यः सुपात्रे-
भ्यो जगदुपकाराय प्रयच्छति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (दस्म) पर दुःख भंजन करने वाले और (अग्ने) अग्नि के समान
बढ़ने वाले विद्वान् (दिवेदिवे) प्रतिदिन (जायमानस्य) सिद्ध हुए जिन (ते)
आप का (उभयम्) दान और यज्ञ करना दोनों (वसव्यम्) धनों में प्रसिद्ध
हुए काम (न) नहीं (क्षीयते) नष्ट होते सो आप (जरितारम्) विद्यादि गुण
की प्रशंसा करने वाले (क्षुमन्तम्) बहुत अन्न वाले को (कृधि) उत्पन्न करो
और (स्वपत्यस्य) जिस से उत्तम सन्तान होते उस (रायः) देने योग्य धन
को (पतिम्) पालने रखने वाले को (कृधि) कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—उसी के कुल से धन नाश नहीं होता जो और सुपात्रों के
लिये संसार का उपकार करने को देता है ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सैनानीकेन सुविदत्रौ अस्मे यष्टा देवाँ आर्य-
जिष्ठः स्वस्ति । अदब्धो गोपाः उत नः पररूपा
अग्ने द्युमदुत रेवहिदीहि ॥ ६ ॥ १ ॥

सः । एना । अनीकेन । सुऽविदत्रः । अस्मे इति । यष्टा ।
 देवान् । आऽयजिष्ठः । स्वस्ति । अदब्धः । गोपाः । उत ।
 नः । परऽपाः । अग्ने । द्युऽमत् । उत । रेवत् । दिदीहि ॥ ६ ॥ १ ॥

पदार्थः—(सः) दाता । अत्र सोचिलोप इति सुलोपः (एना)
 एनेन (अनीकेन) सेनासमूहेन सह (अस्मे) अस्माकम् (यष्टा)
 सङ्गन्ता सुष्ठुविज्ञाता दाता वा (देवान्) दिव्यान् गुणान् विजिगी
 पकान् वीरान्वा (आयाजिष्ठः) समन्तादतिशयितो यष्टा (स्वस्ति)
 सुखम् (अदब्धः) अर्हिसितः (गोपाः) गवां पाता (उत)
 अपि (नः) अस्माकम् (परऽपाः) पारयिता (अग्ने) विदन्
 (द्युमत्) विज्ञानप्रकाशयुक्तम् (उत) अपि (रेवत्) बहुधन
 सहितम् (दिदीहि) देहि ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यथा सोऽस्मे एनाऽनीकेन सुविदत्रो यष्टा
 आयाजिष्ठोऽदब्धो गोपा नः परऽपा द्युमदुतरेवत्स्वस्ति ददात्युत
 देवान् सेवते तथा त्वमतदिदीहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथोत्तमया सेनया युक्तो राजा
 दुष्टात्रजित्वा विदुषः सत्कृत्य प्रजाः संरक्ष्य सर्वेषामैश्वर्यं वर्द्धयति
 तथा सर्वैर्भवितव्यमिति ॥ ६ ॥

अस्मिन् सूक्तेऽग्निवद्विद्वद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
 सह संङ्गतिर्वेद्या ॥

इति नवमं सूक्तं प्रथमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान विद्वान् जैसे (सः) वह देने वाला (अस्मे) हमारे (एना) इस (अनीकेन) सेना समूह के साथ (सुविद्वान्) सुन्दर विज्ञान देने (यथा) और सब व्यवहारों की सङ्गति करने वाला अच्छा ज्ञानी वा दाता (आ, यज्ञिष्ठः) सब और से अनिवयज्ञकर्त्ता (अदब्धः) न नष्ट हुआ (गोपाः) गोपाल (नः) हम को (परस्पाः) दुःखों से पार करने वाला (दुमन्) विज्ञान प्रकाश युक्त (उत) और (रेवन्) बहुत धन सहित (स्वस्ति) सुख को देता है (उत) और (देवान्) दिव्य गुण वा अपना विजय चाहने वाले बीरों को सेवने हैं वैसे आप उक्त समस्त को (दिदीहि) दीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे उत्तम सेना से युक्त राजा दुष्टों को जीत विद्वानों का सत्कार कर और प्रजा की अच्छे प्रकार रक्षा कर सब का ऐश्वर्य बढ़ाता है वैसे सभी को होना चाहिये ॥ ६ ॥

इस सूक्त में अग्नि के समान विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति है यह समझना चाहिये ॥

यह नववां सूक्त और पहिला वर्ग समाप्त हुआ ॥

जोहूत्र इति षडृचस्य दशमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः ।

अग्निर्देवता । १ । २ । ६ विराट् त्रिष्टुप् । ३ त्रिष्टुप् । ४

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । ५ पङ्क्ति-

उछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथाग्निविषय उपदिश्यते ॥

अब उः ऋचा वाले दशवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में अग्नि विषय का उपदेश किया है ॥

जोहूत्रो अग्निः प्रथमः पितेवेळस्पदे मनुषा
यत्समिद्धः । श्रियं वसानो अमृतो विचेता मर्म-
जेन्यः श्रवस्य श्ः स वाजी ॥ १ ॥

जोहूत्रः । अग्निः । प्रथमः । पिताऽइव । इळः । पदे ।
मनुषा । यत् । समिद्धः । श्रियम् । वसानः । अमृतः ।
विचेताः । मर्मृजेन्यः । श्रवस्यः । सः । वाजी ॥ १ ॥

पदार्थः—(जोहूत्रः) अतिशयेन सङ्गमनीयः (प्रथमः) आदिमो
विस्तीर्णगुणकर्मा (पितेव) पितृवत् (इळः) पृथिव्याः । अत्र
क्विप् याडभावश्च (पदे) तले स्थाने (मनुषा) मनुष्येण
(यत्) यः (समिद्धः) प्रदीप्तः (श्रियम्) शोभाम् (वसानः)
आच्छादकः (अमृतः) नाशरहितः (विचेताः) विगतं चेतो-
विज्ञानं यस्मात्स जडः (मर्मृजेन्यः) भृशं शोधकः (श्रवस्यः)
अग्नेष्वसाधुः (सः) (वाजी) बहुवेगादिगुणयुक्तः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या शिल्पिभिर्यद्यो मनुषा पितेव प्रथम इळ-
स्पदे जोहूत्रः समिद्धः श्रियं वसानोऽमृतो विचेता मर्मृजेन्यः श्रव-
स्यो वाज्याग्निः कार्येषु संप्रयुज्यते स युष्माभिरपि संप्रयोक्तव्यः ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—योऽग्निः पृथिव्यां प्रसिद्धः संप्रयुक्तः
सन् धनप्रदः स्वरूपेण नित्यश्चेतनगुणरहितोऽतिवेगवानस्ति स
सम्यक् प्रयुक्तः सन् पितृवत्संप्रयोजकान् पालयति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यन्) जो (मनुषा) मनुष्य से (पितेव) पिता
के समान (प्रथमः) पहिला विस्तृत गुण कर्म वाला (इळस्पदे) पृथिवी तल
पर (जोहूत्रः) अतीव संग करने अर्थात् कलाघरों में लगाने योग्य (समिद्धः)
प्रज्वलित (श्रियम्) शोभा को (वसानः) ढापने वाला (अमृतः) नाश-
रहित (विचेताः) जिस से चैतन्यपन विगत है अर्थात् जो जड (मर्मृजेन्यः)

निरन्तर शुद्धि करने वाला (श्रवस्यः) अन्नादि पदार्थों में उत्तम और (वाजी) बहुत वेगादि गुणों से युक्त (अग्निः) अग्नि शिल्प कार्यों में अच्छे प्रकार प्रयुक्त किया जाना है (सः) वह तुम को भी संपुक्त करना चाहिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो अग्नि पृथिवी में प्रसिद्ध शिल्प कार्यों के प्रयोग में अच्छे प्रकार लगाया हुआ धन का देने वाला स्वरूप से नित्य चेतन गुण रहित और अनिवेगवान् है वह अच्छे प्रकार प्रयोग किया हुआ पिता के तुल्य शिल्पी जनों को पालता है ॥ १ ॥

अथ विदुषामग्निविद्याग्रहणमुपदिश्यते ॥

अब विद्वानों को अग्नि विद्या ग्रहण का उपदेश किया जाता है ॥

श्रूया अग्निश्चित्रभानुर्हवम् मे विश्वाभिर्गीर्भिर्-
मृतो विचेताः। श्यावा रथं वहतो रोहिता वोतारु-
षाहं चक्रे विभृतः ॥ २ ॥

श्रूयाः । अग्निः । चित्रभानुः । हवम् । मे । विश्वाभिः ।
गीःभिः । अमृतः । विचेताः । श्यावा । रथम् । वहतः ।
रोहिता । वा । उत । अरुषा । अहं । चक्रे । विभृतः ॥२॥

पदार्थः—(श्रूयाः) शृणुयाः (अग्निः) पावकः (चित्रभानुः) विचित्रदीप्तिः (हवम्) विद्योपदेशम् (मे) मम (विश्वाभिः) समग्राभिः (गीर्भिः) सुशिक्षितयुक्ताभिर्वाग्भिः (अमृतः) मृत्यु-रहितः (विचेताः) विविधचेतो ज्ञानं यस्मात् सः (श्यावा) प्राप्ति-साधकौ धारणाकर्षणाख्यावश्विनौ (रथम्) रमणीयं जगत् (वहतः) प्रापयतः (रोहितः) रक्तादि गुणविशिष्टौ (वा) (उत) (अरुषा) मर्मसु व्यापकौ (अहं) (चक्रे) करोति (विभृतः) यो विविधं विभर्ति सः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वँस्त्वं यश्चित्रभानुरमृतो विचेता विभृतोऽग्निर्यस्य स्थं सवितू रोहिता उताप्यरुषा श्यावा बहतो वाह शिल्पी चक्रे तद्धवं मे विश्वाभिर्गीर्भिश्श्रूयाः ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्या यस्माद्द्विद्युदादय उत्पद्यन्ते सर्वस्य जीवनं च भवति तस्याग्नेर्विद्यां सर्वैरुपायैर्गृह्णीयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् आप जो (चित्रभानुः) चित्र विचित्र दीप्ति वाला (अमृतः) मृत्यु धर्म रहित (विचेताः) विविध प्रकार का ज्ञान जिस से होता है (विभृतः) और जो नानाप्रकार पदार्थों से धारण करने वाला (अग्निः) अग्नि है जिस के सम्बन्ध के (रथम्) रथ को सत्रिनृमण्डलस्थ (रोहिता) ललामी आदि गुण के लिये (उन) और (अरुषा) मर्मस्थलों में व्याप्त होने और (श्यावा) सब विषयों की प्राप्ति कराने वाले धारण और आकर्षण गुण (बहतः) एक देश से दूसरे देश को पहुंचाते हैं (वा) अथवा (वाह) निश्चय से उस को (चक्रे) शिल्पी जन बनाता है उस की विद्या के उपदेश को (मे) मेरी (विश्वाभिः) समस्त (गीर्भिः) वाणियों से (श्रूयाः) सुनिये ॥ २ ॥

भावार्थः—मनुष्य जिस से विजुली आदि पदार्थ उत्पन्न होते हैं सब का जीवन भी होता है उस अग्नि की विद्या को सब उपायों से ग्रहण करें ॥२॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उस वि० ॥

उत्तानायामजनयन्त्सुषूतं भुवदग्निः पुरुपेशासु
गर्भैः । शिरिणायां चिदक्तुना महोभिरपरिवृतो
वसति प्रचेताः ॥ ३ ॥

उत्तानायाम् । अजनयन् । सुसूतम् । भुवत् । अग्निः ।
पुरुपेशासु । गर्भः । शिरिणायाम् । चित् । अक्तुना । महः-
ग्भिः । अपरिवृतः । वसति । प्रचेताः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उत्तानायाम्) उत्तान इव शयानायां पृथिव्याम् (अजनयन्) (सुसूतम्) सुष्ठु प्रसूतम् (भुवत्) भवति (अग्निः) विद्युत् (पुरुपेशासु) पुरूणि पेशानि रूपाणि यासु तासु ओषधीषु (गर्भः) गर्भ इव स्थितः (शिरिणायाम्) हिंसितायाम् (चित्) अपि (अक्तुना) रात्र्या (महोभिः) महद्भिलोकैः (अपरिवृतः) परितः सर्वतो नावृतः (वसति) (प्रचेताः) यः शयानान् प्रचेतयति सः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या योऽक्तुना महोभिश्चापरिवृतः प्रचेताः यं पुरुपेशासु सुसूतमृत्विजोऽजनयन् यं उत्तानायां शिरिणायां च गर्भ इव स्थिताग्निर्भुवद्वसति तमग्निं चित् प्रयुङ्ग्वम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योऽग्निर्विद्यमानायां नष्टायां च पृथिव्यां गर्भरूपो विद्यते तद्वियां जानीत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (अक्तुना) रात्रि और (महोभिः) बड़े २ लोकों के साथ (अपरिवृतः) सब ओर से न स्वीकार किया हुआ (प्रचेतः) जो सैते प्राणियों को प्रबोधित कराता ऋतु २ में यज्ञ करने वाले जन जिस (पुरुपेशासु) बहुत रूपों वाली ओषधियों में (सुसूतम्) सुन्दरता से उत्पन्न हुए अग्नि को (अजनयन्) प्रकट करते जो (उत्तानायाम्) उत्ताने के समान सोनी मी और (शिरिणायाम्) नष्ट हुई पृथिवी में (गर्भः) गर्भ के समान स्थित (अग्निः) अग्नि बिजुली रूप (भुवत्) होता और (वसति) निवास करता है उस अग्नि को (चित्) निश्चय करके प्रयुक्त करी अर्थात् कलाधरों में लगाओ ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो अग्नि विद्यमान और नष्ट हुई पृथिवी में गर्भ-
रूप विद्यमान है उसी की विद्या को जानो ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन प्रतिक्रियन्तं भुवनानि
विश्वा । पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नै-
रभसं दृशानम् ॥ ४ ॥

जिघर्मि । अग्निम् । हविषा । घृतेन । प्रतिक्रियन्तम् ।
भुवनानि । विश्वा । पृथुम् । तिरश्चा । वयसा । बृहन्तम् ।
व्यचिष्ठम् । अन्नैः । रभसम् । दृशानम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(जिघर्मि) (अग्निम्) (हविषा) होतुमर्हेण सुग-
न्ध्यादियुक्तेन (घृतेन) आज्येन (प्रतिक्रियन्तम्) पदार्थं पदार्थं
प्रतिवसन्तम् (भुवनानि) भवन्ति भूतानि येषु तानि (विश्वा)
समग्राणि (पृथुम्) विस्तीर्णम् (तिरश्चा) तिरश्चीनेन (वयसा)
कमनीयेन जीवनेन सह (बृहन्तम्) वर्द्धमानम् (व्यचिष्ठम्)
अतिशयेन व्याप्तम् (अन्नैः) पृथिव्यादिभिः सह (रभसम्)
वेगवन्तम् (दृशानम्) दृश्यमानं दर्शयितारं वा ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा विश्वा भुवनानि प्रतिक्रियन्तं तिरश्चा
वयसा सह पृथुं बृहन्तं व्यचिष्ठमन्नैस्सह रभसं दृशानमग्निं हविषा
घृतेन सह जिघर्मि तथैतं त्वं कुरु ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या सर्वमूर्त्तद्रव्यस्थां विद्युतं साधनैःसंगृह्यात्र सुगन्ध्यादिद्रव्यं जुहति ते ऽनन्तं सुखमाप्नुवन्ति॥४॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे (विश्वा) समग्र (भुवनानि) जिन में प्राणी उत्पन्न होते हैं उन लोकों और (प्रतिक्षिपन्तम्) पदार्थ पदार्थ के प्रति वसते हुए (तिरश्चा) तिरछे सब पदार्थों में वांकेपन से रहने वाले (वयसा) मनोहर जीवन के साथ (पृथुम्) बढ़े हुए (बृहन्तम्) वा बढ़ते हुए (व्यच्छिष्टम्) अतीव सब पदार्थों में व्याप्त और (अन्नैः) पृथिव्यादिकों के साथ (रसभम्) वेगवान् (दृशानम्) देखा जाता वा अपने से अन्य पदार्थों को दिखाने वाले (अग्निम्) अग्नि को मैं (हविषा) होमने योग्य सुगन्धि आदि पदार्थ वा (घृतेन) घी से मैं (जिघामि) प्रदीप्त करता हूँ वैसे आप भी कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य समस्त मूर्त्तिमान् पदार्थों में ठहरे हुए विजुलीरूप अग्नि को साधनों से अच्छे प्रकार ग्रहण कर इस में सुगन्धि आदि पदार्थ का होम करते हैं वे अनन्त सुख को प्राप्त होते हैं ॥४॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्यरक्षसा मनसा
तज्जुषेत । मर्ष्यश्रीः स्पृहयद्वर्णो अग्निर्नाभिमृशे
तन्वा इ जर्भुराणः ॥ ५ ॥

आ । विश्वतः । प्रत्यञ्चम् । जिघामि । अरक्षसा । मनसा ।
तत् । जुषेत । मर्ष्यऽश्रीः । स्पृहयत्स्वर्णः । अग्निः । न ।
अभिऽमृशे । तन्वा । जर्भुराणः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (विश्वतः) सर्वतः (प्रत्यञ्चम्) प्रत्यञ्चन्तम् (जिघर्मि) (अरक्षसा) अद्रुष्टभावेन (मनसा) विज्ञानेन (तत्) तम् (जुषेत) सेवेत (मर्यश्रीः) मर्याणां श्रीः शोभा यस्मात् सः (स्पृहयद्वर्णाः) स्पृहयन्वर्णो यस्य सः (अग्निः) पावकः (न) निषेधे (अभिमृशे) अभिसहे (तन्वा) (जर्भु- राणः) भृशं धरन् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन्भवान् यथाऽहमरक्षसा मनसा यं प्रत्यञ्चं विश्वत आजिघर्मि यो मर्यश्रीः स्पृहयद्वर्णास्तन्वाजर्भुराणोऽग्निरस्ति तत्तं नाभिमृशे तथा जुषेत ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये शुद्धान्तःकरणाःसुशोभयितारं घृताद्याहुतं सर्वस्य धर्तारं सर्वरूपप्रकाशकमसोढव्यमग्निं साधुवन्ति ते श्रीमन्तो जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् आप जैसे मैं उत्तम भाव से वा (मनसा) विज्ञान से जिस (प्रत्यञ्चम्) प्रत्येक पदार्थ को प्राप्त होते हुए अग्नि को (विश्वतः) सब ओर से (आ, जिघर्मि) अच्छे प्रकार प्रदीप्त करना हूँ और (मर्यश्रीः) जिस से अरणधर्मा प्राणियों की शोभा और जो (स्पृहयद्वर्णाः) कांक्षासी करता हुआ जिस का वर्ण (तन्वा) विस्तृत शरीर से (जर्भुराणः) निरन्तर पदार्थों को धारण करना हुआ (अग्निः) अग्नि विद्यमान है (तत्) उस को (न, अभिमृशे) आगे नहीं सह सकता हूँ वैसे इस का (जुषेत) सेवन करो ॥५॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो शुद्धान्तःकरण जन सुन्दर शोभित करते और घृतादि आहुतियों से होने हुए सब के धारण करने वाले सब रूपों के प्रकाशक और न सहने योग्य अग्नि को सिद्ध करते हैं वे श्रीमान् होते हैं ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ज्ञेया भागं सहसानो वरेण त्वादूतासो मनुवद्द-
देम । अनूनमग्निं जुह्वा वचस्या मधुपृचं धनसा
जोहवीमि ॥ ६ ॥ २ ॥

ज्ञेयाः । भागम् । सहसानः । वरेण । त्वाऽदूतासः ।
मनुऽवत् । वदेम । अनूनम् । अग्निम् । जुह्वा । वचस्या ।
मधुऽपृचम् । धनऽसाः । जोहवीमि ॥ ६ ॥ २ ॥

पदार्थः—(ज्ञेयाः) ज्ञातुं योग्याः (भागम्) भजनीयम् (सह-
सानः) सहमानः (वरेण) श्रेष्ठेन (त्वादूतासः) त्वं दूतो येषान्ते
(मनुवत्) विद्महत् (वदेम) उपदिशेम (अनूनम्) ऊनतार-
हितम् (अग्निम्) पावकम् (जुह्वा) ग्रहणसाधनया क्रियया (व-
चस्या) वचनैः सुसाध्या (मधुपृचम्) मधुरादिसम्बन्धिनम् (धनसाः)
ये धनानि सनन्ति विभजन्ति ते (जोहवीमि) भृशं स्वीकरोमि ॥६॥

अन्वयः—हे विद्मन् वरेण भागं सहमानस्त्वं यथाऽहं वचस्या
जुह्वा मधुपृचमनूनमग्निं जोहवीमि तथा त्वं गृहाण यथा त्वादूतासो
ज्ञेया धनसा विद्वांसो मनुवद्देतमुपदिशेयुस्तथैतं वयमपि वदेम ॥६॥

भावार्थः—अत्रोपमा वाचकलु०—यथासा विद्वांसोऽग्न्यादिपदा-
र्थविद्यां विदित्वाऽन्येषां हितायोपदिशन्ति तथा वयमप्येतद्द्विद्यामुप-
दिशेम ॥ ६ ॥

अत्राग्निविद्गृणवर्णानादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति दशमं सूक्तं द्वितीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (वरेण) श्रेष्ठ व्यवहार से (भागम्) सेवने योग्य पदार्थ को (सहसानः) सहने हुए आप जैसे मैं (वचस्या) वचनों में और (जुह्वा) ग्रहण करने में उत्तम क्रिया से (मधुपृचम्) मधुरादि पदार्थ सम्बन्धी (अनूनम्) बहुत (अग्निम्) अग्नि की (जोहवीमि) निरन्तर स्वीकार करना हूँ जैसे तुम ग्रहण करो जैसे (त्वादृतासः) तुम तिन महात्माओं के दून हो (ज्ञेयाः) वे जानने योग्य (धनर्माः) धनादि पदार्थों का विभाग करने वाले विद्वान् जन (मनुवन्) विद्वान् के समान इस को उपदेश करें जैसे इस को हम लोग भी (वदेम) कहें ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे आप विद्वान् जन अग्न्यादि पदार्थ विद्या को जानकर औरों के हित के लिये उपदेश करते हैं वैसे हम लोग भी इस विद्या का उपदेश करे ॥ ६ ॥

इस सूक्त में अग्नि और विद्वान् के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ मंगति समझनी चाहिये ॥

यह दशवां सूक्त और दृसग वर्ग समाप्त हुआ ॥

श्रुधीत्येकविंशर्चस्यैकादशस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो
 देवता । १ । ८ । १० । १३ । १९ । ३० पङ्क्तिः । २ । ९
 भुरिक् पङ्क्तिः । ३ । ४ । ६ । ११ । १२ । १४ । १८
 निचृत् पङ्क्तिः । ७ विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः
 स्वरः । ५ । १६ । १७ स्वराट् बृहती भुरिग्
 बृहती । १५ बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।
 २१ तिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥
 अथ राजधर्ममाह ॥

अब इक्कीस ऋचा वाले ग्यारहवें सूक्त का प्रारम्भ है
 उसके प्रथम मन्त्र में राजधर्म का वर्णन करते हैं ॥

श्रुधी हवमिन्द्र मा रिषण्यः स्याम ते दावने
 वसूनाम् । इमा हि त्वामूर्जो वर्द्धयन्ति वसूयवः
 सिन्धवो न क्षरन्तः ॥ १ ॥

श्रुधि । हवम् । इन्द्र । मा । रिषण्यः । स्याम । ते ।
 दावने । वसूनाम् । इमाः । हि । त्वाम् । ऊर्जः । वर्द्धयन्ति ।
 वसूयवः । सिन्धवः । न । क्षरन्तः ॥ १ ॥

पदार्थः—(श्रुधि) शृणु । अत्र ह्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः
 (हवम्) शास्त्रबोधजन्यं शब्दम् (इन्द्र) विद्युदिव वर्तमान
 (मा) निषेधे (रिषण्यः) हिंस्याः (स्याम) भवेम (ते) तव
 (दावने) दानाय (वसूनाम्) प्रथमकल्पानां विदुषां पृथिव्या-
 दीनां वा (इमाः) वक्ष्यमाणाः (हि) खलु (त्वाम्) (ऊर्जः)

पराक्रमा अनादयो वा (वर्द्धयन्ति) (वसूयवः) आत्मनो वसू-
नीच्छन्तः (सिन्धवः) समुद्राः (न) इव (क्षरन्तः) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यं त्वां वसूनां हीमा ऊर्जो वसूयवश्च क्षरन्तः
सिन्धवो न वर्द्धयन्ति यस्य ते दावने वयं स्याम स त्वमस्मान्
मारिषण्यो हवत्र्च श्रुधि ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा समुद्रः जलेन सर्वं वर्द्धयन्ति
तथा प्रधानैः पुरुषैः स्वाश्रिताः सर्वे दानेन मानेन च वर्द्धनीयाः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विजुली के समान प्रचण्ड प्रनाप वाले राजन् त्रिन
(त्वा) आप को (वसूनाम्) प्रथम कक्षा के विद्वान् वा पृथिवी आदि के
(हि) निश्चय के साथ (हीमाः) ये (ऊर्जः) पराक्रम वा अन्नादि पदार्थ
और (वसूयवः) अपने को धनों की इच्छा करने वाले (क्षरन्तः) कम्पित
करते और चेष्टावान् करते हुए (सिन्धवः) समुद्रों के (न) समान (वर्द्ध-
यन्ति) बढ़ाते हैं त्रिन (ते) आप के (दावने) दान के लिये हम (स्याम)
हों सो आप हम लोगों को (मा, रिषण्यः) मत मारिये और (हवम्)
शास्त्रबोधजन्य शब्द (श्रुधि) सुनिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे समुद्र जल से सब को
बढ़ाता है वैसे प्रधान पुरुषों को चाहिये कि अपने आश्रित सब जनों को दान
और मान से बढ़ावें ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सृजो महीरिन्द्र या अपिन्वः परिष्ठिता अहिना
शूर पूर्वोः । अमर्त्यं चिद्वासं मन्यमानमवाभिनदु-
कथैर्वावृधानः ॥ २ ॥

सृजः । महीः । इन्द्र । याः । अपिन्वः । परिऽस्थिताः ।
अहिना । शूर । पूर्वीः । अमर्त्यम् । चित् । दासम् । मन्य-
मानम् । अत्र । अभिनत् । उक्थैः । ववृधानः ॥ २ ॥

पदार्थः—(सृजः) उत्पादय (महीः) महत्यो वाचः (इन्द्र)
सूर्यवद्वर्त्तमान (याः) (अपिन्वः) पिन्व (परिष्ठिताः) परितः
स्थिताः (अहिना) मेघेन (शूर) निर्भय (पूर्वीः) पूर्व भूताः
(अमर्त्यम्) आत्मना मरणधर्मरहितम् (चित्) अपि (दासम्)
सेवकम् (मन्यमानम्) (अत्र) (अभिनत्) भिनन्ति (उक्थैः)
उत्तमवचनैः (ववृधानः) वर्द्धमानः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे शूर इन्द्र यथा सूर्योऽहिना परिष्ठिताः पूर्वीरपोवा-
ऽभिनत्तथोक्थैर्ववृधानस्त्वं या महीः सृजस्ताभिश्चिदमर्त्यं मन्यमानं
दासमपिन्वः ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सूर्यवत्सुवाचो वर्षन्ति सेवकान्
प्रसादयन्ति ते सुप्रतिष्ठिता भवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय (इन्द्र) सूर्य के समान वर्त्तमान जैसे सूर्य
(अहिना) मेघ ने (परिष्ठिताः) सब ओर से स्थित किये हुए वा (पूर्वीः)
पहिले मंचित हुए जलों को (अवाभिनत्) छिन्न भिन्न करता है वैसे (उक्थैः)
उत्तम वचनों से (ववृधानः) बढे हुए आप (याः) जो (महीः) बड़ी २
भाणी हैं उन को (सृजः) उत्पादन कीजिये उन से (चित्) ही (अमर्त्यम्)
आत्मा से मरण धर्म रहित (मन्यमानम्) मानने वाले (दासम्) सेवक को
अपिन्वः) तृप्त कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सूर्य के समान उत्तम वाणियों को वर्षने हैं और सेवकों को प्रसन्न करते हैं वे उत्तम प्रतिष्ठित होते हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उक्थेष्विन्नु शूर येषु चाकन्स्तोमेष्विन्द्र रुद्रि-
येषु च । तुभ्येदेता यासु मन्दसानः प्र वायवे सिस्त्रते
न शुभ्राः ॥ ३ ॥

उक्थेषु । इत् । नु । शूर । येषु । चाकन् । स्तोमेषु । इन्द्र ।
रुद्रियेषु । च । तुभ्य । इत् । एताः । यासु । मन्दसानः ।
प्र । वायवे । सिस्त्रते । न । शुभ्राः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उक्थेषु) वक्तुं योग्येषु वाक्येषु (इत्) एव (नु)
सद्यः (शूर) तमो हिंसकस्सवितेव शत्रुहिंसक (येषु) (चाकन्)
कामयते (स्तोमेषु) स्तुवन्ति सर्वा विद्या येषु तेषु (इन्द्र) प्रका-
शमान (रुद्रियेषु) रुद्राणां प्राणानां प्रतिपादकेषु (च) (तुभ्य)
तुभ्यम् । छान्दसोमलोपः (इत्) (एताः) (यासु) क्रियासु
(मन्दसानः) प्रशांसितः (प्र) (वायवे) (सिस्त्रते) सरन्ति (न)
इव (शुभ्राः) विद्युतः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र येषु स्तोमेषु रुद्रियेषूक्थेषु सम्भवान्नु चा-
कन् यासु च मन्दसान इदसि तासु सर्वासु तुभ्येदेतावायवे शुभ्राः
प्रसिस्त्रते न शोभयन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा वायुना सह विद्युत्प्रसरति तथा विद्यया सह पुरुषः सुखेषु विहरति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (शूर) अन्धकार को दूर करने वाले सूर्य के समान शत्रुदल के नष्ट करने वाले (इन्द्र) प्रकाशमान राजन् (येषु) जिन (शोमेषु) स्तुति विभागों वा (रुद्रियेषु) प्राणों की प्रतिपादना करने वालों वा (उक्थेषु) कहने योग्य वाक्यों में आप (नु) शीघ्र (चाकन्) कामना करते हो (वासु, च) और जिन क्रियाओं में (मन्दमानः) प्रशंसित (इन्) ही हैं उन सभी में (तुभ्य, इन्) आप ही के लिये जैसे (एताः) ये (वायवे) पवन के अर्थ (शुभ्राः) सुन्दर शोभायुक्त बिजुली (प्रसिञ्जने) पसरती फैलती हैं (न) वैसे सुशोभित हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे पवन के साथ बिजुली फैलती है वैसे विद्या के साथ पुरुष सुखों के बीच विहार करना है ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शुभ्रं नु ते शुष्मं वर्द्धयन्तः शुभ्रं वज्रं वाहोर्द-
धानाः । शुभ्रस्त्वमिन्द्र वावृधानो अस्मे दासीर्विशः
सूर्येण सह्याः ॥ ४ ॥

शुभ्रम् । नु । ते । शुष्मम् । वर्द्धयन्तः । शुभ्रम् । वज्रम् ।
वाहोः । दधानाः । शुभ्रः । त्वम् । इन्द्र । ववृधानः । अस्मे
इति । दासीः । विशः । सूर्येण । सह्याः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(शुभ्रम्) भास्वरम् (नु) सद्यः (ते) तव (शुष्मम्)
बलम् (वर्द्धयन्तः) उन्नयन्तः (शुभ्रम्) स्वच्छम् (वज्रम्)

शस्त्रसमूहम् (वाहोः) करयोः (दधानाः) (शुभ्रः) शुद्धः
 (त्वम्) (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रापक (वृधानः) वर्द्धमानः (अस्मे)
 अस्माकम् (दासीः) सेविकाः (विशः) प्रजाः (सूर्येण) (सत्याः)
 सोढुं योग्याः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सभेश वृधानः शुभ्रस्त्वमस्मे दासीविशः
 सूर्येण सत्या दीप्तय इव संपादय यस्य ते शुभ्रं शुष्मन्नु वर्द्ध-
 यन्तो वाहोः शुभ्रं वज्रं दधाना भृत्याः सन्ति तैस्सर्वतः प्रजा
 वर्द्धय ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सततं राज्यं वर्द्धयितुं क्षमाः
 शस्त्रास्त्रप्रक्षेपकुशलाः प्रधानान्पुरुषानुन्नयन्ति ते सद्यः प्राधान्यं
 प्राप्तुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमेश्वर्य की प्राप्ति कराने वाले सभापति (वृ-
 धानः) बड़े हुए (शुभ्रः) शुद्ध (त्वम्) आप (अस्मे) हमारी (दासीः) सेवा
 करने वाली (विशः) प्रजा (सूर्येण) सूर्यमण्डल के साथ (सत्याः) सहने-
 योग्य दीप्तिषों के समान संपन्न करी जिन (ते) आप का (शुभ्रम्) दीप्ति-
 मान् (शुष्मम्) बल (नु) शीघ्र (वर्द्धयन्त.) बढ़ाते हुए अर्थात् उन्नत
 करने हुए (वाहोः) भुजाओं में (शुभ्रम्) स्वच्छ निर्मल (वज्रम्) शस्त्र-
 समूह की (दधानाः) धारण किये हुए भृत्य हैं उन के सब ओर से प्रजा की
 वृद्धि करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो निरन्तर राज्य के बढ़ाने को
 समर्थ और शस्त्र तथा अस्त्र चलाने में कुशल प्रधान पुरुषों को उन्नति देने हैं
 वे शीघ्र प्राधान्य को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमी वि० ॥

गुहा हितं गुह्यं गूढमप्स्वपीवृतं मायिनै क्षिय-
न्तम् । उतो अपो द्यां तस्तभ्वांसमहन्नहि शूर
वीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

गुहा । हितम् । गुह्यम् । गूढम् । अप्सु । अपिऽवृतम् ।
मायिनम् । क्षियन्तम् । उतो इति । अपः । द्याम् । तस्त-
भ्वांसम् । अहन् । अहिम् । शूर । वीर्येण ॥ ५ ॥ ३ ॥

पदार्थः—(गुहा) गुहायाम् (हितम्) धृतम् (गुह्यम्)
गोप्तुं योग्यम् (गूढम्) गुप्तम् (अप्सु) जलेषु (अपीवृतम्)
आच्छादितम् (मायिनम्) मायाविनम् (क्षियन्तम्) निवसन्तम्
(उतो) अपि (अपः) जलानि (द्याम्) प्रकाशम् (तस्तभ्वांसम्)
स्तम्भितवन्तम् (अहन्) हन्ति (अहिम्) मेघम् (शूर)
निर्भय (वीर्येण) पराक्रमेण ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे शूर यथाऽप्स्वपीवृतं गूढमप उतो द्यां तस्तभ्वां-
समहिं सूर्योहँस्तथा वीर्येण गुहा हितं गुह्यं क्षियन्तं मायिनं
हन्याः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्योऽन्तरिक्षस्थमप्सु शयानं
मेघं हत्वा सर्वाः प्रजाः पुष्पाति तथा राजा कपटे वर्त्तमानमधर्मिणं
शत्रुं भित्वा प्रजाः सुखयेत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय राजन् जैसे (अप्) जलों में (अपीवृत्तम्) डूबे हुए (गूढम्) गुप्त पदार्थ को (अपः) और जलों को (उतो) तथा (वाम्) प्रकाश को (तस्मिन्नांसम्) रोकें हुए (अहिम्) मेघ को सूर्यमण्डल (अहन्) हनता है जैसे (वीर्येण) पराक्रम से (गुहा) गुप्त गुप्तस्थान में (हितम्) धरे अर्थान् हित (गुह्यम्) गुप्त करने योग्य (क्षियन्तम्) निरन्तर वसते हुए (मायिनम्) मायावी शत्रु जन को मारो ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य अन्तरिक्षस्थ जलों में सीते हुए मेघ को हन के सब प्रजा को पुष्ट करता है जैसे राजा कपट के बीच वर्तमान अधर्मी शत्रुजन को छिन्न भिन्न कर प्रजा को सुखी करे ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर इसी वि० ॥

स्तवा नु त इन्द्र पूर्व्या महान्युत स्त्वाम नूतना
कृतानि । स्तवा वज्रं बाह्वोरुशन्तं स्तवा हरी
सूर्यस्य केतू ॥ ६ ॥

स्तव । नु । ते । इन्द्र । पूर्व्या । महानि । उत । स्त-
वाम् । नूतना । कृतानि । स्तव । वज्रम् । बाह्वोः । उश-
न्तम् । स्तव । हरी इति । सूर्यस्य । केतू इति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(स्तव) स्त्वाम । अत्र विकरणव्यत्ययेन अप् पुरुषवचनव्यत्ययश्च सर्वत्र ह्यचोतास्तिङ् इति दीर्घः (नु) शीघ्रम् (ते) तव (इन्द्र) प्रशंसया युक्त (पूर्व्या) प्राचीनानि (महानि) पूजनीयानि बृहत्तमानि (उत) अपि (स्त्वाम) प्रशंसेम (नूतना) नवीनानि (कृतानि) अनुष्ठितानि (स्तव) स्त्वाम । अत्र

हृद्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः (वज्रम्) शस्त्रास्त्रसमूहम् (वाहोः) भुजयोः
(उशन्तम्) कामयमानम् (स्तव) स्तवाम । अत्रापिदीर्घः (हरी)
धारणाकर्षणकर्माणौ (सूर्यस्य) सवितुः (केतू) किरणौ ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र वयं ते पूर्व्यामहानि नु स्तवोत नूतना कृतानि
स्तवाम वाहोर्वज्रमुशन्तं त्वां स्तव सूर्यस्य केतू इव तव हरी स्तवा ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैरतीतवर्त्तमानैरातैर्यानि धर्म्या-
णि कर्माणि कृतानि वा क्रियन्ते तान्येवेतैरनुष्ठेयानि ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) प्रशंसायुक्त राजन् हम लोग (ने) आप के (पूर्व्या)
प्राचीन (महानि) प्रशंसनीय बड़े २ कामों की (नु) शीघ्र (स्तव) स्तुति
अर्थान् प्रशंसा करें (उत) और (नूतना) नवीन (कृतानि) किये हुआओं
की (स्तवाम) प्रशंसा करें । तथा (वाहोः) भुजाओं में (वज्रम्) शस्त्र
और अस्त्रों की (उशन्तम्) चाहना करने हुए आप की (स्तव) स्तुति प्रशंसा
करें तथा (सूर्यस्य) सूर्य की (केतू) किरणों के समान जो (हरी) धारणा-
कर्षण गुणयुक्त कर्मों की (स्तव) प्रशंसा करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—व्यतीत और वर्त्तमान आप धर्मात्मा
सज्जनों ने जो धर्मयुक्त काम किये वा करते हैं उन्हीं का अनुष्ठान और जनों
को भी करना चाहिये ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हरी नु तं इन्द्र वाजयन्ता घृतश्रुतं स्वारमस्वा-
र्षाम् । वि समना भूमिरप्रथिष्टारैस्त पर्वतश्रित्-
सरिष्यन् ॥ ७ ॥

हरी इति । नु । ते । इन्द्र । वाजयन्ता । घृतश्चुतम् ।
स्वारम् । अस्वार्ष्टाम् । वि । समना । भूमिः । अप्रथिष्ट ।
अरंस्त । पर्वतः । चित् । सरिष्यन् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(हरी) हरणशीलो किरणौ (नु) सद्यः (ते) तव
(इन्द्र) सूर्यवहर्त्तमान (वाजयन्ता) गमयन्तौ (घृतश्चुतम्)
उदकात् प्राप्तम् (स्वारम्) उपतापं शब्दं वा (अस्वार्ष्टाम्) शब्द-
यन्तः (वि) (समना) समनानि सङ्ग्रामान् (भूमिः) पृथिवीव
(अप्रथिष्ट) प्रथताम् (अरंस्त) रमताम् (पर्वतः) मेघः
(चित्) इव (सरिष्यन्) गमिष्यन् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यस्य ते तव घृतश्चुतं स्वारं वाजयन्तः सूर्यस्य
हरी इव विद्याविनयावस्वार्ष्टास्ताभ्यां सह भूमिरिव त्वं नु व्यप्रथिष्टा-
रंस्तसरिष्यन् पर्वतश्चिदिव समना विजयस्व ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये राजपुरुषाः सूर्यवत्प्रजानामुपकार-
का मेघवदानन्दप्रदा विशालवलाः संन्ति त एव शत्रून् विजेतुं शक्नु-
वन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान प्रतापी राजन् तिन (ते) आप के
(घृतश्चुतम्) जल से प्राप्त हुए (स्वारम्) उपताप वा शब्द को (वाजयन्ता)
चलते हुए सूर्य के (हरी) हरणशालि किरणों के समान विद्या और विनय
को जो (अस्वार्ष्टाम्) शब्दायमान करते अर्थात् व्यवहार में लाते उन के साथ
(भूमिः) भूमि के समान आप (नु) शीघ्र (वि, अप्रथिष्ट) प्रख्यात हूजिये
और (अरंस्त) सुख में रमण कीजिये तथा (सरिष्यन्) गमन करने वाले
होते हुए (पर्वतः) मेघ के (चित्) समान (समना) संग्रामों की जीतो ॥७॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो राजपुरुष सूर्य के समान प्रजा-
जनों के उपकार करने वा मेघ के समान आनन्द देने और उत्तम बल वाले हैं
वेही शत्रुओं को जीत सकते हैं ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नि पर्वतः साद्यप्रयुच्छन्त्संमातृभिर्वावशानो
अक्रान् । दूरे पारे वाणीं वर्द्धयन्त इन्द्रेषितां
धमनिं पप्रथन्नि ॥ ८ ॥

नि । पर्वतः । सादि । अप्रयुच्छन् । सम् । मातृभिः ।
वावशानः । अक्रान् । दूरे । पारे । वाणीम् । वर्द्धयन्तः ।
इन्द्रेऽइषिताम् । धमनिम् । । पप्रथन् । नि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (पर्वतः) मेघ इव (सादि) संपा-
दते (अप्रयुच्छन्) प्रमादमकुर्वन् (सम्) (मातृभिः) मान्य-
कर्त्रीभिः (वावशानः) कामयमानः (अक्रान्) कुर्वन्ति (दूरे)
विप्रकृष्टदेशे (पारे) समुद्रभूमिपरभागे (वाणीम्) सुशिक्षितां
वाचम् (वर्द्धयन्तः) (इन्द्रेषिताम्) इन्द्रेण परमेश्वरेण प्रेषिताम्
(धमनिम्) वेदवाणीम् । धमनिरिति वाङ्ना० निघं० १ । ११
(पप्रथम्) विस्तारयेयुः (नि) नित्यम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—यो मातृभिर्वावशानोऽप्रयुच्छन् पर्वतइव विद्वद्भिः
संसादि तेन सह ये दोषान्दूरे कुर्वन्तो वाणीं पारे वर्द्धयन्तोऽन्यान्
विदुषो न्यक्रास्त इन्द्रेषितां धमनिं नि पप्रथन् ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यान् सन्तानान्मातरः सुशिक्षया विद्यया प्रमादरहितान् कृत्वा वर्द्धयन्ति ते सुखानि प्राप्य सर्वतो वर्द्धन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—जो (मानृभिः) मान करने वाली माता आदि ने (वावसानः) कामना किया जाता और (अप्रयुक्तन्) प्रमाद न करता हुआ (पर्वतः) मेघ के समान विद्वानों ने (सम्,सादि) अच्छे प्रकार सिद्ध किया उस के साथ जो दोषों को (दूरे) दूर करते हुए (वाणीम्) सुन्दर शिक्षा युक्त वाणी को (परे) समुद्र की भूमियों के परभाग में (वर्द्धयन्तः) बढ़ाते हुए औरों को विद्वान् (अक्रान्) करते हैं वे (इन्द्रेषिताम्) परमेश्वर की भेजी हुई वेद वाणी का (नि,पप्रथन्) निरन्तर विस्तार करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जिन सन्तानों को माता उत्तम शिक्षा और विद्या से प्रमाद रहित कर बढ़ाती हैं वे सुखों को प्राप्त हो कर सब ओर से बढ़ते हैं ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इन्द्रो महां सिन्धुमाशयानं मायाविनिं वृत्रम-
स्फुरन्निः । अरैजेतां रोदसी भियाने कनिक्रदतो
वृष्णो अस्य वज्रात् ॥ ९ ॥

इन्द्रः । महाम् । सिन्धुम् । आऽशयानम् । मायाऽवि-
निम् । वृत्रम् । अस्फुरत् । निः । अरैजेताम् । रोदसी इति ।
भियाने इति । कनिक्रदतः । वृष्णः । अस्य । वज्रात् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) सूर्यः (महाम्) महत्तमम् (सिन्धुम्)
समुद्रम् (आशयानम्) आस्थितम् (मायाविनिम्) दुष्टप्रज्ञम्

(वृत्रम्) मेघम् (अस्फुरत्) वर्द्धयति (निः) नितराम् (अरे-
जेताम्) कम्पेते (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (भियाने) भयंप्रा-
साविव (कनिक्रदतः) शब्दयतः (वृष्णः) वर्षकस्य (अस्य)
वर्त्तमानस्य (वज्रात्) विद्युत्पातशब्दात् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे समेश राजन् यथेन्द्रः सूर्यः महां सिन्धुमाशयानं
वृत्रं निरस्फुरत्, यथाऽस्य वृष्णो वज्राद्भियाने इव रोदसी अरेजेतां कनि-
क्रदतस्तथा त्वं मायाविनं भिन्धि दुष्टान् कम्पयस्व रोदय च ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजपुरुषा यथा सूर्यः स्वकिरणैः
सिन्धुजलं मेघमण्डलं गमयित्वा वर्षयित्वा च प्रजाः सुखयति तथा
भवन्तो विद्यया समुन्नताः प्रजाः सम्पाद्य सुखयेयुः । यथा विद्यु-
च्छब्दश्रवणात्सर्वे विभ्यति तथा न्यायाचरणोपदेशाद्दुष्टाचारात्सर्वे
विभ्यतु ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे सभापति राजन् जैसे (इन्द्रः) सूर्यलोक (महाम्) अन्यन्त
बड़े (सिन्धुम्) अन्तरिक्ष समुद्र को (आशयानम्) प्राप्त (वृत्रम्) मेघ को
(निः, अस्फुरत्) निरन्तर बढ़ाता है वा जैसे (अस्य) इस (वृष्णः) वर्षने
वाले मेघ की (वज्रात्) गिरी हुई विजुली के शब्द से (भियाने) डरपे हुए
से (रोदसी) आकाश और पृथिवी (अरेजेताम्) कम्पते और (कनिक्रदतः)
शब्द करते हैं जैसे आप (मायाविनम्) मायावी दुष्ट बुद्धि पुरुष को विद्वारो
दुष्टों को कंपाओ और रुलाओ ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे राजपुरुषो जैसे सूर्य अपनी
किरणों से समुद्र के जल को मेघमण्डल को पहुंचा और उसे वर्षाकर प्रजा
जनों को सुखी करता है जैसे आप विद्या से अच्छे प्रकार उन्नति संयुक्त प्रजा
कर उसे सुखी करें जैसे विजुली के श्रवण से सब डरते हैं जैसे न्यायाचरण
के उपदेश से दुष्टाचरण से सब डरें ॥ ९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी वि० ॥

अरोरवीदृष्णो अस्य वज्रोऽमानुषं यन्मानुषो
निजूवात् । नि मायिनो दानवस्य माया अपा-
दयत्पपिवान्तसुतस्य ॥ १० ॥ ४ ॥

अरोरवीत् । वृष्णः । अस्य । वज्रः । अमानुषम् । यत् ।
मानुषः । निऽजूवात् । नि । मायिनः । दानवस्य । मायाः ।
अपादयत् । पपिऽवान् । सुतस्य ॥ १० ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अरोरवीत्) भृशं शब्दयति (वृष्णः) वर्षकस्य
(अस्य) सूर्यस्य (वज्रः) किरणनिपातः (अमानुषम्) मनुष्य-
सम्बन्धरहितम् (यत्) यम् (मानुषः) मनुष्यः (निजूवात्)
हिंस्यात् । अत्र लुड्यडभावः । बहुलमेतन्निदर्शनमिति हिंसार्थस्य
जुवेधातोर्ग्रहणम् (नि) (मायिनः) कुत्सिता माया प्रज्ञा विद्यते
यस्य सः (दानवस्य) दुष्टकर्मकर्तुः (मायाः) ब्रह्मयुक्ताः प्रज्ञाः
(अपादयत्) विनाशयेत् (पपिवान्) पाता (सुतस्य) महौष-
धिनिष्पन्नस्य रसस्य ॥ १० ॥

अन्वयः—यथाऽस्य वृष्णो वज्रोऽरोरवीदमानुषं मानुष इव यन्नि-
जूवात्तथा यो मायिनो दानवस्य मायान्मपादयत् सुतस्य पपिवान्
भवेत् स विजयतेतमाम् ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाऽन्तरिक्षे तडिच्छब्दा मेघं
ज्ञापयन्ति तथा राजानः दुष्टाचरणैर्दुष्टान् प्रज्ञापयेयुः ॥ १० ॥

पदार्थः—जैसे (अस्य, वृष्णः) इस वर्षा निमित्तक सूर्यमण्डल के (वज्रः) किरणों का जो निरन्तर गिरना (अरोरवीत्) वह बार बार शब्द करता है और (अमानुषम्) मनुष्य सम्बन्ध रहित पदार्थ की (मानुषः) मनुष्य जैसे जैसे (यन्) जिस को (निजूर्वात्) छिन्न भिन्न करे जैसे जो (मायिनः) मायावी निन्दित बुद्धि युक्त (दानवस्य) दुष्ट कर्म करने वाले की (मायाः) छल युक्त बुद्धियों को (नि, अपादयन्) निरन्तर नष्ट करे और (सुतस्य) बड़ी २ ओषधियों के निकले हुए रस को (पपिवान्) पीने वाला हो वह विजय को प्राप्त होता है ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे अन्तरिक्ष में विजुली के शब्द मेघ को जतलाने हैं वैसे राजजन दुष्टाचरणों से दुष्टजनों को सचेत करावें अर्थात् उन के छल कपटों को जता दें ॥ १० ॥

अथ वैद्यविषयमाह ॥

अब वैद्य विषय को अ० ॥

पिवापिबेदिन्द्र शूर सोमं मदन्तु त्वा मन्दिनः
सुतासः । पृणन्तस्ते कुची वर्द्धयन्त्वित्था सुतः पौर
इन्द्रमाव ॥ ११ ॥

पिवाऽपिब । इत् । इन्द्र । शूर । सोमम् । मदन्त । त्वा ।
मन्दिनः । सुतासः । पृणन्तः । ते । कुची इति । वर्द्धय-
न्तु । इत्था । सुतः । पौरः । इन्द्रम् । आव ॥ ११ ॥

पदार्थः—(पिवापिब) भृशं पिबति । अत्र इत्यचोत्तिङ् इति दीर्घः (इत्) एव (इन्द्र) आयुर्वेदविद्यायुक्त (शूर) रोगाणां हिंसक (सोमम्) सोमलतायोषधिसारपातारम् (मदन्तु) हर्षयन्तु (त्वा) त्वाम् (मन्दिनः) स्तोतुमर्हाः (सुतासः)

निष्पादिता रसाः (पृणान्तः) सुखयन्तः (ते) तव (कुक्षी)
उदरपार्श्वी (वर्द्धयन्तु) (इत्था) अनेन हेतुना (सुतः) निष्पन्नः
(पौरः) पुरिभवः (इन्द्रम्) ऐश्वर्यम् (आव) रक्ष ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र ये मन्दिनः सुतासः सोमं त्वा पृणान्तस्ते कुक्षी
वर्द्धयन्तु त्वा मदन्तु तौस्त्वामित्पिवेत्था सुतः पौरस्त्वमिन्द्रमाव ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यदि पुष्टिवृद्धिप्रदा रोगविनाशिन ओषधिसाराः
सेव्यन्ते तर्हि ते पुरुषार्थिनो भूत्वैश्वर्यं वर्द्धयितुं शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (शूर) रोगों को नष्ट करने वाले (इन्द्र) आपुर्वेद विद्या
युक्त वैद्य जो (मन्दिनः) प्रशंसा करने योग्य (सुतासः) ओषधियों के
निकाले हुए रस (सोमम्) सोमलतादि ओषधियों के सार को पीने वाले
(त्वा) आप को (पृणान्तः) सुखी करते हुए (ते) आप की (कुक्षी) कोखों
की (वर्द्धयन्तु) वृद्धि करें और आप को (मदन्तु) हर्षित करावें उन को
आप (इत्) ही (पिबापिब) पिओ पिओ (इत्था) इस हेतु से (सुतः)
प्रसिद्ध (पौरः) पुर में उत्पन्न हुए आप (इन्द्रम्) ऐश्वर्य की (आव) रक्षा
करो ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग यदि पुष्टि और वृद्धि देने वाले रोगविनाशक
ओषधियों के सार को सेवन करने हैं तो पुरुषार्थी हो कर ऐश्वर्य को बढ़ा
सकने हैं ॥ ११ ॥

अथ पुनर्वैद्यविद्विषयमाह ॥

अब वैद्य विद्वान् के वि० ॥

ले इन्द्राप्यभूम विप्रा धियं वनेम ऋतया
सपन्तः । अवस्यवो धीमहि प्रशंसिंत सद्यस्ते रायो
दावने स्याम ॥ १२ ॥

त्वे इति । इन्द्र । अपि । अभूम । विप्राः । धियम् ।
वनेम । ऋतया । सपन्तः । अवस्यवः । धीमहि । प्रशं-
स्तिम् । सद्यः । ते । रायः । दावने । स्याम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(त्वे) त्वयि (इन्द्र) रोगविदारक (अपि)
(अभूम) भवेम (विप्राः) मेधाविनः (धियम्) प्रज्ञां कर्म वा
(वनेम) (सम्भजेम) (ऋतया) सत्यविज्ञानयुक्तया (सपन्तः)
दुष्टानाक्रोशतः (अवस्यवः) आत्मनोऽवो रक्षणमिच्छवः (धीमहि)
धरेम (प्रशस्तिम्) प्रशंसाम् (सद्यः) (ते) तुभ्यम् (रायः)
विद्याधनस्य (दावने) दात्रे (स्याम) भवेम ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र त्वे वयं विश अप्यभूम ऋतया सपन्तो धियं च
वनेमावस्यवो वयं प्रशस्ति धीमहि ते रायो दावने सद्यः स्याम ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्ऋतंभरया प्रज्ञया ओषधिविद्यां विदित्वैता
ओषधीः संसेव्य पुरुषार्थं कृत्वा श्रीर्घर्त्तव्या ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) रोग विदीर्ण करने वाले वैद्य विद्वान् जन (त्वे)
आप के समीप में हम लोग भी (विप्राः) मेधावी (अभूम) हों और (ऋतया)
सत्य विज्ञान युक्त बुद्धि क्रिया से (सपन्तः) दुष्टों को अच्छे प्रकार कोशते
हुए (धियम्) बुद्धि वा कर्म को (वनेम) अच्छे प्रकार सेवे तथा (अवस्यवः)
अपने को रक्षा चाहते हुए हम लोग (प्रशस्तिम्) प्रशंसा को (धीमहि)
धारण करें वा पुष्ट करें और (ते) आप जो (रायः) विद्या धन के (दावने)
देने वाले हैं उन के लिये (सद्यः) शीघ्र प्रसिद्ध होंगे ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सत्य विज्ञान युक्त बुद्धि से ओषधि
विद्या को जान इन ओषधियों का सेवन कर पुरुषार्थ बढ़ा लक्ष्मी का संवय
करें ॥ १२ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स्याम॒ ते तं इन्द्र॒ ये तं ऊ॒ती अ॒व॒स्य॒व ऊ॒र्जं
व॒र्द्धय॑न्तः । शु॒ष्मिन्त॑मं॒ यं चा॒कना॑म दे॒वास्मे र॒थि
रा॒सि वी॒रव॑न्तम् ॥ १३ ॥

स्याम॑ । ते । ते । इन्द्र॑ । ये । ते । ऊ॒ती । अ॒व॒स्य॒वः ।
ऊ॒र्जम् । व॒र्द्धय॑न्तः । शु॒ष्मिन्त॑मम् । यम् । चा॒कना॑म ।
दे॒व । अ॒स्मे इति॑ । र॒थिम् । रा॒सि । वी॒रव॑न्तम् ॥ १३ ॥

१. पदार्थः—(स्याम) भवेम (ते) (ते) तव (इन्द्र) ऐश्व-
र्यप्रद (ये) (ते) तव (ऊती) ऊत्या रक्षणादिक्रियया सह
(अवस्यवः) आत्मनोऽवो रक्षणमिच्छन्तः (ऊर्जम्) पराक्रमम्
(वर्द्धयन्तः) (शुष्मिन्तमम्) अतिशयेन बलवन्तम् (यम्)
(चाकनाम) कामयेमाहि (देव) कमनीय (अस्मे) अस्मभ्यम्
(रथिम्) श्रियम् (रासि) ददासि (वीरवन्तम्) वीरा भवन्ति
यस्मात्तम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे देवेन्द्र येऽवस्यवस्त ऊती ऊर्जं वर्द्धयन्तस्त्वां रक्षन्ति
तेऽतुलं सुखं प्राप्नुवन्ति यस्य ते सम्बन्धे वयं यं शुष्मिन्तमं वीरवन्तं
रथि चाकनाम त्वमस्मे एतं रासि तं प्राप्य वयं सुखिनः स्याम ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः परस्परस्य वृद्धिं कुर्वन्ति ते सर्वतो वर्द्धन्ते
केनचित्सुकामना नैव त्याज्या ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (देव) मनोहर (इन्द्र) ऐश्वर्य के देने वाले (ये) जो (अवश्यः) अपनी रक्षा चाहते और (ते) आप की (जती) रक्षा आदि क्रिया से (ऊर्जम्) पराक्रम को (वर्द्धयन्तः) बढ़ाने हुए आप की रक्षा करते (ते) वे अनुल सुख को प्राप्त होते हैं जिन (ते) आप के सम्बन्ध में हम लोग (यम्) जिस (शुष्मिन्तमम्) अतिबलवान् (वीरवन्तम्) वीरों के प्रसिद्ध कराने वाले (रायिम्) धन को (चाकनाम्) चाहें आप (अस्मे) हम लोगों के लिये इस को (रासि) देने हो उस को प्राप्त हो हम लोग सुखी (स्याम) हों ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य परस्पर की वृद्धि करते हैं वे सब ओर से बढ़ते हैं किसी को अच्छी कामना नहीं छोड़नी चाहिये ॥ १३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

रासि क्षयं रासिं मित्रमस्मे रासिं शर्द्धं इन्द्र
मारुतं नः । सजोषसो ये च मन्दसानाः प्रवायवः
पान्त्यग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

रासि । क्षयम् । रासिं । मित्रम् । अस्मे इति । रासिं ।
शर्द्धः । इन्द्र । मारुतम् । नः । सजोषसः । ये । च । मन्द-
सानाः । प्र । वायवः । पान्ति । अग्रणीतिम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(रासि) ददासि (क्षयम्) निवासम् (रासि)
(मित्रम्) सखायम् (अस्मे) अस्मभ्यम् (रासि) (शर्द्धः)
बलम् (इन्द्र) बलप्रद (मारुतम्) मरुतां मनुष्याणामिदम्
(नः) अस्मान् (सजोषसः) समानप्रीतयः (ये) (च)

(मन्दसानाः) कामयमानाः (प्र) (वायवः) विज्ञानबलयुक्ताः
(यान्ति) (अग्रणीतिम्) अग्रा श्रेष्ठा चासौ नीतिश्च ताम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ये नोऽस्मान्मन्दसानाः सजोषसश्च वायवोऽ-
ग्रणीतिं प्रयान्ति तैस्समं वयं याम यतस्त्वमस्मे क्षयं रासि मित्रं रासि
मारुतं शर्द्धश्च रासि तस्मात्प्रशंसनीयोऽसि ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सखायो भूत्वा विद्याविनयौ
प्राप्य सत्यं कामयन्ते ते सर्वेभ्यः सुखं दातुं शक्नुवन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) बल के देने वाले (ये) जो (नः) हम लोगों की
(मन्दसानाः) कामना करते हुए (सजोषसः) समान प्रीति वाले (वायवः)
विज्ञान बलयुक्त जन (अग्रणीतिम्) आगे होने वाली उत्तम नीति को (प्र, यान्ति)
प्राप्त होते हैं उनके समान हम लोग प्राप्त होवें जिससे आप (अस्मे) हम लोगों
के लिये (क्षयम्) निवास (रासि) देते हैं (मित्रम्) मित्र (रासि) देते
हो और (मारुतम्) मनुष्यों को (शर्द्धः) बल (च) भी (रासि) देने
हो इस से प्रशंसनीय हो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मित्र हो विद्या और विनय
को प्राप्त हो कर सत्य की कामना करते हैं वे सब को सुख दे सकते हैं ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

व्यन्त्रिन्नु येषु मन्दसानस्तृपत्सोमं पाहि द्रह्य-
दिन्द्र । अस्मान्त्सु पृत्स्वा तरुत्रावर्द्धयो द्यां बृह-
द्विरकैः ॥ १५ ॥ ५ ॥

व्यन्तु । इत् । नु । येषु । मन्दसानः । तृपत् । सोमम् ।
 पाहि । द्रह्यत् । इन्द्र । अस्मान् । सु । पृत्सु । आ । तरुत्र ।
 अवर्द्धयः । द्याम् । बृहत्सुभिः । अर्कैः ॥ १५ ॥ ५ ॥

पदार्थः—(व्यन्तु) कामयन्ताम् (इत्) एव (नु) सद्यः
 (येषु) (मन्दसानः) आनन्दितः (तृपत्) तृप्तः सन् (सोमम्)
 ऐश्वर्यम् (अस्मान्) (सु) (पृत्सु) सङ्ग्रामेषु (आ) (तरुत्र)
 अविद्यातारक (अवर्द्धयः) वर्द्धयति (द्याम्) प्रकाशम् (बृहद्भिः)
 महद्भिः (अर्कैः) किरणैः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे तरुत्रेन्द्र यथा सूर्यो बृहद्भिरर्कैर्द्यान्वावर्द्धयस्तथा
 त्वमस्मान् पृत्सु पाहि । येषु विद्वांसः सोमं व्यन्तु तेषु मन्दसानः
 तृपद्द्रह्यदिदैश्वर्यं सुपाहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—मनुष्या येषु विद्वत्सु निवसन्त
 ऐश्वर्यं प्राप्य तृप्ताः सन्तोऽन्यैस्तर्पयन्ति तेषु सूर्यवत्प्रकाशिता
 भवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (तरुत्र) अविद्या से तारने वाले (इन्द्र) ऐश्वर्यवान् विद्वान्
 जैसे सूर्यमण्डल (बृहद्भिः) बड़ी २ (अर्कैः) किरणों से (द्याम्) प्रकाश
 को (नु, आ, अवर्द्धयः) शीघ्र अच्छे प्रकार बढ़ाता है वैसे आप (अस्मान्)
 हम लोगों की (पृत्सु) सङ्ग्रामों में रक्षा कीजिये (येषु) जिन में विद्वान्
 जन (सोमम्) ऐश्वर्य की (व्यन्तु) कामना करें उन में (मन्दसानः) आनन्द
 को प्राप्त (तृपत्) तृप्त और (द्रह्यत्) दृढ़ होते हुए (इत्) ही आप ऐश्वर्य
 की (सुपाहि) अच्छे प्रकार रक्षा करें ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्य जिन विद्वान् जनों में निवास करते और ऐश्वर्य को प्राप्त होकर तृप्त होते हुए औरों को तृप्त करने हैं उन में वे सूर्य के समान प्रकाशिन होते हैं ॥ १५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

**बृहन्त इन्नु ये ते तरुत्रोक्थेभिर्वा सुम्नमाविवा-
सान् । स्तृणानासो बर्हिः पस्त्यावत्वोता इदिन्द्र
वाजमगमन् ॥ १६ ॥**

बृहन्तः । इत् । नु । ये । ते । तरुत्र । उक्थेभिः । वा ।
सुम्नम् । आऽविवासान् । स्तृणानासः । बर्हिः । पस्त्याऽवत् ।
त्वाऽऊताः । इत् । इन्द्र । वाजम् । अगमन् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(बृहन्तः) महान्तः (इत्) एव (नु) सद्यः (ये)
(ते) तव (तरुत्र) दुःखात्तारक (उक्थेभिः) सुष्ठूपदेशैः (वा)
(सुम्नम्) सुखम् (आविवासान्) समन्तात् सेवन्ते (स्तृणा-
नासः) आच्छादयन्तः (बर्हिः) वृद्धम् (पस्त्यावत्) गृहवत्
(त्वोताः) त्वया रक्षिताः (इत्) एव (इन्द्र) अविद्याविच्छे-
दक (वाजम्) विज्ञानम् (अगमन्) प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे तरुत्रेन्द्र ते तवोक्थेभिर्बृहन्त इद्ये सुम्नमाविवासांस्ते
पस्त्यावद्बर्हिस्तृणानासो वा त्वोता इद्वाजं न्वगमन् ॥ १६ ॥

भावार्थः—त एव सुखमाप्नुवन्ति ये धार्मिकेण सुशिक्षिताः
रक्षिताः स्युः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (तन्न) दुःख से नारने वाले (इन्द्र) अविद्या विनाशक (ते) आप के (उक्थेभिः) सुन्दर उपदेशों से (बृहन्तः) पूज्य प्रशंसनीय (इत्) ही (सुन्नम्) सुख को (आ, विवासान्) सब ओर से सेवते हैं वे (पस्त्यावत्) घर के तुल्य (बर्हिः) बड़े हुए को (स्तृणानासः) ढांपते हुए (वा) अथवा (त्वोताः) आप के रक्षा किये हुए (इत्) ही (वाजम्) विज्ञान के (नु) शीघ्र (अग्नन्) प्राप्त होने हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—वे ही सुख को प्राप्त होने हैं जो धार्मिक विद्वान् सत्पुरुषों से सुन्दर शिक्षित और रक्षित हों ॥ १६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किं उमी वि० ॥

उग्रेष्विन्नु शूर मन्दसानस्त्रिकद्रुकेषु पाहि सोम-
मिन्द्र प्रदोधुवच्छ्मश्रुषु प्रीणानो याहि हरिभ्यां
सुतस्य पीतिम् ॥ १७ ॥

उग्रेषु । इत् । नु । शूर । मन्दसानः । त्रिकद्रुकेषु ।
पाहि । सोमम् । इन्द्र । प्रदोधुवत् । श्मश्रुषु । प्रीणानः ।
याहि । हरिभ्याम् । सुतस्य । पीतिम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—(उग्रेषु) तेजस्विषु (इत्) एव (नु) सद्यः (शूर) दुष्टानां हिंसक (मन्दसानः) कामयमानः (त्रिकद्रुकेषु) त्रीणि कद्रुकाणि शरीरात्मनः पीडनानि येषु तेषु व्यवहारेषु (पाहि) (सोमम्) महौषधिगणम् (इन्द्र) वैद्यकविद्यावित् (प्रदोधुवत्) प्रकृष्टतया कम्पयन् (श्मश्रुषु) चिवुकादिषु (प्रीणानः) तर्पयन् (याहि) गच्छ (हरिभ्याम्) सुशिक्षिताभ्यामश्वाम्याम् (सुतस्य) निष्पन्नस्य (पीतिम्) पानम् ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र त्वं त्रिकद्रुकेषु सोमं पाह्युग्रेष्विन्मन्दसानः प्रदोधुवच्छ्मश्रुषु प्रीणानो हरिभ्यां सुतस्य पीतिं नु याहि ॥ १७ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्याः प्रगल्भैर्जनैस्सह संयुञ्जते तर्हि शत्रून् कम्पयन्तो महौषधिरसं पिबन्ति सुशिक्षितैरश्वैर्युक्तेन रथेनेव सद्यः सुखानि प्राप्नुवन्ति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (शूर) दुष्टों की हिंसा करने और (इन्द्र) वैद्य विद्या जानने वाले आप (त्रिकद्रुकेषु) तिन व्यवहारों में तीन अर्थात् शरीर आत्मा और मन की पीड़ा विद्यमान उन के निमित्त (सोमम्) महान् औषधियों के समूह की (पाहि) रक्षा करो और (उग्रेषु) तेजस्वी प्रबल प्रताप वालों में (इन्) ही (मन्दसानः) कामना और (प्रदोधुवन्) उत्तमता से कम्पन अर्थात् नाना प्रकार की चेष्टा करते और (श्मश्रुषु) चिबुकादिक अंगों में (प्रीणानः) तृप्ति पाने हुए (हरिभ्याम्) अच्छे शिक्षित घोड़ों से (सुतस्य) निकले हुए औषधियों के रस के (पीतिम्) पीने को (याहि) प्राप्त होओ ॥ १७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य प्रबल बुद्धि जनों के साथ अच्छे प्रकार कार्यों का प्रयोग करने हैं ता शत्रुओं को कंपाने और बड़ी २ औषधियों के रस को पाने हुए अच्छे शिक्षाये हुए घोड़ों से युक्त रथ से जैसे जैसे शीघ्र सुखों को प्राप्त होते हैं ॥ १७ ॥

अथ सेनापतिगुणानाह ॥

अब सेनापति के गुणों को अ० ॥

धिष्वा शवः शूर येन वृत्रमवाभिन्धानुमौर्णवा-
भम् । अपावृणोज्योतिराय्याय नि संव्यतः सादि
दस्युरिन्द्र ॥ १८ ॥

धिष्व । शवः । शूर । येन । वृत्रम् । अवाऽभिनत् ।
 दानुम् । और्णाऽवाभम् । अपं । अवृणोः । ज्योतिः । आर्घ्याय ।
 नि । सव्यतः । सादि । दस्युः । इन्द्र ॥ १८ ॥

पदार्थः—(धिष्व) धर । अत्र ह्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः
 (शवः) बलम् (शूर) दुःखविनाशक (येन) (वृत्रम्)
 मेघम् (अवाभिनत्) विद्वेषाति (दानुम्) जलस्य दातारम्
 (और्णावाभम्) ऊर्णा नाभ्यां यस्य तदपत्यमिव (अपावृणोः)
 दूरीकरोति (ज्योतिः) प्रकाशम् (आर्घ्याय) उत्तमाय जनाय
 (नि) नितराम् (सव्यतः) दक्षिणतः (सादि) साध्यताम्
 (दस्युः) परपदार्थापहारकः (इन्द्र) सूर्यवर्त्तमानसेनेश ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र त्वं येन शवो धिष्व तेन यथा सूर्यो दानुं
 वृत्रमौर्णावाभमिवावाऽभिनत्सव्यतो ज्योतिः कृत्वा तमोन्यपावृ-
 णोस्तथाऽऽर्घ्याय साधुर्भव । यो दस्युगस्ति तं नाशयैवं युद्धे विजयः
 सादि ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजपुरुषैः सूर्यवदन्यायं निवर्त्य
 सज्जनहृदयेषु सुखं प्रापद्य सततं बलं वर्द्धनीयम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (शूर) दुःखविनाशक (इन्द्र) सूर्य के समान वर्त्तमान
 सेनापति आप (येन) जिस से (शवः) बल को (धिष्व) धारण करो उस
 से जैसे सूर्य (दानुम्) जल देने वाले (वृत्रम्) मेघ को (और्णावाभम्)
 ऊर्णा जिस की नाभि में होनी उस के पुत्र के समान अर्थात् जैसे वह किसी
 की देह का विदारण करे वैसे (अभिनत्) छिन्न भिन्न करना है और (सव्यतः)

दाहिनी ओर से (ज्योतिः) प्रकाश कर अन्धकार को (नि, अप, अवृणोः) निरन्तर दूर करता है जैसे (आर्याय) उत्तम के लिये साधारण होओ जो (दस्यु) दुसरे के पदार्थों को हरने वाला है उस का विनाश करो ऐसे युद्ध के बीच विजय (मादि) साधना चाहिये ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—गजपुरुषों को चाहिये कि जैसे सूर्य अन्धकार को जैसे अन्याय को निवृत्त कर सज्जनों के हृदयों में सुख की प्राप्ति करा निरन्तर बल बढ़ावें ॥ १८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सनेम॒ ये ते॒ ऊ॒तिभि॒स्तर॑न्तो॒ विश्वाः॑ स्पृ॒ध
आर्यै॑ण॒ दस्यू॑न् । अ॒स्मभ्यं॑ तत्त्वा॒ष्ट्रं विश्व॑रूपमर॒-
न्धयः॑ सा॒ख्यस्य॑ त्रि॒ताय॑ ॥ १९ ॥

सनेम । ये । ते । ऊ॒तिभिः॑ । तर॑न्तः । विश्वाः । स्पृधः ।
आर्यै॑ण । दस्यू॑न् । अ॒स्मभ्यम् । तत् । त्वा॒ष्ट्रम् । विश्व॑रूपम् ।
अर॑न्धयः । सा॒ख्यस्य॑ । त्रि॒ताय॑ ॥ १९ ॥

पदार्थः—(सनेम) विभेजम (ये) (ते) तव (ऊ॒तिभिः) रक्षणदिकर्त्ताभिः सेनाभिः (तरन्तः) उल्लङ्घ्यमानाः (विश्वाः) सर्वान् (स्पृधः) स्पर्द्धमानान् (आर्यै॑ण) उत्तमविद्याधर्मसामर्थ्येन (दस्यून्) बलात्कारेण परस्वापहर्तृन् (अ॒स्मभ्यम्) (तत्) (त्वा॒ष्ट्रम्) त्वष्ट्रानिर्मितम् (विश्वरूपम्) विविधस्वरूपम् (अर॑न्धयः) हिंस (सा॒ख्यस्य) सख्युः कर्मणो भावस्य निर्माणस्य (त्रि॒ताय) त्रिविधानां शारीरिकवाचिकमानसानां सुखानां प्राप्तिर्यस्य तस्मै ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे सेनेश ये ते तवोतिभिर्विश्वास्पृधस्तरन्तो वयं त्रिता-
याऽऽर्येण सह दस्यून्विजयेमहि । यत्साख्यस्य विश्वरूपं त्वाष्ट्रं सनेम
तत्तत्त्वमस्मभ्यं संपादय दस्यूनरन्धयः ॥ १९ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः कृतज्ञं विद्वांसं सेनापतिमधिकृत्य श्रेष्ठैः
पुरुषैः सह कर्त्तव्याऽकर्त्तव्ये सुनिश्चित्य प्रजासुखं साधयेयुस्ते
सर्वाणि सुखानि लभेरन् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे सेनापति (ये) जो (ते) आप की (उतिभिः) रक्षा
आदि कामों की करने वाली सेनाओं से (विश्वाः) समस्त (स्पृधः) स्पृहा
करने वालों को (तरन्तः) उलंघन करने हुए हम लोग (त्रिताय) त्रिविध
अर्थात् शारीरिक वाचिक और मानसिक सुख जिस को प्राप्त उस के लिये
(आर्येण) उत्तम विद्या और धर्म सामर्थ्य के साथ (दस्यून्) डाकुओं को
जीते जो (साख्यस्य) मित्रपन वा मित्रकर्म करने का (विश्वरूपम्) त्रिविध
स्वरूप (त्वाष्ट्रम्) प्रकाशमान का रक्षा हुआ है उस को (मनेम) अलग २
करे (तत्) उस को आप (अस्मभ्यम्) हम लोगों के लिये सिद्ध करो और
डाकुओं को (अरन्धयः) नष्ट करो ॥ १९ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य किये हुए को जानने वाले विद्वान् को सेनापति का
अधिकार कर श्रेष्ठ पुरुषों के साथ कर्त्तव्य और अकर्त्तव्य कामों को अच्छे प्रकार
निश्चय कर प्रजा सुख की सिद्धि करें वे सब सुखों को प्राप्त होंगे ॥ १९ ॥

अथ सूर्यदृष्टान्तेन राजधर्ममाह ॥

अब सूर्य के दृष्टान्त से राज धर्म को कहने हैं ॥

अस्य सुवानस्य मन्दिनास्त्रितस्य न्यर्वुदं वावृ-
धानो अस्तः । अर्वत्तयत्सूर्यो न चक्रं भिनद्धलामिन्द्रो
अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

अस्य । सुवानस्य । मन्दिनः । त्रितस्य । नि । अर्बुदम् ।
वृधानः । अस्तुरित्यस्तः । अर्बुदम् । सूर्यः । न । चक्रम् ।
भिनत् । बलम् । इन्द्रः । अङ्गिरस्वान् ॥ २० ॥

पदार्थः—(अस्य) (सुवानस्य) ऐश्वर्यजनकस्य (मन्दिनः)
सर्वस्याऽऽनन्दस्य जनयितुः (त्रितस्य) त्रिभिर्रुत्तममध्यमनिकृष्टो-
पायैर्युक्तस्य (नि) नितराम् (अर्बुदम्) एतत्सङ्ख्याकं सैन्यम्
(वृधानः) वर्द्धयमानः (अस्तः) प्रक्षिप्तः (अर्बुदम्) वर्त्त-
यति (सूर्यः) सविता (न) इव (चक्रम्) भूगोलसमूहम्
(भिनत्) भिनत्ति (बलम्) मेघम् । बलमिति मेघना० निघं०
१ । १० (इन्द्रः) विद्युत् (अङ्गिरस्वान्) अङ्गिरसो वायोः
सम्बन्धो विद्यते यस्य सः ॥ २० ॥

अन्वयः—हे विद्वन्स्य सुवानस्य मन्दिनस्त्रितस्याऽर्बुदं वृ-
धानोऽस्तश्चक्रं सूर्यो नावर्त्तयत् स त्वं यथाऽङ्गिरस्वानिन्द्रो बलम्
भिनत्तथा वर्त्तस्व ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये राजजना यथा सूर्योऽसङ्ख्या-
तौल्लोकान् । तत्रस्थान्पदार्थान् व्यवस्थापयति वायुप्रेरिता विद्युन्मेघं
वर्षयति तथाऽऽचरन्ति ते सर्वतो भद्रमाप्नुवन्ति ॥ २० ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (अस्य) इस (सुवानस्य) ऐश्वर्य और (मन्दिनः)
सब को आनन्द उत्पन्न करने वाले (त्रितस्य) तीन उत्तम मध्यम और निकृष्ट
उपायों से युक्त जन की (अर्बुदम्) अर्बुद सेनाओं को (वृधानः) बढ़ाते
हुए (अस्तः) युद्ध क्रिया में प्रेरणा को प्राप्त (चक्रम्) भूगोलों के समूहों

की (सूर्यः) सूर्य (न) जैसे वैसे (अवर्त्तयन्) वर्त्तान्ति हो सो आप जैसे (अहृगिरस्वान्) पवन का सम्बन्ध जिस के विद्यमान वह (इन्द्रः) विजुली (बलम्) मेघ को (नि, भिनत्) छिन्न भिन्न करती वैसे वर्त्तों ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो रातजन जैसे सूर्य असंख्यात लोकों और उन के बीच रहने वाले पदार्थों की व्यवस्था करता है वा पवन की प्रेरणा दिई हुई विजुली मेघ को वर्षाती है वैसे आचरण करते हैं वे सब से कल्याण को प्राप्त होते हैं ॥ २० ॥

पुनर्विद्वद्दिषयमाह ॥

फिर उसी विद्वान् के वि० ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मघोनीं । शिक्तां स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो बृह-
द्वदेम विदथे सुवीराः ॥ २१ ॥ व० ६ अ० १ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् ।
इन्द्र । दक्षिणा । मघोनीं । शिक्तां । स्तोतृभ्यः । मा ।
अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवी-
राः ॥ २१ ॥ व० ६ अ० १ ।

पदार्थः—(नूनम्) निश्चितम् (सा) वक्ष्यमाणा (ते) तव (प्रति) (वरम्) श्रेष्ठम् (जरित्रे) विद्यास्तावकाय (दुहीयत्) प्रतिपादयन् (इन्द्र) दातः (दक्षिणा) बलकारिणी (मघोनी) परमपूजितधनयुक्ता (शिक्ता) अनुशास्ति (स्तोतृभ्यः) (मा) निषेधे (अति) (धक्) दहति (भगः) धनम् (नः) अस्मभ्यम् (बृहत्) विस्तीर्णम् (वदेम) (विदथे) सद्ग्रामे (सुवीराः) शोभनाश्च ते वीराश्च ते ॥ २१ ॥

ऋन्वयः—हे इन्द्र यस्य ते दक्षिणा मघोनी नीतिर्जरित्रे वरं सुखं नूनं प्रति दुहीयस्तांतृभ्यः शिक्ष मातिधक् सा नो बृहद्भगः प्रापयति तां प्राप्य सुवीरा वयं विदथे वदेम ॥ २१ ॥

भावार्थः—ये सर्वेषां विद्यादात्रे सत्योपदेशकर्त्रे पुष्कलां वरां दक्षिणां ददति ते विद्वांसो भूत्वा शूरवीरा जायन्ते ॥ २१ ॥

अस्मिन्सूक्ते राजधर्मविद्वत्सेनापतिगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्व-सूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति द्वितीयमण्डले सकादशं सूक्तं प्रथमोऽनुवाकः षष्ठो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विद्या देने वाले जिन (ने) आप की (दक्षिणा) बल करने वाली (मघोनी) परम पृजित धनयुक्त नीति (जरित्रे) विद्या की भुक्ति करने वाले के लिये (वरम्) श्रेष्ठ को (नूनम्) निश्चय से (प्रति, दुहीयन्) पूजा करती हुई (स्तोत्रभ्यः) भुक्ति करने वालों के लिये (शिक्ष) शिक्षा देती है (मा, अति, धक्) नहीं अतीव किसी को दहती नहीं कष्ट देती (मा) वह (नः) हमारे लिये (बृहद्भगः) विभूत धन को प्राप्त करती है उस नीति को प्राप्त होकर (सुवीराः) सुन्दर वीर जन हम लोग (विदथे) संग्राम में (वदेम) कहें अर्थात् औरों को उपदेश दे ॥ २१ ॥

भावार्थः—जो सब को विद्या देने और सत्योपदेश करने वाले के लिये बहुत श्रेष्ठ दक्षिणा देने हैं वे विद्वान् होकर शूरवीर होने हैं ॥ २१ ॥

इस सूक्त में राजधर्म विद्वान् और सेनापति के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

यह दूसरे मण्डल में ग्यारहवां सूक्त प्रथम अनुवाक और छठा वर्ग समाप्त हुआ ॥

यो जात इत्यस्य पञ्चदशर्चस्य द्वादशस्य सूक्तस्य गृत्समद

ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ । २ । ३ । ४ । ५ । १२ । १३ ।

१४ । १५ त्रिष्टुप् । ६ । ७ । ८ । १० । ११ निचृत्

त्रिष्टुप् । ९ भुरिक्त्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सूर्यगुणानाह ॥

अब पन्द्रह ऋचा वाले वाग्दर्वे सूक्त का आरम्भ है उस
के प्रथम मन्त्र में सूर्य के गुणों का वर्णन करते हैं ॥

यो जात एव प्रथमो मनस्वान् देवो देवान् क्रतुना
पृथ्वीभूषत् । यस्य शुष्माद्रोदसी अभ्यसेतां नृणस्य
महा स जनास इन्द्रः ॥ १ ॥

यः । जातः । एव । प्रथमः । मनस्वान् । देवः । देवान् ।
क्रतुना । परिऽभूषत् । यस्य । शुष्मात् । रोदसी इति ।
अभ्यसेताम् । नृणस्य । महा । सः । जनासः । इन्द्रः ॥१॥

पदार्थः—(यः) (जातः) उत्पन्नः (एव) (प्रथमः)

आदिमो विस्तीर्णो वा (मनस्वान्) मनो विज्ञानं विद्यते यस्य
सः (देवः) द्योतमानः (देवान्) प्रकाशितव्यान् दिव्यगुणान्
पृथिव्यादीन् (क्रतुना) प्रकाशकर्मणा (पृथ्वीभूषत्) सर्वतो
भूषत्यलङ्करोति (यस्य) (शुष्मात्) बलात् (रोदसी) द्यावा-
पृथिव्यौ (अभ्यसेताम्) प्रक्षिप्ते भवतः (नृणस्य) धनस्य (महा)
महत्त्वेन (सः) (जनासः) विद्वांसः (इन्द्रः) दारयिता सूर्यः ॥१॥

अन्वयः—हे जनासो यः प्रथमो मनस्वान् जातो देवः क्रतुना देवान् पर्यभूषयस्य शुष्मान् नृणास्य मह्ना रोदसी अभ्यसेतां स इन्द्रः सूर्यलोकोऽस्तीति वेद्यम् ॥ १ ॥

भावार्थः—येनेश्वरेण सर्वप्रकाशकः सर्वस्य धर्त्ता स्वप्रकाश कर्षणाद्दिव्यवस्थापकः सूर्यलोको निर्मितः स सूर्यस्य सूर्योऽस्तीति वेद्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) विद्वान् जनो (यः) जो (प्रथमः) प्रथम वा विस्तार युक्त (मनस्वान्) जिस में विज्ञान वर्त्तमान (जातः) उत्पन्न हुआ (देवः) प्रकाशमान (क्रतुना) अपने प्रकाश कर्म से (देवान्) प्रकाशित करने योग्य दिव्यगुण वाले पृथिवी आदि लोकों को (पर्यभूषत्) सब ओर से विभूषित करता है जिस के बल से नृणास्य धन के (मह्ना) महत्त्व से (रोदसी) आकाश और पृथिवी (अभ्यसेताम्) अलग होते हैं (सः) वह (इन्द्रः) अपने प्रनाप से सब पदार्थों को छिन्न भिन्न करने वाला सूर्य है ऐसा जानना चाहिये ॥ १ ॥

भावार्थः—जिस ईश्वर ने सब का प्रकाश करने और सब का धारण करने वाला अपने प्रकाश से युक्त आकर्षण शक्ति युक्त लोकों की व्यवस्था करने वाला सूर्य लोक बनाया है वह ईश्वर सूर्य का भी सूर्य है यह जानना चाहिये ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यः पृथिवीं व्यथमानामदृहयः पर्वतान्प्रकुपितां
अरम्णात् । यो अन्तरिक्षं विममे वरीयो यो द्याम-
स्तभ्नात्स जनासु इन्द्रः ॥ २ ॥

यः । पृथिवीम् । व्यथमानाम् । अदृंहत् । यः । पर्वतान् ।
 प्रकुपितान् । अरम्णात् । यः । अन्तरिक्षम् । विममे ।
 वरीयः । यः । द्याम् । अस्तम्नात् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥२॥

पदार्थः—(यः) (पृथिवीम्) विस्तीर्णी भूमिम् (व्यथमा-
 नाम्) चलन्तीम् (अदृंहत्) धरति (यः) (पर्वतान्) मेघान्
 (प्रकुपितान्) प्रकोपयुक्तान् शत्रूनिव वर्त्तमानान् (अरम्णात्)
 वधति । रम्णार्तीति वधकर्मा० निघं २ । १९ (यः) (अन्त-
 रिक्षम्) द्व्योर्लोकयोर्मध्यस्थमाकाशम् (विममे) विशेषेण मिमीते
 (वरीयः) अतिशयेन बहु (यः) (द्याम्) प्रकाशम् (अस्त-
 म्नात्) स्तम्नाति धरति (सः) (जनासः) (इन्द्रः) ॥२॥

अन्वयः—हे जनासो यो व्यथमानां पृथिवीमदृंहयः प्रकुपितान्
 पर्वतानरम्णाद्योवरीयोऽन्तरिक्षं विममे यो द्यामस्तम्नात्स इन्द्रो वेदि-
 तव्यः ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यदीश्वरो विद्युतं सूर्यं वा न रचयेत्तर्हि
 चलतो महतो भूगोलान् को धरेत् कश्च मेघं वर्षयेत्कोऽन्तरिक्षं
 स्वप्रकाशेन पूरयेच्च ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) विद्वानो (यः) जो (व्यथमानाम्) चलती
 हुई (पृथिवीम्) पृथिवी को (अदृंहत्) धारण करता है (यः) जो (प्रकु-
 पितान्) अत्यन्त कोपयुक्त शत्रुओं के समान वर्त्तमान (पर्वतान्) मेघों को
 (अरम्णात्) छिन्न भिन्न करता (यः) जो (वरीयः) अत्यन्त बहुत विस्तार
 वाले (अन्तरिक्षम्) पृथिव्यादि दो दो लोकों के बीच भाग का (विममे)

विशेषता से मान करता है (यः) जो (वाम्) प्रकाश को (अस्तभनात्) धारण करता है (सः) वह (इन्द्रः) सब पदार्थों को अपने प्रताप से छिन्न भिन्न करने वाला सूर्य जानने योग्य है ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो ईश्वर विजुली वा सूर्य को न रचे तो चलने हुए बड़े २ भूगोलों को कौन धारण करे कौन मेघ को वर्षावे और कौन अन्नरिक्त को अपने प्रकाश से पूरित करे ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यो हत्वाहिमरिणात्सप्त सिन्धून्यो गा उदाज-
दपथा बलस्य । यो अश्मनारन्तरग्निं जजान
संवृक्समत्सु स जनासु इन्द्रः ॥ ३ ॥

यः । हत्वा । अहिम् । अरिणात् । सप्त । सिन्धून् ।
यः । गाः । उदत्सजत् । अपथा । बलस्य । यः । अश्म-
नोः । अन्तः । अग्निम् । जजान । सम्वृक् । समत्सु ।
सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(यः) (हत्वा) (अहिम्) मेघम् (अरिणात्)
गमयति (सप्त) सप्तविधान् (सिन्धून्) समुद्रानदीर्वा (यः)
(गाः) पृथिवीः (उदाजत्) ऊर्ध्वं क्षिपति (अपथा) योऽप-
दधाति सः । अत्र सुपां सुलुगिति विभक्तेर्डादेशः (बलस्य) (यः)
(अश्मनोः) पाषाणयोर्मेघयोर्वा (अन्तः) मध्ये (अग्निम्)
पावकम् (जजान) जनयति (संवृक्) यः सम्यग्वर्जयति सः
(समत्सु) संग्रामेषु (सः) (जनासुः) (इन्द्रः) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे जनासो योऽहिं हत्वा सम सिन्धूनरिणाद्यो गा उदाजद्यो बलस्यापथा योऽश्मनोरन्तरग्निं जजान समत्सु संवृगस्ति स इन्द्रोऽस्तीति वेद्यम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यः सूर्यलोको मेघं वर्षयित्वा समुद्रान् भरति सर्वान् भूगोलान् स्वं प्रत्याकर्षति स्वकिरणैर्मघस्य सन्निहितस्य पाषाणस्य मध्ये उष्णताञ्जनयति सोऽग्निरस्तीति वेद्यम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) विद्वानो (यः) जो (अहिम्) मेघ को (हत्वा) मार (सम) सात प्रकार के (सिन्धुन्) समुद्रों को वा नदियों की (अरिणात्) चलाता है (यः) जो (गा) पृथिवियों को (उदाजन्) ऊपर प्रेरित करता अर्थात् एक के ऊपर एक को नियम से चला रहा (यः) जो (बलस्य) बल को (अपथा) धारण करने वाला और जो (अश्मनः) पाषाणों वा मेघों के (अन्तः) बीच (अग्निम्) अग्नि को (जजान) उत्पन्न करता तथा (समत्सु) संग्रामों में (संवृक्) सब पदार्थों को अलग कराता है (सः) वह (इन्द्रः) इन्द्र नामक सूर्य लोक है यह जानना चाहिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो सूर्य लोक मेघ को वर्षाकर समुद्रों को भरता है सब भूगोलों को अपने प्रति खिंचता है अपनी किरणों से मेघ और समीपस्थ पाषाण के बीच ऊष्मा को उत्पन्न करता है वह अग्नि रूप है यह जानना चाहिये ॥ ३ ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अब ईश्वर विषय को अ० ॥

येनेमा विश्वा च्यवना कृतानि यो दासं वर्ण-
मधरं गुहाकः । श्वग्नीव यो जिगीवाँल्लक्षमाददर्यः
पुष्टानि स जनास इन्द्रः ॥ ४ ॥

येन । इमा । विश्वा । च्यवना । कृतानि । यः । दासम् ।
वर्णम् । अधरम् । गुहा । अकरित्यकः । श्वघ्नीऽइव । यः ।
जिगीवान् । लक्षम् । आदत् । अर्घ्यः । पुष्टानि । सः ।
जनासः । इन्द्रः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(येन) ईश्वरेण (इमा) इमानि (विश्वा) सर्वाणि
भुवनानि (च्यवना) प्राप्तानि (कृतानि) उत्पादितानि (यः)
(दासम्) दातुं योग्यम् (वर्णम्) रूपम् (अधरम्) निम्नम्
(गुहा) गुहायाम् (अकः) करोति (श्वघ्नीव) या शुनो हन्ति
तद्वत् (यः) (जिगीवान्) जघ्शीलः (लक्षम्) लक्षितुं यो-
ग्यम् (आदत्) आदत्ते (अर्घ्यः) ईश्वरः । अर्घ्य इति ईश्वर-
नाम निघं० २ । २२ (पुष्टानि) दृढानि (सः) (जनासः)
(इन्द्रः) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे जनासो येनेश्वरेणोमा विश्वा च्यवना पुष्टानि कृ-
तानि यो गुहा वर्णमधरं दासमको यः श्वघ्नीव जिगीवान् लक्षमा-
दत् स इन्द्रोऽर्घ्यो बोध्यः ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—य ईश्वरः कारणाद्विधान् लोकान्
पदार्थाश्च निर्मिमीते यः सर्वेषां कर्माणि लक्ष्मीभूतानि रक्षति स सर्वै-
रुपासनीयः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) मनुष्यो (येन) जिस ईश्वर ने (इमा) ये
(विश्वा) समस्त (च्यवना) प्राप्त हुए लोक (पुष्टानि) दृढ़ (कृतानि)
किये (यः) जो (गुहा) हृदयाकाश में (वर्णम्) रूप को (अधरम्) उस
हृदय के नीचे (दासम्) देने योग्य (अकः) करता है और (यः) जो
(श्वघ्नीव) कुत्तों को दण्ड देने वाली के समान (जिगीवान्) जघ्शील

(लक्ष्म) लक्ष्म को (आदत्) प्रहण करता है (सः) वह (इन्द्रः) परमै-
श्वर्यवान् (अर्थः) ईश्वर है यह जानना चाहिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो ईश्वर कारण से विविध प्रकार
के लोकों और पदार्थों को रचता और जो सब कर्मों को लक्ष सा रक्षता है
वह सब को उपासना करने योग्य है ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यं स्मां पृच्छन्ति कुह सेति घोरमुतेमाहुर्नेषो
अस्तीत्येनम् । सो अर्यः पुष्टीर्विजइवा मिनाति
श्रदस्मै धत्त स जनास इन्द्रः ॥ ५ ॥ ७ ॥

यम् । स्म । पृच्छन्ति । कुह । सः । इति । घोरम् ।
उत् । ईम् । आहुः । न । एषः । अस्ति । इति । एनम् ।
सः । अर्यः । पुष्टीः । विजःइव । आ । मिनाति । श्रत् ।
अस्मै । धत्त । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ५ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यम्) (स्म) एव । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः
(पृच्छन्ति) (कुह) क (इति) (घोरम्) हननम् (उत्) अपि
(ईम्) सर्वतः (आहुः) कथयन्ति (न) निषेधे (एषः) (अस्ति)
(इति) (एनम्) (सः) (अर्यः) ईश्वरः (पुष्टीः) पोषणानि (विज-
इव) भयेन सञ्चलित इव (आ) (मिनाति) हिनस्ति (श्रत्)
सत्यम् (अस्मै) (धत्त) धरत (सः) (जनासः) (इन्द्रः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे जनासो विद्वांसो यं स्म कुह स इतीं पृच्छन्ति
उतेनं घोरमाहुरपरे एषो नास्तीति सोऽर्य ईश्वरो विजइव दोषाना
मिनात्यस्मै जीवाय पुष्टीः श्रच्च दधाति स इन्द्रोऽस्तीति यूयं धत्त ॥ ५ ॥

भावार्थः—य आश्चर्यगुणकर्मस्वभावः परमेश्वरोऽस्ति तं केचि
त्कास्तीति ब्रुवन्ति केचिदेनं भयङ्करं केचिच्छान्तं केचिदयं नास्तीति
बहुधा वदन्ति सः सर्वस्याधारभूतस्सन् सत्यं धर्मं जीवनोपायांश्च
वेदहारोपदिशति स सर्वैरुपासनीयः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) मनुष्यो विद्वान् (यम्, स्म) जिस की (कुह,
सः) वह कहां है (इति) ऐसा (ईम्) सब से (पृच्छन्ति) पूछते हैं (उत)
और कोई (एनम्) इस की (घोरम्) हननरूप हिंसारूप अर्थात् भयङ्कर
(आहुः) कहते हैं अन्य कोई (एषः) यह (न, अस्ति) नहीं है (इति) ऐसा
कहते हैं (सः) वह (अर्थः) ईश्वर (वित्तद्वय) भय से जैसे कोई संचलित
ही चेष्टा करे वैसे दोषों की (आ, मिनानि) अच्छे प्रकार नष्ट करना है और
(अस्मै) इस जीव के लिये (पुष्टीः) पुष्टियों और (श्रन्) सत्य को धारण
करता (सः) वह (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् है इस को तुम (धत्त) धारण
करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो आश्चर्य गुणकर्मस्वभावयुक्त परमेश्वर है, उस की कोई
वह कहां है, ऐसा कहते हैं कोई उस की भयंकर, कोई शान्त, और कोई यह नहीं
है ऐसा बहुत प्रकार से कहते हैं वह सब का आधार भूत हुआ सत्य धर्म और
जीवन के उपायों का वेद के द्वारा उपदेश करता है वह सब को उपासना करने
के योग्य है ॥ ५ ॥

पुनरीश्वरविषयमाह ॥

किर ईश्वर के वि० ॥

यो रधस्य चोदिता यः कृशस्य यो ब्रह्मणो
नाधमानस्य करेः । युक्तग्राणो योऽविता सुशिप्रः
सुतसौमस्य स जनासु इन्द्रः ॥ ६ ॥

यः । रधस्य । चोदिता । यः । कृशस्य । यः । ब्रह्मणः ।
नाधमानस्य । कीरेः । युक्तग्रावणः । यः । अविता । सु-
शिप्रः । सुतसोमस्य । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यः) (रधस्य) हिंसकस्य (चोदिता) प्रेरकः
(यः) (कृशस्य) दुर्बलस्य (यः) (ब्रह्मणः) (नाधमानस्य)
सकलैश्वर्यप्रापकस्य (कीरेः) सकलविद्यास्तोतुः (युक्तग्रावणः)
युक्ता ग्रावाणो मेघाः पापाणा वा यस्मिँस्तस्य (यः) (अविता)
रत्नकः (सुशिप्रः) शोभनानि शिप्राणि सेवनानि यस्मिन् सः ।
अत्र शेट् धातोः पृषोदरादिनेष्टसिद्धिः (सुतसोमस्य) सुता उत्पा-
दिताः सोमाः पदार्था येन तस्य (सः) (जनासः) (इन्द्रः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे जनासो यो रधस्य यो कृशस्य यो नाधमानस्य यो
ब्रह्मणो युक्तग्रावणो कीरेश्चोदिता यः सुशिप्रः सुतसोमस्याऽविता
स इन्द्रः परमेश्वराऽस्ति ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यास्तमेव जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकर्त्तारं सक-
लविद्यायुक्तस्य वेदस्य प्रज्ञापकं परमेश्वरं यूयमुपाध्वम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) मनुष्यो (यः) जो (रधस्य) हिंसा करने वाले
का (यः) जो (कृशस्य) दुर्बल का (यः) जो (नाधमानस्य) समस्त ऐश्वर्य
प्राप्त कराने वाले का (यः) जो (ब्रह्मणः) वेद का (युक्तग्रावणः) और
जिस में मेघ वा पत्थर युक्त हैं उस पदार्थ का (कीरेः) तथा सकल विद्याओं
की स्तुति प्रशंसा करने वाले का (चोदिता) प्रेरणा करने वाला वा (यः)
जो (सुशिप्रः) ऐसा है कि जिस में सुन्दर सेवन होते और (सुतसोमस्य)
जिस ने उत्पन्न किये सोमादि अच्छे पदार्थ उस की (अविता) रक्षा करने
वाला है (सः) वह (इन्द्रः) परमैश्वर्यावान् परमेश्वर है ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो उसी परमेश्वर की उपासना तुम करो कि जो जगत् की उत्पत्ति स्थिति प्रलयकर्ता तथा सकल विद्यायुक्त वेद का उत्तम ज्ञान कराने वाला है ॥ ६ ॥

अथ विद्द्रूपाऽग्निविषयमाह ॥

अब विजुलीरूप अग्नि के वि० ॥

यस्याश्वासः प्रदिशि यस्य गावो यस्य ग्रामा
यस्य विश्वे रथासः । यः सूर्यं य उषसं जजान
यो अपां नेता स जनासु इन्द्रः ॥ ७ ॥

यस्य । अश्वासः । प्रऽदिशि । यस्य । गावः । यस्य ।
ग्रामाः । यस्य । विश्वे । रथासः । यः । सूर्यम् । यः । उषसम् ।
जजान । यः । अपाम् । नेता । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यस्य) विद्युदाख्यस्य (अश्वासः) व्यापिशीला वेगादयोगुणाः (प्रदिशि) उपदिशि (यस्य) (गावः) किरणाः (यस्य) (ग्रामाः) मनुष्यनिवासाः (यस्य) (विश्वे) सर्वे (रथासः) रमाणसाधनाः (यः) कारणाख्यो विद्युदाग्निः (सूर्यम्) सवितृमण्डलम् (यः) (उषसम्) प्रत्यूषकालम् (जजान) जनयति (यः) (अपाम्) जलानाम् (नेता) प्रापकः (सः) (जनासुः) (इन्द्रः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे जनासो विद्द्रूपा युष्माभिः प्रदिशि यस्य विश्वेऽश्वासो यस्य विश्वे गावो यस्य विश्वे ग्रामा यस्य विश्वे रथासः यस्सूर्यं य उषसं च जजान योऽपां नेताऽस्ति स इन्द्रो वेदितव्यः॥७॥

भावार्थः—हे मनुष्या यदि भवन्तो वेगाद्यनेकगुणयुक्तं सर्वमूर्त्त-
द्रव्याधारं शीघ्रगामि विमानादियानवर्षानिमित्तं विद्युदग्निं जानीयु-
स्तर्हि किं किमुत्तमं कार्यं साधितुं न शक्नुयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) विद्वद् मनुष्यो तुम को (प्रदिशि) प्रति दिशा
के सर्वाप (यस्य) जिस के (विश्वे) समस्त (अश्वासः) व्याप्ति शील
वेगादि गुणयुक्त (यस्य) जिस के समस्त (गावः) किरणों (यस्य) जिस
समस्त मनुष्यों के निवास (यस्य) जिस के समस्त (रथासः) विहार कराने
वाले रथ (यः) जो कारण विजुली रूप अग्नि (सूर्यम्) सूर्य मण्डल और
(यः) जो (उषसम्) प्रभातकाल को (जज्ञान) प्रगट करना वा (यः)
जो (अपाम्) जलों की (नेता) प्राप्ति कराने द्वारा है (सः) वह (इन्द्रः)
पदार्थों का छिन्न भिन्न करने वाला विजुली रूप अग्नि है यह ज्ञानना चाहिये ॥७॥

भावार्थः—हे मनुष्यो यदि आप लोग वेगादि अनेक गुणयुक्त सर्व मूर्त्ति-
मान् पदार्थों के आधाररूप शीघ्रगामी विमान आदि यान और वर्षा निमित्त
विजुलीरूप अग्नि को जानें तब तो कौन कौन उत्तम कार्य सिद्ध न कर सकें ॥७॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यं क्रन्दसी संयती विद्ध्यैते परेऽवर उभया
अमित्राः । समानं चिद्रथमातस्थिवांसा नाना हवे-
ते स जनासु इन्द्रः ॥ ८ ॥

यम् । क्रन्दसीइति । संयतीइति सम्ययती । विद्ध्यैते ।
इति विद्ध्यैते । परे । अवरे । उभयाः । अमित्राः । समा-
नम् । चित् । रथम् । आतस्थिऽवांसा । नाना । हवेतेइति ।
सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यम्) सूर्यम् (क्रन्दसी) रोदनशब्दनिमित्ते (संयती) संयमनगच्छन्त्यौ द्यावापृथिव्यौ (विह्वयेते) विस्पन्देते इव (परे) प्रकृष्टाः (अवरं) अर्वाचीनाः (उभयाः) प्रकाशाऽप्रकाशोभयकोटिसम्बन्धिनः (अमित्राः) शत्रवः (समानम्) (चित्) इव (रथम्) रथादियानम् (आतस्थिवांसा) समन्तात्तिष्ठन्तौ (नाना) अनेकविधा (ह्वेते) आदत्तः (सः) (जनासः) (इन्द्रः) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे जनासो विद्याप्रिया युष्माभिः क्रन्दसी संयती द्यावापृथिव्यौ यं विह्वयेते परेऽवर उभया अमित्रा समानं रथं चिदि-
व मातस्थिवांसा नाना ह्वेते गृह्णीतः स इन्द्रो बोध्यः ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा हे सेने सन्मुखे स्थित्वा युध्येते तथैव प्रकाशाऽप्रकाशौ वर्त्तते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) विद्या प्रिय मनुष्यो तुम को (क्रन्दसी) रोने का शब्द कराने (संयती) और संयम से जाने वाले प्रकाश और पृथिवी (यम्) तिस सूर्यमण्डल को जैसे कोई पदार्थ (विह्वयेते, स्पर्द्धा करे) जैसे वा (परे) उत्तम (अवरं) न्यून (उभयाः) अर्थात् प्रकाश और अप्रकाशयुक्त दोनों कोटियों का सम्बन्ध करने (अमित्राः) शत्रुतन जैसे (समानम्) समान (रथम्) रथ आदि यान को (चिन्) जैसे (आतस्थिवांसा) सब और से स्थिर (नाना) अनेक प्रकार से (ह्वेते) ग्रहण करते हैं (सः) वह (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् है यह जानना चाहिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे दो सेना सन्मुख खड़ी होकर युद्ध करती हैं वैसे प्रकाश और अप्रकाश वर्त्तमान है ॥ ८ ॥

अथेश्वरविद्युद्विषयमाह ॥

अथ ईश्वर और विजुली के वि० ॥

यस्मान्न ऋते विजयन्ते जनासो यं युध्यमाना
अवसे हवन्ते । यो विश्वस्य प्रतिमानं बभूव यो
अच्युतच्युत्स जनासु इन्द्रः ॥ ९ ॥

यस्मात् । न । ऋते । विजयन्ते । जनासः । यम् ।
युध्यमानाः । अवसे । हवन्ते । यः । विश्वस्य । प्रतिमा-
नम् । बभूव । यः । अच्युतच्युत् । सः । जनासु । इन्द्रः ॥९॥

पदार्थः—(यस्मात्) (न) (ऋते) विना (विजयन्ते)
(जनासः) योद्धारः (यम्) (युध्यमानाः) (अवसे) रक्षणाय
(हवन्ते) (यः) परमेश्वरो विद्वन् वा (विश्वस्य) संसारस्य (प्रति-
मानम्) परिमाणसाधकः (बभूव) भवति (यः) (अच्युतच्युत्)
योऽच्युतेषु च्यवते तौश्च्यावयति (सः) (जनासः) (इन्द्रः) ॥९॥

अन्वयः—हे जनासो विद्वांसो जनासो यस्मादृते न विजयन्ते
यं युध्यमाना अवसे हवन्ते यो विश्वस्य प्रतिमानं योऽच्युतच्युद्व-
भूव स इन्द्रोऽस्तीति विजानन्तु ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र श्लेषालंकारः—ये परमेश्वरनोपासते विद्युद्विद्यां न
जानन्ति ते विजयिनो न भवन्ति यदिदं विश्वं यच्च रूपं तत्सर्वं
परमेश्वरस्य विद्युतो विज्ञापकमस्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) मनुष्यो (जनासः) विद्वान् जन (यस्मान्)
जिस से (ऋते) विना (नः) नहीं (विजयन्ते) विजय को प्राप्त होते हैं

(यम्) जिस को (युध्यमानाः) युद्ध करते हुए (अवसे) रक्षा आदि के लिये (हवन्ते) ग्रहण करने हैं (यः) जो (विश्वस्य) संसार का (प्रतिपत्तम्) परिमाण साधक (यः) जो (अच्युत्स्युन्) स्थिर पदार्थों में चलायमान होना वा उन स्थिर पदार्थों को चलाने वाला (बभूव) होना (सः) वह (इन्द्रः) परमैश्वर्यावान् परमेश्वर है यह जानना चाहिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में श्लेषालंकार है—जो परमेश्वर की उपासना नहीं करते विजुली की विद्या को नहीं जानते वे विजयशील नहीं होते जो यह विश्व और जो सब पदार्थों का रूपमात्र है वह परमेश्वर और विजुली का विज्ञान कराने वाला है ॥ ९ ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अब ईश्वर के वि० ॥

यः शश्वतो मह्येनो दधानानमन्यमानाञ्छर्वा
जघान । यः शर्द्धते नानुददाति शृध्यां यो दस्यो-
हन्ता स जनास इन्द्रः ॥ १० ॥ ८ ॥

यः । शश्वतः । महिं । एनः । दधानान् । अमन्यमा-
नान् । शर्वा । जघान । यः । शर्द्धते । न । अनुददाति ।
शृध्याम् । यः । दस्योः । हन्ता । सः । जनासः ।
इन्द्रः ॥ १० ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यः) परमेश्वरः (शश्वतः) अनादिस्वरूपान्पदार्थान्
(महि) महत् (एनः) पापम् (दधानान्) धरतः (अम-
न्यमानान्) अज्ञानिनः शठान् (शर्वा) शासनवज्रेण (जघान)
हन्ति (यः) (शर्द्धते) यः शर्द्ध करोति तस्मै (न) (अनुददाति)

(शृध्याम्) शब्दकुत्साम् (यः) (दस्योः) परपदार्थहर्तुर्दुष्टस्य
(हन्ता) (सः) (जनासः) (इन्द्रः) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे जनासो विहांसो युष्माभिर्यः शश्वतो धरति मह्ये-
नो दधानानमन्यमानान् पापिष्ठाञ्छर्वा जघान यः शर्द्धते शृध्यां
नानुददाति यो दस्योर्हन्ताऽस्ति स इन्द्रः सेवनीयः ॥ १० ॥

भावार्थः—यदि परमेश्वरो दुष्टाचारान् ताडयेद्दार्मिकान् सत्कु-
र्याद्दस्यूनं हन्यात्तर्हि न्यायव्यवस्था नश्येत् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (जनासः) विद्वान् मनुष्यो नुम लोगो को (यः) जो पर-
मेश्वर (शश्वतः) अनादि स्वरूप पदार्थों को धारण करता (महि) अत्यन्त
(एनः) पाप को (दधानान्) धारण किये हुए (अमन्यमानान्) अज्ञानी
शठ पापियों को (शर्वा) शासनरूपी वज्र से (जघान) मारता (यः) जो
(शर्द्धते) कुत्सित निन्दित पापयुक्त शब्द करने अर्थात् उच्चारण करने वाले के
लिये (शृध्याम्) शब्द निन्दा न (अनुददानि) अनुकूलता से देता है और (यः)
जो (दस्योः) दूसरे के पदार्थों को हरने वाले दुष्ट का (हन्ता) मारने वाला
है (सः) वह (इन्द्रः) परमेश्वरवान् परमेश्वर सेवने योग्य है ॥ १० ॥

भावार्थः—जो परमेश्वर दुष्टाचारियों को न ताड़ना दे धार्मिकों का सत्कार
न करे और डाकुओं को न मारे तो न्यायव्यवस्था नष्ट हो जाय ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

यः शम्बरं पर्वतेषु क्षियन्तं चत्वारिंश्यां शरद्य
न्वविन्दत् । श्रोजायमानं यो अर्हि जघान दानुं
शयानं स जनास इन्द्रः ॥ ११ ॥

यः । शम्बरम् । पर्वतेषु । क्षियन्तम् । चत्वारिंश्याम् ।
शरदि । अनुऽभविन्दत् । प्रोजायमानम् । यः । अहिम् ।
जघान । दानुम् । शयानम् । सः । जनासः । इन्द्रः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यः) (शम्बरम्) मेघम् (पर्वतेषु) अभ्रेषु (क्षियन्तम्) निवसन्तम् (चत्वारिंश्याम्) चत्वारिंशतः पूर्णायाम् (शरदि) शरदतौ (अन्वविन्दत्) अनुलभते (प्रोजायमानम्) प्रोजः पराक्रममिवाचरन्तम् (यः) (अहिम्) मेघम् (जघान) हन्ति (दानुम्) दातारम् (शयानम्) कृतशयनमिव वर्त्तमानम् (सः) (जनासः) इन्द्रः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे जनासो धीमन्तो युष्माभिर्यः पर्वतेषु चत्वारिंश्यां शरदि क्षियन्तं शम्बरमन्वविन्दथो दानुं शयानमोजायमानमहिं जघान स इन्द्रो बोध्यः ॥ ११ ॥

भावार्थः—यदि चत्वारिंशद्द्वर्षाणि वृष्टिर्न स्यात्तर्हि कः प्राणं धर्तुं शक्नुयात् । यदि सूर्यो जलं नाकर्षेन्न धरेन्न वर्षयेत्तर्हि को बलं प्राप्तुमर्हेत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) बुद्धिमान् मनुष्यो तुम को (यः) जो (पर्वतेषु) बहूनों में (चत्वारिंश्याम्) चालीशवीं (शरदि) शरद ऋतु में (क्षियन्तम्) निवास करते हुए (शम्बरम्) मेघ को (अन्वविन्दन्) अनुकूलता से प्राप्त होता और (यः) जो (दानुम्) देने वाले (शयानम्) तथा सोने हुए के समान वर्त्तमान (अहिम्) मेघ को (जघान) मारना है (सः) वह (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् सूर्य जानना चाहिये ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो चालीश वर्ष पर्यन्त वर्षा न होती कौन प्राण धर सके जो सूर्य जल को न खींचे न धारणा करे और न वर्षावे तो कौन बल पाने को योग्य हो ॥ ११ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यः सप्तरश्मिर्दृषभस्तुविष्मान्वासृजत्सर्त्तवे सप्त
सिन्धून् । यो रौहिणमस्फुरद्वज्रबाहुर्धामारोहन्तं
स जनासु इन्द्रः ॥ १२ ॥

यः । सप्तऽरश्मिः । दृषभः । तुविष्मान् । अत्रऽअसृजत् ।
सर्त्तवे । सप्त । सिन्धून् । यः । रौहिणम् । अस्फुरत् । वज्र-
ऽबाहुः । धाम् । आऽरोहन्तम् । सः । जनासुः । इन्द्रः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(यः) (सप्तरश्मिः) सप्तविधा रश्मयो यस्य सः
(दृषभः) मेघशक्तिनिरोधकः (तुविष्मान्) बहुबलाकर्षणयुक्तः
(अत्रासृजत्) अत्रसर्जति (सर्त्तवे) गन्तुम् (सप्त) सप्तवि-
धान् (सिन्धून्) नदान् (यः) (रौहिणम्) रोहणशीलं मेघम्
(अस्फुरत्) स्फुरति संचालयति वा (वज्रबाहुः) बाहुरिव
वज्रः किरणसमूहो यस्य (धाम्) प्रकाशम् (आरोहन्तम्)
(सः) (जनासुः) (इन्द्रः) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे जनासो युष्माभिर्यः सप्तरश्मिर्दृषभस्तुविष्मान्त्स-
विता सप्त सिन्धून् सर्त्तवे वासृजत् यो वज्रबाहुर्धामारोहन्तं रौहि-
णमस्फुरत्स इन्द्रः प्रज्ञापनीयः ॥ १२ ॥

भावार्थः—यस्मिन् रक्तादिवर्णाः सप्तप्रकाराः किरणाः सन्ति
स एव सूर्यलोको वृष्टिद्वारा नदी नदानापूरयति पुनरूर्ध्वं जलमा-
कृष्य धरति पुनर्वषति एवमेवेश्वरनियोगेनेदं चक्रं प्रवर्त्तते ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) मनुष्यो तुम को (यः) जो (सप्तरश्मिः) सात प्रकार की किरणों से युक्त (वृषभः) मेघ की शक्ति को रोकने वाला (तुविष्मान्) बहुत बल से खींचने की शक्ति से युक्त सूर्यलोक (सप्त, सिन्धुन्) सात सिन्धुओं को (सर्त्तरे) चलने अर्थात् बहने के लिये (अवासुजत्) उत्पन्न करता अर्थात् जल आदि पदार्थों से परिपूर्ण करता है (यः) जो (बज्रबाहुः) भुजा के तुल्य किरण समूह वाला (द्याम्) प्रकाश को (आरोहन्तम्) चढ़ते हुए (गौहिणम्) चढ़ने के शील वाले मेघ को (अस्फुरत्) फुरती देना वा चलाता है (सः) वह (इन्द्रः) सूर्यलोक सब को बताने के योग्य है ॥ १२ ॥

भावार्थः—जिस में रक्तादि वर्णयुक्त सात प्रकार के किरण विद्यमान हैं वही सूर्यलोक वर्षाद्वाग नदी और नदों को अच्छे प्रकार परिपूर्ण करता और फिर ऊपर को जल खींच के धराण करता फिर वर्षाता है ऐसे ही ईश्वर के आत्मारूप नियम से यह संसारचक्र वर्तमान है ॥ १२ ॥

पुनः सूर्यविषयमाह ॥

फिर सूर्य वि० ॥

द्यावां चिदस्मै पृथिवी नमेते शुष्माच्चिदस्य
पर्वता भयन्ते । यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो
वज्रहस्तः स जनास इन्द्रः ॥ १३ ॥

द्यावा । चित् । अस्मै । पृथिवी इति । नमेते इति ।
शुष्मात् । चित् । अस्य । पर्वताः । भयन्ते । यः । सोमपाः ।
निऽचितः । वज्रऽबाहुः । यः । वज्रऽहस्तः । सः । जनासः ।
इन्द्रः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(द्यावा) द्यौः (चित्) इव (अस्मै) सूर्याय (पृथिवी) भूमिः (नमेते) प्रभूतं शब्दयते (शुष्मात्) बलात्

(चित्) अपि (अस्य) सूर्यस्य (पर्वताः) मेघाः (भयन्ते)
विभ्यति । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (यः) (सोमपाः) यः सोमं
रसं पिबति सः (निचितः) निश्चिताश्चितः (वज्रबाहुः) बाहु-
वत् किरणबलः (यः) (वज्रहस्तः) वज्राः किरणा हस्ता यस्य
सः (जनासः) (इन्द्रः) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे जनासो युष्माभिरस्मै द्यावापृथिवी चिन्मते अस्य
शुष्माश्चित्पर्वता भयन्ते यः सोमपा निचितो वज्रबाहुर्यो वज्रह-
स्तोऽस्ति स इन्द्रो वेदितव्यः ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्याकर्षणेन प्रकाशक्षिती नम्रे इव
वर्त्तते मेघा भ्रमन्ति हस्ताभ्यामिव यो रसमूर्ध्वन्धयति तं यथावरसं-
प्रयुञ्जत ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) मनुष्यो तुम को (अस्मै) इस सूर्यमण्डल के
लिये (द्यावापृथिवी) आकाश और भूमि के समान बृहन् पदार्थ (चित्) भी
(नमते) अनिमासर्ध युक्त शब्दायमान होते हैं (अस्य) इस सूर्यमण्डल के
(शुष्मात्) बल से (चित्) ही (पर्वताः) मेघ (भयन्ते) भयभीत होते हैं
(यः) जो (सोमपाः) रस को पीता (निचितः) निरन्तर अनेक पदार्थों से
इकट्ठा किया गया (वज्रबाहुः) और (यः) जो बाहुओं के तुल्य किरण बल
युक्त तथा (वज्रहस्तः) जिस की हाथों के समान किरणों हैं वह (इन्द्रः)
सूर्यलोक जानने योग्य है ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस के आकर्षण से प्रकाश और चिति नम्रे हुए
वर्त्तमान हैं मेघ भ्रमि रहे हैं हाथों के समान जो रस को ऊर्ध्व पहुंचाता है
उस का यथावत् अच्छे प्रकार प्रयोग करो ॥ १३ ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अथ ईश्वर के वि० ॥

यः सुन्वन्तमवति यः पञ्चन्तं यः शंसन्तं यः
शशमानमूती । यस्य ब्रह्म वर्द्धनं यस्य सोमो य-
स्येदं राधः स जनासु इन्द्रः ॥ १४ ॥

यः । सुन्वन्तम् । अवति । यः । पञ्चन्तम् । यः । शंस-
न्तम् । यः । शशमानम् । ऊती । यस्य । ब्रह्म । वर्द्धनम् ।
यस्य । सोमः । यस्य । इदम् । राधः । सः । जनासुः ।
इन्द्रः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(यः) (सुन्वन्तम्) सर्वस्य सुखायाभिषवं निष्पा-
दयन्तम् (अवति) रक्षति (यः) (पञ्चन्तम्) परिपक्वं कुर्व-
न्तम् (यः) (शंसन्तम्) प्रशंसां कुर्वन्तम् (यः) (शशमा-
नम्) अधर्ममुच्छृङ्खमानम् (ऊती) रक्षणाद्यया क्रियया (यस्य)
(ब्रह्म) वेदः (वर्द्धनम्) (यस्य) जगदीश्वरस्य (सोमः)
चन्द्रौषधिगणः (यस्य) (इदम्) (राधः) धनम् (सः)
(जनासुः) (इन्द्रः) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे जनासो विद्वांसो युष्माभिर्यो जगदीश्वरः ऊत्या
सुन्वन्तं यः पञ्चन्तं कुर्वन्तं यः शंसन्तं यः शशमानं चावति
यस्य ब्रह्मवर्द्धनं यस्य सोमो यस्येदं राधोऽस्ति स इन्द्रः सततमुपा-
सनीषः ॥ १४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येन परमात्मना वेदोपदेशद्वारा मनुष्यो-
न्नतिः कृता येन धार्मिका रक्षयन्ते दुष्टाचारास्ताडयन्ते यस्येदं जग-
त्सर्वमैश्वर्यमस्ति तमात्मसु सततं ध्यायत ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (जनासः) विद्वान् मनुष्यो तुम लोगों को (यः) जो जग-
दीश्वर (जनी) रक्षा आदि क्रिया से (सुन्वन्तम्) सब के सुख के लिये
उत्तम २ पदार्थों के रस निकालने हुए को वा (यः) जो (पञ्चन्तम्) पक्का
करने हुए को वा (यः) जो (शंसन्तम्) प्रशंसा करने हुए को वा (यः)
जो (शममानम्) अधर्म को उलंघन करने हुए को (भवति) रखता है पालता
है (यस्य) जिस का (ब्रह्म) वेद (वर्द्धनम्) वृद्धिरूप (यस्य) जिस जग-
दाश्वर का (सोमः) चन्द्रमा और ओषधियों का समूह (यस्य) जिस का
(इदम्) यह (राधः) धन है (सः) वह (इन्द्रः) सर्वैश्वर्यवान् जगदीश्वर
निरन्तर उपासना करने योग्य है ॥ १४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस परमात्मा ने वेदोपदेश द्वारा मनुष्यों की उन्नति
की है वा जिस से धर्मात्मा जन पलने वा जिस से दुष्टाचरण करने वाले नाडना
पाते वा जिस का यह सब जगत् ऐश्वर्यरूप है उस का ध्यान अपने २ आत्माओं
में निरन्तर करो ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी० ॥

यः सुन्वते पचते दुध आ चिद्वाजं दर्दधि स
किलासि सत्यः । वयन्त इन्द्र विश्वहं प्रियासः
सुवीरासो विदथमा वदेम ॥ १५ ॥ ९ ॥

यः । सुन्वते । पचते । दुधः । आ । चित् । वाजम् ।
दर्दधि । सः । किल । असि । सत्यः । वयम् । ते । इन्द्र ।
विश्वहं । प्रियासः । सुवीरासः । विदथम् । आ । वदेम ॥ १५ ॥ ९ ॥

पदार्थः—(यः) (सुन्वते) अभिषवं कुर्वते (पचते) परि-
पक्वं संपादयते (दुध्नः) दुःखेन धर्तुं योग्यः । अत्र छान्दसो वर्ण-
लोपो वेति वर्णलोपो घञर्थे कविधानमिति धृधातोः कः प्रत्ययः
(आ) समन्तात् (चित्) अपि (वाजम्) सर्वेषां वेगम् (दर्दधि)
भृशं विदृणासि (सः) (किल) (असि) (सत्यः) त्रैका-
ह्याऽबाध्यः (वयम्) (ते) तव (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद (विश्वह)
विश्वेषु अहस्सु । अत्र छान्दसो वर्णलोपो वेत्यलोपः सुपांसुलुगिति
विभक्तेर्लुक् (प्रियासः) प्रीताः कामयमानाः (सुवीरासः) शोभना
वीरा येषान्ते (विदथम्) विज्ञानस्वरूपम् (आ) (वदेम)
उपदिशेम ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यो दुध्नस्त्वं सुन्वते पचते वाजमादर्दधि स
किल त्वं सत्योसि तस्य ते विदथं प्रियासः सुवीरासस्सन्तो वयं
विश्वह चिदावदेम ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यः परमेश्वरो मूर्खैरधर्मात्मभिर्ज्ञातुमशक्यः
सर्वस्य जगतः संघाता विच्छेदको विज्ञानस्वरूपोऽविनाश्यस्ति तमेव
प्रशंसतोपाध्वं च ॥ १५ ॥

अत्र सूर्येश्वरविद्युद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्ग-
तिर्वेद्या ॥

इति द्वादशं सूक्तं नवमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्य के देने वाले ईश्वर (यः) जो (दुध्नः)
दुःखधारण करने योग्य आप (सुन्वते) उत्तम २ पदार्थों का रस निकालते वा
(पचते) पदार्थों को परिपक्व करते हुए के लिये (वाजम्) सब के वेग को
(आ, दर्दधि) सब ओर से निरन्तर विदीर्ण करते हो (सः) (किल) वही
आप (सत्यः) सत्य अर्थात् तीन काल में अबाध्य निरन्तर एकता रखने वाले

पुनरीश्वर विषयमाह ॥

फिर ईश्वर वि० ॥

स॒ध्री॒मा य॑न्ति॒ परि॒ विभ्र॑तीः प॒यो विश्व॑प्स्न्याय
प्र भ॑रन्त॒ भोज॑नम् । स॒मानो॑ अ॒ध्वा प्र॒वता॑मनुष्यदे
यस्ता॑कृ॒णोः प्रथ॑मं सास्यु॒क्थ्यः ॥ २ ॥

स॒ध्री । ई॒म् । आ । य॑न्ति॒ । परि॑ । विभ्र॑तीः । प॒यः ।
वि॒श्वऽप्स्न्या॑य । प्र । भ॑रन्त॒ । भोज॑नम् । स॒मानः । अ॒ध्वा ।
प्र॒वता॑म् । अ॒नु॒ऽस्य॑दे । यः । ता । अ॒कृ॒णोः । प्र॒थ॒मम् । सः ।
अ॒सि॒ । उ॒क्थ्यः ॥ २ ॥

पदार्थः—(सध्री) समानस्थानाः (ईम्) जलम् (आ)
(यन्ति) समन्तात्प्राप्नुवन्ति (परि) सर्वतः (विभ्रतीः) धरन्त्यः
पोषयन्त्यः (पयः) रसम् (विश्वप्स्न्याय) विश्वस्य पालनाय (प्र)
(भरन्त) भरन्ति (भोजनम्) पालनम् (समानः) तुल्यः (अध्वा)
मार्गः (प्रवताम्) गच्छताम् (अनुष्यदे) आनुकूल्येन किञ्चि-
त्प्रसन्नवणाय (यः) (ता) तानि (अकृणोः) कुरु (प्रथमम्)
(सः) (असि) (उक्थ्यः) प्रशंसितुं योग्यः ॥ २ ॥

अन्वयः—या सध्री पयो विभ्रतीराप अनुष्यदे विश्वप्स्न्यायेम्
पर्यायन्ति भोजनं प्रभरन्त यासां प्रवतां समानोऽध्वास्ति यस्ता प्रथ-
ममकृणोः स त्वमुक्थ्योऽसि ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यज्जलं वायुना सह चरति येन सर्वस्य
पालनं जायते तत्सदा शोषयत यतो भवन्तः प्रशंसिताः स्युः ॥२॥

पदार्थः—जो (सत्री) समान ठहरने वाले (पयः) रस को (विश्वतीः) धारण किये हुए जल (अनुप्यदे) अनुकूलता से किंचित् २ भरने के लिये (विश्वप्स्याय) संसार की पालना के लिये (ईम्) सब ओर से (परि, आ, यन्ति) पर्याय से प्राप्त होते हैं (भोजनम्) पालना को (प्र, भरन्त) धारण करते तिन (प्रवनाम्) जाने हुए जलों का (समानः) समान (अध्वा) मार्ग है (यः) जो (ता) उन को (प्रथमम्) उत्तम नियमवान् (अरुणोः) करते हैं (सः) वह आप (उक्थ्यः) प्रशंसा करने योग्य (असि) हैं ॥२॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो जल पवन के साथ चलता है जिस से सब का पालन होता है उस को सदा शोधो तिस से आप लोग प्रशंसित हों ॥ २ ॥

पुनरीश्वर विषयमाह ॥

फिर ईश्वर वि० ॥

अन्वेको वदति यद्ददाति तद्रूपा मिनन्तदपा
एक ईयते । विश्वा एकस्य विनुदस्ति तिक्षते यस्ता-
रुणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ३ ॥

अनु । एकः । वदति । यत् । ददाति । तत् । रूपा ।
मिनन् । तत्स्रपाः । एकः । ईयते । विश्वाः । एकस्य ।
विनुदः । तितिक्षते । यः । ता । अरुणोः । प्रथमम् । सः ।
असि । उक्थ्यः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अनु) (एकः) असहायः (वदति) (यत्) यानि (ददाति) (तत्) तानि (रूपा) रूपाणि (मिनन्) हिंसन् (तदपाः) तदपः कर्म यस्य सः (एकः) असहायः (ईयते) प्राप्नोति (विश्वाः) अखिलाः (एकस्य) (विनुदः) विविधतया

प्रेरकस्य (तितिक्षते) सहते । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (यः)
 (ता) तानि (अरुणोः) करोति (प्रथमम्) विस्तीर्णम् (सः)
 (असि) (उक्थयः) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर भवानेको विश्वा विद्या यदनुवदति
 तत्सह्रूपा मिनन् तदपाः सनेक ईयते तितिक्षते यस्ता प्रथममरु-
 णोर्यस्य विनुद एकस्येदं जगदास्ति स त्वमुक्थयोऽसि ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योऽद्वितीयो जगदीश्वरोऽस्मत्कल्याणाय
 सृष्ट्यादौ वेदानुपदिशति जगत्सृष्टिस्थितिप्रलयान् करोति योऽन्त-
 र्याम्यपारशक्तिः सर्वानपवादान् सहते तमेव सर्वोत्तमप्रशंसार्थं
 भगवन्तमुपासीरन् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर (एकः) एकाकी आप (विश्वाः) समस्त विद्या-
 ओं के (यन्) जिन (अनुवदति) अनुवादों को करते हैं (तन्) वह साथ
 (रूपा) नाना प्रकार के रूपों को (मिनन्) लिन्न भिन्न करते और (तदपाः)
 वही कर्म जिन का ऐसे होने हुए आप (एकः) एकाकी (ईयते) प्राप्त होते
 (तितिक्षते) सब का सहन करने (यः) जो (ता) उन उक्त कर्मों का (प्रथमा)
 विस्तार जैसे हो वैसे (अरुणोः) करते हैं जिन (विनुदः) प्रेरणा करने वाले
 (एकस्य) एक आप का यह जगन् है (सः) वह आप (उक्थयः) कथनीय
 जनों में प्रसिद्ध (असि) हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो अद्वितीय जगदीश्वर हम लोगों के कल्याण के
 लिये सृष्टि की आदि में वेदों का उपदेश करता संसार की उत्पत्ति स्थिति और
 प्रलय करना है जो अन्तर्यामी अपारशक्ति सब अपवादों को सहता है उसी
 सर्वोत्तम प्रशंसा योग्य की आप लोग प्रशंसा करें ॥ ३ ॥

अथ विद्विषयमाह ॥

अथ विद्वानो के वि० ॥

प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजन्त आसते रयिमिव पृष्ठं
प्रभवन्तमायते । असिन्वन्दंष्ट्रैः पितुरन्ति भोजनं
यस्ताकृणोः प्रथमं सास्युक्थ्यः ॥ ४ ॥

प्रजाभ्यः । पुष्टिम् । विभजन्तः । आसते । रयिम्-
इव । पृष्ठम् । प्रभवन्तम् । आस्यते । असिन्वन् । दंष्ट्रैः ।
पितुः । अन्ति । भोजनम् । यः । ता । अकृणोः । प्रथमम् ।
सः । असि । उक्थ्यः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(प्रजाभ्यः) (पुष्टिम्) पोषणार्हान् पदार्थान् (विभ-
जन्तः) विविधतया सेवमानाः (आसते) उपविष्टाः सन्ति (रयिमिव)
श्रियमिव (पृष्ठम्) आाधारम् (प्रभवन्तम्) उत्पद्यमानम् (आसते)
समीपं प्राप्तवन्तं (असिन्वन्) वधन्ति (दंष्ट्रैः) दाहिः (पितुः)
अन्नम् (अन्ति) भक्षयति (भोजनम्) भक्षणीयं वस्तु (यः)
(ता) (अकृणोः) (प्रथमम्) (सः) (असि) (उक्थ्यः) ॥४॥

अन्वयः—ये प्रजाभ्यः पुष्टिं विभजन्त आसते प्रभवन्तं पृष्ठं
रयिमिवाऽसिन्वन्नासते तैस्सह यो दंष्ट्रैः पितुर्भोजनमन्ति ता प्रथम-
मकृणोः स त्वमुक्थ्योऽसि ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या मनुष्याणां विद्याधनवृद्धये वद्धपरिकराः स्यु-
स्ते सुखिनः सन्तः प्रशंसनीया भवेयुः ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (प्रजाभ्यः) प्रजा जनों के लिये (पुष्टिम्) पुष्टि के योग्य पदार्थों को (विभक्तन्तः) विविध प्रकार से सेवन करते हुए जम (आयते) समीप प्राप्त हुए जिज्ञासु जन के लिये (प्रभवन्तम्) उत्पद्यमान (पृष्ठम्) आधार को (रथिमिन्) धन के समान (असिन्वन्) बांधते और (आसते) स्थिर होते हैं उन के साथ (यः) जो (दंष्ट्रैः) दन्तों से (पितुः) अन्न (भोजनम्) भोजन के योग्य पदार्थ को (अस्ति) भक्षण करते हैं (सः) वह आप (उक्थ्यः) कहने योग्य जनों में प्रसिद्ध (असि) हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य दूसरे मनुष्यों की विद्या और धन की वृद्धि के लिये बद्ध परिकर अर्थात् कटिबद्ध होते हैं वे सुखी होने हुए प्रशंसनीय हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

**अधाकृणोः पृथिवीं संदृशे दिवे यो धौतीनामहि-
हन्नारिणक्पथः । तं त्वा स्तोमेभिरुदभिर्न वाजिनं
देवं देवा अजनत्सास्युक्थ्यः ॥ ५ ॥ १० ॥**

अध । अकृणोः । पृथिवीम् । सम्दृशे । दिवे । यः । धौती-
नाम् । अहिऽहन् । अरिणक् । पथः । तम् । त्वा । स्तोमेभिः ।
उदऽभिः । न । वाजिनम् । देवम् । देवाः । अजनन् ।
सः । अस्ति । उक्थ्यः ॥ ५ ॥ १० ॥

पदार्थः—(अध) (अकृणोः) करोति (पृथिवीम्) भूमिम् (संदृशे) सम्यग्द्रष्टुं (दिवे) प्रकाशाय (यः) (धौतीनाम्) धावन्तीनां नदीनाम् (अहिहन्) अहेर्मेघस्य हन्तेव शत्रुहन् (अरिणक्) विरिणाक्ति (पथः) मार्गान् (तम्) (त्वा) त्वाम्

(स्तोमेभिः) स्तुतिभिः (उदभिः) उदकैः (न) इव
 (वाजिनम्) वेगवन्तम् (देवम्) दिव्यगुणकर्मस्वभावम्
 (देवाः) देदीप्यमानाः (अजनन्) जनयन्ति (सः) (असि)
 (उक्थ्यः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अहिहन् यो भवान् धौतीनां पथोरिणगध दिवे
 पृथिवीं संदृशोऽरुणोः । यं त्वा वाजिनं देवं देवा अजनैस्तं त्वामु-
 दभिर्न स्तोमेभिः प्रशंसेम स त्वमुक्थ्योऽसि ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या यथा सविता नदीनां
 मार्गान् जनयति सर्वं मूर्त्तन्द्रव्यं प्रकाशयति तथा न्यायमार्गान्
 संचाल्य विद्याशिखे यूयं प्रकाशयत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अहिहन्) मेघहन्ता सूर्य के समान शत्रुओं को हनने वाले
 (यः) जो आप (धौतीनाम्) धावन करती हुई नदियों के (पथः) मार्गों
 को (अरिणक्) अलग २ करने हैं (अथ) इस के अनन्तर (दिवे) प्रकाश
 के लिये (पृथिवीम्) भूमि को (संदृशे) अच्छे प्रकार देखने को (अरुणोः)
 करते हैं अर्थात् मार्गों को शुद्ध कराते जिन (त्वा) आप की (वाजिनम्)
 वेगवान् और (देवम्) दिव्य गुण कर्म स्वभाव वाले (देवाः) देदीप्यमान
 विद्वान् जन (अजनन्) उत्पन्न करते हैं (तम्) उन आप को (उदभिः)
 जलों से (न) जैसे जैसे (स्तोमेभिः) स्तुतियों से हम लोग प्रशंसित करते
 हैं (सः) वह आप (उक्थ्यः) कथनीय जनों में प्रसिद्ध (असि) हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे सविता
 नदियों के मार्गों को उत्पन्न करता सब मूर्त्तियान् द्रव्य को प्रकाशित करता वैसे
 न्याय मार्गों को अच्छे प्रकार चला कर विद्या और शिखा का प्रकाश तुम
 करो ॥ ५ ॥

अथेश्वर विषयमाह ॥

अव ईश्वर वि० ॥

यो भोजनं च दयसे च वर्द्धनमार्द्रादा शुष्कं
मधुमद्बुदोहिथ । स शेवधि नि दधिषे विवस्वति
विश्वस्यैक ईशिषे सास्युकथ्यः ॥ ६ ॥

यः । भोजनम् । च । दयसे । च । वर्द्धनम् । आर्द्रात् ।
आ । शुष्कम् । मधुमत् । बुदोहिथ । सः । शेवधिम् ।
नि । दधिषे । विवस्वति । विश्वस्य । एकः । ईशिषे । सः ।
असि । उक्थ्यः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यः) (भोजनम्) पालनम् (च) पुरुषार्थम्
(दयसे) (च) धरति (वर्द्धनम्) (आर्द्रात्) (आ) सम-
न्तात् (शुष्कम्) अस्नेहम् (मधुमत्) बहुमधुरगुणयुक्तम्
(बुदोहिथ) धोत्रि (सः) (शेवधिम्) निधिम् (नि) नित-
राम् (दधिषे) धरति (विवस्वति) सूर्ये (विश्वस्य) सर्वस्य
जगतः (एकः) असहायोऽद्वितीयः (ईशिषे) ईश्वरोसि (सः)
(असि) (उक्थ्यः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर य एकस्त्वं विवस्वति विश्वस्य भोजनं
च वर्द्धनं च दयसे ईशिषे शुष्कमार्द्रान्मधुमद्बुदोहिथ स त्वं शेवधिं
निदधिषे अतः स त्वमुक्थ्योसि ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो दयमान ईश्वरः सर्वं जगन्निर्माय संरक्ष्य
रक्षणसाधनान्पदार्थान्दत्त्वा सर्वं विश्वं सुखैः पिपत्ति स एक एवो-
पासितुं योग्योऽस्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर (यः) जो (एकः) एक अमहाय अद्वितीय आप (विवस्वति) सूर्य में अभिव्याप्त होते (विश्वस्य) समस्त जगत् के (भोजनम्) पालन (च) और पुरुषार्थ और वृद्धि की (दयसे) रक्षा करते (ईशिषे) और ईश्वरता को प्राप्त हैं वा (शुष्कम्) सूखे पदार्थ को (आर्द्रान्) गीले पदार्थ से (मधुमत्) मधुर गुण युक्त (दुदोहिथ) परिपूर्ण करते (सः) वह आप (शेवधिम्) निधिरूप पदार्थ को (निदधिषे) निरन्तर धारण करते हैं इस कारण (सः) वह आप (उक्थ्यः) प्रशंसनीयों में प्रसिद्ध (असि) हैं ॥६॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो पालना करता हुआ ईश्वर समस्त जगत् का निर्माण कर और उसी की रक्षा कर सिद्धि करने वाले पदार्थों को देकर समस्त विश्व को सुखों से परिपूर्ण करता है वह एक ही उपासना के योग्य है ॥६॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यः पुष्पिणीश्च प्रस्वञ्च धर्मणाधि दाने व्य वनीरधारयः । यश्चासमा अर्जनो दिद्युतो दिव उरुर्वा अभितः सास्युक्थ्यः ॥ ७ ॥

यः । पुष्पिणीः । च । प्रस्वः । च । धर्मणा । अधि । दाने । वि । अवनीः । अधारयः । यः । च । असमाः । अर्जनः । दिद्युतः । दिवः । उरुः । उर्वान् । अभितः । सः । असि । उक्थ्यः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यः) (पुष्पिणीः) बहूनि पुष्पाणि यासु ताः (च) (प्रस्वः) प्रसावित्रीः (च) (धर्मणा) धर्मेण (अधि) उपरिभावे (दाने) दीयते येन तस्मिन् (वि) विशेषेण (अवनीः)

पृथिवीः (अधारयः) धरति (यः) (च) (असमाः) अस-
दृशीः (अजनः) जनयति (दिद्युतः) तडितः (दिवः) प्रका-
मयाँल्लोकान् (उरुः) बहुशक्तिः (ऊर्वान्) विनश्वरान् पदार्थान्
(अभितः) (सः) (असि) (उक्थ्यः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर यस्त्वं धर्मणा दाने पुष्पिणीश्च प्रस्वश्चा-
वनीरध्यधारयः । योऽसमा दिद्युतो दिवोऽभितो व्यजनः । यश्चोरुर्वान्
प्रकटयति सोऽस्माभिस्त्वमुक्थ्योऽसि ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येनेश्वरेण बहुपुष्पफलयुक्ता ओषधीः
सर्वाधारा पृथिवी विद्युदादयः पदार्था निर्मिताः स एवाऽस्माभिरुपा-
स्योऽस्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर (यः) जो आप (धर्मणा) धर्म से (दाने)
देने में (पुष्पिणीः) फूलों वाली (च) वा (प्रस्वः) फल उत्पन्न करने वाली
लतादिकों (च) वा (अजनीः) भूमियों को (अधि, अधारयः) अधिकता
से धारण करने (यः) जो (असमाः) असमान (दिद्युतः) विजुलियों को
वा (दिवः) प्रकाशमय लोकों को (अभितः) सब ओर से (वि, अजनः)
विशेषता से उत्पन्न करते हैं (च) और जो (उरुः) बहुशक्तिमान् आप
(ऊर्वान्) अविनाशी पदार्थों को प्रकट करने हैं (सः) वह आप हम लोगों
से (उक्थ्यः) प्रशंसनीयों में प्रतिद्व (असि) हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस ईश्वर ने बहुत पुष्प और फल युक्त ओषधी
सब की आधारभूत पृथिवी और विजुली आदि पदार्थ उत्पन्न किये हैं वही आप
हम लोगों को उपास्य हैं ॥ ७ ॥

अथ विद्युद्दिषयमाह ॥

अथ विद्वान् के वि० ॥

यो नार्मरं सहवसुं निहन्तवे पृक्षाय च दास-
वेशाय चावहः । ऊर्जयन्त्या अपरिविष्टमास्यमु-
तैवाद्य पुरुकृत्सास्युक्थ्यः ॥ ८ ॥

यः । नार्मरम् । सहऽवसुम् । निऽहन्तवे । पृक्षाय । च ।
दासऽवेशाय । च । अवहः । ऊर्जयन्त्याः । अपरिऽविष्टम् ।
आस्यम् । उत । एव । अद्य । पुरुऽकृत् । सः । अस्ति ।
उक्थ्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यः) (नार्मरम्) नृन्मारयति स वायुस्तस्याऽयं
सम्बन्ध्यग्निस्तम् (सहवसुम्) वसुभिस्सहवर्त्तमानम् (निहन्त-
वे) नितरां हन्तुम् (पृक्षाय) सेचनाय (च) (दासवेशाय)
दासाः सेवकाः विशन्ति यस्मिँस्तस्मै (च) (अवहः) वहति
प्राप्नोति (ऊर्जयन्त्याः) ऊर्जवतीषु बलयन्तीषु साध्यः (अप-
रिविष्टम्) परिवेषरहितम् (आस्यम्) मुखम् (उत) अपि
(एव) (अद्य) अस्मिन् दिने (पुरुकृत्) यः पुरूणि बहूनि
वस्तूनि करोति सः (सः) (अस्ति) अस्ति (उक्थ्यः) ॥८॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः पुरुकृत् सेनेशः दासवेशाय पृक्षाय च
सहवसुं नार्मरमवहः येनास्यमपरिविष्टमुतापि ऊर्जयन्त्या आपश्च
स एवाद्योक्थ्योसीति यूयं विजानीत ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये राजजना भृत्यान् सेवकांश्चेष्टं भोजनादिकं दत्त्वा नन्दयन्ति ते स्तुतिभाजो भूत्वा बहून् भोगौल्लभन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (पुनरुक्तं) बहुत वस्तुओं को करने वाला सेनापति विद्वान् (दासवेशाय) जिस में सेवक प्रवेश करते उस के लिये और (पृक्षाय) सेचन करने के लिये (च) भी (सहवसुम्) धनादि पदार्थों के साथ वर्त्तमान (नार्भरम्) मनुष्यों को मरवा देने वाले पवन के सम्बन्धि अग्नि को (अग्रहः) प्राप्त होता है जिस से (आस्यम्) मुख (अप-रिविष्टम्) परिवेष परसने के कर्म से रहित हुआ हो (उत) और (ऊर्जय-न्त्याः) बलवती सामग्रियों में उत्तम जल (च) भी विद्यमान है (सः, एव) वही सेनापति (अद्य) आज (उक्थ्यः) कथनीय पदार्थों में (अस्ति) है यह तुम लोग जानो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो राजजनभृत्यों को और सेवकों को श्रेष्ठ भोजनादिक देकर आनन्दित करते हैं वे स्तुति सेवने वाले होकर बहुत भोगों को प्राप्त होते हैं ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शतं वा यस्य दशं साकमाद्य एकस्य श्रुष्टौ
यद् चोदमाविथ । अरजौ दस्यून्त्समुनब्दभीतये
सुप्राव्यो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ ९ ॥

शतम् । वा । यस्य । दशं । साकम् । आ । अद्यः ।
एकस्य । श्रुष्टौ । यत् । ह । चोदम् । आविथ । अरजौ । दस्यून् ।
सम् । उनप् । दभीतये । सुप्रऽअव्यः । अभवः । सः । अ-
स्ति । उक्थ्यः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(शतम्) (वा) (यस्य) (दश) (साकम्)
 (आ) (अद्यः) अतुं योग्यः (एकस्य) असहायस्य (श्रुष्टौ)
 प्राप्तव्ये सुखे (यत्) यः (ह) किल (चोदम्) प्रेरणाम्
 (आविथ) अवति (अरज्जौ) असृष्टौ (दस्यून्) दुष्टाचारान्
 मनुष्यान् (सम्) सम्यक् (उनप्) उम्भति पूरयति (दभीतये)
 मारणाय (सुप्राव्यः) सुष्ठुप्रकाशेन रक्षितुं योग्यः (अभवः)
 भवति (सः) (असि) (उक्थ्यः) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यस्य ते दश शतं वा योद्धारस्साकं वर्तन्ते
 यद्वाद्य एकस्य श्रुष्टौ चोदमाविथ । अरज्जौ दभीतये हिंसनाय
 दस्यून् समुनप्सुप्राव्यस्त्वमभवस्तस्मात् स त्वमुक्थ्योसि ॥ ९ ॥

भावार्थः—येन केनचिद्दश शतं वीराः सत्कृत्य रक्ष्यन्ते स चोरा-
 दीन्निवारयितुं शक्नोति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (यस्य) जिन आप के (दशशतं वा) दशसौ एक
 सहस्र योद्धा (साकम्) साथ में वर्तमान हैं वा (यन्, ह) जो ही (अद्यः)
 भोजन करने योग्य आप (एकस्य) जो सहाय रहित है उस के (श्रुष्टौ) पाने योग्य
 सुख के निमित्त (चोदम्) प्रेरणा को (आविथ) चाहते हो (अरज्जौ) विना
 किसी रचना विशेष स्थान में (दभीतये) मारने के लिये (दस्यून्) दुष्टा-
 चारी मनुष्यों को (समुनप्) अच्छे प्रकार पूरण करते हो और (सुप्राव्यः)
 सुन्दरता से प्रकाश के साथ रखने योग्य (अभवः) होते हो इस कारण
 (सः) वह आप (उक्थ्यः) अनेकों के बीच प्रशंसनीय (असि) हो ॥ ९ ॥

भावार्थः—जिस किसी से एक सहस्र वीर योद्धा सत्कार कर के रक्षे
 जाते हैं वह चोरादिकों को निवृत्त कर सकता है ॥ ९ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्विषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वान् के वि० ॥

विश्वेदनु रोधना अस्य पौंस्यं ददुरस्मै दधिरे
कृत्नवे धनम् । षट्स्तम्ना विष्टिरः पञ्च संदृशः
परि परो अभवः सास्युक्थ्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

विश्वा । इत् । अनु । रोधना । अस्य । पौंस्यम् । ददुः ।
अस्मै । दधिरे । कृत्नवे । धनम् । षट् । अस्तम्नाः । विऽ-
स्तिरः । पञ्च । संदृशः । परि । परः । अभवः । सः । असि
उक्थ्यः ॥ १० ॥ ११ ॥

पदार्थः—(विश्वा) सर्वाणि (इत्) एव (अनु) आनुकू-
ल्ये (रोधना) रोधनानि (अस्य) जनस्य (पौंस्यम्) पुरुषा-
र्थम् (ददुः) ददाति (अस्मै) (दधिरे) दधति (कृत्नवे)
कर्तुम् (धनम्) (षट्) (अस्तम्नाः) स्तम्नाति (विष्टिरः)
ये विशेषेण तरन्ति ते ऋतवः (पञ्च) भूतानि (संदृशः) ये
सम्यक् पश्यन्ति ते (परि) सर्वतः (परः) प्रकृष्टः (अभवः)
प्रसिद्धो भवसि (सः) (असि) (उक्थ्यः) ॥ १० ॥

अन्वयः—मनुष्या अस्मै कृत्नवे जनाय षट्विष्टिरः पञ्च सं-
दृशः विश्वा रोधना अनु ददुः धनमित्परि दधिरेऽस्य पौंस्यमनुद-
धिरे स परो धनमस्तम्ना अभवः स उक्थ्योऽस्यस्ति ॥ १० ॥

भावार्थः—ये मनुष्या युक्ताहारविहारा जितेन्द्रिया जायन्ते ते
सर्वेष्वतुषु पञ्चभिरिन्द्रियैः सुखानि प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—मनुष्य (अस्यै) इस (कृत्तवे) कर्म करने वाले मनुष्य के लिये (षट्, विष्टिरः) छः जो विशेषता से अपने २ समय को पार होती हैं वे ऋतुयें (षट्) और पांच (संदृशः) अपने २ विषय को देखने वाले पृथिवी, अप्, तेज, वायु, आकाश ये भूत वा पांच कर्मेन्द्रियां (विश्वा) सब (रोधना) रुकावटों की (अनुददुः) अनुकूलता से देते हैं और (धनम्) धन को (इत्) ही (परि, दधिरे) सब ओर से धारण करने हैं (अस्य) इस के (पौंस्यम्) पुरुषार्थ को अनुकूलता से धारण करते अर्थात् जानते हैं वह (परः) उत्कृष्ट धन को (अस्तभ्नाः) रोकता है और (अभवः) प्रसिद्ध होता है (सः) वह (उक्थ्यः) अनेकों में प्रशंसनीय (असि) है ॥ १० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पुक्त आहार विहार करने वाले जितेन्द्रिय होने हैं वे सब ऋतुओं में पांचों इन्द्रियों से सुखों को प्राप्त होने हैं ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी त्रि० ॥

**सुप्रवाचनं तव वीर वीर्यम् । यदेकेन क्रतुना
विन्दसे वसु । जातूष्ठिरस्य प्रवयः सहस्वतो या
चकर्थ सेन्द्र विश्वास्युक्थ्यः ॥ ११ ॥**

सुप्रवाचनम् । तव । वीर । वीर्यम् । यत् । एकेन ।
क्रतुना । विन्दसे । वसु । जातूष्ठिरस्य । प्र । वयः । सहस्वतः ।
या । चकर्थ । सः । इन्द्र । विश्वा । असि । उक्थ्यः ॥११॥

पदार्थः—(सुप्रवाचनम्) सुष्ठुप्रकृष्टमध्यापनं श्रावणम् वा (तव) (वीर) प्रशस्तबलयुक्त (वीर्यम्) पराक्रमम् (यत्) (एकेन) (क्रतुना) कर्मणा प्रज्ञानेन वा (विन्दसे) लभसे (वसु) द्रव्यम् (जातूष्ठिरस्य) कदाचिल्लब्धस्थितेः (प्र) (वयः) विज्ञानम् (सहस्वतः) बलवतः (या) यानि (चकर्थ) करोषि

(सः) (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रापक (विश्वा) सर्वाणि (असि)
(उक्थ्यः) प्रशंसितुं योग्यः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यत्स्त्वमुक्थ्योऽसि हे वीर यस्य जातूष्टिरस्य
सहस्वतस्तव सुप्रवाचनं वीर्यं यद्यस्त्वमेकेन क्रतुना वयो वसु च
प्रविन्दसे या विश्वोत्तमानि कर्माणि चकर्थं स त्वमेतेभ्यो नो राजो-
पदेशको ऽध्यापको वा भव ॥ ११ ॥

भावार्थः—येषां वेदपारगा अध्यापकाः प्रेम्णा प्रज्ञां प्रयच्छन्ति
ते कदाचिदपि दुःखिता निन्दिताश्च न भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्य की प्राप्ति करने वाले जिस कारण आप
(उक्थ्यः) प्रशंसा करने योग्य (असि) हो हे (वीर) प्रशंसित बलयुक्त
जिन (जातूष्टिरस्य) कभी स्थिर पाये हुए (सहस्वतः) बलवान् (तव)
आप का (सुप्रवाचनम्) सुन्दर अति उत्कृष्ट पढ़ाना श्रवण कराना और (वीर्यम्)
उत्तम पराक्रम है (यन्) नो आप (एकेन) एक (क्रतुना) कर्म वा ज्ञान
से (वयः) विज्ञान और (वसु) धन को (प्रविन्दसे) प्राप्त होते हैं (या)
जिन (विश्वा) समस्त उक्त कामों को (चकर्थं) करते हैं (सः) वह आप
उन कामों के लिये हमलोगों के राजा वा उपदेशक वा अध्यापक हूँजिये ॥११॥

भावार्थः—जिन के वेद के पारङ्गन अध्यापक विद्वान् प्रेम से उत्तम ज्ञान
को देते हैं वे कभी दुःखी वा निन्दित नहीं होते हैं ॥ ११ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

**अरमयः सरपसस्तराय कं तुर्वीतये च वय्याय
च स्त्रुतिम् । नीचा सन्तमुदनयः परावृजं प्रान्धं श्रोणं
श्रवयन्त्सास्युक्थ्यः ॥ १२ ॥**

अरमयः । सरऽरपसः । तराय । कम् । तुर्वीतये । च ।
वय्याय । च । स्रुतिम् । नीचा । सन्तम् । उत् । अनयः । पराऽ-
वृजम् । प्र । अन्धम् । श्रोणम् । श्रवयन् । सः । असि ।
उक्थ्यः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अरमयः) रमयसि (सरपसः) सराणि सृतान्य-
पांसि पापानि येन तस्य (तराय) उल्लङ्घकाय (कम्) सुखम्
(तुर्वीतये) साधनैर्व्यामये (च) (वय्याय) तन्तुसन्तानकाय
(च) (स्रुतिम्) विविधां गतिम् (नीचा) नीचेन (सन्तम्)
(उत्) (अनयः) उन्नेयः (परावृजम्) परागता वृजस्त्याग-
कारा यस्मात्तम् (प्र) (अन्धम्) चक्षुर्विहीनम् (श्रोणम्) वधिरम्
(श्रवयन्) श्रवणं कारयन् (सः) (असि) (उक्थ्यः) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विह्वैस्त्वं सरपसस्तराय तुर्वीतये च वय्याय च कं
स्रुतिं बोधाय परावृजं प्रान्धं श्रोणमिव श्रवयन् नीचासन्तमुत्तमे
व्यवहारेऽरमय सर्वान्नुदनयोऽस्मात्सत्वमुक्थ्योऽसि ॥ १२ ॥

भावार्थः—यथा शिल्पविदोऽन्याञ्छिल्पविद्यादानेनोत्कृष्टान्सं-
पादयन्तोऽन्धं चक्षुष्मन्तमिव संप्रेक्षकान् वधिरं श्रुतिमन्तमिव बहु-
श्रुतान् कुर्ष्युस्तेऽस्मिञ्जगति पूज्याः स्युः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् आप (सरपसः) जिस से पाप चलाये जाते हैं
(तराय) उस के उल्लंघन और (तुर्वीतये) साधनों से व्याप्त होने के लिये
(च) और (वय्याय) सूत के विस्तार करने के लिये (च) भी (स्रुतिम्)
नाना प्रकार की चाल को जनाइये और (परावृजम्) लौट गये हैं त्याग करने

वाले जिस से उस मनुष्य को (प्राण्यम्) अन्त्यन्त अन्धे वा (श्रोण्यम्) बहिरे के समान (श्रवयन्) सुनाते हुए (नीचा) नीच व्यवहार से (सन्तम्) विद्यमान मनुष्य को उत्तम व्यवहार में (अरमयः) रमते हैं तथा सब की (उदनयः) उन्नति करते ही इस कारण (सः) वह आप (उक्थ्यः) प्रघा-सनीय (असि) हैं ॥ १२ ॥

भावार्थः—जैसे शिल्पवेत्ता विद्वान् जन औरों को शिल्पविद्या के दान से उत्कृष्ट करते हुए अन्धे को देखते हुए के समान वा बहिरे को श्रवण करने वाले के समान बहुश्रुत करने हैं वे इस संसार में पूज्य होते हैं ॥ १२ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते
वसव्यम् । इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनु द्यून्बृहद-
देम विदथे सुवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । वसो इति । दानाय । राधः । सम् ।
अर्थयस्व । बहु । ते । वसव्यम् । इन्द्र । यत् । चित्रम् ।
श्रवस्याः । अनु । द्यून् । बृहत् । वदमे । विदथे । सुवीराः ॥ १३ ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अस्मभ्यम्) (तत्) (वसो) सुखेषु वासयिता
(दानाय) (राधः) साधनुवन्ति सुखानि येन तत् (समर्थयस्व)
समर्थ कुरु (बहु) (ते) तव (वसव्यम्) वसुषु द्रव्येषु भवम्
(इन्द्र) ऐश्वर्यप्रद (यत्) (चित्रम्) अद्भुतम् (श्रवस्याः)
श्रवस्तु श्रवणेषु साधवः (अनु) (द्यून्) प्रकाशान् (बृहत्)
महत् (वदमे) (विदथे) सङ्ग्रामे (सुवीराः) सुष्ठु शौर्योपे-
तैर्जनैर्गुणैर्वा युक्ताः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे वसो इन्द्र यत्ते वसव्यं चित्रं बृहद्बहु राधोऽस्ति तदस्मभ्यं दानाय समर्थयस्व येन श्रवस्याः सुवीरा वयमनुद्युन्विदथे बृहद्बदेम ॥ १३ ॥

भावार्थः—त एव विद्वांसो येऽन्याञ्छरीरात्मबलयोगेन समर्था-
न्धनाढ्याञ्छूरवीरान्पुरुषार्थिनः संपादयन्ति ॥ १३ ॥

अस्मिन् सूक्ते विद्युद्दिहृदीश्वरगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति त्रयोदशं सूक्तं द्वादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वसो) सुखों में वसाने और (इन्द्र) ऐश्वर्य देने वाले विद्वान् (ते) आप के (वसव्यम्) धनादि पदार्थों में हुए (चित्रम्) अद्भुत (बृहन्) बड़ा बढ़ता हुआ (बहु) बहुत (राधः) मुख साधक धन है (तन्) (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (दानाय) देने को (समर्थयस्व) समर्थ करो जिस से (श्रवस्याः) सुनने के व्यवहारों में उत्तम (सुवीराः) सुन्दर शूरता युक्त मनुष्य वा गुणों से युक्त हम लोग (अनुद्युन्) प्रत्येक पराक्रमादि के प्रकाशों को (विदथे) संग्राम में (बृहन्) बहुत (वदेम) कहें ॥ १३ ॥

भावार्थः—वे ही विद्वान् हैं जो औरों को शरीर आश्या बल के योग से समर्थ और धनाढ्य शूरवीर पुरुषार्थी करने हैं ॥ १३ ॥

इस सूक्त में विजृली विद्वान् और ईश्वर के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह तेरहवां सूक्त और बारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अध्वर्यव इति द्वादशर्चस्य चतुर्दशसूक्तस्य गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो
देवता । १ । ३ । ४ । ९ । १० । १२ त्रिष्टुप् । २ । ६ ।

८ । निचृत् त्रिष्टुप् । ७ विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः
स्वरः । ५ निचृत्पाङ्क्तिः । ११ भुरिक् पाङ्क्तिश्छन्दः ।

पंचमः स्वरः ॥

अथ सोमगुणानाह ॥

अब बारह ऋचा वाले चौदहवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम
मन्त्र में सोम के गुणों को कहते हैं ॥

अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममामत्रेभिः सिञ्चता
मद्यमन्धः । कामी हि वीरः सदमस्य पीतिं जुहो-
त वृष्णे तदिदेष वष्टि ॥ १ ॥

अध्वर्यवः । भरत । इन्द्राय । सोमम् । आ । अमत्रेभिः ।
सिञ्चत । मद्यम् । अन्धः । कामी । हि । वीरः । सदम् ।
अस्य । पीतिम् । जुहोत । वृष्णे । तत् । इत् । एषः । वष्टि ॥१॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) आत्मनोऽध्वरं कामयमानाः (भरत)
(इन्द्राय) परमैश्वर्याय (सोमम्) ओषध्यादिरसम् (आ) सम-
न्तात् (अमत्रेभिः) पानैः (सिञ्चत) अत्राऽन्येषामपीति दीर्घः
(मद्यम्) हर्षप्रदम् (अन्धः) अन्नम् (कामी) कामयितुं शीलः
(हि) खलु (वीरः) (सदम्) प्राप्तव्यम् (अस्य) सोमस्य
(पीतिम्) पानम् (जुहोत) गृह्णीत (वृष्णे) बलवर्द्धनाय
(तत्) तम् (इत्) (एषः) (वष्टि) कामयते ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो यूयं य एष कामी वीरो वृष्णेऽस्य पीतिं वष्टि तदित्सदं हि यूयं जुहोतेन्द्रायामत्रेभिर्मद्यमन्धः सोमं सिञ्चते बलमाभरत ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या सर्वरोगहरं बुद्धिबलप्रदं भोजनं पानं च कामयन्ते ते बलिष्ठा वीरा जायन्ते ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यवः) अपने को यज्ञ कर्मों की चाहना करने वाले मनुष्यो तुम जो (एषः) यह (कामी) कामना करने का स्वभाव वाला (वीरः) वीर (वृष्णे) बल बढ़ाने के लिये (अस्य) इस सोमरस के (पीतिम्) पान को (वष्टि) चाहना है (तत्, इत्) उसे (सदम्) पाने योग्य सोम (हि) को निश्चय से तुम (जुहोत) ग्रहण करो (इन्द्राय) और परमेश्वर्य के लिये (अत्रेभिः) उत्तम पात्रों से (मद्यम्) हर्ष के देने वाले (मन्धः) अन्न को तथा (सोमम्) सोम रस को (सिञ्चत) सींचो और बल को (आ, भरत) पुष्ट करो ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सर्व रोग हरने बुद्धि और बल के देने वाले भोजन और पान अर्थात् उन्नम वस्तु पीने की कामना करते हैं वे बलिष्ठ वीर होते हैं ॥ १ ॥

अब विद्युद्दिषयमाह ॥

अब विजुली के वि० ॥

अध्वर्यवो यो अपो वत्रिवांसं वृत्रं जघानाश-
न्यैव वृक्षम् । तस्मा एतं भरत तद्वशायै एष इन्द्रो
पृहति पीतिमस्य ॥ २ ॥

अध्वर्यवः । यः । अपः । वत्रिऽवांसम् । वृत्रम् । जघानं ।

शाऽइव । वृक्षम् । तस्मै । एतम् । भरत । तत्सवशायै ।

इन्द्रः । पृहति । पीतिम् । अस्य ॥ २ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) आत्मनोऽध्वरमहिंसामिच्छन्तः (यः)
 (आपः) जलानि (वत्रिवांसम्) आवरणम् (वृत्रम्) मेघम्
 (जघान) हन्ति (अशन्येव) विद्युता (वृक्षम्) (तस्मै)
 (एतम्) इयम् (भरत) (तद्दशाय) तत् तत् कामयमानाथ
 (एषः) (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (अर्हति) योग्यो न भवति (पीतिम्)
 पानम् (अस्य) सोमलतादिरसस्य ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो यस्सूर्यो वत्रिवांसं वृत्रमशन्येव वृक्षं
 जघानापो वर्षति य एष इन्द्रोस्य पीतिमर्हति तस्मा तद्दशायैतं
 भरत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये सूर्यवह्निद्यां मेघवत्सुखं जनयन्ति
 सदा पथ्यसेविनस्सन्त आषधीः सवन्ते ते परोपकारमपि कर्तु-
 मर्हन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यवः) अपने को अहिंसा की दृष्टा करने वाली (यः)
 जो सूर्य (वत्रिवांसम्) आवरण करने वाले (वृत्रम्) मेघ को (अशन्येव)
 बिजुली के समान (वृक्षम्) वृक्ष को (जघान) भागता है अर्थात् दाहशक्ति
 से भस्म कर देता है और (आपः) जलो को वर्षाता तथा जो (एषः) यह
 (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् बन (अस्य) सोमलतादि रस के (पीतिम्) पीने को
 (अर्हति) योग्य होता है इस कारण (तद्दशाय) उन २ पदार्थों को कामना
 करने वाले के लिये (एतम्) उक्त पदार्थ इय को धारण करो अर्थात् उन
 के गुणों को अपने मन से निश्चिन्त करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सूर्य के समान बिद्या की उत्पत्ति
 करते हैं और सदापथ्योषधि सेबी हुए ओषधियों का सेवन करते हैं वे परो-
 पकार करने की भी योग्य होते हैं ॥ २ ॥

अथ राजविषयमाह ॥

अथ राज वि० ॥

अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान यो गा उदाजदप
हि बलं वः । तस्मा एतमन्तरिक्षे न वातमिन्द्रं
सोमैरोर्णुत जूर्न वस्त्रैः ॥ ३ ॥

अध्वर्यवः । यः । दृभीकम् । जघान । यः । गाः । उदाज-
भाजत् । अप । हि । बलम् । वरितिवः । तस्मै । एतम् ।
अन्तरिक्षे । न । वातम् । इन्द्रम् । सोमैः । आ । ऊर्णुत
जूः । न । वस्त्रैः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) यज्ञसंपादकाः (यः) (दृभीकम्)
भयकरम् (जघान) हन्यात् (यः) (गाः) धेनूः (उदाजत्)
विद्धिपेद्धन्यात् (अप) (हि) (बलम्) (वः) वृणोति (तस्मै)
(एतम्) यज्ञम् (अन्तरिक्षे) (न) इव (वातम्) वायुम्
(इन्द्रम्) मेघानां धारकम् (सोमैः) ओषधिरसैरैश्वर्यैर्वा (आ)
(ऊर्णुत) आच्छादयत (जूः) जीर्णावस्थां प्राप्तः (न) इव
(वस्त्रैः) वासोभिः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो यो दृभीकं जघान कं यो गा उदाजद-
लमप वस्तस्मै एतमन्तरिक्षे वातमेन्द्रं वस्त्रैर्जूर्न सोमैरोर्णुत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये राजपुरुषा भयानकान् गोहत्याक-
र्तृन् भ्रन्ति । उत्तमान् रक्षन्ति ते निर्भया जायन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यवः) यज्ञ संपादन करने वाले जनो (यः) जो (दधी-
कम्) भयंकर प्राणी को (तघानं) मारता है किस को कि (यः) जो (गाः)
गौओं को (उदाजन्) विविध प्रकार से फेंके अर्थात् उठाये २ पटक मारे और
(बलम्) बल को (अप, वः) अपवारण करे रोंके (तस्यै) उस के लिये (हि)
ही (एतम्) इस यज्ञ को (अन्तरिक्षे) अन्तरिक्ष में (वातम्) पवन के (न)
समान वा (इन्द्रम्) मेघों की धारणा करने वाले सूर्य को (वक्षैः) वक्षों से
(जूः) बुद्धे के (न) समान (सोमैः) ओषधियों वा ऐश्वर्यों से (आ, ऊणुत)
आच्छादित करो अर्थात् अपने यज्ञ धूम से सूर्य को ढापो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो राज पुरुष भयानक गोहत्या
करने वालों को मारते हैं और उन्नयों की रक्षा करने हैं वे निर्भय होने हैं ॥३॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी त्रि० ॥

अध्वर्यवो य उरणं जघान नव चखांसं नवतिं
च बाहून् । यो अर्वुदमव नीचा बबाधे तमिन्द्रं
सोमस्य भृथे हिनोत ॥ ४ ॥

अध्वर्यवः । यः । उरणम् । जघान । नव । चखांसम् ।
नवतिम् । च । बाहून् । यः । अर्वुदम् । अवं । नीचा ।
बबाधे । तम् । इन्द्रम् । सोमस्य । भृथे । हिनोत ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) सर्वस्य प्रियाचरणाः (यः) जनः
(उरणम्) आच्छादकम् (जघान) हन्यात् (नव) (चखां-
सम्) प्रतिघातम् (नवतिम्) (च) (बाहून्) बाहुवत्सहा-
यिनः (यः) (अर्वुदम्) एतत्सङ्ख्याकम् (अव) (नीचा)

नीचकर्मकर्तृन् (बबाधे) बाधते (तम्) (इन्द्रम्) विद्युतमिव
सेनेशम् (सोमस्य) ऐश्वर्यस्य (भृथे) धारणे (हिनोत) प्रेरयत ॥४॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो विद्वांसो यूयं य उरणं चख्वासं जघान
नवनवतिं बाहूँश्च जघान योऽर्बुदं नीचावबबाधे तमिन्द्रं सोमस्य भृथे
हिनोत ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे सेनास्थजना युष्माभिरनेकेषां दुष्टानां ससहायानां
नीचकर्मकारिणां जनानां हन्ता राज्यैश्वर्यस्य भर्ता सेनेशः कत्तव्यः॥४॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यवः) सब के प्रियाचरणों को करने वाले विद्वानो तुम
(यः) जो जन (इणम्) भाषादान करने वाले (चख्वासम्) मारने वाले
के प्रति मारने वाले को (जघान) मारे और (नव, नवतिम्) न्यन्यानवे
(बाहून्) बाहुओं के समान सहाय करने वालों को (च) भी मारे (यः)
जो (अर्बुदम्) दशक्रोड़ (नीचा) नीचों को (अब, बबाधे) विलोता है
(तम्) उस (इन्द्रम्) विजुली के समान सेनापति को (सोमस्य) ऐश्वर्य के
(भृथे) धारण करने में (हिनोत) प्रेरणा देओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे सेनास्थ मनुष्यो तुम को जो कि अनेकों सहाय युक्त दुष्ट
करने वाले दुराचारियों का मारने और राज्यैश्वर्य का पुष्ट करने वाला हो वह
सेनापति करना चाहिये ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अध्वर्यवो यः स्वश्रूँ जघान यः शुष्णामशुषं यो
व्यंसम् । यः पिपुं नमुचिं यो रुधिक्रां तस्मा इन्द्रा-
यांधसो जुहोत ॥ ५ ॥

अध्वर्यवः । यः । सु । अश्रम् । जघान । यः । शुष्णम् ।
अशुषम् । यः । विऽधसम् । यः । पिप्रुम् । नमुचिम् । यः ।
रुधिऽक्राम् । तस्मै । इन्द्राय । अन्धसः । जुहोत ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) (यः) (सु) सुष्ठु (अश्रम्) मेघम्
(जघान) (यः) (शुष्णम्) शुष्कम् (अशुषम्) आर्द्रम्
(यः) (व्यंसम्) विगता असा यस्मात्तम् (यः) (पिप्रुम्)
पालकम् (नमुचिम्) योऽधर्म न मुञ्चति (यः) (रुधिक्राम्)
यो रुधीनावरकान् क्रामति तम् (तस्मै) (इन्द्राय) सूर्यायेव
सेनेशाय (अन्धसः) अन्नस्य (जुहोत) दत्त ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो यूयं यः सूर्यः स्वश्रमिव शत्रुं जघान
यः शुष्णमशुषं यो व्यंसं करोति यः नमुचिं पिप्रुं योरुधिकान्निपा-
तयति तस्मा इन्द्रायांधसो यूयं जुहोत ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो जनो यथा सूर्यो मेघं धृत्वा वर्षति
तथा यो करं गृहीत्वा पुनर्ददाति दुष्टान्निरोध्य श्रेष्ठान्निरोधयति स
सेनापतिर्भवितुं योग्यः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यवः) अपने को यज्ञ कर्म की इच्छा करने वा सब
के प्रियाचरण करने वालो तुम (यः) जो जन सूर्य जैसे (स्वश्रम्) सुन्दर
मेघ को वैसे शत्रु को (जघान) मारता है वा (यः) जो (शुष्णम्) सूखे
पदार्थ को (अशुषम्) गीला वा (यः) जो (व्यंसम्) शत्रु को निर्भुज करता
वा (यः) जो (नमुचिम्) अधर्मात्मा (पिप्रुम्) प्रजा पालक अर्थात् राजा
को वा (यः) जो (रुधिक्राम्) राज्य व्यवहारों के रोकने वालों को निरन्तर
गिराता है (तस्मै) उस (इन्द्राय) सूर्य के समान सेनापति के लिये (अन्धसः)
अन्न (जुहोत) देओ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य जैसे सूर्य मेघ को धारणा कर वर्षाता है वैसे जो कर को लेकर फिर देता है दुष्टों को रोकवा के श्रेष्ठों को यथा समय रोकता वह सेनापति होने योग्य है ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

**अध्वर्यवो यः शतं शम्बरस्य पुरो विभेदा-
श्मनेव पूर्वीः । यो वर्चिनः शतमिन्द्रः सहस्रमंग
वपद्भरता सोममस्मै ॥ ६ ॥ १३ ॥**

अध्वर्यवः । यः । शतम् । शम्बरस्य । पुरः । विभेद ।
अश्मनाऽइव । पूर्वीः । यः । वर्चिनः । शतम् । इन्द्रः । सह-
स्रम् । अपऽभवत् । भरत । सोमम् । अस्मै ॥ ६ ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) युद्धयज्ञसिद्धिकराः (यः) (शतम्)
(शम्बरस्य) शं सुखं वृणोति येन तस्य मेघस्य (पुरः) पुराणी
(विभेद) भिनत्ति (अश्मनेव) यथाऽश्मना घटं तथा (पूर्वीः)
पूर्व भूताः प्रजाः (यः) (वर्चिनः) प्रदीप्तस्य (शतम्) (इन्द्रः)
(सहस्रम्) (अपावपत्) अधोवपति (भरत) धरत । अत्रा-
न्येषामपीति दीर्घः (सोमम्) ऐश्वर्यम् (अस्मै) सेनेशाय ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो वो यूयं यः शम्बरस्य शतं पुरोघटम-
श्मनेव विभेद य इन्द्रो वर्चिनः शतं सहस्रं च पूर्वोपावपत्तद्दस्मै
सोमं भरत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे मनुष्या यथा सूर्यो विद्युद्वा मेघ-
स्यासंख्याः पुरीक्षिन्नन्ति पृथिव्यामपरिमितं जलं पातयति तथा यः
प्रजार्थमैश्वर्यं धरति तं सततं सत्कुरुत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यवः) युद्धरूप यज्ञ की सिद्धि करने वाली तुम लोगों में
से (यः) जो (शम्बरस्य) सुख जिस से स्वीकार किया जाता उस मेघ के
(शतम्) सौ (पुरः) पुरों को जैसे घड़े को (अश्मनेव) पत्थर से जैसे (विभेद्)
छिन्न भिन्न करता है (यः) जो (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् (गर्जिनः) प्रदीप्त अपने
सर्व बल से देदीप्यमान राजा के (शतम्) सौ और (सहस्रम्) हजार (पूर्वीः)
पाहले हुई प्रजाओं को (अपावपत्) नीचा करता है (अस्मै) इस सेनेश के
लिये (सोमम्) ऐश्वर्य को (भरत) धारण करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे मनुष्यो जैसे सूर्य वा बिजुली मेघ
की असंख्य नगरियों को छिन्न भिन्न करना है पृथिवी पर अपरिमित जल
वर्षाता है जैसे जो प्रजा के लिये ऐश्वर्य का धारण करता है उस का निरन्तर
सत्कार करो ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अध्वर्यवो यः शतमा सहस्रं भूम्या उपस्थेऽवप
जघन्वान् । कुत्सस्यायोरतिथिग्वस्य वीरान्यवृ-
णभरता सोममस्मै ॥ ७ ॥

अध्वर्यवः । यः । शतम् । आ । सहस्रम् । भूम्याः ।
उपस्थे । अवपत् । जघन्वान् । कुत्सस्य । आयोः । अति-
थिग्वस्य । वीरान् । नि । अवृणक् । भरता । सोमम् ।
अस्मै ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) (यः) (शतम्) (आ) (सहस्रम्)
 असङ्ख्यम् (भूम्याः) (उपस्थे) (अवपत्) वपति (जघन्वान्)
 हन्ति (कुत्सस्य) अवक्षेप्तुः (आयोः) प्राप्तस्य (अतिथिग्वस्य)
 अतिथीन् गच्छतः (वीरान्) शत्रुबलव्यापकान् (नि) नितराम्
 (अवृणक्) वृणक्ति (भरत) पुष्णीत । अत्रापिदीर्घः (सोमम्)
 (अस्मै) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो यूयं यः सूर्यइव भूम्या उपस्थे शतं
 सहस्रमावपदुष्टान् जघन्वानतिथिग्वस्यायोः कुत्सस्य वीरान्यवृण-
 गस्मै सोमं भरत ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा सूर्येण हतो मेघो
 ऽसङ्ख्यान्विन्दून्वर्षति तथा ये शत्रुसैन्यस्योपरि शस्त्रास्त्राणि वर्षये-
 युस्ते विजयमाप्नुयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हं (अध्वर्यवः) युद्ध यज्ञ रूप की सिद्धि करने वाले जनो तुम
 (यः) जो सूर्य के समान (भूम्याः) भूमि के (उपस्थे) ऊपर (शतम्) सैकड़ों
 वा (सहस्रम्) सहस्रों वीरों को (आ, अवपत्) बोता अर्थात् गिरा देता दुष्टों
 को (जघन्वान्) मारता वा (अतिथिग्वस्य) अतिथियों को प्राप्त होने वाले
 (आयोः) और प्राप्त हुए (कुत्सस्य) वाश आदि फेंकने वाले प्रजापति के
 (वीरान्) शत्रु बलों को व्याप्त होते वीरों को (नि, अवृणक्) निरन्तर वर्जता
 है (अस्मै) इस के लिये (सोमम्) ऐश्वर्य को (भरत) पुष्ट करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे रूप से छिन्न भिन्न
 हुआ मेघ असंख्य विन्दुओं को वर्षता है वैसे जो शत्रु सेना पर शस्त्रों को
 वर्षावे वह विजय को प्राप्त होवे ॥ ७ ॥

अथ प्रजाविषयमाह ॥

अथ प्रजा वि० ॥

अध्वर्यवो यन्नरः कामयाध्वे श्रुष्टी वहन्तो
नशथा तदिन्द्रे । गभस्तिपूतं भरत श्रुतायेन्द्राय
सोमं यज्यवो जुहोत ॥ ८ ॥

अध्वर्यवः । यत् । नरः । कामयाध्वे । श्रुष्टी । वहन्तः ।
नशथ । तत् । इन्द्रे । गभस्तिऽपूतम् । भरत । श्रुताय ।
इन्द्राय । सोमम् । यज्यवः । जुहोत ॥ ८ ॥

पदार्थः (अध्वर्यवः) सर्वहितं कायमानाः (यत्) यद्राज्यं
धनं वा (नरः) नादकाः (कामयाध्वे) कामयध्वम् (श्रुष्टी)
सयः । अत्र संहितायामिति दीर्घः (वहन्तः) (नशथ) अदृश्या
भवथ । अत्राऽन्येषामपीति दीर्घः (तत्) (इन्द्रे) सभेशे (गभ-
स्तिपूतम्) गभस्तिभिः किरणैर्वा बाहुभ्यां पवित्रीकृतम् (भरत)
(श्रुताय) प्रशंसितश्रुतिविषयाय (इन्द्राय) सभेशाय (सोमम्)
ऋषधिरसमैश्वर्यं वा (यज्यवः) सद्गन्तारः (जुहोत) गृह्णीत ॥८॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो नरो यूयं यच्छ्रुष्टी वहन्तः कामयाध्वे
नशथ तद्रभस्तिपूतमिन्द्राय भरत । हे यज्यवो यूयं श्रुतायेन्द्राय
सोमं जुहोत ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यादृशीं विद्यां स्वार्थां कामयध्वं तथान्या-
र्थामपि कामयन्तां येन सर्वे बह्वैश्वर्ययुक्ताः स्युः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यवः) सब का हित चाहने वाले (नरः) नायक मनुष्यो! तुम (यन्) जिस राज्य वा धन को (श्रुष्टी) शीघ्र (वदन्तः) प्राप्त करते हुए (कामयाध्वे) इस की कामना करो (नशथ) वा छिपाओ (तन्) उस (गभस्तिपूतम्) किरणों वा बाहुओं से पवित्र किये हुए को (इन्त्रे) सभापति के निमित्त (भस्त) धारण करो । हे (वज्रवः) सैन करने वाले मनो तुम (श्रुताय) जिस का प्रशंसित श्रुति विषय है उस (इन्द्राय) सभापति के लिये (सोमम्) ओषधियों के रस को वा ऐश्वर्य को (जुहोत) ग्रहण करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो जिस प्रकार की विद्या अपने अर्थ चाही वैसे दूसरों के लिये भी चाही जिस से सब बहुत ऐश्वर्य वाले हों ॥ ८ ॥

अथ क्रियाकौशलविषयमाह ॥

अथ क्रियाकौशल वि० ॥

अध्वर्यवः कर्त्तना श्रुष्टिमस्मै वने निपूतं वन
उन्नयध्वम् । जुषाणो हस्त्यमभि वावशे व इन्द्राय
सोमं मदिरं जुहोत ॥ ९ ॥

अध्वर्यवः । कर्त्तन । श्रुष्टिम् । अस्मै । वने । निपूतम् ।
वने । उत । नयध्वम् । जुषाणः । हस्त्यम् । अभि । वावशे ।
वः । इन्द्राय । सोमम् । मदिरम् । जुहोत ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) पुरुषार्थिनः (कर्त्तन) कुरुत । अत्रा-
ऽन्येषामपीति दीर्घः (श्रुष्टिम्) शीघ्रम् (अस्मै) समेशाय
(वने) किरणेषु (निपूतम्) नितरां पवित्रं दुर्गन्धप्रमादत्वगुण-
रहितम् (वने) किरणेषु (उत) (नयध्वम्) उत्कर्षत (जुषाणः)
प्रीतः सेवमानो वा (हस्त्यम्) हस्तेषु साधुम् (अभि) आभि-
मुख्ये (वावशे) भृशं कामयते (वः) युष्माकम् (इन्द्राय) (सोमम्)
सोमलतादि रसम् (मदिरम्) आनन्दप्रदम् (जुहोत) दत्त ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो युयमस्मै वने श्रुष्टिं निपूतं कर्त्तन वन उच्यध्वं यो हस्त्वं जुषाशो मदिरं सोममभि वावशे तस्मै वो युष्म-
भ्यमिन्द्राय चैतज्जुहोत ॥ ९ ॥

भावार्थः—ये वैद्याः सूर्यकिरणैर्निष्पन्नमोषधिरसं क्रिययोत्कृष्टं
कृत्वा स्वयं सेवन्तेऽन्येभ्यः प्रयच्छन्ति च ते सद्यः स्वकार्यं साहुं
शक्नुवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यवः) पुरुषार्थी जनो तुम (अस्मै) इस सभापति
के लिये (वने) किरणों में (श्रुष्टिम्) शीघ्र (निपूतम्) निरन्तर पवित्र
और दुर्गन्ध वा प्रमादपन से रहित पदार्थ (कर्त्तन) करो (वने) और किरणों
में (उच्यध्वम्) उत्कर्ष देओ जो (हस्त्यम्) हस्तों में उक्त्य हुए पदार्थ को
(जुषाशः) प्रीति करता वा सेवन करता हुआ (मदिरम्) आनन्द देने वाले
(सोमम्) सोमलतादि रस को (अभि, वावशे) प्रत्यक्ष चाँदता (तस्मै)
उस सभापति के लिये और (वः) तुम लोगों को (इन्द्राय) ऐश्वर्यवान् जन
के लिये उक्त पदार्थ को (जुहोत) देओ ॥ ९ ॥

भावार्थः—जो वैद्य जन सूर्य किरणों से निष्पन्न हुए ओषधि रस को
क्रिया से उत्कृष्ट करके आप सेवते तथा औरों के लिये देने हैं वे शीघ्र अपने
कार्य को सिद्ध कर सकते हैं ॥ ९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अध्वर्यवः पयसोधर्यथा गोः सोमैभिरीं पृणता
भोजमिन्द्रम् । वेदाहमस्य निभृतं म एतद्वित्सन्तं
भूयो यजतश्चिकेत ॥ १० ॥

अध्वर्यवः । पयसा । ऊधः । यथा । गोः । सोमेभिः ।
ईम् । पृणत् । भोजम् । इन्द्रम् । वेदं । अहम् । अस्य ।
निभृतम् । मे । एतत् । दित्सन्तम् । भूयः । यजतः ।
चिकेत ॥ १० ॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) महौषधिनिष्पादकाः (पयसा) दुग्धेन
(ऊधः) स्तनाधारः (यथा) (गोः) धेनोः (सोमेभिः)
सोमाद्योषधीभिर्भक्षिताभिः (ईम्) जलम् (पृणत्) तृप्यत ।
अत्रापि दीर्घः (भोजम्) भोक्तारम् (इन्द्रम्) ऐश्वर्यवन्तम्
(वेद) जानीयाम् (अहम्) (अस्य) (निभृतम्) निश्चितपोष-
णम् (मे) मम (एतत्) (दित्सन्तम्) दातुमिच्छन्तम् (भूयः)
बहु (यजतः) सद्गुतान् (चिकेत) विजानियात् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अध्वर्यवो यूयं यथा गोः पयसाधस्तथा सोमे-
भिर्नि पीत्वा पृणत् यथा भोजमिन्द्रमहं वेदाऽस्य निभृतं जानीयां
तथा यूयं विजानीत यं मएतदित्सन्तं यजतश्च यथाहं वेद तथैतं
भूयो यश्चिकेत तं पृणत् ॥ १० ॥

भावार्थः—अभोपमावाचकलु०—मनुष्या यथा गावो घासादिकं
जग्ध्वा दुग्धं जनयन्ति तथा महौषधीनां सद्गुहं कृत्वा श्रेष्ठान्यौ-
षधानि निष्पादयेयुः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अध्वर्यवः) बड़ी २ ओषधियों के सिद्ध करने वाले जनो
तुम (यथा) जैसे (गोः) गौ के (पयसा) दूध से (ऊधः) रेन भरा होता
है वैसे (सोमेभिः) बार्ह दुर सोमादि ओषधियों के साथ (ईम्) जल को

पी के (पृषत) तृप्त होओ जैसे (भोज्यम्) भोजन करने वाले (इन्द्रम्) ऐश्वर्यवान् को (अहम्) मैं (वेद) जानूँ (अस्य) इस की (निभृतम्) निश्चित पुष्टि को जानूँ जैसे तुम जानो जिस (मे) मेरे (एतत्) इस पूर्वोक्त पदार्थ के (दिस्तन्तम्) देने वाले का (यज्ञतः) संग करते हुए त्यों कीजैसे मैं जानूँ जैसे इस विषय की (भूयः) बार २ जो (चिकेत) जाने उस को तृप्त करो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उषमा और वाचकबु०—प्रनुष्य जैसे गीयें घास आदि को खा कर दूध उत्पन्न करती हैं जैसे महौषधियों का संग्रह कर श्रेष्ठ औषधियों को सिद्ध करें ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अध्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्वो यः पार्थिवस्य
क्षम्यस्य राजा । तमूर्दरं न पृणता यवेनेन्द्रं सोमै
भिस्तदपो वो अस्तु ॥ ११ ॥

अध्वर्यवः । यः । दिव्यस्य । वस्वः । यः । पार्थिवस्य ।
क्षम्यस्य । राजा । तम् । ऊर्दरम् । न । पृणत । यवेन ।
इन्द्रम् । सोमैभिः । तत् । अपः । वः । अस्तु ॥ ११ ॥

पदार्थः—(अध्वर्यवः) राजसम्बन्धिनः (यः) (दिव्यस्य)
दिवि भवस्य (वस्वः) वसोर्धनस्य (यः) (पार्थिवस्य) पृथिव्यां
विदितस्य (क्षम्यस्य) क्षमायां साधोः (राजा) (तम्) (ऊर्द-
रम्) कुसूलम् (न) इव (पृणत) पूरयत । अत्रापि दीर्घः
(यवेन) (इन्द्रम्) ऐश्वर्यवन्तम् (सोमैभिः) आषधिभिः (तम्)
(अपः) (वः) युष्मभ्यम् (अस्तु) भवतु ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अश्वर्यवो यो दिव्यस्य वस्तो यः पार्थिवस्य क्षम्यस्य मध्ये वो राजाऽस्तु तमिन्द्रं यवेनोर्दरन् सोमेभिः पृषात तद्रपः प्राप्त ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये विद्वांसो धान्येन कुसूलमिव विद्यार्थिनां बुद्धीर्विद्यासुशिक्षाभ्यां पिपुरति ते राजसेव्याः स्युः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अश्वर्यवः) राज सम्बन्धी विद्वान् जनो (यः) ज्ञो (दिव्यस्य) प्रकाश में उत्पन्न हुए (वस्तः) धन को वा (यः) जो (पार्थिवस्य) पृथिवी में विदित (क्षम्यस्य) सहनशीलता में उत्तम उस के बीच (वः) तुम्हारे लिये (राजा) राजा (अस्तु) हो (तम्) उस (इन्द्रम्) ऐश्वर्यवान् को (यवेन) यव अन्न से जैसे (उर्दरम्) मटका को वा डिहरा को (न) वैसे (सोमेभिः) सोमादि ओषधियों से (पृषात) पूरे परिपूर्ण करो (तन्) उस (रपः) कर्म को प्राप्त होओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—ज्ञो विद्वान् जन धान्य अन्न से मटका वा डिहरा को जैसे वैसे विद्यार्थियों की बुद्धियों को विद्या और उत्तम शिक्षा से तृप्त करते हैं वे राजा को सेवने योग्य हों ॥ ११ ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अव ईश्वर वि० ॥

अस्मभ्यं तद्वसो दानाय राधः समर्थयस्व बहु ते वसुव्यम् । इन्द्र यच्चित्रं श्रवस्या अनुद्युन्बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ १२ ॥ १४ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । तसो इति । दानाय । राधः । सम् । अर्थयस्व । बहु । ते । वसुव्यम् । इन्द्र । यत् । चित्रम् । श्रव-
स्याः । अनु । द्युन् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १२ ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अस्मभ्यम्) (तत्) (वसो) वसुप्रद (दानाय)
 अन्येषां सत्काराय (राघः) समृद्धिकरं धनम् (सम्) सम्यक्
 (अर्थयस्व) अर्थ कुरुष्व (बहु) (ते) तव (वसव्यम्)
 वसुषु पृथिव्यादिषु भवम् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (यत्) (चित्रम्)
 अद्भुतम् (श्रवस्याः) श्रवभ्योऽनेभ्यो हिताय पृथिव्या मध्ये (अनु)
 (घ्नून्) प्रतिदिनम् (बृहत्) महत् (वदेम) उपदिशेम (विदथे)
 विज्ञानसङ्ग्राममये यज्ञे (सुवीराः) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे वसो इन्द्र सुवीरा वयं यत्ते बहुचित्रं वसव्यं बृह-
 द्राघः श्रवस्या अनुघ्नून् विदथे वदेम तदस्मभ्यं दानाय त्वं समर्थ
 यस्व ॥ १२ ॥

भावार्थः—सज्जनानां धनमन्येषां सुखाय दुष्टानां च दुःखाय
 भवति ये धनैश्वर्योन्नतये सर्वदा प्रयतन्ते ते पुष्कलं वैभवं प्राप्नु-
 वन्तीति ॥ १२ ॥

अत्र सोमविद्युद्राजप्रजाक्रियाकौशलप्रयोजनवर्णनादेतदर्थस्य
 पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति चतुर्दशं सूक्तं चतुर्दशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वसो) धन देने वाले (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (सुवीराः)
 सुन्दरवीरों वाले हम लोग जो (ते) तुम्हारा (बहु) बहुत (चित्रम्) अद्भुत
 (वसव्यम्) पृथिवी आदि वसुओं से मिद्ध हुए (बृहत्) बहुत (राघः)
 समृद्धि करने वाले धन को (श्रवस्याः) अन्नों के लिये हित करने वाली पृथिवी
 के बीच (अनुघ्नून्) प्रतिदिन (विदथे) विज्ञानरूपी संग्राम यज्ञ में (वदेम)
 कहें उस को हमारे लिये देने को आज (समर्थयस्व) समर्थ करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—सज्जनों का धन औरों के सुख के लिये और दुष्टों का धन औरों के दुःख के लिये होता है जो धन और ऐश्वर्यों की उन्नति के लिये सर्वदा प्रयत्न करते हैं वे पुष्कल वैभव पाते हैं ॥ १२ ॥

इस सूक्त में सीम त्रिजुली राजप्रज्ञा और क्रियाकौशलता के प्रयोक्तृओं के वर्णन से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्तार्थ के साथ सङ्गति है यह जानना चाहिये ॥

यह चौदहवां सूक्त और चौदहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

प्रघेति दशर्चस्य पञ्चदशस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो
देवता । १ भुरिक् पङ्क्तिः । ७ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः । २ । ४ । ५ । ६ । ९ । १०

तिष्ठुप् । ३ निचृत् त्रिष्ठुप् । ८ विराट्

तिष्ठुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्युत्सूर्यपरमेश्वरविषयमाह ॥

अब दश ऋचा वाले पन्द्रहवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में विद्वान् सूर्य और परमेश्वर के विषय को कहते हैं ॥

प्र घा न्वस्य महतो महानि सत्या सत्यस्य
करणानि वोचम् । त्रिकद्रुकेष्वपिबत्सुतस्यास्य मदे
अहिमिन्द्रो जघान ॥ १ ॥

प्र । घ । नु । अस्य । महतः । महानि । सत्या । सत्यस्या ।
करणानि । वोचम् । त्रिकद्रुकेषु । अपिबत् । सुतस्य ।
अस्य । मदे । अहिम् । इन्द्रः । जघान् ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) प्रकृष्टतया (व) एवं । अत्र ऋचितुनुधेतिदीर्घः (नु) सद्यः (अस्य) जगदीश्वरस्य (महतः) पूज्यस्य व्यापकस्य वा (महानि) महान्ति पूज्यानि (सत्या) सत्यान्यविनश्वराणि (सत्यस्य) नाशरहितस्य (करणानि) साधनानि कर्माणि वा (वोचम्) वच्मि (त्रिकद्रुकेषु) त्रिभिः कद्रुकैः विकलनैर्युक्तेषु कर्मसु (अपिबत्) पिबति (सुतस्य) संपादितस्य (अस्य) सोमाद्योषधिरसस्य (मदे) हर्षे (अहिम्) मेघम् (इन्द्रः) सूर्यः (जघान) हन्ति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथेन्द्रः सुतस्यास्य त्रिकद्रुकेष्वपिबन्म-
देऽहिं जघान तदिदमस्य महतः सत्यस्य जगदीश्वरस्य सत्या
महानि करणानि घाहं नु प्रवोचं तथा यूयमवोचत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या यथा सूर्यः किरणैः
सर्वस्य रसं स्वप्रकाशेनोन्नयति शोधयति वा तथौषधिरसं रोगनिवार-
कत्वेनाऽऽनन्दप्रदं सेवन्ते परमेश्वरस्य सत्यगुणकर्मस्वभावसाधना-
नुकूलानि कर्माणि कुर्वन्ति त एव सद्यः सुखमश्रुवते ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (इन्द्रः) सूर्य (सुतस्य) संपादिन क्रिये हुए
(अस्य) सोमादि औषधि के रस को (त्रिकद्रुकेषु) तीन प्रकार की विशेष
गतिओं से युक्त कर्मों में (अपिबत्) पीता है और (मदे) हर्ष के त्रिभिन्न
(अहिम्) मेघ को (जघान) मारता है इस कर्म को अथवा (अस्य) इस
(महतः) पूज्य वा व्यापक (सत्यस्य) नाश रहित जगदीश्वर के (सत्या)
सत्य अविनाशी (महानि) प्रशंसनीय (करणानि) साधन वा कर्मों को (व)
हीं में (नु) शीघ्र (प्रवोचम्) प्रकर्षता से कहता हूँ वैसे तुम लोग भी कहो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य जैसे सूर्य किरणों से
सब के रस को अपने प्रकाश से उन्नत करता वा शोधता है वैसे औषधियों

के रस को जो कि रोगनिवारण करने से आनन्द देने वाला है उस को सेवते वा परमेश्वर के सत्यगुण कर्म स्वभाव और साधनों के अनुकूल कर्मों को करते हैं वे ही शीघ्र सुख को प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अ॒वंशे॑ द्याम॒स्तभा॒यद्बृ॒हन्त॒मा रोद॑सी अ॒पृण॑द-
न्त॒रिक्ष॑म् । स धा॒रय॑त्पृथि॒वीं प॒प्रथ॑च्च सोम॒स्य ता
मद॒ इन्द्र॑श्चकार ॥ २ ॥

अ॒वंशे॑ । द्याम् । अ॒स्तभा॒यत् । बृ॒हन्त॑म् । आ । रोद॑सी
इति॑ । अ॒पृण॑त् । अ॒न्तरि॑क्षम् । सः । धा॒रय॑त् । पृथि॒वीम् ।
प॒प्रथ॑त् । च । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒कार॑ ॥ २ ॥

पदार्थः—(अ॒वंशे) अविद्यमाने वंश इव वर्तमानेऽन्तरिक्षे (द्याम्) प्रकाशम् (अस्तभायत्) स्तभ्नाति (बृहन्तम्) महान्तम् (आ) (रोदसी) सूर्यभूमी (अपृणत्) पृणाति व्याप्नोति (अन्तरिक्षम्) आकाशम् (सः) (धारयत्) धरति (पृथिवीम्) (पप्रथत्) विस्तारयति (च) (सोमस्य) उत्पन्नस्य जगतो मध्ये (ता) तानि (मदे) आनन्दे (इन्द्रः) परमेश्वरः (चकार) करोषि ॥ २ ॥

अ॒न्वयः—हे मनुष्या योऽ॒वंशे॑ द्यामस्तभायद्बृहन्तं ब्रह्माण्डं रोदसी अन्तरिक्षं चापृणत्पृथिवीं धारयत्सोमस्य मदे ता पप्रथदेत्सर्वं इन्द्रः क्रमेण चकार स युष्माभिरुपासनीयः ॥ २ ॥

भावार्थः—केचिचास्तिक्यमाश्रित्य यद्येवं वदेयुर्य इमे लोकाः परस्पराकर्षणेन स्थिता एषां कश्चिदन्यो धारको रचयिता वा नास्तीति तान्प्रत्येवं विद्वांसः समादध्युः—यदि सूर्याद्याकर्षणेनैव सर्वे लोकाः स्थितिं लभन्ते तर्हि सृष्टेः प्रान्तेऽन्याकर्षकलोकाभावादाकर्षणं कथं संभवेत्तस्मात्सर्वव्यापकस्य परमेश्वरस्याकर्षणेनैव सूर्यादयो लोकाः स्वस्वरूपं स्वक्रियाश्च धरन्त्येतानि जगदीश्वरकर्माणि दृष्ट्वा धन्यवा-
दैरीश्वरः सदा प्रशंसनीयः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो मो (अवंशी) अविद्यमान जिस का मान उस वंश के समान वर्त्तमान अन्तरिक्ष में (ताम्) प्रकाश को (अस्तभायन्) रोकना (बृहन्तम्) बढ़ने हुए ब्रह्माण्ड को (रोदसी) सूर्य लोक भूमि लोक और (अन्तरिक्षम्) आकाश को (अपृणन्) प्राप्त होना (पृथिवीम्) पृथिवी को धारण करता (सोमस्य) उत्पन्न हुए जगत् के बीच (मदे) आनन्द के निमित्त (तम्) उक्त कर्मों को (पप्रथन्) विस्तारना है इस सब को (इन्द्रः) परमै-
श्वर्यवान् परमेश्वर क्रम से (चकार) करता है (सः) वह तुम लोगों को उपासना करने योग्य है ॥ २ ॥

भावार्थः—कोई नास्तिकता को स्वीकार कर यदि ऐसे कहे कि जो वे लोक परस्पर के आकर्षण से स्थिर हैं इन का कोई और धारण करने वा रचने वाला नहीं है उन के प्रति विद्वान् जन ऐसा समाधान देवे कि यदि सूर्यादि लोकों के आकर्षण से ही सब लोक स्थिति पाते हैं तो सृष्टि के अन्त में अर्थात् जहां कि सृष्टि के आगे कुछ नहीं है वहां के लोकों का और लोकों के आकर्षण के बिना आकर्षण होना कैसे सम्भव है ! इस से सर्वव्यापक परमेश्वर की आकर्षण शक्ति से ही सूर्यादि लोक अपने रूप और अपनी क्रियाओं को धारण करते हैं ईश्वर के इन उक्त कर्मों को देख धन्यवादों से ईश्वर की प्रशंसा सर्वदा करना चाहिये ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सद्येव प्राचो वि मिमाय मानैर्वज्रेण खान्यत्-
एतन्दीनाम् । वृथासृजत्पथिभिर्दीर्घयाथैः सोमस्य
ता मदे इन्द्रश्चकार ॥ ३ ॥

सद्येव । प्राचः । वि । मिमाय । मानैः । वज्रेण । खानि ।
अट्टणत् । नदीनाम् । वृथा । असृजत् । पथिभिः । दीर्घ-
याथैः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सद्येव) गृहमिव (प्राचः) प्राचीनोंँल्लोकान् (वि)
(मिमाय) मिमीते (मानैः) परिमाणैः (वज्रेण) विज्ञानेन
(खानि) खातानि (अट्टणत्) सन्तारयति । अत्र व्यत्ययेन
श्चा (नदीनाम्) अव्यक्तशब्दयुक्तानां सरिताम् (वृथा) (असृ-
जत्) (पथिभिः) मार्गैः (दीर्घयाथैः) दीर्घा याथा गमनानि
येषु तैः (सोमस्य) उत्पद्यमानस्य (ता) तानि (मदे) हर्षे
(इन्द्रः) (चकार) करोति ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इन्द्रो जगदीश्वरो मानैः सद्येव प्राचो वि-
मिमाय नदीनां खानि वज्रेणाट्टणदीर्घयाथैः पथिभिस्सह सर्वाल्लोका-
न्वृथासृजत् सोमस्य मदे ता चकार स जगन्निर्माता दयालुरीश्वरो
वेद्यः ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमा वाचकत्वं—हे मनुष्या येन जगदीश्वरेण
प्राक्कल्परीत्या परमाणुभिश्च लोकलोकान्तराणि निर्मायन्ते यस्य

स्वकीयं प्रयोजनं परोपकारं विहाय किञ्चिदपि नास्ति तानि जग-
दीश्वरस्य धन्यवादाहार्हाणि कर्माणि यूयं सततं स्मरत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् परमेश्वर (मानैः) परि-
माण्यो से (सद्येव) घर के समान (प्राचः) प्राचीन लोकों को (वि, मिमाष)
निर्माण करता बनाता है (नदीनाम्) अल्पकालाद्भ्युक्त नदियों के (खानि) खातों
को अर्थात् बल स्थानों को (वज्रेण) विज्ञान से (अनृणान्) विस्तारता (दीर्घ-
याथैः) जिन में दीर्घ बड़े २ गगन चालें उन (पथिभिः) मार्गों के साथ सब
लोकों को (वृथा) वृथा (असृजन्) रचता (सोमस्य) उत्पन्न हुए जगत् के
(मदे) हर्ष के निमित्त (ता) उन उक्त कर्मों को (चकार) करता है वह
जगत् का निर्माण करने वाला दयालु ईश्वर जानना चाहिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—हे मनुष्यो जिस ईश्वर
से पूर्व कल्प की रीति से और परमाणुओं से लोक लोकान्तर्गों का निर्माण
किया जाता है जिस का अपना प्रयोजन केवल परोपकार को छोड़ कर और
कुछ भी नहीं है उस जगदीश्वर के उक्त काम धन्यवाद के योग्य हैं उन का
तुम स्मरण करो ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी वि० ॥

स प्रवोढून्परिगत्या दभीतेर्विश्वमधागायुधमिद्वे
श्रग्नौ । सङ्गोभिरश्वैरसृजद्रथैभिः सोमस्य ता मद्
इन्द्रश्चकार ॥ ४ ॥

सः । प्रवोढून् । परिगत्या । दभीतेः । विश्वम् । अधाक ।
आयुधम् । इद्वे । अग्नौ । सम् । गोभिः । अश्वैः । असृजत् ।
रथैभिः । सोमस्य । ता । मदै । इन्द्रः । चकार ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सः) (प्रवोढुन्) प्रकृष्टतया वहतः (परिगत्य) परितः सर्वतो गत्वा । अन्यान्येषामपीति दीर्घः (दधीतेः) हिंसनात् (विश्वम्) सर्वं जगत् (अधाक्) दहति (आयुधम्) आयुधमिव (इद्धे) प्रदीप्ते (अग्नौ) (सम्) (गोभिः) धेनुभिः (अश्वैः) तुरङ्गैः (असृजत्) सृजति (रथेभिः) भूरथादियानैः (सोमस्य) उत्पन्नस्य जगतः (ता) तानि (मदे) हर्षे (इन्द्रः) सर्वपदार्थविच्छेत्ता (चकार) करोति ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इन्द्रो जगदीश्वरो दधीतेः परिगत्य विश्वं प्रवोढुंश्चायुधमिव समिद्धेऽग्नावधाक् गोभिरश्वैरथेभिः सोमस्य मदे ता चकार स प्रलयकृदीश्वरोस्तीति ध्यातव्यः ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा संप्राप्तोऽग्निः शुष्कमार्द्रञ्च भस्मी करोति तथा संप्राप्ते प्रलयसमये जगदीश्वरो सर्वं प्रविलापयति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हं मनुष्यो जो (इन्द्रः) जगदीश्वर (दधीतेः) हिंसा से (परिगत्य) सब ओर से प्राप्त होकर (विश्वम्) समस्त जगत् को (प्रवोढुन्) उस को प्रकृष्टता से पहुंचाने वालों को (आयुधम्) शस्त्र के समान (समिद्धे) प्रदीप्त (अग्नौ) अग्नि में (अधाक्) भस्म करता है वा (गोभिः) गौओं (अश्वैः) तुरङ्गों और (रथेभिः) भूमि में चलवाने वाले रथादियानों से (सोमस्य) उत्पन्न हुए जगत् के (मदे) हर्ष के निमित्त (ता) ऐश्वर्य सम्बन्धी उक्त कामों को (चकार) करता है (सः) वह प्रलय का करने वाला ईश्वर सब को सब ओर से ध्यान करने योग्य है ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे संप्राप्त अग्नि सूखे और गीले पदार्थ को भस्म करता है वैसे अग्नि प्रकाश प्राप्त हुए प्रलय समय में जगदीश्वर सब का प्रलय करता है ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स इँ महीं धुनिमेतोरग्णात्सो अस्नातूनपार-
यत्स्वस्ति । त उत्स्नाय रयिमभि प्र तस्थुः सोमस्य
ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ५ ॥ १५ ॥

सः । ईम् । महीम् । धुनिम् । एतोः । अरग्णात् । सः ।
अस्नातून् । अपारयत् । स्वस्ति । ते । उत्स्नाय । रयिम् ।
अभि । प्र । तस्थुः । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ।
॥ ५ ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सः) सूर्यइव परमेश्वरः (ईम्) जलम् (महीम्)
पृथिवीम् (धुनिम्) चलिताम् (एतोः) अयनम् (अरग्णात्)
हन्तिरग्णातीति बधकर्मा० निघं० २। १९ (सः) (अस्नातून्)
अस्नातकान् (अपारयत्) पारयति (स्वस्ति) (ते) (उत्स्नाय)
स्नानं कृत्वा (रयिम्) द्रव्यम् (अभि) (प्र) (तस्थुः) प्रति-
ष्ठन्ते (सोमस्य) उत्पन्नस्य जगतो मध्ये (ता) तानि (मदे)
(इन्द्रः) (चकार) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इन्द्रः सोमस्येन्धुनिं महीमरग्णात्सो-
ऽस्नातूनेतोः स्वस्त्यभिरपारयद्यस्ना मेद चकार येऽस्मिन्नुत्स्नाय रयिं
प्रतस्थुस्ते दुःखं जहति स सर्वैः सेव्यः ॥ ५ ॥

भावार्थः—यो जगदीश्वरो जगतः सृष्टा पाता हन्ता मुक्तौ
शुद्धाचारान् दुःखात्पारयितास्ति येऽस्मिन् शुद्धे समाधिना निमज्ज्य
पवित्रयन्ति ते सर्वत्र प्रतिष्ठोच्छ्रभन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् परमेश्वर (सोमस्य) इत्यस्मिन्नगत् के बीच (ईप्) जल और (धुनिम्) चलती हुई (महिमम्) पृथिवी को (अरम्प्यात्) हन्ता है (सः) वह (अस्नातृन्) अस्नातक अर्थात् जो यज्ञ स्नान नहीं किये उन के (एतोः) गमन को (स्वस्ति) कल्याण जैसे ही जैसे (अभि, अपारयन्) सब ओर से पार पहुंचाता है जो (ता) उक्त कामों को (मदे) हर्ष के निमित्त (चकार) करता है और जो विद्वान् जन उक्त ईश्वर के निमित्त (उस्नाय) उत्तम समाधि स्नान कर (रयिम्) धन को (प्रतस्थुः) प्रस्थित करते फिरते (ते) वे दुःख को छोड़ते वह सब को सेवने योग्य है ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो जगदीश्वर जगत् का रचने वा पालना करने वा हनने वाला और मुक्ति में शुद्धाचरण करने वालों को दुःख से पार करने वाला है जो इस शुद्ध ईश्वर में समाधि से ह्नाय के पवित्र होने हैं वे सब जगत् में सब जगह प्रतिष्ठा को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

अथ सूर्यविषयमाह ॥

अब सूर्य के वि० ॥

सोदञ्चं सिन्धुंमरिणान्महित्वा वज्रेणान् उषसः
संपिपेष । अजवसो ज्वनीभिर्विवृश्रन्त्सोमस्य ता
मद इन्द्रश्चकार ॥ ६ ॥

सः । उदञ्चम् । सिन्धुम् । अरिणात् । महित्वा । वज्रेण ।
अनः । उषसः । सम् । पिपेष । अजवसः । ज्वनीभिः ।
विवृश्रन् । सोमस्य । ता । मद । इन्द्रः । चकार ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) (उदञ्चम्) ऊर्ध्वं प्राप्नुवन्तम् (सिन्धुम्) समुद्रम् (अरिणात्) रिणात्ति प्राप्तीति (महित्वा) महत्त्वेन

(वज्रेण) किरणेन वज्रेण (अनः) शकटम् (उषसः) प्रभातात्
 (सम्) (पिपेष) पिनष्टि (अजवसः) वेगरहितः (जवनीभिः)
 वेगवतीक्रियाभिः (विवृश्वन्) विविधतया द्विन्दन् (सोमस्य)
 ऐश्वर्ययुक्तस्य संसारस्य (ता) तानि (मदे) आनन्दे (इन्द्रः)
 (चकार) करोति ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य इन्द्रः सूर्यो महित्वा वज्रेणोदञ्चं सिन्धु-
 मरिणादुपसो नः संपिपेषाऽजवसो जविनीभिः पदार्थान् विवृश्वन्
 सोमस्य मदे ता चकार स युष्माभिवेद्यः ॥ ६ ॥

भावार्थः—यथा सूर्यो महत्त्वेन स्वप्रकाशेन जलमुपरि गमयति
 रात्रिं नाशयत्यतिवेगैर्गमनैरद्भुतानि कर्माणि करोति तथाऽस्माभि-
 रप्यनुष्ठेयम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (इन्द्रः) सब पदार्थों को अपनी किरणों से
 छिन्न भिन्न करने वाला सूर्य (महित्वा) महत्त्व से (वज्रेण) अपने किरण
 रूपी वज्र से (उदञ्चम्) ऊपर को प्राप्त होने हुए (सिन्धुम्) समुद्र को
 (अरिणात्) गमन करता वा उच्छिन्न करता (उषसः) प्रधान समय से ले
 कर (संपिपेष) अच्छे प्रकार पीसता अर्थात् अपने आनप से समुद्र के जल को
 कण २ कर शोषता (अजवसः) वेग रहित भी (जविनीभिः) वेगवती क्रियाओं
 से पदार्थों को (विवृश्वन्) छिन्न भिन्न करना हुआ (सोमस्य) ऐश्वर्ययुक्त
 संसार के (मदे) आनन्द के निमित्त (ता) उन कामों को (चकार) करता
 है (सः) वह तुम लोगों को जानने योग्य है ॥ ६ ॥

भावार्थः—वैसे सूर्य महत्त्व से अपने प्रकाश से जल को ऊपर पहुंचाता
 रात्रि को विनाशता अतिवेग और अपनी चालों से अद्भुत कामों को करता है
 वैसे हम लोगों को भी आरम्भ करना चाहिये ॥ ६ ॥

अथ सूर्यदृष्टान्तेन विद्वादिष्यमाह ॥

अथ सूर्य के दृष्टान्त से विद्वान् के वि० ॥

स विद्वाँ अपगोहं कनीनामाविर्भवन्नुदतिष्ठत्प-
रावृक् । प्रति श्रोणः स्थाद्वचनगचष्ट सोमस्य
ता मदे इन्द्रश्चकार ॥ ७ ॥

सः । विद्वाँ । अपऽगोहम् । कनीनाम् । आविः । भवन् ।
उत् । अतिष्ठत् । पराऽवृक् । प्रति । श्रोणः । स्थात् । वि ।
अनक् । अचष्ट । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सः) (विद्वाँ) सकलशास्त्रवित् (अपगोहम्)
आच्छादकम् (कनीनाम्) कान्तीनाम् (आविः) प्रकटतया
(भवन्) (उत्) उत्कृष्टे (अतिष्ठत्) तिष्ठति (परावृक्)
यः परावृणक्ति (प्रति) (श्रोणः) श्रोता (स्थात्) तिष्ठति
(वि) (अनक्) प्रकटी करोति (अचष्ट) उपदिशति (सोमस्य)
संसारस्य (ता) (मदे) (इन्द्रः) (चकार) ॥ ७ ॥

अन्वयः—यः श्रोणो विद्वाँन्द्रो यथा सोमस्य मध्ये कनीना-
मपगोहं परावृणाविर्भवन्नुदतिष्ठत्प्रतिष्ठाद्वचनगचष्ट तथा मदे ता
चकार स सर्वैः सत्करणीयः ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—हे मनुष्या यथा सूर्यः स्वप्रकाश-
दानेनाऽन्धकारं निवर्त्य विचित्रं जगद्दर्शयति तथा ये विद्वांसः
सत्यविधोपदेशदानेनाऽविद्यां निवर्त्य विविधपदार्थविज्ञानं प्रकटयन्ति
ते विश्वभूषका जायन्ते ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो (श्रोणः) सुनने वाला विद्वान् जन (इन्द्रः) सर्व पदार्थ अलग २ करने वाला सूर्य जैसे (सोमस्य) संसार के बीच (कनीनाम्) कान्तिर्षो के (अपगोहम्) अपगूहन आच्छादन करने को (परावृक्) खोजता (आविर्भवन्) प्रकट होता हुआ (उद्विष्टत्) ऊपर को स्थिर होता अर्थात् उदय होकर ऊपर को बढ़ता (प्रतिष्ठात्) और प्रतिष्ठा पाता (व्यनक्) पदार्थों को प्रकट करता (अचष्ट) उपदेश करता अर्थात् अपनी गति से यथावत् समय को बतलाता जैसे (मदे) हर्ष के निमित्त (ता) उन कामों को (चकार) करता है (सः) वह सब को सत्कार करने योग्य है ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे सूर्य अपने प्रकाशदान से अन्धकार को निवृत्त कर विचित्र संसार दिखलाता है वैसे जो विद्वान् जन सत्य विद्या का उपदेश देने से अविद्या को निवृत्त कर विविध पदार्थ विज्ञान को प्रकट करते हैं वे विश्व के भूषित करने वाले होते हैं ॥ ७ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण विद्वद्दिषयमाह ॥

फिर प्रकारान्तर से विद्वानों के वि० ॥

भि॒न॒ह्र॒ल॒म॒ङ्गि॒रो॒भि॒र्गृ॒णानो॒ वि॒ पर्व॑तस्य दृंहि॒
तान्यै॑रत् । रि॒णग्रो॑धांसि कृ॒त्रिमा॑प्येषां सोम॑स्य
ता मद् इन्द्र॑श्चकार ॥ ८ ॥

भि॒नत् । ब॒लम् । अ॒ङ्गि॒रः॑भिः । गृ॒णानः॑ । वि । पर्व॑त॒
स्य । दृंहि॑तानि । ऐ॒रत् । रि॒णक् । रो॒धांसि॑ । कृ॒त्रिमा॑णि ।
ए॒षाम् । सोम॑स्य । ता । मदे॑ । इन्द्रः॑ । च॒कार॑ ॥ ८ ॥

पदार्थः—(भिनत्) भिनत्ति (बलम्) मेघम् (अङ्गिरोभिः) अङ्गसदृशैः किरणैः (गृणानः) (वि) (पर्वतस्य)

मेघस्येव प्रजायाः (दंहितानि) बद्धितानि (ऐरत्) प्राप्नोति (रिणक्)
हिनस्ति (रोधांसि) आवरणानि (कृत्रिमाणि) क्रियमाणानि
(एषाम्) (सोमस्य) विश्वस्य (ता) (मदे) (इन्द्रः) (चकार) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे विहन् गृणानस्त्वं यथेन्द्रः सूर्योऽङ्गिरोभिः पर्व-
तस्य बलं विभिनत्सोमस्य दंहितानैरेदेषां कृत्रिमाणि रोधांसि रिणक्
तामदे चकार तथा प्रयतस्व ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा वायुसहायेनाग्नि-
द्भुतानि कर्माणि करोति तथा धार्मिकविहत्सहायेन मनुष्या महा-
न्त्युत्तमानि कर्माणि कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे विहान् (गृणानः) प्रशंसा करने हुए आप जैसे (इन्द्रः)
सर्व पदार्थ छिन्न भिन्न करना सूर्य (अङ्गिरोभिः) अङ्गों के सदृश किरणों
से (पर्वतस्य) मेघ के समान प्रजा के (बलम्) बल को (वि, भिनत्) वि-
शेषता से छिन्न भिन्न करना (सोमस्य) विश्व के (दंहितानि) बड़े हुए
पदार्थों को (ऐरत्) प्राप्त होता वा (एषाम्) इन पदार्थों के (कृत्रिमाणि)
कृत्रिम (रोधांसि) आवरणों को अर्थात् जिन से यह उन्नति को नहीं प्राप्त
होने इन पदार्थों को (रिणक्) मारना नष्ट करता (ता) उक्त कामों को
(मदे) हर्ष के निमित्त (चकार) करता है वैसा प्रयत्न करिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे वायु के सहाय से
अग्नि अद्भुत कर्मों को करता है वैसे धार्मिक विहान् के सहाय से मनुष्य बड़े २
उत्तम काम कर सकते हैं ॥ ८ ॥

अथ राजषिषयमाह ॥

अथ राज वि० ॥

स्वप्नेनाभ्युप्यां चुमुरिं धुनिञ्च जघन्थ दस्युं प्र
दभीतिमावः । रम्भी चिदत्रं विविदे हिरण्यं सोमस्य
ता मद इन्द्रश्चकार ॥ ९ ॥

स्वप्नेन । अभिऽउप्य । चुमुरिम् । धुनिम् । च । जघन्थ ।
 दस्युम् । प्र । दभीतिम् । आवः । रम्भी । चित् । अत्र ।
 विविदे । हिरण्यम् । सोमस्य । ता । मदे । इन्द्रः । चकार ॥९॥

पदार्थः—(स्वप्नेन) शयनेन (अभ्युप्य) अभितो वपनं कृत्वा ।
 अत्र दीर्घः । (चुमुरिम्) वक्तृसंयुक्तम् (धुनिम्) कम्पन्तम्
 (च) (जघन्थ) हन्यात् (दस्युम्) बलात्कारिणं चोरम् (प्र)
 (दभीतिम्) हिंसकम् (आवः) अवेत् (रम्भी) आरम्भी
 (चित्) अपि (अत्र) राज्यप्रवन्धे (विविदे) विन्देत (हिर-
 ण्यम्) सुवर्णम् (सोमस्य) विश्वस्य (ता) (मदे) (इन्द्रः)
 (चकार) ॥ ९ ॥

अन्वयः—य इन्द्रस्सेनेशः स्वप्नेन सह वर्त्तमानं चुमुरिं च धुनिं
 दस्युमभ्युप्य जघन्थ दभीतिं प्रावो रम्भी चिदत्र सोमस्य हिरण्यं
 विविदे स मदे ता तानि चकार ॥ ९ ॥

भावार्थः—ये पुरुषार्थिनो जना दस्यवादीन् दुष्टान् निवार्य
 श्रेष्ठान् रक्षणो सन्दध्युस्ते जगत्यैश्वर्यं लभन्ते ॥ ९ ॥

पदार्थः—जो (इन्द्रः) सेनापति (स्वप्नेन) निद्रापन से वर्त्तमान (चुमु-
 रिम्) मुख्ययुक्त अर्थात् चोरपन का मुख बनाये और (धुनिम्) कम्पते हुए
 (दस्युम्) बलात्कारी अतिमाहमक्रागी डांकू चोर का (अभ्युप्य) सब ओर
 से शिर मुड़वा कर (जघन्थ) मारे (दभीतिम्) हिंसक प्राणी को (प्रावः)
 उत्कर्षता से रखे (रम्भी) कार्यारम्भ करने वाला (चित्) भी (अत्र) इस
 राज्य व्यवहार में (सोमस्य) विश्व का (हिरण्यम्) सुवर्ण (विविदे) पावे
 (सः) वह (मदे) इर्ष के निमित्त (ता) उक्त कामों को (चकार) करे ॥९॥

भावार्थः—जो पुरुषार्थी जन डांकू आदि दुष्टों का निवारण कर श्रेष्ठों की रक्षा के निमित्त हकूटे करें वे जगत् के बीच ऐश्वर्य को पाते हैं ॥ ९ ॥

अथ दातृकर्मविषयमाह ॥

अब दान देने के कर्म का वि० ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मघोनी । शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो बृह-
वदेम विदथे सुवीराः ॥ १० ॥ १६ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् । इन्द्र ।
दक्षिणा । मघोनी । शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् ।
भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १० ॥ १६ ॥

पदार्थः—(नूनम्) निश्चितम् (सा) (ते) तव (प्रति)
(वरम्) (जरित्रे) सर्वविद्यास्तावकाय (दुहीयत्) दुह्यात् ।
अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् । यासुटोऽहस्वश्च (इन्द्र) दानः (द-
क्षिणा) (मघोनी) पूजितधनयुक्ता (शिक्षा) विद्याग्रहणसाधिका
(स्तोतृभ्यः) धार्मिकेभ्यो विद्वद्भ्यः (मा) (अति) (धक्)
दह्यात् (भगः) ऐश्वर्यम् (नः) अस्माकम् (बृहत्) (वदेम)
(विदथे) यज्ञे (सुवीराः) शोभनाश्च ते वीरास्तैर्युक्ताः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ते मघोनी दक्षिणा स्तोतृभ्यः शिक्षा च जरित्रे
प्रतिवरं दुहीयत्सा नोऽस्माकं यो भगस्तंमातिधग्यतः सुवीरा वयं
विदथे बृहन्नूनं वदेम ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्या युष्माभिरुत्तमेष्वो विद्वद्भ्य इष्टा दक्षिणा
विद्यार्थिभ्यः शिक्षा च देया येन दातारो ग्रहीतारश्च फलयुक्ताः
स्युरिति ॥ १० ॥

अत्र विद्वत्सूर्यपरमेश्वरराज्यदातृकर्मवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्ता-
र्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति पञ्चदशं सूक्तं षोडशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) दान करने वाले जन (ने) तेरी (मघोनी) प्रशं-
सित धनयुक्त (दक्षिणा) दक्षिणा और (स्नोतृभ्यः) धार्मिक विद्वानों के
लिये (शिक्षा) विद्या ग्रहण की सिद्धि कराने वाली शिक्षा (जतिने) समस्त
विद्यार्थियों की प्रशंसा करने वाले जन के लिये (प्रनिवरम्) श्रेष्ठ कार्य के प्रति
श्रेष्ठ कार्य को (दुहीयन्) पूर्ण करे (सा) वह (नः) हमारा जो (भगः)
ऐश्वर्य उस को (मानिधक्) मन नष्ट करे जिस से (सुवीराः) सुन्दर वीरों
से युक्त हम लोग (विद्वथे) यज्ञ में (बृहन्) बहुत (नूनम्) निश्चिन (वदेम)
कहें ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तुम को उत्तम विद्वानों के लिये अभीष्ट दक्षिणा
और विद्यार्थियों के लिये शिक्षा देनी चाहिये जिस से देने और लेने वाले
फलयुक्त हों ॥ १० ॥

इस सूक्त में विद्वान् मूर्य परमेश्वर राज्य और दातृकर्म का वर्णन होने से
इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति समझनी चाहिये ॥

यह पन्द्रहवां सूक्त और सोलहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

प्र व इति नवर्चस्य षोडशस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो
 देवता । १ । ७ जगती । ३ विराट् जगती । ४ । ५
 । ६ । ८ निचृज्जगती चञ्छन्दः । निषादः स्वरः ।
 २ भुरिक् त्रिष्टुप् । ९ त्रिष्टुप् छन्दः ।
 धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्युद्विषयमाह ॥

अब नव ऋचा वाले सोलहवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम
 मन्त्र में विजुली के विषय को कहते हैं ॥

प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमग्नाविव स-
 मिधाने हविभरे । इन्द्रमजुर्यं जरयन्तमुक्षितं सना-
 युवानमवसे हवामहे ॥ १ ॥

प्र । वः । सताम् । ज्येष्ठतमाय । सुष्टुतिम् । अग्ना-
 इव । समुद्धाने । हविः । भरे । इन्द्रम् । अजुर्यम् ।
 जरयन्तम् । उक्षितम् । सनात् । युवानम् । अवसे । हवा-
 महे ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्माकम् (सताम्) सज्जनानाम्
 (ज्येष्ठतमाय) अतिशयेन वृद्धाय (सुष्टुतिम्) शोभनां स्तुतिम्
 (अग्नाविव) (समिधाने) सम्यक् प्रदीप्ते (हविः) (भरे)
 विभृयात् (इन्द्रम्) विद्युत्तम्) (अजुर्यम्) अजीर्णम् (जर-
 यन्तम्) अन्याञ्जरां प्रापयन्तम् (उक्षितम्) सेवकम् (सनात्)
 निरन्तरम् (युवानम्) भेदकम् (अवसे) रक्षणाय (हवामहे)
 स्वीकुर्मः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो वयं सतां वो ज्येष्ठतमापावसे हविर्भरे
समिधानेग्नाविव सुष्टुतिं हवामहे सनाद्युवानमुक्षितमजुर्यं जरयन्त-
मिन्द्रं प्रहवामहे ॥ १ ॥

भावार्थः अतोपमालं०—यथाऽग्निर्विभागादि कर्मकृद्द्वियुदूपोऽ-
ग्निश्च युक्त्या संयोजितः बह्वैश्वर्यं जनयति तथा सत्पुरुषाणां प्रशंसा
सर्वेषां श्रेष्ठत्वाय प्रकल्प्यते ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो हम लोग (सताम्) आप सज्जनों के (ज्येष्ठतमाय)
अत्यन्त बड़े हुए (अवसे) रक्षा आदि के लिये (हविः) हविष्य पदार्थ को
(भरे) भरे धारण करें वा पुष्ट करें उस (समिधाने) अच्छे प्रकार प्रदीप्त
(अग्नाविव) अग्नि में जैसे जैसे (सुष्टुतिम्) सुन्दर स्तुति को (हवामहे)
स्वीकार करें और (सनात्) निरन्तर (युवानम्) दूसरे का भेद और (उक्षितम्)
सेचन करने वाले तथा (अजुर्यम्) पुष्ट (जरयन्तम्) अरों को जरावस्था
प्राप्त कराने वाले (इन्द्रम्) विद्युत् रूप अग्नि का उत्तमता से स्वीकार करें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे अग्नि और विभाग आदि कर्मों
का करने वाला विजुली रूप अग्नि युक्ति के साथ संयुक्त किया हुआ बहुत ऐश्वर्य
को उत्पन्न करता है जैसे सत्पुरुषों की प्रशंसा सब की श्रेष्ठता के लिये कल्पना
किर्द जाती है ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यस्मादिन्द्राद्बृहतः किञ्चनेमृते विश्वान्यस्मि-
न्त्संभृताधिवीर्याः । जठरे सोमं तन्वी३ सहो महो
हस्ते वज्रं भरति शीर्षणि क्रतुम् ॥ २ ॥

यस्मात् । इन्द्रात् । बृहत्तः । किम् । चन । ईम् । ऋते ।
विश्वानि । अस्मिन् । संभृता । अधि । वीर्या । जठरे ।
सोमम् । तन्वि । सहः । महः । हस्ते । वज्रम् । भरति ।
शीर्षणि । ऋतुम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(यस्मात्) (इन्द्रात्) विद्युतः (बृहत्तः) महत्तः
(किम्) (चन) (ईम्) सर्वतः (ऋते) विना (विश्वानि)
सर्वाणि (अस्मिन्) (संभृता) सम्यग्धृतानि (अधि) (वीर्या)
वीरेषु शत्रुप्रक्षेपकेषु विद्वत्सु साधूनि (जठरे) उदरे (सोमम्) ओष-
ध्यन्नम् (तन्वि) शरीरे (सहः) बलम् (महः) (हस्ते) करे
(वज्रम्) शस्त्रम् (भरति) दधाति (शीर्षणि) शिरसि (ऋ-
तुम्) प्रज्ञाम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्माद्बृहत् इन्द्रादृते किञ्चन नास्त्य-
स्मिञ्जठरे विश्वानि वीर्या संभृता यस्तन्वी सोमं सहो हस्ते महो
वज्रं शीर्षणि ऋतुं चाभिभरति स सर्वैर्यथावत्संप्रयोज्यः ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यावत्स्थूलं वस्तु जगत्यस्ति तावत्सर्वं
विद्युता विना न विद्यते तं प्रयत्नेन यूयं विजानीत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यस्मात्) त्विस (बृहत्तः) बड़े (इन्द्रात्) विद्युत्
अधि से (ऋते) विना (किञ्चन) कुछ भी नहीं है (अस्मिन्) इस के
(जठरे) उदर में (विश्वानि) समस्त वे पदार्थ (वीर्या) जो वरि शत्रुओं
को फेंकने वाले विद्वानों में उपयोगी हैं (संभृता) अच्छे प्रकार धरे हुए हैं
जो (तन्वि, ईम्) अपने शरीर में सब ओर से (सोमम्) ओषधि अन्न को

(सहः) और बल को तथा (हस्ते) हाथ में (महः) बड़े (वज्रम्) शस्त्र को (शीर्षणि) और शिर के बीच (क्रतुम्) उत्तम बुद्धि को (अभि, भरति) अधिकता से धारण करता है वह विदुन् अभि सब को यथावत् अच्छे प्रकार काम में लाने योग्य है ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जितना स्थूल वस्तु मात्र संसार में है उतना समस्त विदुली के बिना नहीं है उस को प्रयत्न से तुम लोग जानो ॥ २ ॥

अथ विद्वद्भिषयमाह ॥

अब विद्वानों के विषय ॥

न क्षोणीभ्यां परिभ्वे त इन्द्रियं न समुद्रैः पर्व-
तैरिन्द्र ते रथः । न ते वज्रमन्वश्नोति कश्चन यदा
शुभिः पतसि योजना पुरु ॥ ३ ॥

न । क्षोणीभ्याम् । परिऽभ्वे । ते । इन्द्रियम् । न ।
समुद्रैः । पर्वतैः । इन्द्र । ते । रथः । न । ते । वज्रम् । अनु ।
अश्नोति । कः । चन । यत् । आशुभिः । पतसि । योजना ।
पुरु ॥ ३ ॥

पदार्थः—(न) (क्षोणीभ्याम्) छावापृथिवीभ्याम् । क्षोणीइति छावापृथिवीना० निघ० ३ । ३० (परिभ्वे) परिभवनीयः (ते) तव (इन्द्रियम्) धनम् (न) निषेधे (समुद्रैः) सागरैः (पर्वतैः) शैलैः (इन्द्र) विद्युदिव वर्तमान (ते) तव (रथः) यानम् (न) (ते) तव (वज्रम्) छेदकं शास्त्रम् (अनु) (अश्नोति) व्याप्नोति (कश्चन) (यत्) (आशुभिः) शीघ्रगमयित्रीभिर्विद्युदादिपदार्थैः (पतसि) गच्छसि (योजना) योजनानि (पुरु) पुरुषि बहूनि ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यस्य त इन्द्रियं समुद्रैः क्षोणीभ्यां न परिभ्वे यस्य ते पर्वतै रथो न परिभ्वे यस्य ते वज्रं कश्चन नान्वश्रोति यदाऽऽशुभिस्सह युक्तेन रथेन पुरुयोजना पतसि स त्वं सर्वथा विजयी भवितुमर्हसि ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या बह्व्यादिपदार्थयुक्तशस्त्राऽस्त्रादीनि साधु-
वन्ति ते परिभवं नाप्रुवन्ति । ये रथानन्तरिक्षे समुद्रे पर्वतयुक्तायामपि
भूमौ संगमयन्ति ते सुखेनाध्वानमतियान्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विजुली के समान वर्तमान जिन (ते) आप को
(इन्द्रियम्) धन (क्षोणीभ्याम्) आकाश और पृथिवी से (न) नहीं
(परिभ्वे) तिरस्कार प्राप्त होता जिन (ते) आप का (समुद्रैः) सागरों और
(पर्वतैः) पर्वतों से (रथः) रथ (न) नहीं तिरस्कार को प्राप्त होता जिन
(ते) आप का (वज्रम्) छिन्न भिन्न करने वाले शस्त्र को (कश्चन) कोई
(न, अनु, अश्रोति) नहीं अनुकूलता से ध्याप्त होता (यन्) जो (आशुभिः)
शीघ्र गमन कराने वाली विजुली के साथ युक्त रथ से (पुरु) बहुत (योजना)
योजनों को (पतसि) जाने दें सो आप सर्वथा विजयी होने योग्य हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्नि आदि पदार्थों से युक्त शस्त्र अस्त्र आदि पदार्थों
को सिद्ध करते हैं वे तिरस्कार को नहीं पदुंचते और जो लोग आकाश, समुद्र
तथा पहाड़ी भूमि में भी रथों को चलाते हैं वे सुख से मार्ग के पार होते हैं ॥३॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णवे क्रतुं भरन्ति वृष-
भाय सश्र्वंते । वृषा यजस्व हविषा विदुष्टरः पिबेन्द्र
सोमं वृषभेण भानुना ॥ ४ ॥

विश्वे । हि । अस्मै । यजताय । धृष्णवे । क्रतुम् । भर-
न्ति । वृषभाय । सश्वते । वृषा । यजस्व । हविषा । विदुः-
तरः । पिब । इन्द्र । सोमम् । वृषभेण । भानुना ॥ ४ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वस्मिन् (हि) (अस्मै) (यजताय)
सङ्गमनाय (धृष्णवे) दृढत्वाय (क्रतुम्) प्रज्ञाम् (भरन्ति)
दधति (वृषभाय) श्रेष्ठत्वाय (सश्वते) सम्बन्धाय (वृषा)
परशक्तिबन्धकः (यजस्व) सङ्गच्छस्व (हविषा) दातुं ग्रहीतुं
योग्येन (विदुष्टरः) अतिशयेन विद्वान् (पिब) (इन्द्र) ऐश्वर्य-
मिच्छो (सोमम्) ओषध्यादिरसम् (वृषभेण) वर्षकेण (भा-
नुना) प्रदीप्या ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र वृषा विदुष्टरस्त्वं ये हि विश्वे वृषभेण भानुना
युक्तः सूर्यो रसमिवाऽस्मै यजताय धृष्णवे वृषभाय सश्वते क्रतुं भरन्ति
तदनुषङ्गी सन् हविषा यजस्व सोमं पिब ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वे प्रथमतः स्वप्रज्ञामुनीय विदुषः
सत्कुर्वन्ति ते सर्वत्र सत्कृता भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) ऐश्वर्य के इच्छुक (वृषा) शत्रु की शक्ति बांधने
हारे (विदुष्टरः) अतीव विद्वान् आप जो (हि) ही (विश्वे) सर्वत्र (वृषभेण)
वर्षा कराने वाले (भानुना) ताप से युक्त सूर्य जैसे रस को जैसे (अस्मै) इस
(यजताय) संगम (धृष्णवे) दृढ़ता (वृषभाय) श्रेष्ठता (सश्वते) और सम्बन्ध
के लिये (क्रतुम्) प्रज्ञा को (भरन्ति) धारण करने हैं उन के अनुसंगी होते हुए
(हविषा) देने लेने योग्य वस्तु से (यजस्व) यज्ञ करो और (सोमम्) ओषध्यादि
पदार्थों के रस को (पिब) पिओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकसु०—जो प्रथम से अपनी बुद्धि की उन्नति के कर विद्वानों का सत्कार करते हैं वे सब जगत् में सत्कार युक्त होते हैं ॥४॥

अथ सूर्यविषयमाह ॥

अथ सूर्य वि० ॥

वृष्णाः कोशः पवते मध्वं ऊर्मिर्वृषभान्नाय वृष-
भाय पातवे । वृषणाध्वर्यु वृषभासो अद्रयो वृषणं
सोमं वृषभाय सुष्वति ॥ ५ ॥ १७ ॥

वृष्णाः । कोशः । पवते । मध्वः । ऊर्मिः । वृषभऽभान्नाय ।

वृषभाय । पातवे । वृषणा । अध्वर्यु इति । वृषभासः ।

अद्रयः । वृषणम् । सोमम् । वृषभाय । सुष्वति ॥५॥१७॥

पदार्थः—(वृष्णाः) वर्षकात् सूर्यात् (कोशः) मेघः (पवते)
प्राप्नोति । पवत इति गति कर्मा० निघं० २ । १४ । (मध्वः)
मधोः (ऊर्मिः) तरङ्गः (वृषभान्नाय) वृषभमन्नं यस्मात्तस्मै
(वृषभाय) श्रेष्ठाय (पातवे) पातुम् (वृषणा) वरौ (अध्वर्यु)
आत्मनोऽध्वरमर्हिसामिच्छू (वृषभासः) वर्षकाः (अद्रयः) मेघाः
(वृषणम्) बलकरम् (सोमम्) सोमलतायोषधिरसम् (वृषभाय)
दुष्टशक्तिप्रतिबन्धकाय (सुष्वति) सुन्वन्ति । अत्र बहुलं छन्द-
सीति शपः श्रुरदभ्यस्तादिति भादादेशः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा मध्व ऊर्मिर्वृष्णाः कोशो वृषभान्नाय
वृषभाय पवते यथा पातवे वृषभासोऽद्रयो वृषभाय वृषणं सोमं
वृषणाध्वर्यु च सुष्वति तथा यूयमपि भवत ॥ ५ ॥

भावार्थः—यथा मेघः सूर्यादुत्पद्य पुष्कलान्ननिमित्तो भवति सर्वान् प्राणिनः प्रीणाति तथा विद्वद्भिरपि भवितव्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (मध्वः) सहत वा मधुर रस की (कर्मिः) तरंग वा (वृष्णः) जल वर्षाने वाले सूर्य से (कोशः) मेघ (वृषभान्नाय) श्रेष्ठ जिस से अन्न हो उस (वृषभाय) श्रेष्ठ के लिये (पशवे) प्राप्त होता वा जैसे (पातवे) पीने के लिये (वृषभासः) वर्षाने वाले (अद्रपः) मेघ (वृषभाय) दुष्टों की शक्ति को बांधने वाले के लिये (वृषणम्) बलकारक (सोमम्) सोमलतादि ओषधि रस को और (वृषणा) श्रेष्ठ (अध्वर्यु) अपने को अहिंसा की इच्छा करने वाले का (सुप्रति) सार निकालते हैं वैसे तुम भी निकालने वाले हूजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—जैसे मेघ सूर्य से उत्पन्न होकर पुष्कल अन्न का निमित्त होता और सब प्राणिनों को तृप्त करता है वैसे विद्वानों को भी होना चाहिये ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वद्विषयमाह ॥

फिर विद्वान् के वि० ॥

वृषा ते वज्र उत ते वृषा रथो वृषणा हरी
वृषभाणयायुधा । वृष्णो मदस्य वृषभ त्वमीशिष
इन्द्र सोमस्य वृषभस्य तृष्णुहि ॥ ६ ॥

वृषा । ते । वज्रः । उत । ते । वृषा । रथः । वृषणा ।
हरी इति । वृषभाणि । आयुधा । वृष्णः । मदस्य । वृषभ ।
त्वम् । ईशिषे । इन्द्र । सोमस्य । वृषभस्य । तृष्णुहि ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वृषा) परशक्तिप्रतिबन्धकः (ते) तव (वज्रः) वेगः (उत) अपि (ते) तव (वृषा) वेगवान् (रथः) यानम् (वृषणा) बलिष्ठौ (हरी) हरणशालावन्धौ (वृषभाणि) शत्रु-

बलनिवारकाणि (आयुधा) शस्त्राऽस्त्राणि (वृष्णाः) बलकरस्य
(मदस्य) हर्षस्य (वृषभ) अत्युत्तम (त्वम्) (ईशिषे)
(इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (सोमस्य) रसस्य (वृषभस्य) पुष्टि-
करस्य (वृष्णुहि) वृत्तो भव ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे वृषभेन्द्र यस्य ते वृषा वज्र उत ते वृषा रथो
वृषणा हरी वृषभाण्यायुधानि सन्ति स यस्य वृष्णो मदस्य वृष-
भस्य सोमस्य त्वमीशिषे तेन वृष्णुहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—येषां सर्वकर्मसिद्धिकराणि साधनोपसाधनानि दृढानि
प्रशंसितानि कर्माणि वा सन्ति ते कार्यं साधितुं न व्यथन्ते ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (वृषभ) अत्युत्तम (इन्द्र) परमैश्वर्य युक्त विद्वान् जिन
(ते) आप का (वृषा) दूसरे की शक्ति का प्रतिबन्धन करने वाला (वज्रः)
वेग (उत) और (ते) आप का (वृषा) वेगवान् (रथः) रथ (वृषणा)
बलिष्ठ (हरी) हरणशील घोड़े (वृषभाणि) और शत्रुओं के बल को रोकने
वाले (आयुधा) शस्त्र अस्त्र हैं सो जिस (वृष्णाः) बल करने वाले (मदस्य)
हर्ष का और (वृषभस्य) पुष्टि करने वाले (सोमस्य) ओषध्यादि रस के
आप (ईशिषे) स्वामी होते हैं उस से (वृष्णुहि) वृत्त होओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—जिन के सब कामों की सिद्धि कराने वाले साधनोपसाधन
दृढ वा प्रशंसित काम हैं वे कामों के साधन कराने को पीड़ित नहीं होते ॥६॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्र ते नावं न समने वचस्युवं ब्रह्मणा यामि
सर्वनेषु दाधृषिः । कुविन्नो अस्य वचसो निबोधि
पदिन्द्रमुत्सं न वसुनः सिचामहे ॥ ७ ॥

प्र । ते । नावम् । न । समने । वचस्युवम् । ब्रह्मणा ।
 यामि । सवनेषु । दाधृषिः । कुवित् । नः । अस्य । वचसः ।
 निबोधिषत् । इन्द्रम् । उत्सम् । न । वसुनः । सिचामहे ॥७॥

पदार्थः—(प्र) (ते) तव (नावम्) (न) इव (समने)
 सङ्ग्राम (वचस्युवम्) आत्मनो वच इच्छन्तम् (ब्रह्मणा)
 वंदेन (यामि) गच्छामि (सवनेषु) ऐश्वर्येषु प्रेरणेषु (दाधृषिः)
 अतिशयेन प्रगल्भः (कुवित्) महान् (नः) अस्मान् (अस्य)
 (वचसः) (निबोधिषत्) निश्चितं बुध्यात् (इन्द्रम्) विद्युत-
 मिश्वर्यम् (उत्सम्) कूपम् (न) इव (वसुनः) द्रव्यस्य
 (सिचामहे) सिञ्चेम ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् सवनेषु दाधृषिरहन्ते तव समने नावन्
 प्रयामि ब्रह्मणा वचस्युवं प्रयामि कुविद्वानस्य वचसो नोस्मान्नि-
 बोधिषद्द्वयमुत्सं नेन्द्रं वसु नः सिचामहे ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये नौभिः समुद्रे रथैः पृथिव्यां विमा-
 नैराकाशे युध्येरस्ते सदैश्वर्यमश्रुवते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् (सवनेषु) ऐश्वर्यो वा प्रेरणाओं में (दाधृषिः) अतीव
 प्रगल्भ मैं (ते) तुम्हारे (समने) संग्राम के निमित्त (नावम्) जल में नाव
 की जैसे (न) वैसे (यामि) प्राप्त होता (ब्रह्मणा) वेद के साथ (वच-
 स्युवम्) अपने की वचन की इच्छा करते अर्थात् वेद शिक्षाओं को चाहते हुए
 मन को प्राप्त होता (कुवित्) महान् आप (अस्य) इस (वचसः) वचन
 के सम्बन्ध करने वाले (नः) हम लोगों की (निबोधिषत्) निश्चित जानो हम
 लोग (उत्सम्) कूप के (न) समान वा (इन्द्रम्) विजुली के समान ऐश्वर्य
 के (वसुनः) द्रव्य सम्बन्धि व्यवहारों से (सिचामहे) सींचते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमासं०—जो नौकाओं से समुद्र में रक्षों से पृथिवी पर और विमानों से आकाश में युद्ध करने हैं वे सदा ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पुरा संवाधाद्भ्या ववृत्स्व नो धेनुर्न वत्सं यव-
सस्य पिप्युषी । सकृत्सु ते सुमतिभिः शतक्रतो
संपत्नीभिर्न वृषणः नसीमहि ॥ ८ ॥

पुरा । सम्वाधात् । अभि । आ । ववृत्स्व । नः । धेनुः ।
न । वत्सम् । यवसस्य । पिप्युषी । सकृत् । सु । ते । सुम-
तिभिः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो । सम् । पत्नीभिः । न ।
वृषणः । नसीमहि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(पुरा) प्रथमतः (सम्वाधात्) (अभि) (आ)
(ववृत्स्व) (नः) अस्माकम् (धेनुः) गौः (न) इव (वत्सम्)
(यवसस्य) (पिप्युषी) वृद्धा (सकृत्) एकवारम् (सु) (ते)
तव (सुमतिभिः) शोभना मतयो यासान्ताभिः (शतक्रतो) अस-
ङ्ख्यप्रज्ञ (सम्) (पत्नीभिः) (न) इव (वृषणः) बलिष्ठाः
सेक्तारः (नसीमहि) गच्छेम । नसत इति गति कर्मा निघं० २ । १४ ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे शतक्रतो त्वं यवसस्य वत्सं पिप्युषी धेनुर्न सुमतिभिः
पत्नीभिर्वृषणो न ते तव संवाधात्पुरा नोस्मान् त्वमभ्याववृत्स्व यतो
यवं सकृत्सु सन्नसीमहि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—येऽन्यान्प्राणिनः पीडातो निवर्त्सयन्ति ते स्वयमपि पीडातो निवर्त्सन्ते यथा क्रियमाणया पत्न्या सह पति-
मोदते तथा सज्जनसङ्गेन सर्वे आनन्दन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (शतक्रतो) असंख्य बुद्धियों वाले जन आप (यवसस्य)
यवादि अन्न सम्बन्धी (वत्सम्) बछड़े को (पिप्युषी) वृद्ध (धेनुः) गौ(न)
जैसे वैसे वा (सुमनिभिः) जिन की सुन्दर बुद्धियां उन (पत्नीभिः) पत्नियों
के साथ (वृषणः) बलवान् सेवन कर्त्ता जन जैसे (न) वैसे (ते) आप
के (सम्बाधान्) सम्बन्ध से (पुरा) प्रथम (नः) हम लोगों को (अभि, आ,
ववृस्व) सब ओर से अच्छे प्रकार वक्तों जिस से हम लोग (सकृत्) एक
वार (सुसन्नसीमहि) सुन्दरता से जावें ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो और प्राणियों को पीडा से निवृत्त करते हैं वे आप भी
पीडा से निवृत्त होते हैं जैसे क्रियमाण पत्नी के साथ पति आनन्दित होता है
वैसे सज्जन के साथ सब आनन्दित होते हैं ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मघोनी । शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिधुग्भगो नो बृह-
द्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् ।
इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी । शिक्षं । स्तोतृभ्यः । मा । अति ।
धुक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥ १८ ॥

पदार्थः—(नूनम्) निश्चितम् (सा) (ते) तव (प्रति)
 (वरम्) (जरित्रे) स्तावकाय (दुहीयत्) (इन्द्र) (दक्षिणा)
 (मघोनी) पूजनीयाविद्या प्रतिष्ठा च (शिक्ष) अत्र द्व्यचोतस्तिड
 इति दीर्घः (स्तोतृभ्यः) स्तावकेभ्यो विहृद्भ्यः (मा) निषेधे
 (प्रति) (धक्) दहेः (भगः) ऐश्वर्यम् (नः) अस्मभ्यम्
 (बृहत्) महत् (वदेम) (विदथे) यज्ञे (सुवीराः) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र या ते तव मघोनी दक्षिणा जरित्रे प्रतिवरं
 दुहीयत्सा तव नूनं निश्चितं श्रेयः सम्पादयति । भवान्स्तोतृभ्यो
 मातिधग्यो नो भगस्तं शिक्ष यतो वयं सुवीराः सन्तोपि विदथे
 बृहद्ददेम ॥ १ ॥

भावार्थः—ये कस्याप्युपकारं न रुन्धन्ति सत्यमुपदिशन्ति ते
 यशास्विनो भवन्ति ॥ १ ॥

अस्मिन् सूक्ते विद्युद्दिहृत्सूर्यविहृद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्व-
 सूक्तार्थेन सह सङ्गातिरस्तीति वेदितव्यम् ॥

इति षोडशं सूक्तमष्टादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विद्वान् जो (ते) आप की (मघोनी) प्रशंसा
 करने के योग्य विद्या और प्रतिष्ठा (दक्षिणा) और दक्षिणा (जरित्रे) स्तुति
 करने वाले के लिये (प्रतिवरम्) श्रेष्ठ के प्रति श्रेष्ठ पदार्थ को (दुहीयत्)
 पूर्ण करे (सा) वह आप का (नूनम्) निश्चिन् श्रेय अत्यन्त कल्याण सिद्ध
 करती है आप (स्तोतृभ्यः) स्तुति करने वाले विद्वानों के लिये जो पदार्थ उन
 को (मा, प्रति, धक्) मत भस्म कर मत नष्ट कर जो (नः) हमारे लिये (भगः)
 ऐश्वर्य है उस को (शिक्ष) शिक्षा देओ । जिस से हम लोग (सुवीराः)
 सुन्दर वीरों वाले हुए (विदथे) यज्ञ भूमि में (बृहन्) बहुत (वदेम) कहें ॥२॥

भावार्थः—जो लोग किसी के उपकार को नहीं देखते सत्य उपदेश करते हैं वे यशस्वी होते हैं ॥ ९ ॥

इस सूक्त में विजुली विद्वान् सूर्य और फिर विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्तार्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह सोलहवां सूक्त और अठारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

तदस्माविति नवर्चस्य समदशस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः ।

इन्द्रो देवता । १ । ५ । ६ विराट् जगती । २ । ४

निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥ ३ । ७

भुरिक् त्रिष्टुप् । ९ त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । ८ निचृत्पङ्क्ति-

श्छन्दः । पंचमः स्वरः ॥

अथ सूर्यगुणानाह ॥

अब नव ऋचा वाले सत्रहवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में सूर्य के गुणों का उपदेश करते हैं ॥

तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्वत शुष्मा यदस्य प्र
त्नथोदीरते । विश्वा यद्गोत्रा सहसा परिवृता मद्रे
सोमस्य दृंहितान्यैरयत् ॥ १ ॥

तत् । अस्मै । नव्यम् । अङ्गिरस्वत् । अर्वत् । शुष्मा ।
यत् । अस्य । प्रत्नऽथा । उत्ऽईरते । विश्वा । यत् । गोत्रा ।
सहसा । परिऽवृता । मद्रे । सोमस्य । दृंहितानि । ऐरयत् ॥१॥

पदार्थः—(तत्) (अस्मै) (नव्यम्) नवमेव स्वरूपम्
 (अङ्गिरस्वत्) अङ्गिरसा प्राणेन तुल्यम् (अर्चत) सत्कुरुत
 (शुष्मा) शुष्माणि शोषकाणि बलानि (यत्) यानि (अस्य)
 सूर्यस्य (प्रत्नथा) प्रत्नं पुरातनमिव (उदीरते) उत्कृष्टतया
 कम्पयन्ति (विश्वा) विश्वानि (यत्) यानि (गोत्रा) गोत्राणि
 (सहसा) बलेन (परीचता) परितः सर्वतो वर्तन्ते यानि तानि
 (मदे) आनन्दाय (सोमस्य) ओषधिगणस्य (दृंहितानि)
 धृतानि वृद्धितानि वा (ऐरयत्) कम्पयति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसोऽस्य सोमस्य यद्यानि प्रत्नथा शुष्मा विश्वा
 गोत्रा परीचता सहसा दृंहितान्युदीरते तन्नव्यमस्मात्प्रङ्गिरस्वद्युयम-
 र्चत यन्मदे प्रभवति तद्य ऐरयत् स्वरूपतो विजानीत ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येन जगदीश्वरेण सर्वेषां भूगोलानां धार-
 णाय सूर्यो निर्मितस्तं सदा ध्यायत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (अस्य) इस सूर्यमण्डल सम्बन्धी (सोमस्य)
 ओषधि गण के (यत्) जो (प्रत्नथा) पुरातन पदार्थ के समान (शुष्मा)
 दूसरों को शुष्क करने वाले (विश्वा) और समस्त (गोत्रा) गोत्र जो कि
 (परीचता) सब ओर से वर्तमान वे (महता) बल के साथ (दृंहितानि)
 धारण किये वा बढे हुए (उदीरते) उत्कर्षता से दूमरे पदार्थों को कंपन दि-
 खाते हैं (तत्) वह (नव्यम्) नवीन कर्म (अस्मै) इस के लिये (अङ्गि-
 रस्वत्) प्राण के तुल्य तुम लोग (अर्चत) सत्कृत करो (यत्) जो (मदे)
 आनन्द के लिये उत्तमता से होता है उस को जो (ऐरयत्) कपाता कार्य में
 जाता है इस को तुम स्वरूप से जानो ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस जगदीश्वर ने समस्त भूगोलों के धारण करने
 को सूर्यमण्डल बनाया है उस का सदा ध्यान किया करो ॥ १ ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अथ ईश्वर वि० ॥

स भूतु यो ह प्रथमाय धायस ओजो मिमानो
महिमानमातिरत् । शूरो यो युत्सु तन्वं परिव्यत
शीर्षणि द्यां महिना प्रत्यमुञ्चत ॥ २ ॥

सः । भूतु । यः । ह । प्रथमाय । धायसे । ओजः । मि-
मानः । महिमानम् । आ । अतिरत् । शूरः । यः । युत्सु ।
तन्वम् । परिऽव्यत । शीर्षणि । द्याम् । महिना । प्रति ।
अमुञ्चत ॥ २

पदार्थः—(सः) जगदीश्वरः (भूतु) भवतु । अत्र बहुलं
छन्दसीति शपो लुक् । भूसुवोस्तिडीति गुणाभावः (यः) (ह)
किल (प्रथमाय) आदिमाय (धायसे) धारणाय (ओजः)
बलम् (मिमानः) निर्माता सन् (महिमानम्) स्वप्रभावम् (आ)
(अतिरत्) सन्तारयति (शूरः) निर्भयो मनुष्यः (यः) (युत्सु)
सङ्ग्रामेषु (तन्वम्) शरीरम् (परिव्यत) सर्वतो व्याप्तम् (शी-
र्षणि) शिरसि (द्याम्) प्रकाशम् (महिना) महिम्ना महत्वेन
(प्रति) (अमुञ्चत) मुञ्चति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो ह प्रथमाय धायस ओजो मिमानो महि-
मानमातिरत्सोऽस्मभ्यं सुखप्रदो भूतु यश्शूरो युत्सु तन्वं प्रक्षिपति
तं परिव्यत यो जगदीश्वरो महिना शीर्षणि द्यां प्रत्यमुञ्चत तं
परिव्यत ॥ २ ॥

भावार्थः—यो जगदीश्वरो धर्तृणां धर्ता बलिनां बली महतां महान् पूज्यानां पूज्योऽस्ति तं सर्वं उपासीरन् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (इ) ही (प्रथमाय) प्रथम (धायसे) धारण के लिये (भोजः) बल को (मिमानः) निर्माण करता बनाता हुआ (महिमानम्) अपने प्रभाव को (आतिरन्) सम्यक् पार पहुँचाता (सः) वह जगदीश्वर हम लोगों के लिये सुख देने वाला (भूनु) हो (यः) जो (शूरः) निर्भय मनुष्य (युत्सु) संग्रामों में (तन्वम्) शरीर को छोड़ता है उस को (परिव्यत) सब ओर से व्याप्त होओ अर्थात् प्राप्त होओ जो जगदीश्वर (महिना) अपने महत्त्व से (शीर्षिणि) शिर पर (द्याम्) प्रकाश को (प्रति, समुच्चवत) छोड़ता है उस को सब ओर से व्याप्त होओ अर्थात् उस में रमो ॥ २ ॥

भावार्थः—जो जगदीश्वर धारण करने वालों का धारण कर्ता बलवानों का बलवान् बड़ों का बड़ा और पूज्यों का पूज्य है उस की सब उपासना करें ॥ २ ॥

अथ विद्द्विषयमाह ॥

अब विद्वान् के वि० ॥

अधाकृणोः प्रथमं वीर्यं महद्यदस्याग्रे ब्रह्मणा
शुष्मैरयः । रथेष्ठेन ह्यर्यश्वेन विच्युताः प्र जीरयः
सिस्रते सध्यृक् पृथक् ॥ ३ ॥

अध । अकृणोः । प्रथमम् । वीर्यम् । महत् । यत् ।
अस्य । अग्रे । ब्रह्मणा । शुष्मम् । ऐरयः । रथेऽस्थेन । हरि-
ऽश्वेन । विच्युताः । प्र । जीरयः । सिस्रते । सध्यृक् ।
पृथक् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अथ) आनन्तर्ये (अकृणोः) कुर्याः (प्रथमम्) वीर्यं पराक्रमम् (महत्) पुष्कलम् (यत्) येन (अस्य) जगतः (अग्ने) आदौ (ब्रह्मणा) अग्नेन (शुष्मम्) बलम् (ऐरयः) ईर्ष्व (रथेष्टेन) यो रथे तिष्ठति तेन (हर्यश्वेन) हरणशीला अश्वः यस्मिँस्तेन (विच्युताः) विशेषेण चलिताः (प्र) (जीरयः) वयोहर्त्तारः (सिस्रते) सरन्ति (सध्यूक्) यः सधि समानं स्थानं प्राप्नोति सः (पृथक्) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यदि त्वमस्याग्ने प्रथमं महद्वीर्यमकृणोः यद्येन ब्रह्मणा शुष्ममैरयः । ये विद्वांसो हर्यश्वेन रथेष्टेन विच्युता प्रजीरयः सन्तो सध्यूक् पृथक् सिस्रतेऽथ ते शत्रुभ्यो पराजयं नाप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—य इह सर्वेषां बलपराक्रमवर्द्धकाः साधनोपसाधन-युक्ताः पृथक् मिलित्वा वा प्रयतन्ते ते अनाद्यैश्वर्ययुक्ता भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् यदि आप (अस्य) इस जगत् के (अग्ने) प्रथम में (महत्) बहुत (वीर्यम्) पराक्रम (अकृणोः) करो कि (यत्) जिस से (ब्रह्मणा) अन्न के योग से (शुष्मम्) बल को (ऐरयः) प्रेरित करो यदि विद्वान् जन (हर्यश्वेन) हर्यश्वरथ अर्थात् हरणशील शीघ्रगामी अश्व जिसमें उस (रथेष्टेन) रथ में स्थित जन के साथ (विच्युताः) विशेषता से चलायमान (प्र,जीरयः) उत्तमता से अवस्था के हरण करने वाले होते हुए और (सध्यूक्) जो समान स्थान को प्राप्त होता वह मनुष्य (पृथक्) अलग ३ (सिस्रते) प्राप्त होते हैं (अथ) इस के अगन्तर वह वे पूर्वोक्त जन शत्रुओं से पराजय को नहीं प्राप्त होने ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो इस संसार में सब के बल पराक्रम को बढ़ाने वाले साधनोपसाधन युक्त अलग ३ वा मिल कर प्रयत्न करते हैं वे अनादि ऐश्वर्य युक्त होते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अथा यो विश्वा भुवनाभि मज्मनेशानकृत्प्र-
वया अभ्यवर्द्धत । आद्रोदसी ज्योतिषा वह्निरात-
नोत्सीव्यन्तमांसि दुधिता समव्ययत् ॥ ४ ॥

अथ । यः । विश्वा । भुवना । अभि । मज्मना । ईशा-
नकृत् । प्रवयाः । अभि । अवर्द्धत । आत् । रोदसी इति ।
ज्योतिषा । वह्निः । आ । अतनोत् । सीव्यन् । तमांसि ।
दुधिता । सम् । अव्ययत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अथ) आनन्तर्ये । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (यः)
सूर्य इव जगदीश्वरः (विश्वा) सर्वाणि (भुवना) भुवनानि
लोकान् (अभि) आभिमुख्ये (मज्मना) बलेन (ईशानकृत्)
य ईशानानीशच्छीलान् पुरुषार्थिनः करोति (प्रवयाः) यः प्रक-
र्षेण व्याप्नोति (अभि) (अवर्द्धत) वर्द्धते (आत्) समन्तात्
(रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (ज्योतिषा) प्रकाशेन (वह्निः) स-
र्वस्य वोढा (आ, अतनोत्) सर्वतो विस्तृणाति (सीव्यन्) रच-
यन् (तमांसि) रात्रीः (दुधिता) दुर्हितानि दूरे सन्ति सुखका-
रकाणि (सम्) (अव्ययत्) सर्वतः संवृणोति ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ईशानकृत्प्रवया मज्मना विश्वा भुवना-
भ्यवर्द्धत यथा वह्निय्योतिषा तमांसि निवर्त्तयति तथा रोदसी आ-
तनोदभिसीव्यन्दुधिता समव्ययत्सोऽथ सर्वैः पूजनीयः ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—येन जगदीश्वरेण प्रकाशाय सूर्यो भोजनायौषधानि पानाय जलरसा निवासाय भूमिः कर्मकरणाय शरीरादीनि निर्मितानि स पितृवत्सर्वैः सत्कर्त्तव्यः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (ईशानकृत्) ईश्वरता का शील रखने वाले पुरुषों को करता वा (प्रवयाः) उत्कर्षता से व्याप्त होता और (मञ्जना) बल से (विश्वा) समस्त (भुवना) लोकों के (अभि, अर्चयत) अभिमुख वृद्धि को प्राप्त होता और जैसे (वह्निः) सब को एक स्थान से दूसरे स्थान पर पहुँचाने वाला अग्नि (ज्योतिषा) अग्नी लपट से (तमांसि) रात्रिरूपी अन्धकारों को निवृत्त करता वैसे (रोदसी) आकाश और पृथिवियों को (आननोत्) विस्तार तथा (अभिसीव्यन्) सब ओर से उन लोकों को रचता हुआ (दुधिता) जो पदार्थ दूसरे देश में होते वा सुख करने वाले होते हैं उन को (अव्ययन्) सब ओर से आच्छादित करता है (सः) वह (अथ) उक्त विषयों के अनन्तर सब को पूजनीय है ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जिस जगदीश्वर ने प्रकाश के लिये सूर्य भोजनों के लिये औषधी पीने के लिये जल रसों को निवास के लिये भूमि और कर्म करने के लिये शरीर आदि बनाये हैं वह पिता के तुल्य सब को सत्कार करने योग्य है ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स प्राचीनान्पर्वताँ दृंहदोजंसाधराचीनमकृणो-
दपामपः । अधारयत्पृथिवीं विश्वधायसमस्तभ्ना-
न्मायया चामवस्त्रसः ॥ ५ ॥ १९ ॥

सः । प्राचीनान् । पर्वतान् । दृंहत् । भोजसा ।
अधराचीनम् । अकृणोत् । अपाम् । अपः । अधारयत् ।
पृथिवीम् । विश्वधायसम् । अस्तभ्नात् । मायया । द्याम् ।
अवऽस्रसः ॥ ५ ॥ १९ ॥

पदार्थः—(सः) (प्राचीनान्) पूर्वतो वर्तमानान् (पर्वतान्)
पर्वतानिव मेघान् (दृंहत्) दृंहति धरति (भोजसा) बलेन
(अधराचीनम्) योऽधोऽञ्चति तम् (अकृणोत्) करोति
(अपाम्) अन्तरिक्षस्य (अपः) जलानि (अधारयत्) धारयति
(पृथिवीम्) (विश्वधायसम्) विश्वस्य धारणसमर्थम् (अस्त-
भ्नात्) स्तभ्नाति (मायया) प्रज्ञया (द्याम्) प्रकाशम् (अव-
स्रसः) अवसारयति ॥ ५ ॥

अन्वयः—स परमेश्वरो यथा प्राचीनान्पर्वतानोऽजसा दृंहदधरा-
चीनं कृत्वाऽपामपोऽकृणोद्विश्वधायसं पृथिवीमधारयन्मायया द्याम-
स्तभ्नादस्रसस्तथा सकलं विश्वं धरति ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यः सन्निहितौल्लोकान्धरति
तथा परमेश्वरः सूर्याद्यखिलं जगद्धत्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सः) वह परमेश्वर जैमे (प्राचीनान्) प्राचीन अर्थान् पहिले
से वर्तमान (पर्वतान्) पर्वतों के समान मेघों को (भोजसा) बल के साथ
(दृंहत्) धारण करता (अधराचीनम्) और जो नीचे को प्राप्त होता उस
को बना कर (अपाम्) अन्तरिक्ष के (अपः) जलों को (अकृणोत्) मिट
करता है (विश्वधायसम्) विश्व के धारण करने को समर्थ (पृथिवीम्)

पृथिवीको (अधारयत्) धारण करता जो (मायया) प्रज्ञा से (याम्) प्रकाश
को (अस्तधात्) रोकता वा (अवस्त्रसः) विस्तारता है वैसे समस्त विश्व
को धारण करता है ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य अपने निकट के लोकों
को धारण करता वैसे परमेश्वर सूर्यादि समस्त जगत् को धारण करता है ॥५॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सास्मा अरं बाहुभ्यां यं पिताकृणोद्विश्वस्मादा
जनुषो वेदसुपरि । येना पृथिव्यां नि क्रिविं
शयध्यै वज्रेण हृत्व्यवृणक्तुविष्वणिः ॥ ६ ॥

सः । अस्मै । अरम् । बाहुभ्याम् । यम् । पिता । अकृ-
णोत् । विश्वस्मात् । आ । जनुषः । वेदसः । परि । येन ।
पृथिव्याम् । नि । क्रिविम् । शयध्यै । वज्रेण । हृत्वी । अवृ-
णक् । तुविऽस्वनिः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) (अस्मै) (अरम्) अलम् (बाहुभ्याम्)
(यम्) (पिता) (अकृणोत्) करोति (विश्वस्मात्) सर्व-
स्मात् (आ) समन्तात् (जनुषः) प्रसिद्धात् (वेदसः) धना-
द्विज्ञानाद्वा (परि) सर्वतः (येन) । अत्राऽन्येषामपीति दीर्घः
(पृथिव्याम्) (नि) नितराम् (क्रिविम्) कूपम् । क्रिविरिति
कूपना० निघं० ३ । २२ (शयध्यै) (वज्रेण) शस्त्रेण (हृत्वी)
हत्वा (अवृणक्) छिनत्ति (तुविष्वणिः) परमाणुनामेकीभू-
तानां विभक्ता सूर्यः ॥ ६ ॥

श्रन्वयः—हे मनुष्य पिता विश्वस्माज्जनुषो वेदसो बाहुभ्यां यमरमकृणोत् स त्वं यथा तुविष्वणिर्येन वज्जेण पृथिव्यां शयध्वै क्रिविमिव हत्वी पर्यवृणक् तथाऽस्मै सुखमाकृणोत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यो मेघं भित्वा जलं जनयित्वा सर्वेषां सुखं संपादयति तथाऽध्यापको जनको वा सर्वाभिः सुशिक्षाभिः संतानान् सुभूषितान् कृत्वा सततं सुखयेत् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य (पिता) सब की पालना करने वाला ईश्वर (विश्वस्मात्) सब (जनुषः) प्रसिद्ध (वेदसः) धन वा विज्ञान वा (बाहुभ्याम्) भुजाओं से (यम्) जिस को (अरम्) पूर्ण (अकृणोत्) करता है (सः) वह तू जैसे (तुविष्वणिः) बहुत परमाणुओं का जो कि इकट्ठे होकर एक पदार्थ हो रहे हैं उन का अच्छे प्रकार विभाग करने वाला सूर्य (येन) जिस (वज्जेण) वज्र से (पृथिव्याम्) पृथिवी पर (शयध्वै) सोने के लिये अर्थात् गिरने के लिये (क्रिविम्) कूप के समान (हत्वी) छिन्न भिन्न कर अर्थात् खोद के कूप जल को जैसे निकालें वैसे मेघ को (पर्यवृणक्) सब ओर से भिन्न छिन्न करना और संसार की पालना करना है वैसे (अस्मै) इस बालक आदि के लिये सुख (आ) अच्छे प्रकार सिद्ध करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य मेघ को छिन्न भिन्न कर जल को उत्पन्न कर सब का सुख सिद्ध करता है वैसे अध्यापक वा पिता समस्त सुन्दर शिक्षाओं से सन्तानों को सुभूषित कर निरन्तर सुखी करे ॥ ६ ॥

अथ विदुषीविषयमाह ॥

अब विदुषी के वि० ॥

**अमाजूरिव पित्रोः सर्वा सती समानादा सद-
सस्त्वामिये भगम् । कृधि प्रकेतमुप मास्याभर
दृद्धि भागं तन्वोः३ येन मामहः ॥ ७ ॥**

अमाजूऽह्वं । पित्रोः । सचा । सती । समानात् । आ ।
सदसः । त्वाम् । इये । भगम् । कृधि । प्रकेतम् । उप ।
मासि । आ । भर । दद्धि । भागम् । तन्वः । येन । मामहः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अमाजूरिव) योऽमा गृहे जूर्यति तद्वत् (पित्रोः)
(सचा) समवायेन (सती) वर्त्तमाना (समानात्) (आ)
समन्तात् (सदसः) सीदन्ति यस्मिँस्तस्माद्गृहात् (त्वाम्) (इये)
प्राप्नुयाम् । अत्रव्यत्ययेनात्मनेपदम् । लडर्थेलिट् च (भगम्) ऐश्व-
र्यम् (कृधि) कुरु (प्रकेतम्) प्रकृष्टं विज्ञानम् (उप) (मासि)
मासे (आ) (भर) (दद्धि) याचस्व । दद्धीति याचूजाकर्मा०
निघं० ३ । १९ (भागम्) भजनीयम् (तन्वः) शरीरस्य (येन)
(मामहः) पूज्यान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे कन्ये सती त्वं सचा माजूरिव पित्रोः समानात्स-
दसो यां त्वामहमिये सा त्वं प्रकेतं भगं कृधि मास्युपाभर भागं
दद्धि येन मामहः प्राप्नुयास्तेन तन्वो भागं याचस्व ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—याः कन्या विद्यामधीत्य गृहाश्रमं प्राप्नु-
युस्ताः पूज्यान् सत्कृत्याऽपूज्यान् तिरस्कृत्य पुरुषार्थेनैश्वर्यं वर्द्ध-
येयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे कन्ये (सती) वर्त्तमान तूं (सचा) सम्बन्ध से (अमा-
जूरिव) जो घर में बुढ़ा होता उस के समान (पित्रोः) माता पिता के
(समानान्) समान भाव से (सदसः) जिस में पहुंचने हैं उस स्थान से जिस
(त्वा) तुझे मैं (इये) प्राप्त होऊं वह तूं (प्रकेतम्) उत्कर्ष विज्ञान को और

(भागम्) ऐश्वर्य को (कृधि) सिद्ध कर । तथा (यामि) प्रति महीने में (उपा-
म) उत्तम प्राप्त हुए आभूषणों को पहिना कर (भागम्) सेवन करने योग्य
पदार्थ (दृढि) मांगो (येन) जिससे (मामहः) सत्कार करने योग्य पुत्रा-
दिकों को वा प्रशंसा करने योग्य पदार्थों को प्राप्त हो उस व्यवहार से (तन्द्रः)
शरीर के भाग को मांगो ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो कन्या विद्या को पढ कर गृहा-
श्रम को प्राप्त हों वे सत्कार करने योग्यों को सत्कार कर और तिरस्कार करने
योग्यों का तिरस्कार कर पुरुषार्थ से ऐश्वर्य को बढ़ावें ॥ ७ ॥

अथ विद्विषयमाह ॥

अथ विद्वान् के त्रि० ॥

भोजं त्वामिन्द्र वयं हुवेम ददिष्टुमिन्द्रापांसि
वाजान् । अविड्ढिन्द्र चित्रयां न ऊती कृधि वृ-
षनिन्द्र वस्पसो नः ॥ ८ ॥

भोजम् । त्वाम् । इन्द्र । वयम् । हुवेम । ददिः । त्वम् ।
इन्द्र । अपांसि । वाजान् । अविड्ढि । इन्द्र । चित्रया ।
नः । ऊती । कृधि । वृषन् । इन्द्र । वस्पसः । नः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(भोजम्) भोक्तारम् (त्वाम्) (इन्द्र) परमैश्व-
र्ययुक्त (हुवेम) स्वीकुर्याम (ददिः) दाता (त्वम्) (इन्द्र)
दुःखविदारक (अपांसि) कर्माणि (वाजान्) बोधान् (अवि-
ड्ढि) रक्ष । अत्रावधातोर्वाच्छन्दसीति लोट्सिप्यशादेशः (इन्द्र)
शत्रुविनाशक (चित्रया) अनेकविधया (नः) अस्मान् (ऊती)

उत्या (कृधि) कुरु (वृषन्) सेचक (इन्द्र) सुखप्रद (वस्पसः)
अप्रतिशयेन वसीयसो वसुमतः (नः) अस्मान् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यं भोजं त्वां वयं हुवेम स त्वमस्माञ्जुहुधि ।
हे इन्द्र ददिस्त्वमपांसि वाजानविद्धि । हे इन्द्र त्वं चित्रयोतीयुक्तान्
नः कृधि । हे वृषन् इन्द्र त्वन्नो वस्पसः कृधि ॥ ८ ॥

भावार्थः—यथा सखायः सखीन् स्तुवन्ति तथाऽध्येतारोऽध्या-
पकान् प्रशंसन्तु एवं परस्पररक्षणैश्वर्यमुन्जयेयुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त विद्वान् जिन (भोजम्) भोगने वाले
(त्वाम्) आप को (वयम्) हम लोग (हुवेम) स्वीकार करें सो आप हम
लोगों को स्वीकार कीजिये । हे (इन्द्र) दुःख विदीर्ण करने वाले विद्वान्
(ददिः) दानशील (त्वम्) आप (अपांसि) कर्मों कां (वाजान्) बोधों
को (अविद्धि) सुरक्षित करो । हे (इन्द्र) शत्रु विनाशने वाले विद्वान् आप
(चित्रया) चित्र विचित्र अनेक विध (उती) रक्षा से युक्त (नः) हम
लोगों को (कृधि) करो । हे (वृषन्) सींचने वाले (इन्द्र) सुख देने वाले
विद्वान् आप (नः) हम लोगों को (वस्पसः) अत्यन्त धनवान् करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जैसे मित्र मित्रों की स्तुति करते हैं वैसे पढ़ने वाले पढ़ाने
वालों की प्रशंसा करें ऐसे एक दूसरे की रक्षा से ऐश्वर्य की उन्नति करें ॥ ८ ॥

पुनर्विदुषी गुणानाह ॥

फिर विदुषी के गुणों को कहते हैं ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुह्यदिन्द्र दक्षिणा
मघोनी । शिक्षां स्तोतृभ्यो मातिं धग्भगो नो
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥ २० ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् ।
इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा ।
प्रति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे ।
सुवीराः ॥ ९ ॥ २० ॥

पदार्थः—(नूनम्) निश्चये (सा) विदुषी (ते) तव (प्रति)
(वरम्) श्रेष्ठं कर्म (जरित्रे) स्तोत्रे (दुहीयत्) प्रपूरयेत् (इन्द्र)
दातः (दक्षिणा) प्राणप्रदा (मघोनी) बहुधनयुक्ता (शिक्ष)
उपदिश (स्तोतृभ्यः) विद्मद्भ्यः (मा) निषेधे (प्रति) (धक्)
दहेः (भगः) ऐश्वर्यम् (नः) अस्मभ्यम् (बृहत्) मह-
द्विद्याजं विज्ञानशास्त्रम् (वदेम) उपदिशेम (विदथे) विद्यादाने
यज्ञे (सुवीराः) सुष्ठु विद्यासु व्यापिनो वीरा येषान्ते ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र राजन् ते तव राज्ये या दक्षिणा मघोनी
विदुषी जरित्रे प्रतिवरं दुहीयत् सा नूनं कल्याणकारिणी स्यात् । हे
विदुषि त्वं कन्याः शिक्ष नः स्तोतृभ्यो माति धक् येन सुवीरा वयं
विदथे बृहद्भगो वदेम ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो या धर्मात्मानो विदुष्यः स्त्रियः स्युस्ताभिः
सर्वाः कन्याः शिक्षयन्तु यतः कार्यनाशो न स्यात् सर्वथा विद्यायुक्ता
भूत्वाऽत्युत्तमानि कर्माणि कुर्युः ॥ ९ ॥

अत्र सूर्यविहदीश्वरविदुषीगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह सङ्गतिर्वेदितव्या ॥

इति सप्तदशं सूक्तं विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—वे (इन्द्र) देने वाले राजन् (ते) आप के राज्य में जो (दक्षिणा) प्राण देने वाली (मघोनी) बहुत धन से युक्त विदुषी (जश्निने) स्तुते करने वाले के लिये (प्रतिवरम्) श्रेष्ठ काम को (दुहीयन्) पूर्ण करे (सा) वह (नूनम्) निश्चय से कल्याण करने वाली ही है विदुषि तूं कन्याओं को (शिञ्च) शिञ्चा दे (नः) हम लोगों के लिये (स्तोतृभ्यः) स्तुति करने वाले विद्वानों से (मा, प्रति, धक्) मत किसी काम का विनाश कर जिस से (सुवीराः) सुन्दर विद्या में व्याप्त होने वाले वीरों से युक्त हम लोग (विदुषे) विद्यादानरूपी यज्ञ में (बृहत्) बहुत (भगः) ऐश्वर्य को (वदेम) कहें ॥९॥

भावार्थः—हे विद्वानों जो धर्मात्मा विदुषी वा पण्डितानी स्त्रियां हों उन से सब कन्याओं को सुन्दर शिञ्चा दिलाओ जिस से कार्य विनाश न हो ॥९॥

इस सूक्त में विद्वान् ईश्वर और विदुषियों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ संगति समझनी चाहिये ॥

यह सत्रहवां सूक्त और वींशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

प्रातरिति नवर्चस्थाष्टादशसूक्तस्य गृत्समदक्वपिः । इन्द्रो देवता ।

१ पांक्तिः । ४ । ८ भुरिक् पङ्क्तिः । ५ । ६ स्वराट्
पङ्क्तिः । ७ निचृत् पङ्क्तिश्छन्दः ।
पञ्चमः स्वरः । २ । ३ । ९ त्रिष्टुप्
छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथयानविषयमाह ॥

• अब नव ऋचा वाले अठारहवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मंत्र में यान विषय को कहते हैं ॥

प्राता रथो नवो योजि सस्निश्चतुर्युगस्त्रिकशः
सुत्तरश्मिः । दशारित्रो मनुष्यः स्वर्षाः स इष्टि-
भिर्मतिभि रंह्यो भूत् ॥ १ ॥

प्रातरिति । रथः । नवः । योजि । सस्निः । चतुःऽयुगः ।
त्रिकशः । सप्तऽरश्मिः । दशऽअरित्रः । मनुष्यः । स्वःऽसा ।
सः । इष्टिभिः । मतिभिः । रंह्यः । भूत् ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्रातः) प्रभाते (रथः) गमनसाधनं यानम् (नवः)
नवीनः (योजि) अयोजि (सस्निः) शेते यस्मिन् सः (चतुर्युगः)
यश्चतुर्षु युज्यते सः (त्रिकशः) त्रिधा कशा गमनानि गमनसाध-
नानि वा यस्मिन् (सप्तरश्मिः) सप्तविधा रश्मयः किरणा यस्य
सः (दशारित्रः) दश अरित्राणि स्तम्भनसाधनानि यस्मिन् सः
(मनुष्यः) मननशीलः (स्वर्षाः) स्वः सुखं सुनोति येन सः
(इष्टिभिः) सङ्गताभिः (मतिभिः) प्रज्ञाभिः (रंह्यः) गमयितुं
योग्यः (भूत्) भवति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् शिल्पिभिर्यो दशारित्रः सस्निश्चतुर्युगस्त्रि-
कशः सप्तरश्मिर्नवो रथस्स्वर्षा मनुष्यश्च प्रातर्योजि स इष्टिभिर्मतिभी
रंह्यो भूत् ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ईदृग्यानेन यातुमायातुमिच्छेयुस्तेऽव्याह-
तगतयः स्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् शिल्पियों से जो (दशारित्रः) दश अरित्रों वाला
अर्थात् जिस में दश रुकावट के साधन हैं (सस्निः) और जिस में सोते हैं
(चतुर्युगः) जो चार स्थानों में जोड़ा जाता (त्रिकशः) तीन प्रकार के गमन वा
गमन साधन जिसमें विद्यमान (सप्तरश्मिः) जिस की सात प्रकार की किरणों
(नवः) ऐसा नवीन (रथः) रथ और (स्वर्षाः) जिस से सुख उत्पन्न हो

ऐसा और (मनुष्यः) विचारशील मनुष्य (प्रातः) प्रधान समय में (योजि)
युक्त किया जाता (सः) वह (इच्छिभिः) संगत हुई और प्राप्त हुई (मणिभिः)
प्रज्ञाओं से (रंभः) चलाने योग्य (भूत्) होता है ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ऐसे यान से जाने आने को चाहे वे निर्विक्र गति
वाले हों ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सास्मा अरं प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं मनुषः
स होता । अन्यस्या गर्भमन्य ऊं जनन्त सो
अन्येभिः सचते जेन्यो वृषा ॥ २ ॥

सः । अस्मै । अरम् । प्रथमम् । सः । द्वितीयम् । उतो
इति । तृतीयम् । मनुषः । सः । होता । अन्यस्याः । गर्भम् ।
अन्ये । ऊं इति । जनन्त । सः । अन्येभिः । सचते । जेन्यः ।
वृषा ॥ २ ॥

पदार्थः—(सः) रथः (अस्मै) स्वामिने (अरम्) पर्य्या-
प्तम् (प्रथमम्) आदिमं पृथिव्यां गमनम् (सः) (द्वितीयम्)
जलेगमनम् (उतो) अपि (तृतीयम्) अन्तरिक्षे गमनम् (मनुषः)
मनुष्यजातस्य पदार्थसमूहस्य (सः) (होता) सुखप्रदाता (अ-
न्यस्याः) गतेः (गर्भम्) ग्रहणम् (अन्ये) अपरे विद्वांसः (ऊं)
वितर्के (सः) (जनन्त) (अन्येभिः) विद्भिस्सह (सचते)
समवैति (जेन्यः) जापयितुं शीलः (वृषा) बलिष्ठः ॥ २ ॥

श्रन्वयः—हे मनुष्य सोऽस्मै प्रथमं स द्वितीयमुतो तृतीयं सचते स मनुषो होता स जेन्यो वृषा सन्न्यस्या गर्भमरं सचते तमू अन्ये-भिरन्ये जनन्त ॥ २ ॥

भावार्थः—विद्वांसो यदि विद्युदादिरूपमग्निं यानेषु संप्रयुञ्जते तर्ह्ययं सर्वाणि यानानि सर्वागतीर्गमयति विजयहेतुश्च भवति ॥२॥

पदार्थः—हे मनुष्य (सः) वह रथ यान गमन साधन (अस्मै) इस स्वामी के लिये कि जो बनाने वाला है (प्रथमम्) पहिले अर्थात् पृथिवी में गमन (सः) वह (द्वितीयम्) दूसरे जल में गमन (उतो) और (तृतीयम्) तीसरे अन्तरिक्ष में गमन को सम्बद्ध करता मिलाता है तथा (सः) वह (मनुषः) मनुष्यों से उत्पन्न हुए सर्व पदार्थ का (होता) सुख देने वाला (सः) वह (जेन्यः) विजय कराने वाला और (वृषा) अत्यन्त बलयुक्त होता हुआ (अन्यस्याः) दूसरी गति का (गर्भम्) ग्रहण (अरम्) पूर्ण (सचने) सम्बद्ध करता है (ऊं) उसी को (अन्येभिः) और विद्वानों के साथ (अन्ये) और विद्वान् (जनन्त) उत्पन्न करें ॥ २ ॥

भावार्थः—विद्वान् जन यदि विजुली रूप अग्नि को रथों में अग्ने प्रकार युक्त करें तो यह समस्त यानों को सब गतियां चलाता और विजय का हेतु होता है ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हरी नु कं रथ इन्द्रस्य योजमायै सूक्तेन व-
चसा नवेन । मो षु त्वामत्रं बहवो हि विप्रा नि
रीरमन्यजमानासो अन्ये ॥ ३ ॥

हरी इति । नु । कम् । रथे । इन्द्रस्य । योजम् । आऽ-
 यै । सुऽसूक्तेन । वचसा । नवेन । मो इति । सु । त्वाम् ।
 अत्र । बहवः । हि । विप्राः । नि । रीरमन् । यजमानासः ।
 अन्ये ॥ ३ ॥

पदार्थः—(हरी) धारणाकर्षणवेगादिगुणौ वाय्वग्नी (नु)
 सद्यः (कम्) सुखम् (रथे) याने (इन्द्रस्य) विद्युतः (योजम्)
 युनजिम (आयै) एतुं गन्तुम् (सूक्तेन) सुष्ठु प्रतिपादितेन
 (वचसा) भाषणेन (नवेन) नूतनेन (मो) (सु) (त्वाम्)
 (अत्र) (बहवः) (हि) (विप्राः) मेधाविनः (नि) नित-
 राम् (रीरमन्) रमयन्ति (यजमानासः) सम्यग् ज्ञातारः
 (अन्ये) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विहन् य इन्द्रस्य रथे हरीनु कं साम्भुवन्ति यान-
 हमत्र सूक्तेन वचसा नवेनायै योजमत्र बहवो विप्रास्त्वां हि सुनि-
 रीरमन् । अन्ये यजमानासश्चात्र विपरीता मो रीरमन् ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये विद्युद्रथं न साम्भुवन्ति ते सर्वत्र रन्तुं रमयितुं च
 न शक्नुवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विहान् जो (इन्द्रस्य) विजुली रूप अग्नि सम्बन्धी (रथे)
 यान में (हरी) धारण आकर्षण और वेग आदि गुणोंवाले वायु और अग्नि
 (नु) अग्नि (कम्) सुख को सिद्ध करते हैं वा जिन की मैं (अत्र) इस में
 (सूक्तेन) सुन्दर प्रतिपादन किये (वचसा) भाषण से (नवेन) नवीन
 प्रबन्ध से (आयै) गमन करने को (योजम्) युक्त करता हूँ इस रथ में
 (बहवः) बहुत (विप्राः) मेधावी जन (त्वाम्) आप को (हि) ही

(सु, नि, रीरमन्) अच्छे प्रकार रमा रहे हैं (अन्ये) और (यजमानासः) सम्यग्
ज्ञाता भी अर्थात् उन मेधाविर्यो से दूसरे विज्ञानवान् उन भी इस उक्त रथ में
विपरीत हैं वे (मो) नहीं रमाते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो विजुली रथ को नहीं सिद्ध करते हैं वे सर्वत्र आप न रम
सकते हैं और न दूसरों को रमा सकते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ द्वाभ्यां हरिभ्यामिन्द्र याह्या चतुर्भिरा
षड्भिर्हूयमानः । आष्टाभिर्दशभिः सोमपेयमयं
सुतः सुमख मा मृधस्कः ॥ ४ ॥

आ । द्वाभ्याम् । हरिभ्याम् । इन्द्र । याहि । आ ।
चतुःभिः । आ । षट्भिः । हूयमानः । आ । अष्टाभिः ।
दशभिः । सोमपेयम् । अयम् । सुतः । सुमख । मा ।
मृधः । करितिकः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (द्वाभ्याम्) (हरिभ्याम्) हर-
णशीलाभ्यां पदार्थाभ्याम् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (याहि) गच्छ
(आ) समन्तात् (चतुर्भिः) (आ) (षड्भिः) (हूयमानः)
(आ) (अष्टाभिः) (दशभिः) (सोमपेयम्) सोमानां पदा-
र्थानां पातुं योग्यम् (अयम्) (सुतः) निष्पन्नः (सुमख)
शोभना मखा यज्ञा यस्य तत्सम्बुद्धौ (मा) निषेधे (मृधः)
अभिकाक्षितान् सङ्ग्रामान् (कः) कुर्ष्याः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र हूयमानस्त्वं द्वाभ्यां हरिभ्यां युक्तेन यानेना याहि चतुर्भिर्युक्तेनायाहि । षड्भिर्युक्तेना याहि । अष्टाभिर्दशभिश्च युक्तेन योऽयं सुतः सोमस्तं सोमपेयमायाहि । हे सुमत् त्वं सज्जनैस्सह मृधो मा कः ॥ ४ ॥

भावार्थः—येऽनेकैर्बन्धादिभिः पदार्थैर्जनितैर्यन्त्रैश्चालितेषु यानेषु स्थित्वा गच्छन्त्यागच्छन्ति ते स्तुत्या जायन्ते ये धार्मिकैः सह विरोधं न कुर्वन्ति ते विजयिनो भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (हूयमानः) हुलाये हुए आप (द्वाभ्याम्) दो (हरिभ्याम्) हरणशील पदार्थों के साथ यान से (आ, याहि) आये (चतुर्भिः) चार हरणशील पदार्थों से युक्त यान से आओ छः पदार्थों से युक्त यान से आओ (अष्टाभिः) आठ वा (दशभिः) दश पदार्थों से युक्त यान से आओ जो (अयम्) यह (सुतः) उत्पन्न किया हुआ पदार्थों का पीने योग्य रस है उस (सोमपेयम्) पदार्थों के रस के पीने के लिये आओ । हे (सुमत्) सुन्दर यज्ञों वाले आप सज्जनों के साथ (मृधः) अभीष्ट संग्रामों को (मा, कः) मत करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो अनेक अग्नि आदि पदार्थों से उत्पन्न किये हुए यंत्रों से चलाये हुए यानों में स्थित होकर जाते आते हैं वे स्तुति के साथ प्रकट होते हैं । जो धार्मिकों के साथ विरोध नहीं करते वे विजयी होते हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ विशत्या त्रिंशतां याह्वर्वाडा चत्वारिंशता
हरिभिर्युजानः । आ पञ्चाशतां सुरथेभिरिन्द्रा
षष्ठ्या सप्तत्या सोमपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

आ । विंशत्या । त्रिंशता । याहि । अर्वाङ् । आ । चत्वारिंशता । हरिभिः । युजानः । आ । पञ्चाशता । सुरथेभिः । इन्द्र । आ । षष्ठ्या । सप्तत्या । सोमपेयम् ॥ ५ ॥ २१ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (विंशत्या) एतत्संख्यया संख्यतैः (त्रिंशता) (याहि) (अर्वाङ्) योऽधोऽत्रचति सः (आ) (चत्वारिंशता) (हरिभिः) हरणशीलैः पदार्थैः (युजानः) युक्तः सन् (आ) (पञ्चाशता) (सुरथेभिः) शोभनैर्यानैः (इन्द्र) असंख्यैश्वर्यप्रद (आ) (षष्ठ्या) (सप्तत्या) (सोमपेयम्) सोमेष्वोषधीषु यः पेयो रसस्तम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र युजानस्त्वं विंशत्या त्रिंशता च हरिभिश्चालितेन यानेनार्वाङ् सोमपेयमायाहि चत्वारिंशता युक्तेन चायाहि । पञ्चाशता हरिभिर्युक्तैः सुरथेभिः षष्ठ्या सप्तत्या च हरिभिर्युक्तैः सुरथेभिरायाहि ॥ ५ ॥

भावार्थः—यथा विंशतिस्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिः सप्ततिश्च बलिष्ठा अश्वा युगपद्युक्त्वा यानं सद्यो गमयन्ति ततोऽप्यधिकवेगेन वह्न्यादयो गमयन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) असंख्य ऐश्वर्य देने वाले (युजानः) युक्त होते हुए आप (विंशत्या) बीस (त्रिंशता) और तीस (हरिभिः) हरने वाले पदार्थों से चलाये हुए यान से (अर्वाङ्) जो नीचे को जाता उस (सोमपेयम्) सोमादि औषधियों में पीने योग्य रस को (आ, याहि) प्राप्त होओ । आओ (चत्वारिंशता) चालीस पदार्थों से युक्त रथ से (आ) आओ

(पञ्चाशता) पचाश हरणशील पदार्थों से युक्त (सुर्येभिः) सुन्दर रथों से (आ) आओ (षष्ठ्या) साठ वा (सप्तत्या) सत्तर हरणशील पदार्थों से युक्त सुन्दर रथों से आओ ॥ ५ ॥

भावार्थः—जैसे बीश तीश चालीश पचाश साठ सत्तर बलवान् घोड़े एक साथ जोड़ कर यान को शीघ्र चलाने हैं उस से अधिक वेग से अग्नि आदि पदार्थ यान को ले जाते हैं ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आशीत्या नवत्या याह्यर्वाङ्गा शतेन हरिभि-
रुह्यमानः । अयं हि ते शुनहोत्रेषु सोम इन्द्रं
त्वाया परिषिक्तो मदाय ॥ ६ ॥

आ । आशीत्या । नवत्या । याहि । अर्वाङ् । आ । श-
तेन । हरिऽभिः । उह्यमानः । अयम् । हि । ते । शुनऽ-
होत्रेषु । सोमः । इन्द्रं । त्वाऽया । परिऽसिक्तः । मदाय ॥ ६ ॥

पदार्थः—(आ) (आशीत्या) (नवत्या) (याहि) (अर्वाङ्)
(आ) (शतेन) (हरिभिः) (उह्यमानः) गम्यमानः (अयम्)
(हि) (ते) तव (शुनहोत्रेषु) शुनं सुखं जुह्वति ददति तेषु
शुनमिति सुखनाम निघं ३ । ६ (सोमः) ओषधिगणः (इन्द्रं)
दुःखविदारक (त्वाया) त्वत् कामनया (परिषिक्तः) परितः
सर्वतोऽन्यैरुत्तमैर्द्रव्यैः सिक्तः (मदाय) आनन्दाय ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ते तव त्वाया योऽयं शुनहोत्रेषु मदाय सोमः
परिसिक्तो ऽस्ति तं हि त्वमर्वाङ् सन्नशीत्या नवत्या हरिभिर्युक्तेन
यानेनोह्यमानो याहि शतेन मदाय चायाहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—य आंषधीसेवनसुपथ्याभ्यां रोगराहित्येनानन्दिताः
सन्तः शतविधानि यानानि यन्त्राणि च निर्मिमते त आंध ऊर्ध्वं गन्तुं
शक्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) दुःख विदीर्ण करने वाले (ते) आप के (त्वाया)
आप की कामना से जो (अयम्) यह (शुनद्भोजेषु) सुख देने वाले कलाघरों
में (परिषिक्तः) सब ओर से उत्तम पदार्थों से सींचा हुआ है (हि) उसी
को आप (अर्वाङ्) नीचे ज्ञाते हुए (अशीत्या) अस्ती (नवत्या) नष्ट
(हरिभिः) हृण्णशील पदार्थों से युक्त यान से (उद्यमानः) चलाये जाते
हुए (आ) आओ (शनेन) सौ पदार्थों से युक्त रथ से (मदाय) आनन्द
के लिये (आ, याहि) आओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो ओषधियों के सेवन और सुन्दर पथ्य से नीरोगता से
आनन्दित होने हुए सौ प्रकार के यानों और यन्त्रों को बनाते हैं वे नीचे
उपर जा सकते हैं ॥ ६ ॥

अथ पदार्थविषयमाह ॥

अब पदार्थों के वि० ॥

मम ब्रह्मैन्द्र याह्यच्छा विश्वा हरीं धुरि धिष्व
रथस्य । पुरुत्रा हि विहव्यो बभूथास्मिञ्छूरु सर्वने
मादयस्व ॥ ७ ॥

मम । ब्रह्म । इन्द्र । याहि । अच्छ । विश्वा । हरी इति ।
धुरि । धिष्व । रथस्य । पुरुऽत्रा । हि । विऽहव्यः । बभूथ ।
अस्मिन् । शूरु । सर्वने । मादयस्व ॥ ७ ॥

पदार्थः—(मम) (ब्रह्म) धनम् (इन्द्र) धनमिच्छुक (याहि) प्राप्नुहि (अच्छ) सम्यग् गत्या । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (विश्वा) सर्वाणि (हरी) धारणाकर्षणौ (धुरि) धारकेऽवयवे (धिष्व) । ह्यचोतस्तिष्ठ इति दीर्घः (रथस्य) यानसमूहस्य (पुरुत्रा) पुरुषिण बहूनि (हि) खलु (विहव्यः) विहोतुमर्हः (बभूथ) भव (अस्मिन्) (शूर) निर्भय (सवने) ऐश्वर्ये (मादयस्व) आनन्दयस्व ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र त्वं मम ब्रह्म याहि यो रथस्य धुरि हरीस्तस्ताभ्यां यानं धिष्व तेन पुरुत्रा विश्वा धनान्धच्छायाहि हे शूर अस्मिन् सवने विहव्यस्त्वं बभूथ अस्मान् हि मादयस्व ॥ ७ ॥

भावार्थः—सर्वैः सज्जनैः सर्वान् प्रत्येवं वाच्यं येऽस्माकं पदार्थास्सन्ति ते युष्मत्सुखाय सन्तु यथा यूयमस्मानानन्दयध्वं तथा वयं युष्मानानन्दयेम ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) धन की इच्छा करने वाले आप (मम) मेरे (ब्रह्म) धन को (याहि) प्राप्त होओ जो (रथस्य) यानसमूह के (धुरि) धारण करने वाले अङ्ग में अर्थात् धुरी में (हरी) धारण और आकर्षण खींचने का गुण जिन में है उन दोनों से यान रथादि को (धिष्व) धारण करो उस से (पुरुत्रा) बहुत (विश्वा) समस्त धनों को (अच्छ, याहि) उत्तम गति से आओ । हे (शूर) निर्भय (अस्मिन्) इस (सवने) ऐश्वर्य के निमित्त (विहव्यः) विविध प्रकार ग्रहण करने योग्य आप (बभूथ) होओ हम लोगों को (हि) ही (मादयस्व) आनन्दित कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—सब सज्जनों को सब के प्रति ऐसा कहना चाहिये कि जो हमारे पदार्थ हैं वे आप के सुख के लिये हों जैसे तुम लोग हम लोगों को आनन्दित करो वैसे हम लोग तुम को आनन्दित करें ॥ ७ ॥

अथ ईश्वरविद्विषयमाह ॥

अथ ईश्वर और विद्वानों के वि० ॥

न म इन्द्रेण सख्यं वि योषत् अस्मभ्यमस्य द-
क्षिणा दुहीत । उप ज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ प्राये-
प्राये जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

न । मे । इन्द्रेण । सख्यम् । वि । योषत् । अस्मभ्यम् ।
अस्य । दक्षिणा । दुहीत । उप । ज्येष्ठे । वरूथे । गभस्तौ ।
प्रायेऽप्राये । जिगीवांसः । स्याम ॥ ८ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (मे) मम (इन्द्रेण) परमेश्वरेणा-
तेन विदुषा वा (सख्यम्) मित्रस्य भावः (वि) (योषत्)
विनश्येत् (अस्मभ्यम्) (अस्य) (दक्षिणा) विद्यासुशिक्षा
दानम् (दुहीत) परिपूर्णा स्यात् (उप) (ज्येष्ठे) प्रशस्ये
(वरूथे) अत्युत्तमे (गभस्तौ) विज्ञानप्रकाशे (प्रायेप्राये) कम-
नीये कमनीये (जिगीवांसः) जेतुं शीलाः (स्याम) भवेम ॥८॥

अन्वयः—यस्यास्य दक्षिणाऽस्मभ्यं ज्येष्ठे वरूथे गभस्तौ प्राये-
प्राये उपदुहीत तेनेन्द्रेण मम सख्यं यथा न वियोपत्तथा भवतु येन
वयं जिगीवांसः स्याम ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये सत्यप्रेम्णा जगदीश्वरमाप्तान् विदुषो वा प्राप्तुं
सोवितुञ्च कामयन्ते तद्दिरोधं नेच्छन्ति ते विद्वांसो भूत्वा ज्येष्ठा
जायन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—जिस (अस्य) इस (दक्षिणा) विद्या और सुन्दर शिक्षा का दान (अस्मभ्यम्) हम लोगों के लिये (ज्येष्ठे) प्रशंसा योग्य (वरुथे) अतीव उत्तम (गमस्तौ) विज्ञान प्रकाश में (प्रायेप्राये) और मनोहर २ परमेश्वर वा आप्त विद्वान् में (उप, दुहीत) परिपूर्ण होती हो उस (इन्द्रेण) उक्त परमेश्वर वा आप्त विद्वान् से मेरी (सख्यम्) मित्रता जैसे (न, वियोषत्) न विनष्ट हो वैसे हो जिस से हम लोग (त्रिगीवांसः) विजयशील (स्याम) हों ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो सत्य प्रेम से जगदीश्वर वा आप्त विद्वानों को प्राप्त होने और सेवन करने की कामना करते हैं और उस के विरोध की इच्छा नहीं चाहते हैं वे विद्वान् होकर ज्येष्ठ होते हैं अर्थात् अति प्रशंसित होते हैं ॥ ८ ॥

ऋथेश्वरोपदेशकगुणानाह ॥

अब ईश्वर और उपदेशकों के गुणों को कहते हैं ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्ते दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मघोनी । शिक्षा स्तोतृभ्यो माति धग्भगो नो
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥ २२ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्ते । दुहीयत् । इन्द्र ।
दक्षिणा । मघोनी । शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा । अति । धक् ।
भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ९ ॥ २२ ॥

पदार्थः—(नूनम्) (सा) धारणा (ते) तव (प्रति)
(वरम्) (जरित्ते) (दुहीयत्) (इन्द्र) (दक्षिणा) (मघोनी)
(शिक्षा) (स्तोतृभ्यः) अध्यापकेभ्यः (मा) (अति) धक्
(भगः) ऐश्वर्यम् (नः) अस्मान् (बृहत्) (वदेम) (विदथे)
विद्याप्रचारे (सुवीराः) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र जगदीश्वर सत्योपदेशक वा ते तव सा जरित्रे वरं दक्षिणा मघोनी स्तोतृभ्यः प्रतिदुहीयत् । त्वमस्मान्नूनं शिक्ष नो भगो मातिधम्यतः सुवीरा वयं विदथे बृहद्देम ॥ ९ ॥

भावार्थः—या भगवत आप्तानां विदुषां शिक्षा मनुष्यान् प्राप्नोति सा शोकसागरात् पृथक् करोति महदैश्वर्यमपि नाभिमानयतीति ॥ ९ ॥

अत्र यानपदार्थेश्वरविद्दुपदेशकबोधवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्यष्टादशं सूक्तं द्वाविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) जगदीश्वर वा सत्योपदेशक (ते) आप की (सा) वह धारणा (जरित्रे) स्तुति प्रशंसा करने वाले के लिये और (दक्षिणा) विद्या सुशिक्षा रूपी दक्षिणा (मघोनी) जो कि बहुत ऐश्वर्य युक्त है वह (स्तोतृभ्यः) अध्यापकों के लिये (प्रति, दुहीयत्) प्रत्येक विषय को परिपूर्ण करती है आप हम लोगों को (नूनम्) निश्चय से (शिक्ष) शिक्षा देओ हम लोगों के लिये (भगः) ऐश्वर्य को (माति, धक्) मन नष्ट करो जिस से (सुवीराः) श्रेष्ठ वीरो वाले हम लोग (विदथे) विद्याप्रचार में (बृहन्) बहुत कुछ (वदेम) कहें ॥ ९ ॥

भावार्थः—जो ईश्वर और आप्त विद्वानों की शिक्षा मनुष्यों को प्राप्त होती है वह शोकरूपी समुद्र से अलग करती है और बहुत ऐश्वर्य का भी अभिमान नहीं कराती है ॥ ९ ॥

यहां यान, पदार्थ, ईश्वर, विद्वान् वा उपदेशकों के बोध का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

पह अठारहवां सूक्त और द्वाविंशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अपायीत्येकोनविंशतितमस्य नवर्चस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः ।
 इन्द्रो देवता १ । २ । ६ । ८ विराट् त्रिष्टुप् । ९ ।
 त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । ३ पङ्क्तिः । ४
 ७ । भुरिक् पङ्क्तिः । ५ निचृत् पङ्क्ति-
 छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ त्रिद्विषयमाह ॥

अब नव ऋचा वाले उन्नीशवें सूक्त का आरम्भ है उस के
 प्रथम मन्त्र में विद्वानों के विषय का वर्णन करने हैं ॥

अपाय्यस्यान्धसो मदाय मनीषिणः सुवानस्य
 प्रयसः । यस्मिन्निन्द्रः प्रदिवि वावृधान ओको
 दधे ब्रह्मण्यन्तश्च नरः ॥ १ ॥

अपायि । अस्य । अन्धसः । मदाय । मनीषिणः । सुवा
 नस्य । प्रयसः । यस्मिन् । इन्द्रः । प्रदिवि । ववृधानः ।
 ओकः । दधे । ब्रह्मण्यन्तः । च । नरः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अपायि) (अस्य) (अन्धसः) अज्ञस्य (मदाय)
 आनन्दाय (मनीषिणः) जितमनस्काः (सुवानस्य) उत्पद्यमा-
 नस्य (प्रयसः) कमनीयस्य (यस्मिन्) (इन्द्रः) सूर्यः (प्रदिवि)
 प्रकृष्टप्रकाशो (वावृधानः) वर्द्धमानः (ओकः) स्थानम् (दधे)
 दधाति (ब्रह्मण्यन्तः) ब्रह्म महद्दत्तं कामयमानाः (च) (नरः)
 नेतारः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनीषिणो ब्रह्मण्यन्तो नराश्च यस्मिन् प्रदिवि
 वावृधान इन्द्र ओको दधे तव सुवानस्य प्रयसोऽस्याऽन्धसो मदा
 य युष्माभिरपायि तद्वयमपि गृह्णीयाम ॥ १ ॥

भावार्थः—विद्वांसो यस्मिन् वर्द्धमाना विद्यां दधति तत्र वयमपि स्थित्वैतद्विज्ञानं स्वीकुर्याम ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (मनीषिणः) मनीषी मन जीते हुए (ब्रह्मण्यन्तः) बहुत धन की कामना करने वाले (नरः, च) और नायक अग्रगन्ता मनुष्यो (यस्मिन्) जिस (प्रदिवि) प्रकृष्ट प्रकाश में (वावृधानः) बड़ा हुआ (इन्द्रः) सूर्य (ओकः) स्थान को (वधे) धारण करता है उस में (सुवानस्य) उत्पद्यमान (प्रयसः) मनोहर (अस्य) इस (अन्धसः) अन्ध को (मदाय) आनन्द के लिये तुम लोगों ने (अपायि) पान किया उस सब को हम लोग भी ग्रहण करें ॥ १ ॥

भावार्थः—विद्वान् जन जिस में बड़े हुए विद्या को धारण करते हैं उस में हम लोग भी बैठे इस विज्ञान को स्वीकार करें ॥ १ ॥

अथ सूर्यविषयमाह ॥

अब सूर्य वि० ॥

अस्य मन्दानो मध्वो वज्रहस्तोऽहिमिन्द्रोऽश्रणो-
वृतं वि वृश्चत् । प्र यद्यो न स्वसराण्यच्छा-
प्रयांसि च नदीनाञ्च चक्रमन्त ॥ २ ॥

अस्य । मन्दानः । मध्वः । वज्रहस्तः । अहिम् । इन्द्रः ।
अश्रणोऽवृतम् । वि । वृश्चत् । प्र । यत् । वयः । न । स्वस-
राणि । अच्छ । प्रयांसि । च । नदीनाम् । चक्रमन्त ॥ २ ॥

पदार्थः—(अस्य) (मन्दानः) प्राप्तः (मध्वः) विज्ञेयस्य (वज्रहस्तः) किरणपाणिः (अहिम्) मेघम् (इन्द्रः) सूर्यः (अश्रणोऽवृतम्) अश्रणांसि वर्तन्ते यस्मिँस्तम् (वि) (वृश्चत्) वृश्चति (प्र) (यत्) यस्मात् (वयः) पक्षिणः (न) इव

(स्वसराणि) दिनानि (अच्छ) सम्यक् । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (प्रयांसि) कमनीयानि श्रोतांसि (च) (नदीनाम्) सरिताम् (चक्रमन्त) रमन्ते ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यस्माद्द्वयो न स्वसराणि नदीनां प्रयांसि चाऽऽच्छा प्रचक्रमन्त यो वज्रहस्तोऽस्य मध्वो जगतो मध्ये मन्दान इन्द्रोऽणोवृतमहिं विवृश्वत् तं यथावद्विजानीत ॥ २ ॥

भावार्थः—यथा पक्षिणो गच्छन्त्यागच्छन्ति तथैवाहोरात्रा वर्तन्ते यथा सूर्यो ऽस्य जगत आनन्दयितास्ति तथा सज्जनैर्वर्तिततव्यम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यत्) जिस से (वयः) पक्षियों के (न) समान (स्वसराणि) दिनों की (नदीनाम् प्रयांसि, च) और नदियों के मनोहर श्रोतों को (अच्छ) अच्छे प्रकार (प्रचक्रमन्त) रमते हैं जो (वज्रहस्त) किरण रूपी हाथों वाला (अम्य) हम (मध्वः) विशेष कर जानने योग्य जगत् के बीच (मन्दानः) प्राप्त हुआ (इन्द्रः) सूर्य (अणोवृतम्) जिस में जल विद्यमान है उस (अहिम्) मेघ की (वि, वृश्वत्) विभिन्न करता है उसको यथावत् जानो ॥ २ ॥

भावार्थः—जैसे पक्षी जाने आते हैं वैसे रात्रि दिन वर्तमान हैं जैसे सूर्य इस जगत् का आनन्द देने वाला है वैसे सज्जनों को वर्तना चाहिये ॥ २ ॥

पुनः सूर्यविषयमाह ॥

फिर सूर्य वि० ॥

स माहिन् इन्द्रो अणो अपां प्रैरयद्विहाच्छा
समुद्रम् । अजनयत्सूर्यं विदद्वा अकुनाह्नां वयु-
नानि साधत् ॥ ३ ॥

सः । माहिनः । इन्द्रः । अर्णः । अपाम् । प्र । ऐरयत् ।
अहिहा । अच्छ । समुद्रम् । अजनयत् । सूर्यम् । विदत् ।
गाः । अक्तुना । अह्नाम् । वयुनानि । साधत् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) (माहिनः) (महान्) (इन्द्रः) विद्युत्
(अर्णः) जलम् (अपाम्) अन्तरिक्षस्य मध्ये (प्र) (ऐरयत्)
(अहिहा) मेघस्य हन्ता (अच्छ) यथाक्रमम् । अत्र निपा-
तस्य चेति दीर्घः (समुद्रम्) सागरम् (अजनयत्) जनयति
(सूर्यम्) सवितृमण्डलम् (विदत्) प्राप्नोति (गाः) पृथिवीः
(अक्तुना) रात्र्या (अह्नाम्) दिनानाम् (वयुनानि) प्रज्ञा-
नानि (साधत्) साधुयात् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा स माहिनाऽहिहेन्द्रोऽपामर्णोऽच्छ
प्रेरयत् । समुद्रं सूर्यमजनयदक्तुनाऽह्नां गा विदद्वयुनानि साधत्तथा
यूयमप्याचरत ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्युद्देगाऽऽकर्षणयुक्ताः शत्रुहन्तारो विद्या-
दिशुभगुणप्रचारका अन्यायाऽन्धकारनाशका जगतः सुखं साधु-
वन्ति ते सर्वत्र पूज्यन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सः) वह (माहिनः) बड़ा (अहिहा) मेघ
का हनने वाला (इन्द्रः) विजुली रूप अग्नि (अपाम्) अन्तरिक्ष के बीच (अर्णः)
जल को (अच्छ) (प्रेरयत्) यथा क्रम से प्रेरणा देना है (समुद्रम्) समुद्र को
और (सूर्यम्) सूर्यमण्डल को (अजनयत्) उत्पन्न करता है (अक्तुना)
रात्रि के साथ (अह्नाम्) दिनों के सम्बन्ध करने वाली (गाः) पृथिवियों
को (विदत्) प्राप्त होता और (वयुनानि) उत्तम ज्ञानों को (साधत्)
सिद्ध करना वैसे तुम लोग भी आचरण करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विजुली के समान वेग और आकर्षणयुक्त शत्रुओं के हनने और विद्यादि शुभगुणों को प्रचार करने वाले हैं अन्याय और अन्धकार का विनाश करने वाले संसार का सुख सिद्ध करते हैं वे सर्वत्र पूज्य होते हैं ॥३॥

अथ दातृविषयमाह ॥

अथ दाता के वि० ॥

सो अप्रतीनि मनवे पुरूणीन्द्रो दाशदाशुषे
हन्ति वृत्रम् । सद्यो यो नृभ्यो अतसाय्यो भूत्प-
स्पृधानेभ्यः सूर्यस्य सातौ ॥ ४ ॥

सः । अप्रतीनि । मनवे । पुरूणि । इन्द्रः । दाशत् ।
दाशुषे । हन्ति । वृत्रम् । सद्यः । यः । नृभ्यः । अतसाय्यः ।
भूत् । पस्पृधानेभ्यः । सूर्यस्य । सातौ ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सः) (अप्रतीनि) अविद्यमाना प्रतीतिः परि-
माणं येषान्तानि (मनवे) मननशीलाय मनुष्याय (पुरूणि)
बहूनि (इन्द्रः) सूर्यइव दाता (दाशत्) दद्यात् (दाशुषे) दात्रे
(हन्ति) (वृत्रम्) मेघम् (सद्यः) (यः) (नृभ्यः) मनुष्ये-
भ्यः (अतसाय्यः) परोपकारे निरन्तरं वर्तमानः (भूत्) भवति ।
अत्ताडभावः (पस्पृधानेभ्यः) स्पर्द्धमानेभ्य ईप्स्यमानेभ्यो वा (सू-
र्यस्य) (सातौ) संविभागे ॥ ४ ॥

अन्वयः—य इन्द्रो यथा सूर्यो वृत्रं हन्ति तथा शत्रून् हनन्
दाशुषे मनवेऽप्रतीनि पुरूणि धनानि दाशत्सूर्यस्य सातावतसाय्यः
सन् पस्पृधानेभ्यो नृभ्यः सद्यः आनन्दयिता भूत् स सर्वतः सत्कारं
प्राप्नुयात् ॥ ४ ॥

भावार्थः—येऽपरिमितं धनं संचिन्वन्ति जगदुपकारकेभ्यस्सुपा-
त्रेभ्यः प्रयच्छन्ति ते सततमस्पर्द्धनीया भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यः) जो (इन्द्रः) सूर्य के समान देने वाला जन जैसे सूर्य
(वृत्रम्) मेघ को (हन्ति) हनता है वैसे शत्रुओं को मारता हुआ (दाशुषे)
दूसरे देने वाले (मनवे) विचारशील मनुष्य के लिये (अप्रतीनि) जिन की
प्रतीति नहीं है उन (पुरुषि) बहुत से धनों को (दाशन्) देवों वा (सूर्यस्य)
सूर्य की (सातौ) साति में अर्थात् सूर्यमण्डलरुत विभाग में (अतसाप्यः)
परीपकार में निरन्तर वर्त्तमान होता हुआ (पस्पृधानेभ्यः) स्पर्द्धा वा ईप्सा
करने वाले (नृभ्यः) मनुष्यों के लिये (सद्यः) शीघ्र आनन्द देने वाला (भूत्)
होता है (सः) वह सब स्थानों से सत्कार पाता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो अपरिमित धन को इकट्ठा करते
और जगत् के उपकारी सुपात्रों के लिये देने हैं वे निरन्तर ईर्ष्या वा ईप्सा करने
योग्य नहीं हैं ॥ ४ ॥

अथ विद्युद्दिषयमाह ॥

अथ विजुली के वि० ॥

स सुन्वत इन्द्रः सूर्यमा देवो रिणञ्छत्याय
स्तवान् । आ यद्रयि गुहद्वद्यमस्मै भरदंशं नैतंशो
दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

सः । सुन्वते । इन्द्रः । सूर्यम् । आ । देवः । रिणक् ।
मत्याय । स्तवान् । आ । यत् । रयिम् । गुहत्ऽप्रवद्यम् ।
अस्मै । भरत् । अंशम् । न । एतंशः । दशस्यन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

पदार्थः—(सः) (सुन्वते) अभिषवं कुर्वते (इन्द्रः) विद्युत्
(सूर्यम्) सवितारम् (आ) (देवः) देदीप्यमानः (रिणक्)

रिणक्ति (मर्त्याय) (स्तवान्) स्तुतीः (आ) (यत्) यः
 (रयिम्) श्रियम् (गुहदवद्यम्) आच्छादितनिन्ध्यम् (अस्मै)
 (भरत्) भरति (अंशम्) प्राप्तम् (न) निषेधे (एतशः)
 प्राप्नुवन् (दशस्यन्) उपक्षयन् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्यो देव इन्द्रः सुन्वते सूर्यं मर्त्याय स्तवा-
 न्नारिणक् गुहदवद्यं रयिमस्मा आ भरत् । अंशं दशस्यचेतशो न
 भवति स युष्माभिरुपयोक्तव्यः ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये कस्याप्युन्नतेः क्षयं नेच्छन्ति सर्वस्यैश्वर्यं वर्द्धयन्ति
 ते सूर्यवदुपकारका भवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यत्) जो (देवः) देदीप्यमान (इन्द्रः) विजुली
 (सुन्वते) पदार्थों का सार निकालने वाले मनुष्य के लिये (सूर्यम्) सवितृ-
 मण्डल को और (मर्त्याय) साधारण मनुष्य के लिये (स्तवान्) स्तुतियों को
 (न, आ, रिणक्) नहीं छोड़ती और (गुहदवद्यम्) ढंके हुए निन्ध्य (रयिम्)
 धन को (अस्मै) इस मनुष्य के लिये (आ, भरत्) आभूषित करानी और
 (अंशम्) प्राप्त भाग को (दशस्यन्) नष्ट करनी हुई (एतशः) प्राप्त नहीं
 होती (सः) वह विजुली आप लोगों को उपयोग में लानी योग्य है ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य किसी की उन्नति के नाश की नहीं इच्छा करते किन्तु
 सब के ऐश्वर्य को बढ़ाने हैं वे सूर्य के समान उपकार करने वाले होते हैं ॥५॥

अथ सूर्यविषयमाह ॥

अब सूर्य वि० ॥

स रन्धयत्सदिवः सारथये शुष्णामशुषं कुर्यवं
 कुत्साय । दिवोदासाय नवतिञ्च नवेन्द्रः पुरो
 वैरच्छम्बरस्य ॥ ६ ॥

सः । रन्धयत् । सऽदिवः । सारथये । शुष्णाम् । अशुषम् ।
 कुयवम् । कुत्साय । दिवःऽदासाय । नवतिम् । च । नव ।
 इन्द्रः । पुरः । वि । ऐरत् । शम्बरस्य ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) (रन्धयत्) संराधोति (सदिवः) यावा सह
 वर्त्तमानम् (सारथये) सुशिक्षिताय यानप्रचालकाय (शुष्णाम्)
 बलम् (अशुषम्) अशुष्कमार्द्रम् (कुयवम्) कुत्सितसङ्गमम्
 (कुत्साय) निन्दिताय (दिवोदासाय) प्रकाशदात्रे (नवतिम्)
 (च) (नव) (इन्द्रः) सूर्यः (पुरः) पुराणि (वि) (ऐरत्)
 ऐरयति (शम्बरस्य) मेघस्य ॥ ६ ॥

अन्वयः—यो मनुष्यो इन्द्रः कुत्साय सारथयेऽशुषं शुष्णं कुयवं
 सदिवो रन्धयद्विवोदासाय नवनवतिं शम्बरस्य पुरो व्यैरत्ससततमुप-
 योक्तव्यः ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या दुष्टं बलं कुशिक्षां च निवर्त्य बलसुशि-
 क्षाभ्यां कुसंस्कारान्निवार्य शतसो बोधाञ्जनयन्ति ते सर्वदा पूज्या
 भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो मनुष्यों को (इन्द्रः) सूर्य (कुत्साय) निन्दित (सारथये)
 अच्छे शीले हुए या चलाने वाले के लिये (अशुषम्) गीले (शुष्णाम्) बल
 (कुयवम्) कुत्सित सङ्गम और (सदिवः) प्रकाश के सहित वर्त्तमान अर्थान्
 अन्तरिक्षस्थ पदार्थों को (रन्धयत्) अच्छे प्रकार सिद्ध करता है (दिवोदा-
 साय) प्रकाश देने वाले के लिये (नव, नवतिम्, च) निन्यानर्त्वे (शम्बरस्य)
 मेघ के (पुरः) पुरों को (व्यैरत्) प्रेरित करता है (सः) वह उपयोग में
 लाना योग्य है ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य दुष्ट बल को और कुशिक्षा को निवार के बल और उत्तम शिक्षाओं से कुसंस्कारों को निवार के सैकड़ों बोधों को उत्पन्न करते हैं वे सर्वदा पूज्य होते हैं ॥ ६ ॥

अथ विद्वद्दिषयमाह ॥

अब विद्वान् के वि० ॥

ए॒वा त इन्द्रो॒चथ॑महे॒म श्रव॑स्या न॒त्मना॑ वा॒ज-
य॑न्तः । अ॒श्याम॑ तत्सा॒प्तमा॑शु॒षाणा॑ न॒नमो॑ वध॒र-
दे॒वस्य॑ पी॒योः ॥ ७ ॥

ए॒व । ते॒ । इन्द्र॑ । उ॒चथ॑म् । अ॒हेम॑ । श्रव॑स्या । न ।
त्मना॑ । वा॒जय॑न्तः । अ॒श्याम॑ । तत् । सा॒प्तम् । आ॒शुषा॑णाः ।
न॒नमः॑ । वधः॑ । अ॒देव॑स्य । पी॒योः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(एव) निश्चये । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (ते) तव (इन्द्र) विद्वन् (उचथम्) वक्तव्यम् (अहेम) व्याप्नुयाम् (श्रवस्या) श्रोतुं योग्यानि (न) इव (त्मना) आत्मना (वाजयन्तः) ज्ञापयन्तः (अश्याम) प्राप्नुयाम् (तत्) (साप्तम्) सप्तविधम् (आशुषाणाः) सद्यः कुर्वाणाः (ननमः) नमेम (वधः) वध्यन्ते शत्रवो यस्मात्तच्छस्त्रम् (अदेवस्य) (अविदुषः) (पीयोः) पातुः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ते त्मना वाजयन्तो वयं श्रवस्यानोचथमेवाहेम आशुषाणाः सन्तो वयं तत्साप्तमश्याम अदेवस्य पीयोर्वधोऽश्याम । परमेश्वरं च ननमः ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या वक्तव्यं वदेयुः प्राप्तव्यं प्राप्नुयुर्नमस्यं नमेयु-
र्हन्तव्यं हन्युर्ज्ञातव्यं जानीयुस्त एवाप्ता जायन्ते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विद्वान् (ते) आप के (त्मना) आत्मा से (वाज-
यन्तः) ज्ञान कराते हुए हम लोग (श्रवस्या) श्रवण करने योग्य पदार्थ के
(न) समान (उच्चथम्) और कहने योग्य प्रस्ताव (एव) ही को (अहेम)
व्याप्त हों तथा (आशुषाणाः) शीघ्रता करते हुए हम लोग (तत्) उस
(साप्तम्) सात प्रकार के विषय को (अश्याम) व्याप्त हों (अदेवस्य)
अविद्वान् (पीयोः)-पालना करने वाले मूर्य को (बधः) बध करने वाले शस्त्र
को व्याप्त हों और परमेश्वर को (ननमः) नमस्कार करें ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य कहने योग्य को कहें पाने योग्य को पारें नमने
योग्य को नमें मारने योग्य को मारें और जानने योग्य को जानें वे ही आप्त
होते हैं ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ए॒वा ते॑ गृत्स॒म॒दाः शू॒र॒ मन्मा॑व॒स्यवो॑ न व॒यु-
ना॑नि तक्षुः । ब्र॒ह्म॒ण्यन्त॑ इन्द्र॒ ते नवी॑य॒ इष॒मूर्जे॑
सु॒क्षि॒तिं सु॒न्नम॑श्युः ॥ ८ ॥

ए॒व । ते॑ । गृत्स॒म॒दाः । शू॒र॒ । मन्म॑ । अ॒व॒स्यवः॑ । न ।
व॒यु॒ना॑नि । त॒क्षुः । ब्र॒ह्म॒ण्यन्तः॑ । इन्द्र॒ । ते॑ । नवी॑यः । इष॒म॒ ।
उ॒र्जे॑म् । सु॒क्षि॒तिम् । सु॒न्नम् । अ॒श्युः॑ ॥ ८ ॥

पदार्थः—(एव) अत्रापि दीर्घः (ते) तव (गृत्समदाः)
गृत्सोऽभिकाङ्क्षितां मद आनन्दो येषान्ते (शूर) (मन्म) मन्तव्यम्

(अवस्यवः) आत्मनो रक्षणमिच्छवः (न) इव (वयुनानि) प्रज्ञानानि (तक्षुः) विस्तृणीयुः (ब्रह्मण्यन्तः) ब्रह्म धनं कामयन्तः (इन्द्र) विहन् (ते) तव (नवीयः) नवीनम् (इषम्) अन्नम् (ऊर्जम्) पराक्रमम् (सुन्नितिम्) शोभनां भूमिम् (सुन्नम्) सुखम् (अशुः) प्राप्तुयुः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र ये गृत्समदा ब्रह्मण्यन्तो जनास्ते मन्मावस्यवो न वयुनानि तक्षुस्त एव ते तव नवीय इषमूर्ज सुन्नितिं सुन्नं चाशुः ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये विदुषां सुशिक्षया विज्ञानवन्तो भवेयुस्तेऽनेकविधं सुखमश्नुयुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (शूर) शूर (इन्द्र) विद्वान् जो (गृत्समदाः) अभीष्ट आनन्द वाले (ब्रह्मण्यन्तः) धन की कामना करने हुए जन (ते) आप के (मन्य) मन्तव्य को और (अवस्यवः) अपने को रक्षा चाहने हुए के (न) समान (वयुनानि) उन्नत ज्ञानों को (तक्षुः) विम्वरें वे (एव) ही (ते) आप के (नवीयः) नवीन (इषम्) अन्न और (ऊर्जम्) पराक्रम को तथा (सुन्नितिम्) सुन्दर भूमि को और (सुन्नम्) सुख को (अशुः) प्राप्त हों ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों की उन्नत शिक्षा से विज्ञानवान् हों वे अनेकविध सुख को प्राप्त हों ॥ ८ ॥

अथ दक्षिणागुणानाह ॥

अथ दक्षिणा के गुणों को कहते हैं ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मघोनी । शिक्षां स्तोत्रभ्यो मातिं धग्भर्गो नो
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥ २४ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्ने । दुहीयत् ।
इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी । शिक्षा । स्तोतृभ्यः । मा ।
अति । धक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवी-
राः ॥ ९ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(नूनम्) निश्चितम् (सा) विनयाढ्या क्रिया (ते)
(प्रति) (वरम्) (जरित्ने) दानस्तावकाय (दुहीयत्) (इन्द्र)
(दक्षिणा) (मघोनी) (शिक्षा) विद्याग्राहय (स्तोतृभ्यः)
विद्यामिच्छुभ्यः (मा) (अति) (धक्) दहेत् (भगः) प्रभा-
वम् (नः) अस्मभ्यम् (बृहत्) (वदेम) (विदथे) (सु-
वीराः) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र भवान् नो भगो मातिधग्या ते मघोनी
दक्षिणा जरित्ने वरं दुहीयत्सा यथा नः प्राप्नुयात्तथैनां स्तोतृभ्यः
शिक्षा यतः सुवीरा वयं नूनं विदथे बृहद्ददेम ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यस्याक्षया दक्षिणा शिक्षा चास्ति
स वरः सर्वत्र सत्कृतः स्यादिति ॥ ९ ॥

अत्र विद्वत्सूर्य्यदातृदक्षिणागुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्येकोनविंशतितमं सूक्तं चतुर्विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) विद्वान् आप (नः) हमारे लिये (भगः) प्रभाव
को (मा, अति, धक्) भत नष्ट करो और जो (ते) आप की (मघोनी)

ऐश्वर्यवती (दक्षिणा) दक्षिणा (जरिने) दान की स्तुति करने वाले के (वरम्) उत्तम पदार्थ को (दुहीयत्) पूर्ण करे (सा) वह जैसे (नः) हम लोगों के लिये प्राप्त हो वैसे इस को (स्तोतृभ्यः) विद्या की कामना करने वालों के लिये (शिञ्च) शिखाइये जिस से (सुवीराः) उत्तम वीरों वाले हम लोग (नूनम्) निश्चय से (विदथे) संग्राम में (बृहत्) बहुत (वदेम) कहें ॥२॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकल०—जिस की अन्नय दक्षिणा और शिञ्चा

है वह श्रेष्ठ और सर्वत्र सत्कार को पावे ॥ २ ॥

इस सूक्त में विद्वान् सूर्य दाता और दक्षिणा की गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की विछिले सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह उन्नीशवां सूक्त और चौबीशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

वयमिति नवर्चस्य विंशतितमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः । इन्द्रो

देवता । १ । ६ । ८ विराट् त्रिष्टुप् । १ त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । २ बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ।

३ पङ्क्तिः । ४ । ५ । ७ भुरिक् पङ्-

क्तिः छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथेन्द्रशब्देन विद्वद्गुणानाह ॥

अब नव ऋचा वाले बीशवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में इन्द्र शब्द से विद्वान् के गुणों का उपदेश किया है ॥

वयन्ते वयं इन्द्र विद्धि षु णः प्र भंरामहे वाजु-
युर्न रथम् । विपन्यवो दीध्यंतो मनीषा सुन्नमि-
यक्षन्तस्त्वावंतो नून् ॥ १ ॥

वयम् । ते । वयः । इन्द्र । विद्धि । सु । नः । प्र । भरामहे । वाजयुः । न । रथम् । विपन्यवः । दीध्यतः । मनीषा । सुन्नम् । इयन्नन्तः । त्वाऽवतः । नृन् ॥ १ ॥

पदार्थः—(वयम्) (ते) तव (वयः) कमनीय (इन्द्र) विद्वन् (विद्धि) जानीहि (सु) सुष्ठु (नः) अस्मान् (प्र) (भरामहे) पुष्येम (वाजयुः) यो वाजं वेगं कामयते सः (न) इव (रथम्) विमानादियानम् (विपन्यवः) विशेषेण स्तुत्या व्यवहर्तारः (दीध्यतः) देदीप्यमानाः (मनीषा) प्रज्ञया (सुन्नम्) सुखम् (इयन्नन्तः) सत्कुर्वन्तः (त्वावतः) त्वत्सदृशान् (नृन्) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वय इन्द्र ये विपन्यवस्त्वावतो नृनियन्नन्तो दीध्यतो वयं मनीषा ते रथं वाजयुर्न सुन्नं सुप्रभरामहे तान्चोस्माँस्त्वं विद्धि ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये सत्कर्त्तव्यान् पूजयन्ति सत्येन व्यवहरन्ति ते सर्वं सुखं धर्त्तुमर्हन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (वयः) मनोहर (इन्द्र) विद्वान् जो (विपन्यवः) विशेष कर स्तुति के व्यवहारों को करने वाले (त्वावतः) आप के सदृश (नृन्) मनुष्यों का (इयन्नन्तः) सत्कार करते हुए (दीध्यतः) देदीप्यमान (वयम्) हम लोग (मनीषा) बुद्धि से (ते) आप के (रथम्) विमानादि यान को (वाजयुः) वेग की कामना करने वाला (न) जैसे जैसे (सुन्नम्) सुख को (सु, प्र, भरामहे) अच्छे प्रकार पुष्ट करें उन (नः) हम लोगों को आप (विद्धि) जानें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो सत्कार करने योग्यों को सत्कार करते और सत्य व्यवहार से वर्त्ताव वर्त्तते हैं वे समयसम सुख के धारण करने को योग्य होते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किंर उसी वि० ॥

त्वं न इन्द्र त्वाभिरूती त्वायतो अभिष्टिपासि
जनान् । त्वमिनो दाशुषो वरूतेत्थाधीरभि यो
नक्षति त्वा ॥ २ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । त्वाभिः । ऊती । त्वाऽयतः । अभि-
ष्टिपा । अमि । जनान् । त्वम् । इनः । दाशुषः । वरूता ।
इत्थाऽधीः । अभि । यः । नक्षति । त्वा ॥ २ ॥

पदार्थः--(त्वम्) (नः) अस्मान् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त
विद्वान् वा (त्वाभिः) त्वदीयाभिः (ऊतो) रक्षाभिः (त्वायतः)
त्वां कामयमानान् (अभिष्टिपा) योऽभिष्टिं पासि सः । अत्राका-
रादेशः (असि) (जनान्) (त्वम्) (इनः) समर्थः (दाशुषः)
दातृन् (वरूता) वारयिता (इत्थाधीः) इत्थाऽनेन हेतुना धीर्या-
रणावती बुद्धिर्यस्य (अभि) अभिमुख्ये (यः) (नक्षति) प्राप्नोति ।
नक्षतीति गतिकर्मा० निघं० । २ । १४ (त्वा) त्वाम् ॥ २ ॥

अन्वयः--हे इन्द्र यो वरूता इत्थाधीर्जनो त्वाभि नक्षति स
इनस्त्वायतो दाशुषो जनान् नोस्मोश्च रक्षन्तु त्वं च रक्ष यतस्त्वमभि-
ष्टिपा असि तस्मात्त्वाभिरूती सहिता वयं सुम्रं प्रभरामहे ॥ २ ॥

भावार्थः--पूर्वस्मान्मन्त्रात् (सुम्रम्) (प्रभरामहे) चेति
पदद्वयमनुवर्तते । ये विदुषः प्राप्य प्राणिनां सुखं कामयन्ते ते दातारो
जायन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त विद्वान् (यः) जो (वरुणा) स्वीकार करने वाला (इत्थाभीः) इस हेतु से धारणा वाली हुई है बुद्धि जिस की वह जन (त्वा) आप को (अभि, नक्षनि) सन्मुख प्राप्त होता वह (इनः) समर्थ (त्वायतः) आप की कामना करते हुए (दाशुषः) देने वाले (जनान्) जनों को और (नः) हम लोगों को पाले राखे (त्वम्) आप भी रक्षा करें और जिस कारण से (त्वम्) आप (अभिष्टिषा) अभिभ्रंक्षा के पालने वाले (असि) हैं इसी कारण (त्वाभिः) आप की (ऊनी) रक्षाओं के सहित हम लोग सुख को अच्छे प्रकार धारण करते हैं ॥ २ ॥

भावार्थः—पिछिले मन्त्र से (सुन्नम्) और (प्रभरामहे) इन दोनों पदों की अनुवृत्ति है। जो विद्वानों को प्राप्त हो कर प्राणियों के सुख की कामना करते हैं वे दाता होते हैं ॥ २ ॥

अथ विद्दीश्वरविषयमाह ॥

अब विद्वान् और ईश्वर के वि० ॥

स नो युवेन्द्रो ज़ोहूत्रः सखा शिवो नरामस्तु
पाता । यः शंसन्तं यः शंशमानमूती पचन्तं च
स्तुवन्तञ्च प्रणेषत् ॥ ३ ॥

सः । नः । युवा । इन्द्रः । जोहूत्रः । सखा । शिवः ।
नराम् । अस्तु । पाता । यः । शंसन्तम् । यः । शंशमानम् ।
ऊती । पचन्तम् । च । स्तुवन्तम् । च । प्रऽनेषत् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) (नः) अस्माकम् (युवा) सुखैः संयोजको दुःखैर्वियोजकश्च (इन्द्रः) विद्येश्वर्यप्रदः (जोहूत्रः) भृशं दाता (सखा) सुहृत् (शिवः) मङ्गलकारी (नराम्) मनुष्याणाम्

अथ समेशगुणानाह ॥

अथ समेश के गुणों को अगले० ॥

सो अङ्गिरसामुचथा जुजुष्वान् ब्रह्मा तूतो-
दिन्द्रो गातुमिष्णान् । मुष्णान् उषसः सूर्येण स्तवा-
नश्रस्य चिच्छिश्रथत्पूर्व्याणि ॥ ५ ॥ २५ ॥

सः । अङ्गिरसाम् । उचथा । जुजुष्वान् । ब्रह्मा । तूतोत् ।
इन्द्रः । गातुम् । इष्णान् । मुष्णान् । उषसः । सूर्येण । स्त-
वान् । अश्रस्य । चित् । शिश्रथत् । पूर्व्याणि ॥ ५ ॥ २५ ॥

पदार्थः—(सः) (अङ्गिरसाम्) प्राणिनाम् (उचथा)
वक्तुमर्हाणि (जुजुष्वान्) सेवितवान् (ब्रह्मा) धनानि । अत्रा-
कारादेशः (तूतोत्) वर्द्धयेत् (इन्द्रः) पुरुषार्थी (गातुम्) पृथि-
वीम् (इष्णान्) अभीक्षणमिच्छन् (मुष्णान्) चोरयन् (उषसः)
प्रभातान् (सूर्येण) सह (स्तवान्) स्तुतीः (अश्रस्य) मेघ-
स्य । अश्रइति मेघना० निघं० । १ । १० (चित्) इव (शिश्र-
थत्) हिंसति । श्रथतीति हिंसा कर्मा० निघं० २ । १९ (पूर्व्याणि)
पूर्वैः कृतानि ॥ ५ ॥

अन्वयः—योऽङ्गिरसामुचथा ब्रह्म जुजुष्वान् गातुमिष्णान् सूर्ये-
णोषसोऽश्रस्य स्तवान् शिश्रथच्चिदिव पूर्व्याणि तूतोत्स इन्द्रोऽस्मा
कमविता भवतु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालंका०—ये सूर्यवहर्द्धकाश्छेदकाश्च भूत्वा
राज्यं वर्द्धयेयुस्त उचितां पूर्वैस्सेवितां श्रियं प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—ज्ञो (अङ्गिरसाम्) प्राणियों के (उचथा) कहने योग्य (ब्रह्मा) धनों की (तुजुष्वान्) सेवन किये हुए (मातुम्) पृथिवी की (इष्णान्) सब ओर से देखता हुआ (सूर्येण) सूर्य के साथ (उषसः) प्रभात समयों की (अश्रस्य) मेघ की (स्तवान्) स्तुतियों की (शिश्रथत्) नष्ट करता है (चित्) उस के समान (पूष्याणि) पूर्वाचार्यों ने किई हुई (तूतोत्) स्तुतियों को बढ़ावे (सः) वह (इन्द्रः) पुरुषार्थी जन हमारा रक्षक ही ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—ज्ञो सूर्य के समान बढ़ाने और छिन्न भिन्न करने वाले हो कर राज्य को बढ़ाते हैं वे उचित और अगले सज्जनों की सेवन किई हुई लक्ष्मी को प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स हं श्रुत इन्द्रो नाम देव ऊर्ध्वो भुवन्मनुषे
दस्मतमः । अत्रप्रियमर्शमानस्य साङ्गाञ्छिरौ भर-
दासस्य स्वधावान् ॥ ६ ॥

सः । ह । श्रुतः । इन्द्रः । नाम । देवः । ऊर्ध्वः । भुवत् ।
मनुषे । दस्मतमः । अत्र । प्रियम् । अर्शमानस्य ।
साङ्गान् । शिरः । भरत् । दासस्य । स्वधावान् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) (ह) किल (श्रुतः) प्रख्यातः (इन्द्रः)
सूर्यदेव विपश्चित् (नाम) (देवः) देदीप्यमानः (ऊर्ध्वः) ऊ
र्ध्व स्थित उत्कृष्टः (भुवत्) भवेत् (मनुषे) मनुष्याय (दस्म-
तमः) अतिशयेन दुःखानां क्षेता (अत्र) (प्रियम्) कमनीयम्

(अर्शासानस्य) प्राप्तुवतः (साह्वान्) सहनशीलः (शिरः) शिरोबहुत्तमाङ्गम् (भरत्) भरेत् (दासस्य) सेवकस्य (स्वधावान्) प्रभूताभवान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—यदश्रुतो देवोदस्मतमः साह्वानिन्द्रोऽर्शासानस्य दासस्य स्वधावानिव मनुषे नामोर्ध्वो भुवत्सूर्यो मेघस्य शिरइव प्रियमवभरत्सहास्माकमविता भवतु ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये सूर्यमेघवत्सर्वेषां सुखस्य साधका विद्वांसः सन्ति तेषां प्रशंसा कुतो न जायते ॥ ६ ॥

पदार्थः—ज्ञो (श्रुतः) प्रख्यात (देवः) देदीप्यमान (दम्मतमः) अतीव दुःखों का नष्ट करने वाला (साह्वान्) सहनशील (इन्द्रः) सूर्य के समान विद्वान् (अर्शासानस्य) प्राप्त हुए (दासस्य) सेवक के (स्वधावान्) समर्थ अन्न वाले के समान (मनुषे) मनुष्य के लिये (नाम) प्रसिद्ध (ऊर्ध्वः) उत्कृष्ट (भुवत्) हो और सूर्य जैसे मेघ के (शिरः) शिर को वैसे (प्रियम्) मनोहर विषय को (अव, भरन्) पूरा करे (स, ह) वही हमारा रक्षक हो ॥ ६ ॥

भावार्थः—ज्ञो सूर्य के समान सब का सुख सिद्ध करने वाले विद्वान् हैं उन की प्रशंसा क्यों न हो ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स वृत्रहेन्द्रः कृष्णयोनीः पुरन्दरो दासीरैरयद्वि ।
अजनयन्मनवे क्षामपश्च सुत्रा शंसं यजमानस्य
तूतोते ॥ ७ ॥

सः । वृत्रऽहा । इन्द्रः । कृष्णऽयोनीः । पुरम्ऽदरः ।
दासीः । ऐरयत् । वि । अजनयत् । मनवे । क्षाम् । अपः ।
च । सत्रा । शंसम् । यजमानस्य । तूतोत् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सः) (वृत्रहा) मेघस्य हन्ता (इन्द्रः) सूर्य-
इव योद्धा (कृष्णयोनीः) कृष्णा कर्षिका योनिर्यासान्ताः (पुर-
न्दरः) यः पुरं दास्यति सः (दासीः) सुखस्य दात्रीः (ऐरयत्)
प्रेरयति (वि) (अजनयत्) जनयति (मनवे) मनुष्याय (क्षाम्)
भूमिम् (अपः) जलानि वा (च) (सत्रा) सत्येन (शंसम्)
स्तुतिम् (यजमानस्य) दातुः (तूतोत्) वर्द्धयेत् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् स भवान् यथा पुरन्दरो वृत्रहेन्द्रः सूर्यः कृष्ण-
योनीर्दासीर्व्यैरयन्मनवे क्षामपश्चाज्जनयद्यजमानस्य सत्राशंसं तूतो-
त्तथा वर्त्तेत ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सूर्यवत्सुखवर्षका न्यायप्रका-
शकाः सर्वेषां प्रशंसकानां प्रशंसकाः सन्ति तेऽत्र कथञ्च वर्द्धेरन् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (सः) सो आप जैसे (पुरन्दरः) पुर का विदीर्ण
करने वाला (वृत्रहा) मेघहन्ता (इन्द्रः) सूर्य (कृष्णयोनीः) खींचने वाली
जिन की योनी उन (दासीः) सुख देने वाली घटानों को (व्यैरयत्) विशे-
षता से प्रेरणा दे (मनवे) मनुष्य के लिये (क्षाम्) भूमि को (अपः, च)
और जलों को (अजनयन्) उत्पन्न करे (यजमानस्य) देने वाले के (सत्रा)
सत्य में (शंसम्) स्तुति को (तूतोत्) बढ़ावे जैसे वर्त्ते ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सूर्य के समान सुख वर्षाने वा
श्याम के प्रकाश करने और सब प्रशंसकों के प्रशंसा करने वाले हैं वे यहां
क्यों न बढें ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तस्मै तवस्य मनुं दायि सत्रेन्द्राय देवेभिरर्ण-
सातौ । प्रति यदस्य वज्रं बाह्वोर्धृह्वी दस्युन्पुर
आयसीनितारीत् ॥ ८ ॥

तस्मै । तवस्यम् । मनुं । दायि । सत्रा । इन्द्राय । देवे-
भिः । अर्णसातौ । प्रति । यत् । अस्य । वज्रम् । बाह्वोः ।
धुः । हृत्वी । दस्युन् । पुरः । आयसीः । नि । तारीत् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(तस्मै) स्तावकाय (तवस्यम्) तवसि बले भवम्
(अनु) (दायि) दीयेत (सत्रा) सत्येन (इन्द्राय) बह्वैश्व-
र्यप्रदाय (देवेभिः) (अर्णसातौ) उदकस्य प्राप्तौ (प्रति)
(यत्) यः (अस्य) (वज्रम्) शस्त्राऽस्त्रम् (बाह्वोः) (धुः)
धरेयुः । अत्राडभावः (हृत्वी) हत्वा । अत्र स्नात्वाद्यदतीदं
सिध्यति (दस्युन्) भयंकरान् चोरान् (पुरः) नगरीः (आ-
यसीः) सुवर्णलोहनिर्मिताः (नि) (तारीत्) उल्लङ्घयेत् ॥ ८ ॥

अन्वयः—यद्यो बाह्वोर्वज्रं धृत्वा दस्युन् हृत्वी आयसीः पुरो
नि तारीत् स यनाऽस्यार्णसातौ तवस्य मनुदायि तस्मा इन्द्राय ये
सत्रा धुस्ते च देवेभिस्सह सुखं प्राप्नुवन्ति ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये सबलयानि नगराणि निर्माय दग्ध्वादीभिराकृत्य
विद्वद्भिः सह राज्यं पालयन्ति ते सत्यं सुखमश्रुवन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यन्) जो (ब्राह्मोः) भुजाओं के (वज्रम्) शस्त्र और ब्रह्म को धारण (दम्प्यन्) और भयंकर चोरों को (हन्वी) हननकर (आयसीः) सुवर्ण और कोह के काम की (पुरः) नगरियों को (नि, तारीत्) उल्लङ्घना हे वह और जिससे (अस्य) इस मेघ के (अर्षासातौ) जल की प्राप्ति के निमित्त (तदस्यम्) बल में उत्पन्न हुआ पदार्थ (अनुदायि) दिया जाय (तस्मै) उस प्रस्तुति प्रशंसा करने और (इन्द्राय) बहुत ऐश्वर्य के देने वाले के लिये जो (सत्रा) सत्यता से प्रति (धुः) प्रनीति में धारण करें वे सब (देवेभिः) विद्वानों के साथ सुख पाते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो परिधियों के सहित नगरियों को बनाय और भयंकर चौर आदि को निवारण कर विद्वानों के साथ राज्य की पालना करने हैं वे सत्य सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ८ ॥

अथ दातृगुणानाह ॥

अब देने वालों के गुणों को कहते हैं इस वि० ॥

नूनं सा ते प्रति वरं जरित्रे दुहीयदिन्द्र दक्षिणा
मघोनी । शिक्षां स्तोतृभ्यो माति धृग्भगो नो
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ९ ॥ २६ ॥

नूनम् । सा । ते । प्रति । वरम् । जरित्रे । दुहीयत् ।
इन्द्र । दक्षिणा । मघोनी । शिक्ष । स्तोतृभ्यः । मा ।
प्रति । धृक् । भगः । नः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवी-
राः ॥ ९ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(नूनम्) (सा) वाँडिका (ते) तव (प्रति) (वरम्) अत्युत्तमम् (जरित्रे) प्रशंसकाय (दुहीयत्) प्रपूर-
येह (इन्द्र) (दक्षिणा) (मघोनी) बहुधनादियुक्ता (शिक्ष)

विद्यां ग्राह्य (स्तोतृभ्यः) (मा) (अति, धक्) (भगः) (नः)
अस्मान् (बृहत्) (वदेम) (विदथे) पदार्थविज्ञाने (सुवीराः)
सकलविद्याव्यापिनः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ते तव सा मघोनी दक्षिणा प्रतिवरं जरिभे
स्तोतृभ्यश्च नूनं दुहीयन्नोऽस्मान्माति धक् शिक्ष यया भगो वर्धते
तया सुवीराः सन्तो वयं विदथे बृहद्देम ॥ ९ ॥

भावार्थः—ये निरन्तरं दातारोऽप्रतिग्रहीतारः सर्वदा सत्यं शिक्षन्ते
कस्यापि हृदयं वृथा न तापयन्ति ते महान्तो भवन्तीति ॥ ९ ॥

अत्रेन्द्रविद्युदीश्वरसभेशादिगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह संगतिर्वेद्या ॥

इति विंशतितमं सूक्तं षड्विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) देने वाले (ते) आप की (सा) वह (मघोनी)
बहुत धनादि पदार्थों से युक्त (दक्षिणा) देनी (प्रतिवरम्) अत्युत्तम सुख
(जरिभे) प्रशंसा करने वाले के लिये (स्तोतृभ्यः) और स्तुति करने वालों
के लिये (नूनम्) निश्चय कर (दुहीयत्) पूरा करे और (नः) हम लोगों
को (मातिधक्) मत नष्ट करे। और आप हम लोगों को शिक्ष (विद्या) ग्रहण
कराइये तथा जिस से (भगः) ऐश्वर्य बढ़ता है उस से (सुवीराः) सकल विद्या-
व्यापी हम लोग (विदथे) पदार्थ विज्ञान में (बृहत्) बहुत (वदेम) कहें ॥९॥

भावार्थः—जो निरन्तर देने और लेने वाले सर्वदा सत्य की विद्या देते
और किसी के हृदय को वृथा नहीं सन्तापते हैं वे बड़े होते हैं ॥ ९ ॥

इस सूक्त में इन्द्र विद्वान् ईश्वर और सभापति आदि के गुणों का वर्णन होने
से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह कीर्त्यां सूक्त और छवीश्यां वर्ग समाप्त हुआ ॥

विश्वजिदिति षडृचस्यैकविंशतितमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः
 इन्द्रो देवता । १ । २ स्वराट् त्रिष्टुप् । ३ त्रिष्टुप्
 छन्दः । धैवतः स्वरः । ३ । ४ विराट् जगती ।
 ५ निचृज्जगती छन्दः ।
 निषादः स्वरः ॥

अथ विहृद्गुणानाह ॥

अब छः ऋचा वाले इक्कीशर्वे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम
 मन्त्र में विद्वान् के गुणों को कहते हैं ॥

विश्वजिते धनजिते स्वर्जिते सत्राजिते नृजिते
 उर्वराजिते । अश्वजिते गोजिते अब्जिते भरेन्द्राय
 सोमं यजताय हर्ष्यतम् ॥ १ ॥

विश्वऽजिते । धनऽजिते । स्वऽजिते । सत्राऽजिते ।
 नृऽजिते । उर्वराऽजिते । अश्वऽजिते । गोऽजिते । अप्-
 जिते । भर । इन्द्राय । सोमम् । यजताय । हर्ष्यतम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(विश्वजिते) यां विश्वं जयति तस्मै (धनजिते)
 यो धनेन जयति तस्मै (स्वर्जिते) यः सुखेन जयति तस्मै (सत्रा-
 जिते) यः सत्येनोत्कर्षति तस्मै (नृजिते) यो नृभिर्जयति तस्मै (उर्वरा-
 जिते) य उर्वरां सर्वफलपुष्पशस्यादिप्रापिकां जयति तस्मै (अ-
 श्वजिते) योऽश्वैर्जयति तस्मै (गोजिते) यो गा जयति तस्मै
 (अब्जिते) योऽप्सुजयति तस्मै (भर) धर (इन्द्राय) सभा-
 सेनेशाय (सोमम्) ऐश्वर्यम् (यजताय) सत्संगन्त्रे (हर्ष्यतम्)
 कमनीयम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजन त्वं विश्वजिते सत्ताजिते स्वर्जिते नृजितेऽश्वजिते गोजितउर्वराजिते धनजितेऽब्जिते यजतायेन्द्राय हर्यतं सोमं भर ॥ १ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनानामिदं समुचितमस्ति ये सर्वदा विजयशीला ऐश्वर्योन्नायका जना न्यायेन प्रजासु वत्तैरस्तान् सदा सत्कुर्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे प्रजाजन आप (विश्वजिते) जो विश्व को जीतना वा (सत्ताजिते) जो सत्य से उत्कर्षता को प्राप्त होना वा (स्वर्जिते) जो सुख से जीतना वा (नृजिते) जो यनुष्यों से जीतना वा (अश्वजिते) जो घोड़ों से जीतना वा (गोजिते) जो गौओं को जीतना वा (उर्वराजिते) जो सर्व फल पुष्प शस्यादि पदार्थों की प्राप्ति कराने वाली को जीतना वा (धनजिते) जो धन से जीतना (अप्सुजिते) वा जलों में जीतना उम के लिये वा (यजताय) सत्संग करने वाले (इन्द्राय) सभा और सेनापति के लिये (हर्यतम्) मनोहर (सोमम्) ऐश्वर्य को (भर) धारण करो ॥ १ ॥

भावार्थः—राजा प्रजाजनों को यह अच्छे प्रकार उचित है कि जो सर्वदा विजयशील ऐश्वर्य की उन्नति करने वाले जन न्याय से प्रजा में वत्तै उन का सत्कार सर्वदा सब करे ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अभिभुवैऽभिभङ्गाय वन्वतेऽषां व्हाय सहमानाय वेधसे । तुविग्रये वह्वये दुष्टरीतवे सत्रासाहे नम इन्द्राय वोचत ॥ २ ॥

अभिऽभुवे । अभिऽभङ्गाय । वन्वते अषाऽहाय ।
सहमानाय । वेधसे । तुविऽग्रये । वह्वये । दुष्टरीतवे । सत्रा
ऽसहे । नमः । इन्द्राय । वोचत ॥ २ ॥

पदार्थः—(अभिभुवे) शत्रूणां तिरस्कर्त्ते (अभिभङ्गाय)
दुष्टानामभितो मर्दकाय (वन्वते) सत्याऽसत्ययोर्विभाजकाय
(अषाहाय) शत्रुभिरसह्यमानाय (सहमानाय) शत्रून् साहुं
शीलाय (वेधसे) प्रज्ञाय (तुविग्रये) वृद्धिनिमित्तोपदेशकाय
(वह्वये) राज्यभारं वोद्रे (दुष्टरीतवे) शत्रुभिर्दुःखेन तरितुमर्हाय
(सत्रासाहे) यः सत्रा सत्येन सहते तस्मै (नमः) नतिम् (इन्द्राय)
सर्वशुभलक्षणान्विताय (वोचत) वदत । अत्राडभावः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यूयमभिभुवेऽभिभङ्गायाऽषाहाय सहमा-
नाय वन्वते तुविग्रये वह्वये दुष्टरीतवे सत्रासाह इन्द्राय वेधसे नमो
वोचत ॥ २ ॥

भावार्थः—ये ऽन्यायात्पृथग्दुष्टाचारौस्ताडयन्ति श्रेष्ठाचारसन्ध्या
सत्पुरुषान् सत्कुर्वन्ति ते विवेकिनः सन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम (अभिभुवे) शत्रुओं का तिरस्कार करने (अभि-
भङ्गाय) दुष्टों का सब ओर से मर्दन करने (अषाहाय) शत्रुओं से न सहने
(सहमानाय) शत्रुओं का सहन शील रखने (वन्वते) सत्य और असत्य
का विभाग करने (तुविग्रये) वृद्धि के निमित्तों का उपदेश देने (वह्वये)
राज्य भार को चलाने और जो (दुष्टरीतवे) शत्रुओं से दुःख से तरने वाला
उस के लिये (सत्रासाहे) और मत्स्य से सहने वाले (इन्द्राय) सर्वशुभल-
क्षणपुंक्त (वेधसे) उत्तम ज्ञाना के लिये (नमः) नमस्कार (वोचत) कहो ॥ २ ॥

भावार्थः—जो अग्याय से अलग हुआचारिणों को ताड़ना देने हैं श्रेष्ठा-
चार की सन्धि से सत्पुरुषों का सत्कार करते हैं वे विवेकी हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमी वि० ॥

सत्रासाहो जनभक्षो जनं सहश्च्यवनो युध्मो
अनु जोषमुक्षितः । वृत्ञ्चयः सहुरिर्विक्वारित
इन्द्रस्य वोचं प्र कृतानि वीर्या ॥ ३ ॥

सत्राऽसहः । जनऽभक्षः । जनम्ऽसहः । च्यवनः । युध्मः ।
अनु । जोषम् । उक्षितः । वृत्म्ऽचयः । सहुरिः । विक्षु ।
आरितः । इन्द्रस्य । वोचम् । प्र । कृतानि । वीर्या ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सत्रासाहः) यः सत्यं सहते (जनभक्षः) योज-
नैर्भक्षः सेवनीयः (जनंसहः) यो जनान् सहते (च्यवनः)
व्यावयिता (युध्मः) योद्धा (अनु) (जोषम्) प्रीतिम् (उ-
क्षितः) सेवितः (वृत्ञ्चयः) यो वर्त्तते तं चिनोति सः (सहुरिः)
सहनस्वभावः (विक्षु) प्रजासु (आरितः) प्राप्तः (इन्द्रस्य)
श्रेष्ठैर्यवतः (वोचम्) वदेयम् (प्र) (कृतानि) निष्पन्नानि
(वीर्या) पराक्रमयुक्तानि कर्माणि ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सत्रासाहो जनभक्षो जनंसहश्च्यवनो
युध्मो वृत्ञ्चयः सहुरिरारितो जोषमुक्षितस्सन्नहं विक्षु कृतानि वीर्या
प्रवोचं तथा यूयमनुवदत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये शमदमयमादिशुभकर्मोच्चरिणो
जनाः प्रजायां विद्या वर्द्धयन्ति ते जनैः सेव्या भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सत्रासाहः) जो सत्य को सहता (जनभक्षः)
जनों के सेवने योग्य (जनसहः) जनों को सहने (व्यवनः) दुष्टों को गिराने
(पुष्पः) दुष्टों से युद्ध करने (वृत्तव्ययः) और वर्त्तमान पदार्थ को इकट्ठा
करने वाला (सहुरिः) सहन शील (आरितः) प्राप्त (जोषम्) प्रीति को
(उच्चितः) सेवता हुआ मैं (विक्षु) प्रजाजनों में (कृतानि) सिद्ध हुए (इन्द्रस्य)
ऐश्वर्यवान् (वीर्या) पराक्रमयुक्त कर्मों को (प्र, वोचम्) अच्छे प्रकार कहूँ
जैसे तुम (अनु) पीछे कहो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो शम दम और यमादि शुभ कर्मों
का आचरण करने वाले जन प्रजा में विद्या बढ़ाने हैं वे जनों के सेवने योग्य
होते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अनानुदो वृषभो दोधतो बधो गम्भी ऋष्वो
असमष्टकाव्यः । रध्रचोदः श्रथनो वीळितस्पृथु-
रिन्द्रः सुयज्ञ उषसः स्वर्जनत् ॥ ४ ॥

अननुऽदः । वृषभः । दोधतः । बधः । गम्भीरः । ऋष्वः ।
असमष्टऽकाव्यः । रध्रऽचोदः । श्रथनः । वीळितः । स्पृथुः ।
इन्द्रः । सुऽयज्ञः । उषसः । स्वः । जनत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अनानुदः) अप्रेरितः (वृषभः) सर्वोत्तमः (दोधतः)
हिंसकस्य (वधः) नाशः (गम्भीरः) गम्भीराशयः (ऋष्वः)

ज्ञाता (असमष्टकाव्यः) असमष्टं न सम्यग् व्यातं काव्यं कवेः कर्म
 यस्य सः (रघ्रचोदः) यो रघ्रान् सरोधकान् चुदति प्रेरयति सः
 (श्रथनः) दुष्टानां हिंसकः । अत्र वर्षाव्यत्ययेन रस्य नः (वीळितः)
 विविधैर्गुणैः स्तुतः (पृथुः) विस्तीर्णवलः (इन्द्रः) सूर्य इव सुशो-
 भमानः (सुयज्ञः) शोभना यज्ञा विहृत्सत्कारादयो यस्य सः (उषसः)
 प्रभातात् (स्वः) दिनमिव सुखम् (जनत्) जायेत ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथोषसः स्वर्जनत्तथा यो नानुदो वृषभो
 गम्भीर ऋष्वोऽसमष्टकाव्यो रघ्रचोदः श्रथनो वीळितः पृथुः सुयज्ञ
 इन्द्रोऽस्ति येन दोधतो बधः क्रियते सर्वेभ्यः सुखं दातुमर्हेत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या स्वतो विविधगुणकर्माचरन्तः श्रेष्ठान्
 सत्कुर्वन्तो दुष्टान् हिंसन्तः सर्वशास्त्रविदो धर्मात्मानो भवेयुस्ते सूर्य-
 वहिद्याप्रकाशकाः स्युः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (उषसः) प्रमान से (स्वर्जनत्) दिन के समान
 सुख का प्रकाश हो जैसे जो (अनानुदः) नहीं प्रेरित (वृषभः) सर्वोत्तम (गम्भीरः)
 गंभीर आशय वाला (ऋष्वः) ज्ञाता (असमष्टकाव्यः) जिस को अच्छे प्रकार
 कवितार्ह न व्याप्त हुई न जिस के मन को रमी (रघ्रचोदः) जो रुकावटी पदार्थों
 को प्रेरणा देने और (श्रथनः) दुष्टों की हिंसा करने वाला (वीळितः)
 विविध गुणों में स्तुति किया गया (पृथुः) विस्तृत फलयुक्त (सुयज्ञः) सुन्दर
 २ जिस के विद्वानों के सत्कार आदि पदार्थ (इन्द्रः) जो सूर्य के समान अच्छी
 शोभा वाला विद्वान् है जिस ने (दोधतः) हिंसक का (बधः) नाश किया
 वह सब को सुख देने के योग्य हो ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अपने से विविध गुण और कर्मों का आचरण
 श्रेष्ठों का सत्कार और दुष्टों की हिंसा करने हुए सर्वशास्त्रवेत्ता धर्मात्मा हैं वे
 सूर्य के समान प्रकाश करने वाले हों ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव त्रिषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यज्ञेन गातुमसुरो विविद्रिरे धियो हिन्वाना
उशिजो मनीषिणः । अभिस्वरा निषदा गा अवस्यव
इन्द्रे हिन्वाना द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

यज्ञेन । गातुम् । अप्सुरः । विविद्रिरे । धियः । हिन्वा
नाः । उशिजः । मनीषिणः । अभिस्वरा । निषदा ।
गाः । अवस्यवः । इन्द्रे । हिन्वानाः । द्रविणानि । आशत ॥५॥

पदार्थः—(यज्ञेन) सङ्गत्याख्येन (गातुम्) पृथिवीम् (अप्-
तुरः) प्राप्नुवन्तः (विविद्रिरे) लभन्ते (धियः) प्रज्ञाः (हिन्वानाः)
वर्द्धयमानाः (उशिजः) कमितारः (मनीषिणः) मनस ईषिणः
(अभिस्वरा) अभितः सर्वतः स्वरा वाणी तथा । अत्र सुपां
सुलुगिति ङादेशः स्वर इति वाङ्ना० निघं० १ । ११ (निषदा)
ये नित्यं सभायां सीदन्ति तैः । अत्रापि तृतीयायाङादेशः (गाः)
पृथिवीः (अवस्यवः) आत्मनो वो रक्षामिच्छन्तः (इन्द्रे)
विद्युदादिपदार्थे (हिन्वानाः) (द्रविणानि) धनानि यशांसि वा
(आशत) प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये गातुमसुरोऽभिस्वरानिषदागा अवस्यव इन्द्रे
हिन्वाना उशिजो धियो हिन्वानो मनीषिणो यज्ञेन विद्यासुशीले
विविद्रिरे ते द्रविणान्याशत ॥ ५ ॥

भावार्थः—नहि कश्चिदपि सत्सङ्गेन योगाभ्यासेन विद्यया प्रज्ञया विना पूर्णा विद्यां धनं च प्राप्तुमर्हति ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो (गानुम्) पृथिवी को (अमुरः) प्राप्त हुए (अग्निस्वरा) सब ओर की वाणियों और (निषदा) नित्य जो सभा में स्थित होते उन से (गाः) पृथिवियों को (अयस्वयः) अपनी रत्नारूप मानने वाले (इन्द्रे) विजुली आदि पदार्थ में (हिन्वानाः) वृद्धि को प्राप्त होवे (उषितः) मनोहर (धियः) बुद्धियों को (हिन्वानाः) बढ़ाने हुए (मनीषिणः) मनीषी जन (ययेन) यज्ञ से विद्या और सुन्दर शील को (विविद्विरे) प्राप्त होते हैं वे (द्रविणानि) धन वा यशों को (आशान) प्राप्त होते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थः—कोई भी जन सत्संग योगाभ्यास विद्या और उत्तम बुद्धि के विना पूर्ण विद्या और धन पाने को योग्य नहीं होता है ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इन्द्रं श्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तिं दक्षस्य
सुभगत्वमस्मे । पोषं रयीणामरिष्टिं तनूनां स्वाद्धानं
वाचः सुदिनत्वमहाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

इन्द्रं । श्रेष्ठानि । द्रविणानि । धेहि । चित्तिम् । दक्षस्य ।
सुभगत्वम् । अस्मे इति । पोषम् । रयीणाम् । अरिष्टिम् ।
तनूनाम् । स्वाद्धानम् । वाचः । सुदिनत्वम् । अहाम् ॥ ६ ॥ २७ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) सर्वेश्वर इव वर्तमान (श्रेष्ठानि) धर्म-जानि (द्रविणानि) धनानि (धेहि) (चित्तम्) चिन्वन्ति विद्यां यया ताम् (दक्षस्य) बलस्य (सुभगत्वम्) अत्युमश्वर्यम्

(अस्मे) अस्मभ्यम् (पोषम्) पुष्टिम् (रयीणाम्) धनानाम्
(अरिष्टिम्) अहिंसाम् (तनूनाम्) शरीराणाम् (स्वाद्मानम्)
स्वादिष्टं भोगम् (वाचः) वाण्याः बोधम् (सुदिनत्वम्) उत्तम-
दिनस्य भावम् (अह्नाम्) दिनानाम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हं इन्द्र त्वमीश्वर इवाऽस्मे दत्तस्य चित्ति सुभगत्वं
पोषं रयीणां तनूनामरिष्टिं वाचः स्वाद्मानमह्नां सुदिनत्वं श्रेष्ठानि
द्रविणानि धेहि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वद्भिर्नृथं परमेश्वरेण सर्वाणि
वस्तूनि निर्माय सर्वेभ्यो हितानि साधितानि सन्ति तथा सर्वेषां
कल्याणाय नित्यं प्रयतितव्यम् ॥ ६ ॥

अत्र विद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या
इत्येकविंशतितमं सूक्तं सप्तविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सभों के अधिपति के समान वर्तमान (अस्मे)
हम लोगों के लिये (दक्षभ्य) बल की (चित्तिम्) उस प्रकृति को जिस से
कि विद्या को कृष्ण करते हैं और (सुभगत्वम्) अत्युत्तम ऐश्वर्य (पोषम्)
पुष्टि तथा (रयीणाम्) धन और (तनूनाम्) शरीरों की (अरिष्टिम्) रक्षा
(वाचः) वाणी के बोध (स्वाद्मानम्) स्वादिष्ट भोग (अह्नाम्) दिनों के
(सुदिनत्वम्) सुदिन पन और (श्रेष्ठानि) धर्मज्ञ (द्रविणानि) धनों को
(धेहि) धारण कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वानों को जैसे परमेश्वर ने समस्त
वस्तुओं को उत्पन्न कर सब के लिये हित रूप सिद्ध करार्ये हैं वैसे सब के
कल्याण के लिये नित्य प्रयत्न करना चाहिये ॥ ६ ॥

इस सूक्त में विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

यह इक्कीसवां सूक्त और सत्तारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

त्रिकद्रुकेष्वित्यस्य चतुर्ऋचस्य द्वाविंशतितमस्य सूक्तस्य गृत्समद
ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ अष्टिश्छन्दः । मध्यमः स्वरः । २
नृचृदतिशक्री ४ मुरिगतिशक्री छन्दः । पञ्चमः
स्वरः । ३ स्वराट् शक्री छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सूर्यविषयमाह ॥

अब चार ऋचा वाले द्वाविंशतें सूक्त का आरम्भ है उस के
प्रथम मन्त्र में सूर्य का विषय कहने हैं ॥

त्रिकद्रुकेषु महिषो यवांशिरं तुविशुष्मस्तृप-
त्सोममपिबद्विष्णुना सुतं यथावशत् । स ईं ममाद्
महि कर्म कर्त्तवे महामुरुं सैनं संश्रद्देवो देवं
सत्यमिन्द्रं सत्य इन्दुः ॥ १ ॥

त्रिकद्रुकेषु । महिषः । यवांशिरम् । तुविशुष्मः ।
तृपत् । सोमम् । अपिबत् । विष्णुना । सुतम् । यथा । अव-
शत् । सः । ईम् । ममाद् । महि । कर्म । कर्त्तवे । महाम् ।
उरुम् । सः । एनम् । सश्रत् । देवः । देवम् । सत्यम् ।
इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ १ ॥

पदार्थः—(त्रिकद्रुकेषु) त्रीणि कद्रुकान्याह्वानानि येषु तेषु
(महिषः) महान् (यवांशिरम्) यो यवानश्नाति तम् (तुवि-
शुष्मः) तुवि बहु शुष्मं बलं यस्य सः (तृपत्) तृप्यन् । अत्र
विकरणव्यत्ययेन शः (सोमम्) रसम् (अपिबत्) पिबति
(विष्णुना) व्यापकेन परमेश्वरेण वायुना वा (सुतम्) निष्पा-
दितम् (यथा) येन प्रकारेण (अवशत्) कामयते (सः) (ईम्)

जलेन (ममाद्) ळप्येत् (महि) महत् (कर्म) (कर्त्तवे)
कर्त्तुम् (महाम्) महताम् (उरुम्) बहुम् (सः) (एनम्)
(सश्वत्) संयोजयति । अत्राडभावः (देवः) सर्वतः प्रकाशमानः
(देवम्) द्योतमानम् (सत्यम्) अविनाशिनम् (इन्द्रम्) सर्व-
लोकधारकं सूर्यम् (सत्यः) नाशरहितः (इन्दुः) चन्द्रः ॥ १ ॥

अन्वयः—यो तुविशुष्मो महिषस्तृपत् त्रिकद्रुकेषु यवाशिरं वि-
ष्णुना सुतं सोमं यथाऽपिवदवशच्च स ई महि कर्म कर्त्तवे ममाद्
यः सत्य इन्दुर्देव एनं महामुरुं सत्यं देवमिन्द्रं सश्वत्सपूज्यो भवति ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यो मनुष्यः जगदीश्वरेण निर्मितेषु
लोकेषु विद्याप्रयत्नाभ्यां प्रियं कमनीयं भोगं कर्त्तुं शक्नोति सो
विनाशिनं परमात्मानमपि वेदितुं वेदयितुं वा शक्नोति ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (तुविशुष्मः) बहुत बल वाला (महिषः) बड़ा (तृपत्)
तृप्त करता हुआ (त्रिकद्रुकेषु) जिन में तीन आह्वान विद्यमान उन में (यवा-
शिरम्) यवों के भक्षण करने वाले को और (विष्णुना) व्यापक परमेश्वर
वा वायु से (सुतम्) उत्पादन किये हुए (सोमम्) रस को (यथा) जैसे
(अपिबन्) पीता और (अवशत्) कामना करता है (सः) वह (ईम्)
जल से (महि) बड़े (कर्म) कर्म के (कर्त्तवे) करने को (ममाद्) हर्षित
हो । तथा जो (सत्यः) नाशरहित (इन्दुः) चन्द्रमा (देवः) सब ओर से
प्रकाशमान (एनम्) इस (महाम्) महात्माओं के (उरुम्) बहुत (सत्यम्)
अविनाशी (देवम्) प्रकाशमान (इन्द्रम्) सर्व लोकों को आधाररूप सूर्य
लोक को (सश्वत्) संयुक्त करता वह पूज्य होता है ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो मनुष्य जगदीश्वर ने निर्मित
किये लोकों में विद्या और उत्तम यत्न से प्रिय मनोहर भोग कर सकता है वह
अविनाशी परमात्मा को जान वा जना सकता है ॥ १ ॥

अथ विद्युद्विषयमाह ॥

अथ विद्युत्की वि० ॥

अथ त्विषीमाँ अभ्योजसा क्रिविं युधाभवदा
रोदसी अपृणदस्य मज्मना प्र वावृधे । अधत्तान्यं
जठरे प्रेमरिच्यत सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं
सत्य इन्दुः ॥ २ ॥

अथ । त्विषीमान् । अभि । अोजसा । क्रिविम् । युधा ।
अभवत् । आ । रोदसी इति । अपृणत् । अस्य । मज्मना ।
प्र । वावृधे । अधत्त । अन्यम् । जठरे । प्र । ईम् । अरिच्यत् ।
सः । एनम् । सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् ।
सत्यः । इन्दुः ॥ २ ॥

पदार्थः—(अथ) अथ (त्विषीमान्) बहुदीनियुक्तः (अभि)
आभिमुख्ये (अोजसा) बलेन (क्रिविम्) कूपम् (युधा) सम्प्र-
हारेण (अभवत्) भवति (आ) समन्तात् (रोदसी) द्यावा-
पृथिव्यौ (अपृणत्) तर्पयति (अस्य) (मज्मना) बलेन
(प्र) (वावृधे) वर्द्धते (अधत्त) दधाति (अन्यम्)
भिनम् (जठरे) आभ्यन्तरे (प्र) (ईम्) जलम् (अरिच्यत्)
रिच्यतेऽतिरिक्तोऽस्ति (सः) परमेश्वरः (एनम्) (सश्वत्)
सश्रुति समवयति (देवः) (देवम्) सुखस्य दातारम् (सत्यम्)
सत्सु साधुम् (इन्द्रम्) विद्युतम् (सत्यः) सत्सु साधुः (इन्दुः)
जलवदार्र्द्रस्वभावः ॥ २ ॥

श्रन्वयः—यस्त्विषीमानोजसा महानभवद्युधा रोदसी क्रिविमिवापृ-
णदधस्य जगदीश्वरस्य मज्जना प्रवावृधे जठरेऽन्यमधत्तयईप्रारिच्यत
एनं सत्यं देवमिन्द्रमभ्यासश्वत्स सत्यइन्दुर्देवः परमेश्वरोऽस्ति ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येनाऽयं सर्वलोकप्रकाशकः कूपवत्संचको
महान् सूर्यलोको रचितः स्वस्मिन् धृतो यः सर्वेभ्यः पृथक् व्याप्तश्च
नित्यः परमेश्वरोदेवोऽस्ति तं नित्यं ध्यायत ॥ २ ॥

पदार्थः—जो (विषीमान) बहुत दीप्तियुक्त (ओजसा) बल से बड़ा
(भभवत्) होता है (युधा) संप्रहार से (रोदसी) वावापृथिवी को (क्रिविम्)
कूप के समान (अपृणात्) तृप्त करना है (अथ) इस के अनन्तर इस जगदी-
श्वर के (मज्जना) बल से (प्र, वावृधे) अन्ते प्रकार बढ़ता है (जठरे) अपने
भीतर (अन्यम्) और को (अयत्त) धारण करना और जो (ईम्) जल के साथ
(प्रारिच्यत) औरों से अलग है (एनम्) इस (सत्यम्) सत्य (देवम्) सुख के
देने वाले (इन्द्रम्) विजुली रूप अग्नि को (अभि, आ सश्वत्) जो प्रत्यक्ष
संबन्ध करता है (सः) वह (सत्यः) सत्य (इन्दुः) जल के समान आर्द्र
स्वभाव वाला (देवः) प्रकाशमान परमेश्वर है ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो तिस ने यह सब लोकों
का प्रकाश करने और कूप के समान सींचने वाला बड़ा सूर्य लोक रचा और
अपने में धारण किया जो सब से अलग व्याप्त भी है वह नित्य परमेश्वर देव
है उस को नित्य ध्यान करो ॥ २ ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अब ईश्वर वि० ॥

साकं जातः क्रतुना साकमोजसा ववक्षिथ साकं
वृद्धो वीर्यैः सासहिर्मृधो विचर्षणिः दाता राधः
स्तुवते काम्यं वसु सैनं सश्वदेवो देवं सत्यमिन्द्रं
सत्य इन्दुः ॥ ३ ॥

साकम् । जातः । क्रतुना । साकम् । ओजसा । ववक्षिथ ।
 साकम् । वृद्धः । वीर्यैः । सासहिः । मृधः । विचर्षणिः ।
 दाता । राधः । स्तुवते । काम्यम् । वसु । सः । एनम् ।
 सश्वत् । देवः । देवम् । सत्यम् । इन्द्रम् । सत्यः । इन्दुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(साकम्) सह (जातः) प्रसिद्धः (क्रतुना) कर्मणा
 प्रज्ञया वा (साकम्) (ओजसा) जलेन । ओज इत्युदकना०
 निघं० १ । १२ (ववक्षिथ) वहति । अत्र पुरुषव्यत्ययः (साकम्)
 (वृद्धः) (वीर्यैः) पराक्रमविज्ञानादिभिः (सासहिः) अतिश-
 येन सोढा (मृधः) संग्रामान् (विचर्षणिः) विद्याप्रकाशयुक्तो
 विद्वान् (दाता) (राधः) धनम् (स्तुवते) प्रशंसति (काम्यम्)
 प्रियम् (वसु) सुखेषु वासयत्री (सः) (एनम्) (सश्वत्)
 (देवः) सर्वत्र द्योतमानः (देवम्) देदीप्यमानम् (सत्यम्)
 नाशरहितम् (इन्द्रम्) (सत्यः) अविनाशी (इन्दुः) परमै-
 श्वर्ययुक्तः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः क्रतुनोजसा साकं जातः वीर्यैः साकं-
 वृद्धः सासहिर्विचर्षणिर्दाता सन्मृधो ववक्षिथ काम्यं वसु राधः
 स्तुवते स सत्य इन्दुर्देवो जीव एनं सत्यमिन्द्रं देवं परमेश्वरं साकं
 सश्वदात्मना संयुनक्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्य ज्ञानादिगुणैरुत्क्षेपणादिभिः कर्मभिः सह नित्य-
 सम्बन्धः यो विद्यया ज्येष्ठोऽविद्यया कनिष्ठश्च सुखं कामयमानोऽ-
 नादिरनुत्प नोऽमृतोऽल्पोऽल्पज्ञो जीवात्मास्ति तं यः शुभाऽशुभक-

र्मफलैर्युनक्ति स परमेश्वरोऽखिलजगतो मध्ये व्याप्तस्सन् सर्वं रक्षति
जीवेन सहेश्वरेण सह जीवस्य व्याप्यव्यापकसेव्यसेवकादिलक्षणः
सम्बन्धोऽस्तीति वेद्यः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (क्रतुना) कर्म वा प्रज्ञा और (ओजसा) बल
के (साकम्) साथ (जातः) प्रसिद्ध (वीर्यैः) पराक्रम वा विज्ञानादिपदार्थों के
(साकम्) साथ (वृद्धः) बढ़ा (सासहिः) अत्यन्त सहने वाला (त्रिचर्षणिः) विद्या
के प्रकाश से युक्त विद्वान् (दाता) दानशील होता हुआ (मूढः) सङ्ग्रामों
को (त्रयस्त्रिंशत्) प्राप्त करता है (काम्यम्) प्रिय (वसु) सुखों को बसाने वाले
(राधः) धन की (स्तुवते) प्रशंसा करना (सः) वह (सत्यः) अविनाशी (इन्द्रः)
परमैश्वर्ययुक्त (देवः) सर्वत्र प्रकाशमान जीव (एनम्) इस (सत्यम्) सत्य
(इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्त (देवम्) देदीप्यमान परमेश्वर को (साकम्) साथ
(सश्वत्) सम्बन्ध करता अर्थात् अपनी आत्मा से संयुक्त करता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिस के ज्ञानादि गुणों और उत्क्षेपणादि कर्मों के साथ नित्य
सम्बन्ध है । जो विद्या से ज्येष्ठ और अविद्या से कनिष्ठ है सुख की कामना
करता हुआ अनादि अनृत्यन्न असृत अल्पज्ञ जीवात्मा है उस को जो शुभाशुभ
कर्म फलों के साथ युक्त करता वह परमेश्वर अखिल जगत् के बीच व्याप्त
होता हुआ सब की रक्षा करता जीव के साथ ईश का ईश्वर के साथ जीव
का व्याप्य व्यापक सेव्य सेवकादि लक्षण सम्बन्ध है यह जानना चाहिये ॥३॥

अथ जीवविषयमाह ॥

अब जीव वि० ॥

तव त्यन्नर्थ्यं नृतोऽपि इन्द्र प्रथमं पूर्यं दिवि
प्रवाच्यं कृतम् । यद्देवस्य शर्वसा प्रारिणा असुं
रिणन्नपः । भुवद्विश्वमभ्यदेवमोजसा विदादूर्जं
शतक्रतुर्विदादिषम् ॥ ४ ॥ २८ ॥ अ० २ ॥

तव । त्यत् । नर्यम् । नृतो इति । अपः । इन्द्र । प्रथ-
मम् । पूर्व्यम् । दिवि । प्रवाच्यम् । कृतम् । यत् । देवस्य ।
शवसा । प्र । अरिणाः । असुम् । रिणन् । अपः । भुवत् ।
विश्वम् । अभि । अदेवम् । ओजसा । विदात् । ऊर्जम् ।
शतक्रतुः । विदात् । इषम् ॥ ४ ॥ २८ ॥ अ० २ ॥

पदार्थः—(तव) जीवस्य (त्यत्) तत् (नर्यम्) नृषु साधु
(नृतो) सर्वेषां नर्तयितः (अपः) प्राणान् (इन्द्र) इन्द्रिया-
द्यैश्वर्ययुक्त भोजक (प्रथमम्) आदिमम् (पूर्व्यम्) पूर्वैः कृतम्
(दिवि) प्रकाशमये जगदीश्वरे (प्रवाच्यम्) प्रवक्तुं योग्यम्
(कृतम्) निष्पन्नम् (यत्) यः (देवस्य) सर्वस्य प्रकाशकस्य
(शवसा) बलेन (प्र) (अरिणाः) प्राप्नोति (असुम्) प्राणम्
(रिणन्) प्राप्नुवन् (अपः) (भुवत्) भवेत् (विश्वम्)
सर्वम् (अभि) (अदेवम्) अविद्यमानोदेवः प्रकाशो यस्मिँतम् ।
अत्रान्वेषामपि दृश्यत इत्यकारस्य दीर्घत्वम् (ओजसा) परा-
क्रमेण (विदात्) प्राप्नुयात् (ऊर्जम्) पराक्रमम् (शतक्रतुः)
असंख्यप्रज्ञः (विदात्) प्राप्नुयात् (इषम्) अन्नम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे नृतो इन्द्र यद्यस्त्वं त्यत्प्रथमं पूर्व्यं प्रवाच्यं कृतं
नर्यं दिव्यपश्च देवस्य शवसा प्रारिणा भवानसुमपोरिणान् ओजसाऽ-
देवं विश्वमभिन्विदाच्छतक्रतुर्भवानूर्जमिषं चाविदात्तस्य तव सुखं
भुवत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे जीवा यस्य जगदीश्वरस्य निबन्धेन यूयं शरीरा-
णीन्द्रियाणि प्राणान् प्राप्तास्तं सर्वसामर्थ्येनाहर्निशं ध्यायतेति ॥४॥

अत्र सूर्यविद्युदीश्वरजीवगुणकर्मवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्ता-
र्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति द्वाविंशं सूक्तमष्टाविंशो वर्गोद्द्वितीयोऽनुवाकश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (नृतो) सब के नचाने वाले (इन्द्र) इन्द्रियादि ऐश्वर्य-
युक्त वा उस का भोक्ता (यत्) जो तू (त्यत्) वह (प्रथमम्) प्रथम (पूर्वम्)
पूर्वाचार्यों ने किया (प्रवाच्यम्) उत्तमता से कहने योग्य (कृतम्) प्रसिद्ध
(नर्व्यम्) मनुष्यों में सिद्ध पदार्थ उस को और (दिवि) प्रकाशमय परमे-
श्वर में (अपः) प्राणों को (देवस्य) सब के प्रकाश करने वाले के (शवसा)
बल से (प्रारिणाः) प्राप्त होता और (असुम्) प्राण और (अपः) जलों
को (रिणन्) प्राप्त होता हुआ (भोजसा) बल से (अदेवम्) जिसमें प्रकाश
नहीं विद्यमान उस (विश्वम्) समस्त वस्तुमात्र को (अभि, विदात्) प्राप्त
हो (शतक्रतुः) असंख्य प्रज्ञा युक्त आप (ऊर्जम्) पराक्रम और (इषम्)
अन्न को (विदात्) प्राप्त हो उन (तव) आप के सुख (भुवत्) हो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे जीवो जिस जगदीश्वर के निबन्ध से तुम शरीर इन्द्रियों
और प्राणों को प्राप्त हुए उस को सर्व सामर्थ्य से दिनरात ध्यावो ॥ ४ ॥

इस सूक्त में सूर्य विद्युद् ईश्वर और जीवों के गुण कर्मों का वर्णन होने
से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह जानना
चाहिये ॥

यह द्वाविंशवां सूक्त और अट्ठाविंशवां वर्ग और दूसरा अनुवाक समाप्त हुआ ॥

गणानामित्येकोनविंशत्यृचस्य त्रयोविंशतितमस्य सूक्तस्य गृत्समद
 ऋषिः । १ । ५ । ९ । ११ । १७ । १९ ब्रह्मणस्पतिः २ । ३ । ४ ।
 ६ । ७ । ८ । १० । १२ । १३ । १४ । १५ । १६ । १८
 वृहस्पतिश्च देवता १ । ४ । ५ । १० । ११ । १२ जगती
 २ । ७ । ८ । ९ । १३ । १४ विराट् जगती ३ । ६ ।
 १६ । १८ निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ।
 १५ । १७ भुरिक् त्रिष्टुप् । १९ निचृत्
 त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अब उन्नीश मन्त्र वाले तेईशवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम
 मन्त्र में परमेश्वर का वर्णन करते हैं ॥

गणानान्त्वा गणपतिं हवामहे कविं कवीनामुं
 पमश्रवस्तमम् । ज्येष्ठराजं ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पत आ
 नः शृण्वन्नूतिभिः सीद सादनम् ॥ १ ॥

गणानाम् । त्वा । गणपतिम् । हवामहे । कविम् ।
 कवीनाम् । उपमश्रवःस्तमम् । ज्येष्ठराजम् । ब्रह्मणाम् ।
 ब्रह्मणः । पते । आ । नः । शृण्वन् । नूतिभिः । सीद ।
 सादनम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(गणानाम्) गणनीयानां मुख्यानाम् (त्वा)
 त्वाम् (गणपतिम्) मुख्यानां स्वामिनम् (हवामहे) स्वीकुर्महे
 (कविम्) सर्वज्ञम् (कवीनाम्) विपश्चिताम् (उपमश्रवस्त-
 मम्) उपमीयते येन तच्छ्रवस्तदतिशयितम् (ज्येष्ठराजम्) यो
 ज्येष्ठेषु राजते तम् (ब्रह्मणाम्) महतां धनानाम् (ब्रह्मणः) धनस्य

(पते) स्वामिन् (आ) (नः) अस्माकम् (शृण्वन्) (ऊतिभिः)
रक्षाभिः (सीद) तिष्ठ (सादनम्) सीदन्ति यस्मिँस्तत् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणां ब्रह्मणस्पते वयं गणानां गणपतिं कवीनां
कविमुपमश्रवस्तमं ज्येष्ठराजं त्वा परमेश्वरमाह्वामहे त्वमूतिभिः
शृण्वन्ः सादनं सीद ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा वयं सर्वेषामधिपतिं सर्वज्ञं सर्वराज-
मन्तर्यामिनं परमेश्वरमुपास्महे तथा यूयमप्युपाध्वम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मणाम्) बड़े २ धनों में (ब्रह्मणस्पते) धन के स्वामी
हम लोग (गणानाम्) गणनीय मुख्य पदार्थों में (गणपतिम्) मुख्य पदार्थों
के स्वामी (कवीनाम्) उत्तम बुद्धि वालों में (कविम्) सर्वज्ञ और (उपम-
श्रवस्तमम्) उपमा जिस से दिई जाती ऐसे अत्यन्त श्रवणरूप (ज्येष्ठराजम्)
ज्येष्ठ अर्थात् अत्यन्त प्रशंसित पदार्थों में प्रकाशमान (त्वा) आप परमेश्वर
को (आ, ह्वामहे) अच्छे प्रकार स्वीकार करते हैं आप (ऊतिभिः) रक्षाओं
से (शृण्वन्) मन्ते हुए (नः) हम लोगों के (सादनम्) उस स्थान को
कि जिस में स्थिर होने हैं (सीद) स्थिर हूजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जैसे हम लोग सब के अधिपति सर्वज्ञ सर्वराज
मन्तर्यामि परमेश्वर की उपासना करते हैं वैसे तुम भी उपासना करो ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर इसी वि० ॥

देवाश्रिते असुर्यं प्रचेतसो बृहस्पते यज्ञियं
भागमानशुः । उस्त्राइव सूर्यो ज्योतिषा महो
विश्वेषामिज्जनिता ब्रह्मणामसि ॥ २ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्य । प्रचेतसः । बृहस्पते ।
यज्ञियम् । भागम् । आनशुः । उस्त्राःऽइव । सूर्य्यः । ज्योतिषा ।
महः । विश्वेषाम् । इत् । जनिता । ब्रह्मणाम् । असि ॥२॥

पदार्थः—(देवाः) विद्वांसः (चित्) अपि (ते) तव (असुर्य) असुरेषु प्रवासरहितेषु साधो (प्रचेतसः) प्रकृष्टं चेतो ज्ञानं यस्य तस्य (बृहस्पते) बृहत्या वाचः पालकः (यज्ञियम्) यज्ञसम्बन्धिनम् (भागम्) (आनशुः) प्राप्नुवन्ति (उस्त्राऽइव) किरणानिव (सूर्य्यः) सविता (ज्योतिषा) प्रकाशेन (महः) महताम् (विश्वेषाम्) सर्वेषां लोकानाम् (इत्) एव (जनिता) उत्पादकः (ब्रह्मणाम्) धनानाम् (असि) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे असुर्य्य बृहस्पते यस्य प्रचेतसस्ते यज्ञियं भागं सूर्य्यो ज्योतिषोस्त्राऽइव देवाश्चिदानशुर्य्यस्त्वं महो विश्वेषां ब्रह्मणां जनितेदासि सोऽस्माभिः सततं सेवनीयः ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं—हे मनुष्या यूयं प्राणस्य प्राणः सूर्य्यवत्स्वकाशः महतां महान् परमेश्वरोऽस्ति तमेव भजत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (असुर्य्य) प्रवास रहितों में साधु (बृहस्पते) बड़ी वाणी के पनि जिस (प्रचेतसः) प्रकृष्ट ज्ञान वाले (ते) आप के (यज्ञियम्) यज्ञ सम्बन्धि (भागम्) भाग को (सूर्य्यः) सूर्य्य (ज्योतिषा) प्रकाश से (उस्त्राऽइव) किरणों के समान (देवाः) विद्वां जन (चित्) निश्चय से (आनशुः) प्राप्त होते हैं जो आप (महः) महात्मा जन (विश्वेषाम्) समस्त लोक और (ब्रह्मणाम्) धनों के (जनिता) उत्पादन करने वाले (इत्) ही (असि) हैं सो हम लोगों को सदा सेवन करने योग्य हैं ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे मनुष्यो तुम जो प्राण का प्राण सूर्य के समान आप ही प्रकाशमान और महात्माओं में महात्मा परमेश्वर है उसी को लेओ ॥ २ ॥

अथ विद्महिषयमाह ॥

अथ विद्वानों के वि० ॥

आ विबाध्यां परिरापस्तमांसि च ज्योतिष्मन्तं
रथमृतस्य तिष्ठसि । बृहस्पते भीममभिन्नदम्भनं
रक्षोहणं गोत्रभिदं स्वविदम् ॥ ३ ॥

आ । वि॒बाध्यं । परि॒रपः । तमांसि । च । ज्योतिष्म-
न्तम् । रथम् । ऋ॒तस्य । तिष्ठ॑सि । बृहस्पते । भीमम् । अभिन्न॑-
दम्भनम् । रक्षः॑ऽहनम् । गोत्र॑ऽभिदम् । स्वः॑ऽविदम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (विबाध्य) निःसार्य (परिरापः)
सर्वतः पापात्मकं कर्म (तमांसि) रात्रीः (च) (ज्योतिष्म-
न्तम्) बहुप्रकाशम् (रथम्) रमणीयस्वरूपम् (ऋतस्य) स-
त्यस्य कारणस्य मध्ये (तिष्ठसि) (बृहस्पते) महतां पालक
(भीमम्) भयंकरम् (अभिन्नदम्भनम्) शत्रुहिंसनम् (रक्षोह-
णम्) रक्षसां दुष्टानां हन्तारम् (गोत्रभिदम्) मेघस्य भेत्तारम्
(स्वविदम्) स्वरुदकं विन्दन्ति येन तम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते विद्मन् यथा सूर्यः परिरापस्तमांसि च
विबाध्य प्रवर्तते तथार्त्तस्य मध्ये वर्तमानं भीममभिन्नदम्भनं रक्षो-
हणं गोत्रभिदं स्वविदं ज्योतिष्मन्तं रथमातिष्ठसि स त्वं सुखमा-
प्नोसि ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सूर्य्यवह्निधाप्रकाशेनाऽविद्याऽ-
न्धकारं निवर्त्य कारणमारभ्य कार्य्यं जगत् यथावज्जानन्ति ते वि-
हांसो भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़ों की रक्षा करने वाले विद्वान् जैसे सूर्य्य
(परिचायः) सब ओर से पाप भरे हुए कर्म्य (तमांसि, च) और रात्रियों की
(विवाध्य) निकाल के प्रवृत्त होता जैसे (ऋतस्य) सत्य कारण के बीच वर्त्त-
मान (भीमम्) भयंकर (अमित्रदम्भनन्) शत्रु हिंसन और (रक्षोहणम्)
दुष्टों के मारने (गोत्रभिदम्) और मेघ के छिन्न भिन्न करने वाले (स्वर्विदम्)
तिस से उदक को प्राप्त होते (ज्योतिष्यन्तम्) जो बहुत प्रकाशमान (रथम्)
रमणीय स्वरूप उस को (आ, तिष्ठसि) अच्छे प्रकार स्थित होते हो सो आप
सुख को प्राप्त होते हो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचलु०—जो सूर्य्य के समान विद्या प्रकाश से
अविद्यान्धकार को निकाल कर कारण को लेकर कार्य्यं जगत् को यथावत्
जानते हैं वे विद्वान् होते हैं ॥ ३ ॥

अथ विहदीश्वरविषयमाह ॥

अव विद्वान् और ईश्वर वि० ॥

सुनीभिर्नयसि त्रायसे जनं यस्तुभ्यं दाशान्न
तमंहो अश्रवत् । ब्रह्मद्विषस्तपनो मन्युमीरसि
बृहस्पते महि तत्ते महित्वनम् ॥ ४ ॥

सुनीतिऽभिः । नयसि । त्रायसे । जनम् । यः । तुभ्यम् ।
दाशात् । न । तत् । अंहः । अश्रवत् । ब्रह्मऽद्विषः । तपनः ।
मन्युऽमीः । असि । बृहस्पते । महि । तत् । ते । महिऽत्व
नम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सुनीतिभिः) सुष्ठु धर्मैर्न्यायमार्गैः (नयसि)
 (त्रायसे) (जनम्) जिज्ञासुं मनुष्यम् (यः) (तुभ्यम्)
 (दाशात्) ददति (न) निषेधे (तम्) (अंहः) पापम्
 (अश्रवत्) प्राप्नोति (ब्रह्महिषः) वेदेश्वरविरोधिनः (तपनः)
 तापकृत् (मन्युमीः) यो मन्युं मिनोति सः (असि) भवसि
 (बृहस्पते) बृहतां पालकेश्वर विद्वन् वा (महि) महत् (तत्)
 (ते) तव (महित्वनम्) महिमा ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते त्वं सुनीतिभिर्यजनं नयसि त्रायसे यस्तु
 भ्यमात्मा दाशात्तमंहो नाश्रवद्यस्त्वं ब्रह्महिष उपरि तपनो मन्यु-
 मीरसि तस्य ते तव तन्महित्वनं वयं प्रशंसेम ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या सत्यभावेन जगदीश्वरस्याप्तस्य विदुषो वा
 स्वात्मानं चालयन्ति तान् जगदीश्वरो धार्मिको विद्वान् वा पापा-
 चरणानिवर्त्य शुभगुणकर्मस्वाभावैर्युक्तान् कृत्वा पवित्रान् जन-
 यति । ये च वेदेश्वरहिषः पापाचारास्तानधोगतिं नयति । अयमे-
 वानयोरुपासनसङ्गाम्यां लाभो जायते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़ों की पाखना करने वाले ईश्वर वा विद्वान्
 आप (सुनीतिभिः) उत्तम धर्म वाले न्याय मार्गों से जिस (जनम्) जन
 को (नयसि) पहुंचाते हो और (त्रायसे) रक्षा करते हो (यः) जो (तुभ्यम्)
 तुम्हारे लिये (आत्मा) (दाशात्) देता है (तम्) उस को (अंहः) पाप
 (न, अश्रवत्) नहीं प्राप्त होता जो तुम (ब्रह्महिषः) वेद और ईश्वर के
 विरोधियों पर (तपनः) ताप करने वाले (मन्युमीः) क्रोध का मान करने
 वाले (असि) हैं (ते) आप के (तत्) उस (महित्वनम्) बड़प्पन को हम
 लोग प्रशंसा करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सत्यभाव से जगदीश्वर वा आत्म विद्वान् के संबन्ध में अपने आत्मा को चलाते हैं उनको जगदीश्वर वा धार्मिक विद्वान् पापाचरण से निवृत्त कर शुभ गुण कर्म स्वभावों से युक्त कर पवित्र उत्पन्न करता है । और जो वेद वा ईश्वर के विरोधी पापाचारी हैं उनको अधोगति को पहुंचाता है यही इन दोनों की उपासना और संग से लाभ होता है ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातयस्ति-
रुर्न ह्याविनः । विश्वा इदस्माद्ध्वरसो वि बाधसे
यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥ ५ ॥ २९ ॥

न । तम् । अंहः । न । दुःऽइतम् । कुतः । चन । न ।
नारातयः । तितिरुः । न । ह्याविनः । विश्वाः । इत् ।
अस्मात् । ध्वरसः । वि । बाधसे । यम् । सुऽगोपाः । रक्षसि ।
बृह्मणः । पते ॥ ५ ॥ २९ ॥

पदार्थः—(न) (तम्) (अंहः) अपराधः (न) (दुरि-
तम्) दुष्टाचरणम् (कुतः) कस्मात् (चन) अपि (न)
(नारातयः) शत्रवः (तितिरुः) तरेयुः (न) (ह्याविनः)
उभयपक्षाश्रिताः (विश्वाः) सर्वाः (इत्) एव (अस्मात्)
(ध्वरसः) हिंसाः (वि) (बाधसे) निवास्यसि (यम्) (सुगोपाः)
सुष्ठुचक्रः (रक्षसि) (ब्रह्मणः) बृहतः (पते) पालक ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते सार्वभौम राजन् वा सुगोपास्त्वं यं
रक्षस्यस्माद्दिश्वा ध्वरसो विबाधसे तमित्कुतश्चनांऽहो न दुरितं नारा-
तयो न ह्याविनस्तिरुः ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये परमेश्वराऽऽज्ञामाप्तविदुषां सङ्गं स्वात्मपवित्रतामा-
चरन्ति ते सर्वस्मात्पापाचरणाद्वियुज्य धार्मिका भूत्वा सततं सुख-
मश्नुवते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मणस्पते) बड़ेओं के पालना करने वाले वा चक्रवर्ती
सर्व भूमिपति राजन् जो (सुग्रीवाः) सुन्दर रक्षा करने वाले आप (यम्) जिस
की (रक्षसि) रक्षा करने (अस्मान्) इस से (विश्वाः) सब (ध्वरसः)
हिंसाओं को (वि, वाधसे) निवृत्त करते हो (इत्) उसी को (कुतश्चन)
कहीं से भी (अंहः) अपराध (न) न (दुरितम्) दुष्टाचार (न) न (अरा-
तयः) शत्रुजन (न) न (द्रयाविनः) दोनों पक्षों में आश्रित जन (तितिरुः)
तरे ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो परमेश्वर की आज्ञा वा आप्त विद्वानों के संग का वा
अपनी आत्मा की पवित्रता का आचरण करते हैं वे सब पाप आचरण से
अलग हो और धार्मिक हो कर निरन्तर सुख को व्याप्त होते हैं ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वं नो गोपाः पथिकृद्विचक्षणस्तव व्रताय मति-
भिर्जरामहे । बृहस्पते यो नो अभि करो दधे स्वा
तं मर्मर्तु दुच्छुना हरस्वती ॥ ६ ॥

त्वम् । नः । गोपाः । पथिऽकृत् । विऽचक्षणः । तव ।
व्रताय । मतिऽभिः । जरामहे । बृहस्पते । यः । नः । अभि ।
हरः । दधे । स्वा । तम् । मर्मर्तु । दुच्छुना । हरस्वती ॥६॥

पदार्थः—(त्वम्) (नः) अस्माकम् (गोपाः) रक्षकः (पथिकृत्) सकलसुकृतमार्गप्रचारकः (विचक्षणः) यो विविधान् सत्योपदेशान् चष्टे (तव) (व्रताय) शीलाय (मतिभिः) मेधाभिः सह (जरामहे) स्तूमहे (बृहस्पते) बृहत्सत्यप्रचारक (यः) (नः) अस्माकम् (अभि) (ह्वरः) क्रोधः । ह्वर इति क्रोधना० निधं० २।१३ (दधे) दधाति (स्वा) स्वकीया (तम्) (मर्मर्त्तु) भृशं प्राप्नोतु (दुच्छुना) दुष्टेन शुनेव (हरस्वती) बहुहरणशीला सेना ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते यो नोऽस्माकमुपरि ह्वरः क्रियते स दुच्छुनेव तं मर्मर्त्तु या स्वा हरस्वती तमभि दधे दधातु तथा यो नो गोपाः पथिकृद्द्विचक्षणस्त्वमभि तदस्य तव व्रताय मतिभिः सह वयं जरामहे ॥ ६ ॥

भावार्थः—येषां मार्गप्रकाशक उपदेशकः परमात्मा विद्वान् भवति ये सत्पुरुषसङ्गप्रिया वर्तन्ते तान् क्रोधाद्या दुर्गुणा नाप्नुवन्ति ॥६॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बहुत सत्य का प्रचार करने वाले (यः) जो (नः) हम लोगों के ऊपर (ह्वरः) क्रोध किया जाता वह (दुच्छुना) दुष्ट कुत्ते से जैसे जैसे (तम्) उस को (मर्मर्त्तु) निरन्तर प्राप्त हो जो (स्वा) अपनी (हरस्वती) बहूनों को हरने का शील रखने वाली सेना उस विषय को (अभि दधे) सब ओर से धारण करे उस सेना से जो (नः) हम लोगों के (गोपाः) रक्षा करने (पथिकृत्) सकल सुकृत मार्ग का प्रचार करने वा (विचक्षणः) विविध सत्योपदेश करने वाले (त्वम्) आप हैं उन (तव) आप के (व्रताय) शील के लिये (मतिभिः) मेधाओं के साथ हम लोग (जरामहे) स्तुति करते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—जिन का मार्ग प्रकाश करने और उपदेश करने वाला ब्रह्मात्म्या विद्वान् होता है जो सत्पुरुषों के सङ्ग के प्रीति करने वाले वर्तमान हैं उन को क्रोध आदि दुर्गुण नहीं प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उत वा यो नो मर्चयादनांगसोऽरातीवा मर्त्तः
सानुको वृकः । बृहस्पते अप तं वर्त्तया पथः सुगं
नो अस्यै देववीतये कृधि ॥ ७ ॥

उत । वा । यः । नः । मर्चयात् । अनांगसः । अरातिऽ-
वा । मर्त्तः । सानुकः । वृकः । बृहस्पते । अप । तम् । वर्त्तय ।
पथः । सुगम् । नः । अस्यै । देवऽवीतये । कृधि ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (वा) पक्षान्तरे (यः) जगदीश्वरो विद्वान् वा (नः) अस्मान् (मर्चयात्) सुमार्गे नयेत् (अना- गसः) अनपराधिनः (असतीवा) योऽरातीन् शत्रून् वनति संभ जति (मर्त्तः) मनुष्यः (सानुकः) सानुगादिः (वृकः) स्तेनः (बृहस्पते) बृहतः पापाद्वियोजकः (अप) (तम्) (वर्त्तय) दूरीकुरु । अत्राऽन्येषामपीति दीर्घः (पथः) मार्गात् (सुगम्) सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिन् मार्गे तम् (नः) अस्माकम् (अस्यै) प्रत्यक्षायै (देववीतये) देवेषु दिव्यगुणेषु व्याप्तये (कृधि) कुरु ॥७॥

अन्वयः—हे बृहस्पते यो नोनागसो पथो मर्चयादुत वा योऽ- राती वा सानुको वृको मर्त्तो भवेत्तं पथोपवर्त्तय नोऽस्यै देववीतये सुगं कृधि ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे परमेश्वर येऽस्मान् सुमार्गेण सुखं प्रापयन्ति तान् प्रापय । ये च दुष्पथं नयन्ति तान् वियोजय कृपया शुद्धं सरलं धर्म्यं मार्गञ्च प्रापय ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़े पाप वियोग करने वाले (यः) जो (नः) हम लोगों को (अनागतः) अनपराधी (पथः) मार्ग से (मर्चयात्) जो सुमार्गयान उस में प्राप्त करें (उतवा) अथवा जो (अरातीवा) शत्रुओं का अच्छे प्रकार सेवन करता (सानुकः) और अनुगामी के साथ वर्तमान (वृकः) चोर (मर्त्तः) मनुष्य हो (तम्) उस को उस मार्ग से (अप, वर्त्तय) दूर करो (नः) हमारी (अस्यै) इस (देववीतये) दिव्य गुणों में व्याप्ति के लिये (सुगम्) सुगम मार्ग (कृधि) करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे परमेश्वर जो हम लोगों को सुमार्ग से सुख को प्राप्त कराते उन को पहुंचाइये । और जो दुष्पथ को पहुंचाते हैं उन को अलग कीजिये तथा कृपा से शुद्ध सरल धर्मयुक्त मार्ग को प्राप्त कीजिये ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्रातारं त्वा तनूनां हवामहेऽवस्पर्त्तरधिवक्तारं-
मस्मयुम् । बृहस्पते देवनिदो नि वर्हय मा दुरेवा
उत्तरं सुन्नमुन्नशन् ॥ ८ ॥

त्रातारम् । त्वा । तनूनाम् । हवामहे । अवऽस्पर्त्तः । अधि-
ऽवक्तारम् । अस्मऽयुम् । बृहस्पते । देवऽनिदः । नि । वर्हय ।
दुःएवाः । उत्तरम् । सुन्नम् । उत् । नशन् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(त्रातारम्) रक्षितारम् (त्वा) त्वां जगदीश्वरं सभेदां वा (तनूनाम्) विस्तृतसुखसाधकानां शरीरादीनां पदार्थानां वा (हवामहे) स्वीकुर्महे (अत्रवस्पर्त्तः) अत्रवसा रक्षणेन दुःखात्पारकर्त्तः (अधिवक्त्तारम्) सर्वेषामुपर्युपदेशकम् (अस्मयुम्) अस्मान् कामयमानम् (बृहस्पते) बृहतां रक्षकः (देवनिदः) ये देवान् विदुषो दिव्यगुणान् वा निन्दन्ति तान् (नि) (वर्हय) नितरामुत्पाटय (मा) (दुरेवाः) दुराचरणाः (उत्तरम्) अर्वाकालीनम् (सुम्नम्) सुखम् (उत्) (नशन्) नाशयेयुः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अत्रवस्पर्त्तबृहस्पते वयं यं तनूनां त्रातारमस्मयुमधिवक्त्तारं त्वा त्वां हवामहे स त्वं देवनिदो निवर्हय यतो दुरेवा उत्तरं सुम्नं मोक्षशन् ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये स्वेषामुपदेशारं रक्षितारञ्च परमात्मानमाप्तं कुर्वन्ति ते सर्वतो वर्द्धन्ते । ये विद्दीश्वरवेदनिन्दका भविष्यदानन्दविच्छेदका भवेयुस्तान् सर्वतो निवारयेयुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अत्रवस्पर्त्तः) रक्षा कर दुःख से पार करने और (बृहस्पते) बड़ों की रक्षा करने वाले हम लोग जिस (तनूनाम्) विस्तृत सुख साधक शरीरादिकों वा अन्य पदार्थों के (त्रातारम्) रक्षा करने वा (अस्मयुम्) हम लोगों की कामना करने वा (अधिवक्त्तारम्) सब के ऊपर उपदेश करने वाले (त्वा) आप जगदीश्वर वा सभापति की (हवामहे) स्वीकार करते हैं सो आप (देवनिदः) जो विद्वान् वा दिव्य गुणों की निन्दा करते उन को (नि, वर्हय) निरन्तर छिन्न भिन्न करो । जिस से (दुरेवाः) दुष्टाचरण करने वाले (उत्तरम्) उस के उपरान्त (सुम्नम्) सुख को (मा, उत् नशन्) मत नष्ट करावें ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो अपना उपदेश करने और रक्षा करने वाला परमात्मा वा आत्मा विद्वान् मानते हैं वे सब ओर से बढ़ते हैं । जो विद्वान् ईश्वर और वेद की निन्दा भविष्यत् का आनन्द नष्ट करने वाले हों उन को सब ओर से निवृत्त करावें ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वयां वयं सुवृधां ब्रह्मणस्पते स्पार्हा वसुं
मनुष्या ददीमहि । या नो दूरे तळितो या अरा-
तयोऽभि सन्ति जम्भया ता अनप्रसः ॥ ९ ॥

त्वयां । वयम् । सुवृधां । ब्रह्मणः । पते । स्पार्हा ।
वसुं । मनुष्याः । आ । ददीमहि । याः । नः । दूरे । तळितः ।
याः । अरातयः । अभि । सन्ति । जम्भयं । ताः । अनप्रसः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(त्वया) सह (वयम्) (सुवृधा) यः सुष्ठु वर्द्ध-
यति तेन (ब्रह्मणः) ब्रह्माण्डस्य राज्यस्य वा (पते) पालक
(स्पार्हा) अभिकाङ्क्षितुमर्हेण (वसु) विज्ञानं धनं वा (मनुष्याः)
मननशीलाः (ददीमहि) दद्याम (याः) (नः) अस्माकम्
(दूरे) (तळितः) विद्युतः (याः) (अरातयः) अदानरीतयः
(अभि) सर्वतः (सन्ति) (जम्भय) विनाशय । अत्राऽन्येषा-
मपीतिदीर्घः (ताः) (अनप्रसः) अविद्यमानमप्रः कर्म यासा-
न्ताः क्रियाः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते शिष्यक स्पार्हा सुवृधा त्वया सह वयं
मनुष्या वसु ददीमहि । नो दूरे यास्तळितो याश्चानप्रसोऽरातयः सन्ति
ता अभि जम्भय ॥ ९ ॥

भावार्थः—यदि विदुषामुपदेशं न गृह्णीयुस्तर्हि मानवा दानशीला न भवेयुः । येऽकर्मठाः कृपणाः पुरुषाःस्त्रियश्च सन्ति ता विधुइत् पुरुषार्थनीयाः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ब्रह्मणः) ब्रह्माण्ड वा राज्य की (पते) पालना करने वाले (शिक्षक) (स्पर्हा) अभिकांक्षा के योग्य (सुवृथा) जो सुन्दर बड़ावा देने उन (त्वया) तुझारे साथ (वयम्) हम (मनुष्याः) मनुष्य (वसु) विज्ञान वा धन (ददीमहि) देंगे (नः) हमारे (दूरे) दूर देश में (याः) जो (तद्धितः) विजुली और (याः) जो (अनप्रसः) अविद्यमान कर्म वाली क्रिया (अरातयः) न देने की रीतियां (सन्ति) हैं (ताः) उन को (अभि, जम्भय) सब और से विनाशिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—यदि विद्वानों के उपदेश को न ग्रहण करें तो मनुष्य दानशील न हों जो अकर्मठ अर्थात् कर्म नहीं करते कृपण पुरुष और स्त्रीजन हैं वे विजुली के समान पुरुषार्थ युक्त करने चाहिये ॥ ९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्वया वयमुत्तमं धीमहे वयो बृहस्पते पप्रिणा
सस्त्रिना युजा । मा नो दुःशंसो अभिदिप्सुरीशत्
प्र सुशंसा मतिभिस्तारिषीमहि ॥ १० ॥ ३० ॥

त्वया । वयम् । उत्तमम् । धीमहे । वयः । बृहस्पते ।
पप्रिणा । सस्त्रिना । युजा । मा । नः । दुःशंसः । अभि-
दिप्सुः । ईशत् । प्र । सुशंसाः । मतिभिः । तारिषी-
महि ॥ १० ॥ ३० ॥

पदार्थः—(त्वया) (वयम्) (उत्तमम्) श्रेष्ठम् (धीमहे)
 दधीमहि । अत्र छन्दस्युभयधेत्याद्ध्यातुकत्वं बहुलं छन्दसीति
 शपोलोपश्च (वयः) जीवनम् (बृहस्पते) विद्वान् (पप्रिणा)
 परिपूर्णं (सस्निना) शुचिना (युजा) युक्तेन (मा) (नः)
 अस्मान् (दुःशंसः) दुष्टः शंसो यस्य स चोरः (अभिदिप्सुः)
 अभितो दम्भमिच्छुः (ईशत) समर्थो भवेत् (प्र) (सुशंसाः)
 शोभनः शंसः स्तुतिर्येषान्ते (मतिभिः) प्रज्ञाभिः (तारिषीमहि)
 तरेम । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते प्रप्रिणा सस्निना युजा त्वया सह वर्त्त-
 माना वयमुत्तमं वयो धीमहे यतो नोऽभिदिप्सुर्दुःशंसो नोऽस्मान्मे-
 शत मतिभिः सह वर्त्तमानाः सुशंसा वयं प्रतारिषीमहि ॥ १० ॥

भावार्थः—ये पूर्णविद्यानां योगिनां शुद्धात्मनां सङ्गं कुर्वन्ति
 ते दीर्घजीविनो भवन्ति ये विद्वत्सहचरिता भवन्ति तेभ्यो दुःखं
 दातुं केऽपि न शक्नुवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) विद्वान् (पप्रिणा) परिपूर्णा (सस्निना) शुद्ध
 पवित्र पदार्थ (युजा) युक्त (त्वया) तुम्हारे साथ वर्त्तमान (वयम्) हम
 लोग (उत्तमम्) श्रेष्ठ (वयः) जीवन को (धीमहे) धारण करें जिस से
 (अभिदिप्सुः) सब ओर से कपट की इच्छा करने वाला (दुःशंसः) जिस
 की दुष्ट कहावत प्रसिद्ध वह चोर (नः) हम लोगों का (मा, ईशत) ईश्वर
 न हो और (मतिभिः) प्रज्ञाओं के साथ वर्त्तमान (सुशंसाः) जिन की
 सुन्दर स्तुति ऐसे हम लोग (प्र, तारिषीमहि) उत्तमता से तर्क सर्व विषयों
 के पार पहुंचे ॥ १० ॥

भावार्थः—जो पूर्ण विद्या वाले योगी बुद्धात्मा जनों का संग करते हैं वे दीर्घ जीवी होते हैं जो विद्वानों के सहचारी होते हैं उन के लिये दुःख देने की कोई भी समर्थ नहीं हो सकते हैं ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अनानुदो वृषभो जग्मिराह्वं निष्टप्ता शत्रुं
पृतनासु सासहिः । असि सत्य ऋणयाः ब्रह्म-
णस्पत उग्रस्य चिदमिता वीळुहर्षिणः ॥ ११ ॥

अनानुदः । वृषभः । जग्मिः । आऽह्वम् । निऽतप्ता ।
शत्रुम् । पृतनासु । सासहिः । असि । सत्यः । ऋणऽयाः ।
ब्रह्मणः । पते । उग्रस्य । चित् । दमिता । वीळुऽहर्षिणः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(अनानुदः) येऽनुददति तेऽनुदा न विद्यन्तेऽनुदा
यस्य सः (वृषभः) श्रेष्ठः (जग्मिः) गन्ता (आह्वम्) सङ्ग्रामम्
(निष्टप्ता) नितरां सन्तापप्रदः (शत्रुम्) शातयितारम् (पृत-
नासु) वीराणां सेनासु (सासहिः) भृशं सोढा (असि) (सत्यः)
सत्सु साधुः (ऋणयाः) य ऋणं याति प्राप्नोति सः (ब्रह्मणः)
वेदस्य (पते) पालयितः (उग्रस्य) तीव्रस्य (चित्) अपि
(दमिता) दमनकर्ता (वीळुहर्षिणः) बलेन बहु हर्षो विद्यते
यस्य तस्य ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते त्वं यतोऽनानुदो वृषभ आह्वं जग्मिः
पृतनासु शत्रुं निष्टप्ता सासहिर्ऋणयाः सत्यो वीळुहर्षिण उग्रस्य
चिदमितासि तस्मात् प्रशस्यो भवसि ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये दातव्यं तत्क्षणं ददति गन्तव्यं गच्छन्ति प्राप्तव्यं प्राप्तुवन्ति दण्डनीयं दण्डयन्ति ते सत्यं ग्रहीतुं शक्नुवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मणस्पते) वेद के पालने वाले आप जिस से (अननुदः) अननुद अर्थात् जो पीछे देते हैं वे जिस के नहीं विद्यमान वह (वृषभः) श्रेष्ठ जन (आहवम्) सङ्ग्राम को (जग्मिः) जाने वाले (पृतनासु) वीरों की सेनाओं में (शत्रुम्) काटने दुःख देने वाले बैरी को (निष्ठा) निरन्तर सन्ताप देने (सासहिः) निरन्तर सहने (ऋषायाः) और ऋषण को प्राप्त होने वाले (सत्यः) सज्जनों में साधु (वीळुहार्षिणः) जिस को बल से बहुत हर्ष विद्यमान (उग्रस्य) तीव्र को (चिन्) ही (दग्मिता) दमन करने वाले (असि) हैं उस से प्रशंसनीय होते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो देने योग्य पदार्थ को शीघ्र देते, जाने योग्य स्थान को जाते, पाने योग्य पदार्थ को पाते और दण्ड देने योग्य को दण्ड देते हैं वे सत्य ग्रहण कर सकते हैं ॥ ११ ॥

अथ राजविषयमाह ॥

अथ राज वि० ॥

अदेवेन मनसा यो रिषण्यति शासामुग्रो मन्यमानो जिघांसति । बृहस्पते मा प्रणक्तस्य नो वधो नि कर्म मन्युं दुरेवस्य शर्द्धतः ॥ १२ ॥

अदेवेन । मनसा । यः । रिषण्यति । शासाम् । उग्रः । मन्यमानः । जिघांसति । बृहस्पते । मा । प्रणक्त् । तस्य । नः । वधः । नि । कर्म । मन्युम् । दुःऽएवस्य । शर्द्धतः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अदेवेन) अशुद्धेन (मनसा) (यः) (रिषण्यति) आत्मना हिंसितुमिच्छति (शासाम्) शासनकर्त्रीणाम् (उग्रः)

भयङ्करः (मन्यमानः) अभिमानी (जिघांसति) हिंसितुमिच्छति
(बृहस्पते) बृहतो राज्यस्य पालक (मा) (प्रणक्) नष्टो भवेत्
(तस्य) (नः) अस्माकम् (वधः) (नि) (कर्म) (मन्युम्)
क्रोधम् (दुरेवस्य) दुःखेन प्राप्तुं योग्यस्य (शर्द्धतः) बलवतः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते यः शासामुग्रो मन्यमानो देवेन मनसा
रिषण्यति जिघांसति तस्य मन्युं शर्द्धतो दुरेवस्य वधो मा प्रणक्
नोऽस्माकं कर्म मानिप्रणक् ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये राज्यं शासन्ति ते दुर्बुद्धीन् हिंसकान् वशं नयेयुः। यदि
वशं न गच्छेयुस्तर्ह्येतान् प्रसह्य हन्युर्येन न्यायप्रणाशो न स्यात् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़े राज्य के पालने वाले (यः) जो (शासाम्)
शासना करने वालियों का (उग्रः) भयङ्कर (मन्यमानः) अभिमानी (अदे-
वेन) अशुद्ध (मनसा) मन से (रिषण्यति) हिंसा करने को अपने से चाहता
है वा (जिघांसति) साधारण मारने की इच्छा करता है (तस्य) उस के (मन्युम्)
क्रोध को (शर्द्धतः) बलवत्ता से सहते हुए (दुरेवस्य) दुःख से प्राप्त होने
योग्य का (वधः) नाश (मा, प्रणक्) मत नष्ट हो (नः) हमारा (कर्म)
कर्म (नि) मत निरन्तर नष्ट हो ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो राज्य शासना करने हैं वे निर्बुद्धि हिंसकों को वश करें यदि
वश में न आवें तो इनको बलात्कार मारें जिससे न्याय का प्रणाश न हो ॥ १२ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

भरैषु हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता वाजेषु सनिता
धनं धनम् । विश्वा इदर्यो अभिदिप्स्वो३ मृधो
बृहस्पतिर्विववर्हा रथो इव ॥ १३ ॥

भरेषु । हव्यः । नमसा । उपसद्यः । गन्ता । वाजेषु ।
सनिता । धनम् । धनम् । विश्वाः । इत् । अर्घ्यः । अभिदि-
प्स्वः । मृधः । बृहस्पतिः । वि । ववर्ह । रथान् । इव ॥ १३ ॥

पदार्थः—(भरेषु) पोषणेषु (हव्यः) आदातुमर्हः (नमसा)
सत्कारेण (उपसद्यः) प्राप्तुयोग्यः (गन्ता) (वाजेषु) सङ्ग्राम-
मेषु (सनिता) विभाजकः (धनन्धनम्) (विश्वाः) सर्वाः
(इत्) एव (अर्घ्यः) स्वामी (अभिदिप्स्वः) अभितो दिप्सवो
दम्भितु मिच्छवो यासु ताः (मृधः) सङ्ग्रामान् (बृहस्पतिः)
पूज्यपालकः (वि) (ववर्ह) वर्द्धयति (रथानिव) ॥ १३ ॥

अन्वयः—यो हव्यो नमसोपसद्यो गन्ता सनिता बृहस्पतिरयो
भरेषु वाजेषु धनन्धनं ववर्ह रथानिव विश्वा इदमिदिप्स्वो मृधो
विववर्ह स इद्राज्यं कर्तुमर्हति ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये गुणकर्मस्वभावैर्विजयमाना विमा-
नादियानवत् सद्य ऐश्वर्यं प्राप्य सर्वेषु सत्कर्मसु विभज्य धनादिप-
दार्थान् प्रददति ते न्यायाधीशा भवितुमर्हन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—जो (हव्यः) ग्रहण करने और (नमसा) सत्कार से (उप-
सद्यः) प्राप्त होने योग्य तथा (गन्ता) गमन करने (सनिता) विभाग करने
(बृहस्पतिः) और पूज्यों की रक्षा करने वाला (अर्घ्यः) स्वामी (भरेषु)
पुष्टियों और (वाजेषु) सङ्ग्रामों में (धनन्धनम्) धन धन को बढ़ाता वा
(रथानिव) रथों के समान (विश्वाः) समस्त (इत्) उन्हीं क्रियाओं को
कि (अभिदिप्स्वः) जिन में दम्भ की इच्छा करने वाले विद्यमान तथा (मृधः)
सङ्ग्रामों की (वि, ववर्ह) नहीं बढ़ाता है वह राज्य करने को योग्य होता है ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो गुण कर्म और स्वभावों से विजय को प्राप्त होते हुए विमानादि यानों के तुल्य शीघ्र ऐश्वर्य को प्राप्त होकर सयस्त सत्कर्मों में विभाग कर धनादि पदार्थों को देते हैं वे न्यायाधीश होने के योग्य हैं ॥ १३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तेजिष्ठया तपनी रक्षसस्तप ये त्वा निदे दधिरे
दृष्टवीर्यम् । आविस्तक्ृष्व यदसत् उक्थ्यं
बृहस्पते वि परिरापो अर्हय ॥ १४ ॥

तेजिष्ठया । तपनी । रक्षसः । तप । ये । त्वा । निदे ।
दधिरे । दृष्टवीर्यम् । आविः । तत् । कृष्व । यत् । असत् ।
ते । उक्थ्यम् । बृहस्पते । वि । परिरापः । अर्हय ॥ १४ ॥

पदार्थः—(तेजिष्ठया) अतिशयेन तेजस्विन्या (तपनी)
सन्तापिनी (रक्षसः) दुष्टान् (तप) सन्तापय (ये) (त्वा)
त्वाम् (निदे) निन्दायै (दधिरे) (दृष्टवीर्यम्) दृष्टं सम्प्रे-
क्षितं वीर्यं यस्य तम् (आविः) प्राकट्ये (तत्) (कृष्व)
कुरुष्व (यत्) (असत्) भवेत् (ते) तव (उक्थ्यम्)
वक्तुं योग्यम् (बृहस्पते) बृहतां पालक (वि) (परिरापः)
परितोरपः पापं यस्य तम् (अर्हय) नाशय ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते ये दृष्टवीर्यं त्वा निदे दधिरे तान् रक्षसो
या तपन्यस्ति तथा तेजिष्ठया त्वं तप यत्ते तवोक्थमसत्तदाविष्कृष्व
परिरापो व्यर्हय ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्निन्दकान् सर्वथा निवार्य स्तावकान् प्रसार्य सत्यविद्याः प्रकटीकार्याः ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़ों की पालना करने वाले (ये) जो (दृष्ट-
त्रियम्) देखा है पराक्रम जिस का ऐसे (त्वा) तुझ को (निदे) निन्दा
के लिये (दधिरे) धारण करते उन (रक्षसः) राक्षसों को जो (तपनी)
तपाने वाली है उस (तेजिष्ठया) अतीव तेजस्विनी से आप (तप) प्रताप
दिखाओ (यन्) जो (ते) आप का (उक्थ्यम्) कहने योग्य प्रस्ताव (असत्)
हो (तत्) उस को (आविष्कृष्व) प्रगट कीजिये (परिरापः) और सब
ओर से पाप जिस के विद्यमान उस को (वि, अर्दय) विशेषता से नाशिये ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि निन्दकों को सर्वथा निवारि और
स्तुति करने वालों को बढ़ाय सत्यविद्याओं को प्रकाश करें ॥ १४ ॥

अथ विद्द्विषयमाह ॥

अथ विद्वान् वि० ॥

बृहस्पते अति यदर्यो अर्हाद्युमद्विभाति क्रतु-
मज्जनेषु । यद्दीदयच्छवंस ऋतप्रजात तदस्मासु
द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ १५ ॥ ३१ ॥

बृहस्पते । अति । यत् । अर्घ्यः । अर्हात् । द्युऽमत् । विऽ-
भाति । क्रतुऽमत् । जनेषु । यत् । दीदयत् । शवंसा । ऋतऽ-
प्रजात । तत् । अस्मासु । द्रविणम् । धेहि । चित्रम् ॥ १५ ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(बृहस्पते) बृहतां पते (अति) (यत्) (अर्घ्यः)
ईश्वरः (अर्हात्) योग्यात् (द्युमत्) प्रकाशवत् (विभाति)

प्रकाशते (क्रतुमत्) प्रशंसितप्रज्ञायुक्तम् (जनेषु) (यत्)
 (दीदयत्) प्रकाशकम् (शवसा) बलेन (ऋतप्रजात) ऋते
 सत्याचरणे प्रकट (तत्) (अस्मासु) (द्रविणम्) धनम् (धेहि)
 (चित्रम्) अद्भुतम् ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे ऋतप्रजात बृहस्पते विद्वन् यदर्थ ईश्वरो जनेष्व-
 र्हाद् द्युमत्क्रतुमच्छवसा यदीदयदतिविभाति तच्चित्रं द्रविणमस्मासु
 धेहि ॥ १५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यद्यदीश्वरेण वेदद्वारा सत्यं प्रकाशयते तत्तत्सर्व
 प्रकाशनीयम् यद्यत्स्वार्थमेषितव्यं तत्तदन्येभ्योऽप्येष्टव्यम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (ऋतप्रजात) सत्याचरण में प्रकट (बृहस्पते) बड़ों के
 पालने वाले विद्वान् (यत्) जो (अर्थः) ईश्वर (जनेषु) मनुष्यों में (अर्हात्)
 योग्य व्यवहार से (द्युमत्) प्रकाशवान् (क्रतुमत्) प्रशंसित प्रज्ञायुक्त वा
 (शवसा) बल से (यत्) जो (दीदयत्) प्रकाशकर्ता (अति, विभाति)
 अतीव प्रकाशित होता है (तत्) उस (चित्रम्) अद्भुत (द्रविणम्) धन को
 (अस्मासु) हम लोगों में (धेहि) स्थापन कीजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो २ ईश्वर ने वेदद्वारा सत्य का
 प्रकाश किया वह २ सब प्रकाश करें और जो २ स्वार्थ चाहें वह २ सब के
 लिये चाहें ॥ १५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मा नः स्तेनेभ्यो ये अभि बृहस्पदे निरामिणो
 रिपवोऽन्नेषु जागृधुः । आ देवानामोहते वि व्रयो
 हृदि बृहस्पते न परः साम्नो विदुः ॥ १६ ॥

मा । नः । स्तेनेभ्यः । ये । अभि । द्रुहः । पदे । निरामि-
 णः । रिपवः । अन्नेषु । जागृधुः । आ । देवानाम् । ओहते ।
 वि । व्रयः । हृदि । बृहस्पते । न । परः । साम्नः । विदुः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(मा) (नः) अस्माकम् (स्तेनेभ्यः) चोरेभ्यः
 (ये) (अभि) (द्रुहः) धोग्धारः (पदे) प्राप्तव्ये (निरामिणः)
 नित्यं रन्तुं शीलाः (रिपवः) शत्रवः (अन्नेषु) (जागृधुः)
 अभिकाङ्क्षेयुः (आ) (देवानाम्) विदुषाम् (ओहते) वित-
 र्कयुक्ताय (वि) (व्रयः) वर्जनीयाः । अयं बहुलमेतन्निदर्शन-
 मिति व्रीधातुर्ग्राह्यः (हृदि) (बृहस्पते) चोरादिनिवारक (न)
 (परः) (साम्नः) सन्धेः (विदुः) जानीयुः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते येऽभिद्रुहो रिपवो पदे निरामिणोऽन्नेषु
 जागृधुस्तेभ्यःस्तेनेभ्यो नोऽस्माकं भयम्मास्तु । ये व्रयो देवानामोहते
 हृदि साम्नो विविदुस्तान् परस्त्वं न प्राप्नुयाः ॥ १६ ॥

भावार्थः—ये स्तेना द्रोहेण परपदार्थानिच्छन्ति ते किमपि
 धर्मन् जानन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) चोर आदि के निवारने वाले (ये) जो (अभि-
 द्रुहः) सब ओर से द्रोह करने वाले (रिपवः) शत्रु जन (पदे) पाने योग्य
 स्थान में (निरामिणः) नित्य रमण करने वाले (अन्नेषु) अन्नादि पदार्थों
 के निमित्त (जागृधुः) सब ओर से काँक्षा करें उन (स्तेनेभ्यः) चोरों से (नः)
 हम को भय (मा) न हो । जो (व्रयः) वर्जने योग्य जन (देवानाम्)
 विद्वानों के बीच (आ, ओहते) वितर्कयुक्त के लिये (हृदि) मन में (साम्नः)
 सन्धि से (विविदुः) जानें उन को (परः) अत्यन्त श्रेष्ठ तू (न) न प्राप्त
 हो ॥ १६ ॥

भावार्थः—जो चोर द्रोह से पराये पदार्थों की चाहना करते हैं वे कुछ भी धर्म नहीं जानते हैं ॥ १६ ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अह ईश्वर वि० ॥

विश्वेभ्यो हि त्वा भुवनेभ्यस्परि त्वष्टाजन्तसाम्नः
साम्नः कविः । स ऋणचिदृणया ब्रह्मणस्पतिर्द्रुहो
हन्ता मह ऋतस्य धर्त्तरि ॥ १७ ॥

विश्वेभ्यः । हि । त्वा । भुवनेभ्यः । परि । त्वष्टा ।
अजन्त । साम्नःऽसाम्नः । कविः । सः । ऋणऽचित् । ऋण
ऽयाः । ब्रह्मणः । पतिः । द्रुहः । हन्ता । महः । ऋतस्य ।
धर्त्तरि ॥ १७ ॥

पदार्थः—(विश्वेभ्यः) सर्वेभ्यः (हि) खलु (त्वा) त्वाम्
(भुवनेभ्यः) लोकेभ्यः (परि) सर्वतः (त्वष्टा) निर्माता (अज-
न्त) जनयति (साम्नःसाम्नः) सामवेदस्य सामवेदस्य मध्ये (कविः)
सर्वज्ञः (सः) (ऋणचित्) य ऋणं चिनोति सः (ऋणयाः)
य ऋणं याति प्राप्नोति सः (ब्रह्मणः) ब्रह्माण्डस्य (पतिः)
पालकः (द्रुहः) हेष्टुः (हन्ता) नाशकः (महः) महतः
(ऋतस्य) सत्यस्य कारणस्य (धर्त्तरि) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यः साम्नः साम्नः कविस्त्वष्टा विश्वेभ्यो
हि भुवनेभ्यो यं त्वा पर्यजन्तस् ब्रह्मणस्पतिरस्ति तस्य मह ऋतस्य
धर्त्तरि जगदीश्वरे स्थित ऋणचिदृणयास्त्वं द्रुहो हन्ता भव ॥ १७ ॥

भावार्थः—हे जीव यः सर्वज्ञः सृष्टिकर्ता सकलभुवनैकस्वामी सर्वधर्ता जगदीश्वरोऽस्ति तदाऽऽज्ञायां स्थित्वा द्रोहादिकं दूरतः परिहरेत् ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जो (साम्नःसाम्नः) सामवेद सामवेदमात्र के बीच (कविः) सर्वज्ञ (त्वष्टा) पदार्थों का निर्माण करने वाला (विश्वेभ्यः) सभी (भुवनेभ्यः) लोकों से जिन (त्वा) आप को (पर्यवनन्) सब प्रकार प्रकट करता है (सः) वह (ब्रह्मणस्पतिः) ब्रह्माण्ड की पालना करने वाला है उस (महः) महान् (ऋतस्य) सत्य कारण के (धर्त्तरि) धारण करने वाले जगदीश्वर में स्थित (ऋणचित्) ऋण को इकट्ठा करने और (ऋणयाः) ऋण को प्राप्त होने वाले आप (द्रुहः) द्रोह करने वाले के (हन्ता) नाशक हूँजिये ॥ १७ ॥

भावार्थः—हे जीव जो सर्वज्ञ सृष्टिकर्ता सकल भुवनों का एक स्वामी और सब का धारण करने वाला जगदीश्वर है उस की आज्ञा में स्थित द्रोहादिकों को दूर से दूर करे ॥ १७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तव श्रिये व्यजिहीतु पर्वतो गवां गोत्रमुदसृजो
यदङ्गिरः । इन्द्रेण युजा तमसा परीवृतं बृहस्पते
निरपामौञ्जो अर्णवम् ॥ १८ ॥

तव । श्रिये । वि । अजिहीतु । पर्वतः । गवाम् । गोत्रम् ।
उत्सृजः । यत् । अङ्गिरः । इन्द्रेण । युजा । तमसा ।
परिवृतम् । बृहस्पते । निः । अपाम् । औञ्जः । अर्णवम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—(तव) (श्रिये) (वि) (अजिहीत) प्राप्नोति (पर्वतः) मेघः (गवाम्) किरणानाम् (गोत्रम्) कुलम् (उद-सृजः) उत्सृजति त्यजति (यत्) (अङ्गिरः) प्राणप्रिय (इन्द्रेण) सूर्येण (युजा) युक्तेन (तमसा) अन्धकारेण (परीवृतम्) सर्वत आवृतम् (बृहस्पते) (निः) (अपाम्) जलानाम् (औब्जः) आर्जवे भव (अर्णवम्) समुद्रम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे अङ्गिरो बृहस्पते तव श्रिये पर्वतो गवां यद्रोत्रं व्यजिहीतोदसृजः स त्वमिन्द्रेण युजा तमस्य परीवृतमपामौब्जो-र्णवं निर्जनय ॥ १८ ॥

भावार्थः—येन जगदीश्वरेण सूर्यादिकं जगन्निर्माय परस्परं सम्बद्धं कृतं तम्प्राणप्रियं विजानीत ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (अंगिरः) प्राणप्रिय (बृहस्पते) बड़ों की पालना करने वाले (तव) आप की (श्रिये) लक्ष्मी के लिये (पर्वतः) मेघ (गवाम्) सूर्यमण्डल की किरणों के (यत्) जो (गोत्रम्) कुल की (वि, अजिहीत) विशेषता से प्राप्त होता वा (उदसृजः) किसी पदार्थ का त्याग करना सो आप (इन्द्रेण) सूर्य (युजा) युक्त (तमसा) अन्धकार से (परीवृतम्) सब प्रकार ढपा हुआ अग्नि जैसे ही जैसे (अपाम्) जलों के बीच (औब्जः) कोमलपन में प्रसिद्ध हूजिये तथा (अर्णवम्) समुद्र को (निः) निरन्तर प्रकट कीजिये ॥ १८ ॥

भावार्थः—जिस ईश्वर ने सूर्यादिक जगत् का निर्माण कर परस्पर सम्बन्ध किया उस को प्राणप्रिय जानो ॥ १८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तन-
यञ्च जिन्व । विश्वं तद्द्रुं यदवन्ति देवा बृहद्देम
विदथे सुवीराः ॥ १९ ॥ व० ३२ । अ० ६ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽसूक्तस्य ।
बोधि । तनयम् । च । जिन्व । विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् ।
अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १९ ॥
व० ३२ । अ० ६ ॥

पदार्थः—(ब्रह्मणः) ब्रह्माण्डस्य (पते) पालक (त्वम्)
(अस्य) (यन्ता) नियन्ता (सूक्तस्य) यः सुष्ठूच्यते तस्य (बोधि)
बुध्यस्व (तनयम्) सन्तानमिव (च) (जिन्व) प्रीणीहि
(विश्वम्) सर्वम् (तत्) (भद्रम्) कल्याणकरम् (यत्)
(अवन्ति) रक्षन्ति (देवाः) विद्वांसः (बृहत्) (वदेम) (विदथे)
(सुवीराः) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते त्वमस्य सूक्तस्य यन्ता सैस्तनयं बोधि ।
एतत् विश्वं च जिन्व देवा यद्द्रुमवन्ति तद्बृहद्देम विदथे सुवीरा वयं
वदेम ॥ १९ ॥

भावार्थः—ईश्वरेण यद्रक्षितव्यमुक्तं तत्संरक्ष्य मनुष्यैर्वृहत्सुखं
प्राप्तव्यम् । यथेश्वरोऽखिलं जगन्नियतं रक्षति तथा विद्वांसिरपि सर्वं
संरक्ष्यम् ॥ १९ ॥

अस्मिन् सूक्ते ईश्वरादि गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
नङ्गतिर्वेद्या ॥

इति त्रयोविंशं सूक्तं द्वाविंशो वर्गः षष्ठोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मणस्पते) ब्रह्माण्ड की पालना करने हारे (त्वम्) आप
अस्य, सूक्तस्य) जो यह सुन्दरता से कहा जाता इस के (यन्ता) नियन्ता
ते हुए (तनयम्) संतान के समान (बोधि) जानो (च) और इस (विश्वम्)
।ब को (जित्वा) प्रसन्न करो । तथा (देवाः) विद्वान् जन (यत्) जिस
भद्रम्) कल्याण करने वाले की (अवन्ति) रक्षा करते हैं (तत्) उस
बृहत्) बहुत (विदधे) संग्राम में (सुवीराः) अच्छे वीरों वाले हम लोग
वदेम) कहें ॥ १९ ॥

भावार्थः—ईश्वर ने जो रक्षितव्य कहा है उस की अच्छे प्रकार रक्षा कर
।नुष्यों को बहुत सुख पाना चाहिये । जैसे ईश्वर समस्त जगत् की नियम पूर्वक
रक्षा करता है वैसे विद्वानों को भी सब की रक्षा करना चाहिये ॥ १९ ॥

इस सूक्त में ईश्वरादि के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
पेछिले सूक्तार्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

यह तेईशवां सूक्त और बत्तीशवां वर्ग तथा छठा अध्याय समाप्त हुआ ॥

ओ३म्

अथ द्वितीयाष्टके सप्तमाध्यायारम्भः ॥

—०:०*०:०—

ओ३म् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।

यद्भद्रं तन्न मा सुव ॥ १ ॥

सेमामिति चतुर्विंशतितमस्य षोडशर्चस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः।

१।२।३।४।५।६।७।८।९।१०।११।१२।१३।१४।१५।१६ ब्रह्मणस्पतिः।

१२ ब्रह्मणस्पतिरिन्द्रश्च देवते।१।७।९।११ निचृज्जगती।

१३ भुरिक् जगती।६।८।४ जगती।१० स्वराड् जगती

छन्दः। निषादः स्वरः। २। ३ त्रिष्टुप्।४। ५

स्वराट् त्रिष्टुप्।१२।१६ निचृत् त्रिष्टुप्।

१५ भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः।

धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

अब द्वितीयाष्टक के सातवें अध्याय का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में विद्वान् लोग क्या करें इस वि० ॥

सेमामविड्ढि प्रभृतिं य ईशिषेऽया विधेम
नवया महा गिरा । यथा नो मीड्ढ्वान् स्तवते
सखा तव बृहस्पते सीषंधः सोत नो मतिम् ॥१॥

सः । इमाम् । अविड्ढि । प्रभृतिम् । यः । ईशिषे ।
अया । विधेम । नवया । महा । गिरा । यथा । नः । मीड्ढ्वान् ।
स्तवते । सखा । तव । बृहस्पते । सीषंधः । सः । उत ।
नः । मतिम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(सः) (इमाम्) (अविड्ढि) प्राप्नुहि (प्रभृतिम्)
 प्रकृष्टां धारणां पोषणं वा (यः) (ईशिषे) ईशनं करोषि (अया)
 अनया । अत्र छान्दसो वर्णलोप इति नलोपः (विधेम) प्राप्नु-
 याम (नवया) नवीनया (महा) महत्या (गिरा) वाण्या
 (यथा) (नः) अस्मान् (मीढ्वान्) विद्यायाः सेचकः (स्तवते)
 प्रशंसति (सखा) सुहृत् (तव) (बृहस्पते) बृहत्या वाचः स्वामिन्
 (सीषधः) साधय (सः) (उत) (नः) अस्मभ्यम् (मतिम्)
 प्रज्ञाम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पते विद्वन्नध्यापक यस्त्वमया नवया महा
 गिरेमां प्रभृतिं कर्तुमीशिषे स त्वमिमामविड्ढि । यथा तव मीढ्वान्
 सखा नः स्तवते यथा च स त्वं नो मतिमुत सीषधस्तथा च वयं
 विधेम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विद्यामुनिनीषन्ति त आदौ
 वेदादिशास्त्राणि स्वयमधीत्यान्यान् प्रयत्नेनाध्यापयेयुः एवं कृत्वा
 पदार्थविज्ञानारूढां प्रज्ञामाप्नुयुश्च ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) अध्यापक वेद रूप वाणी के शिक्षक विद्वान्
 (यः) जो आप (अया) इस (नवया) नवीन (महा, गिरा) महती उप-
 देश रूप वाणी से (इमाम्) इस (प्रभृतिम्) धारण वा पोषण रूप क्रिया
 के करने को (ईशिषे) समर्थ हो (सः) तो आप इस उक्त क्रिया को
 (अविड्ढि) प्राप्त हूँजिये (यथा) जैसे (तव) आप का (मीढ्वान्) विद्या
 का प्रवर्तक (सखा) मित्र (नः) हमारी (स्तवते) प्रशंसा करता और
 जैसे (सः) वह आप (नः) हमारे लिये (मतिम्) बुद्धि को (उत) भी
 (सीषधः) सिद्ध करो वैसे आप को आप के मित्र को हम लोग (विधेम)
 प्राप्त हों ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो लोग विद्या की उन्नति करना चाहें वे प्रथम वेदादि शास्त्रों को स्वयं पढ़ के दूसरों को प्रयत्न के साथ पढावें और पढ़ पढ़ा के पदार्थविज्ञान में आरूढ़ बुद्धि को प्राप्त हों ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यो नन्त्वान्यानमन्न्योजसोताददर्मन्युना शम्ब
राणि वि । प्राच्यावयदच्युता ब्रह्मणस्पतिरा चा-
विशद्वसुमन्तं वि पर्वतम् ॥ २ ॥

यः । नन्त्वानि । अनमत् । नि । ओजसा । उत । अददः ।
मन्युना । शम्बराणि । वि । प्र । अच्यवयत् । अच्युता ।
ब्रह्मणः । पतिः । आ । च । अविशत् । वसुऽमन्तम् । वि ।
पर्वतम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) विद्वान् (नन्त्वानि) नमनीयानि नमस्कारा-
र्हाणि (अनमत्) नमतु (नि) नितरा (ओजसा) बल्लेन (उत)
अपि (अददः) पुनः पुनर्भृशं विदारयति (मन्युना) क्रोधेन
(शम्बराणि) शम्बरस्य मेघस्य सम्बन्धानि अभ्राणि (वि) (प्र)
(प्राच्यावयत्) निपातयति (अच्युता) नाशरहितानि (ब्रह्म-
णस्पतिः) बृहत्या प्रजायाः पालकः (आ) (च) (अविशत्)
आविशति (वसुमन्तम्) प्रशस्तधनप्रापकं देशम् (वि) (पर्व-
तम्) मेघम् ॥ २ ॥

अन्वयः—यो ब्रह्मणस्पती राजसेनाधीशो नन्त्वानि न्यनमद्यथा सूर्योऽच्युता शम्बराणि व्यदर्दः उतापि पर्वतं प्राच्यावयत्तथौजसा मन्युना शत्रुं प्राच्यावयेद्विदणियाहा वसुमन्तं च व्याविशत् ॥२॥

भावार्थः—ये विद्वांसो राजजनाः सत्कर्मिणः सत्कुर्वन्ति दुष्कर्मिणो दण्डयन्ति ते सूर्यवत्पृथिव्यां राजन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) जो (ब्रह्मणस्पतिः) बड़ी प्रजा का रक्षक राजसेना का अध्यक्ष (नन्त्वानि) नमने योग्य को (नि, अनमत्) निरन्तर नमने जैसे सूर्य (अच्युता) नाशरहित (शम्बराणि) मेघ सम्बन्धी बादलों को (व्यदर्दः) विशेष कर वार २ विदीर्ण करना (उत) और (पर्वतम्) मेघ को (प्राच्यावयत्) गिराना है वह जैसे (औजसा) बल से तथा (मन्युना) क्रोध से शत्रु को गिरावे वा विदीर्ण करे (च) और (वसुमन्तम्) उत्तम धन को पहुंचाने हारे देश को (वि, आ, अविशत्) अच्छे प्रकार विशेष कर प्राप्त होवे ॥ २ ॥

भावार्थः—जो राजा और राजजन विद्वान् सत्कर्मी लोगों का सत्कार करते और दुष्ट कर्म वालों को दण्ड देते हैं वे सूर्य के तुल्य पृथिवी पर सुशोभित होते हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तद्देवानां देवतमाय कर्त्वमश्रथन् हृढाब्रदन्त
वीळिता । उद्गा आजदभिन्द्रह्मणा बलमगूह-
त्तमो व्यचक्षयत्स्वः ॥ ३ ॥

तत् । देवानाम् । देवऽतमाय । कर्त्वम् । अश्रथन् । हृढा ।
अब्रदन्त । वीळिता । उत् । गाः । आजत् । अभिन्द । ब्रह्मणा ।
बलम् । अगूहत् । तमः । वि । अचक्षयत् । स्वऽरिति स्वः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(तत्) (देवानाम्) देदीप्यमानानां लोकानाम् (देव-
तमाय) अतिशयेन प्रकाशयुक्ताय (कर्त्वम्) कर्त्तव्यम् (अश्रधुन्)
विमुक्तानि भवन्ति (दृढा) दृढानि (अब्रदन्त) मृदूनि भवन्ति
(वीळिता) प्रशंसितानि (उत्) (गाः) किरणान् (आजत्)
अजति प्राप्तिपति (अभिनत्) विदृणाति (ब्रह्मणा) बृहता
बलेन (बलम्) आवरणं मेघम् (अगूहत्) संरुणोति (तमः)
अन्धकारम् (वि) (अचक्षयत्) दर्शयति (स्वः) अन्तरि-
क्षस्थान् पदार्थान् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा देवानां देवतमाय सूर्याय तत्कर्त्वं
कर्मास्ति यथायं सूर्यो गा उदाजद्ब्रह्मणा बलमभिनयत्तमोऽगूहत्प्र-
काशमगूहत्तद्योव्यभिनत्स्वर्व्यचक्षयद्यस्य प्रतापेनोक्तानि वस्तूनि दृढा
वीळिता अब्रदन्ताश्रधुन् तथा त्वं वर्त्तस्व ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सूर्यवहिद्याप्रकाशकर्माणोऽवि-
द्यान्धकारनिवारकाः प्रमादिनो दुष्टान् शिथिलीकुर्वन्तो विद्वत्तमत्वं
गृह्णन्ति ते जगदुपकारकाः सन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे (देवानाम्) प्रकाशमान लोकों में (देवतमाय)
अत्यन्त प्रकाश युक्त सूर्य के लिये (तत्, कर्त्वम्) वह कर्त्तव्य कर्म है जैसे यह
सूर्य (गाः) किरणों को (उत्, आजत्) उत्कृष्टता से फेंकता (ब्रह्मणा)
बड़े बल से (बलम्) आवरण कर्त्ता मेघ को (अभिनत्) विदीर्ण करता
और जो (तमः) अन्धकार (अगूहत्) प्रकाश का आवरण करता उस को
जो विदीर्ण करता और (स्वः) अन्तरिक्षस्थ सब पदार्थों को (व्यचक्षयत्)
विशेष कर दर्शाता है और जिस के प्रताप से उक्त सब वस्तु (दृढा) दृढ
(वीळिता) प्रशस्त (अब्रदन्त) कोमल होते तथा (अश्रधुन्) विमुक्त
होते हैं जैसे आप वर्त्ताव कीजिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सूर्य के तुल्य विद्याप्रकाश कर्म वाले भविद्यारूप अन्धकार के निवारक प्रमादी दुष्टों को शिथिल करते हुए श्रेष्ठ विद्वत्ता को ग्रहण करते हैं वे जगत् के उपकारक होते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अश्मास्यमवतं ब्रह्मणस्पतिर्मधुधारमभि यमो-
जसातृणत् । तमेव विश्वे पपिरे स्वर्दृशो बहु साकं
सिसिचुरुत्समुद्रिणाम् ॥ ४ ॥

अश्मंऽआस्यम् । अवतम् । ब्रह्मणः । पतिः । मधुऽधारम् ।
अभि । यम् । अजसा । अतृणत् । तम् । एव । विश्वे ।
पपिरे । स्वःऽदृशः । बहु । साकम् । सिसिचुः । उत्सम् ।
उद्रिणाम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अश्मास्यम्) अश्मनो मेघस्य मुख्यभागम् (अवतम्)
अधोगामिनम् (ब्रह्मणः) बृहतः (पतिः) रत्नकः (मधुधारम्)
मधुराणां रसानां धर्तारम् (अभि) (यम्) (अजसा) बलेन
(अतृणत्) हिनस्ति (तम्) (एव) (विश्वे) सर्वे (पपिरे)
पिबन्ति (स्वर्दृशः) स्वः सुखं पश्यन्ति येभ्यस्ते (बहु) (साकम्)
सह (सिसिचुः) सिञ्चन्ति (उत्सम्) कूपमिव (उद्रिणाम्)
उदकवन्तम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो विद्वान् ब्रह्मणस्पतिर्यथा सूर्य्य अजसा यमश्मा-
स्यमवतं मधुधारमभ्यतृणत्तमेव विश्वे स्वर्दृशः साकमुद्रिणामुत्सामिव
बहु पपिरे सिसिचुश्च तथाऽनुतिष्ठेत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्या मेघवत्कूपवच्च सर्वान् शुभशिक्षया प्रीणन्ति सर्वेषामैकमत्यं संपादयन्ति च ते मिलित्वा सर्वानुचेतुं शक्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो विद्वान् (ब्रह्मणः) बड़ों का (पतिः) रत्नक सज्जन जैसे सूर्य (ओजसा) बल के साथ (यम्) जिस (अवतम्) नीचे को गिरने हारे (मधुधारम्) मधुर रसों के धारक (अश्मास्यम्) मेघ के मुख्य भाग को (अभि, अतृणात्) सब ओर से काटता है (तमेव) उसी को (विश्वे) सब (स्वर्दशः) सुख प्राप्ति के हेतु शिक्षक लोग (साकम्) साथ मिल के (उद्विषाम्) जलयुक्त (उत्सम्) कूप के तुल्य (बहु) अधिकपर (पपिरे) पियें और (सिसिचुः) सींचें वैसे अनुष्ठान करे ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य मेघ और कूप के तुल्य सब को शुभ शिक्षा से तृप्त करते और सब को एकमन करने हैं वे मिल कर सब की उन्नति कर सकते हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सना ता का चित् भुवना भवीत्वा माद्भिः शर-
द्भिर्दुरो वरन्त वः । अयतन्ता चरतो अन्यदन्य-
दिद्या चकार वयुना ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥ १ ॥

सना । ता । का । चित् । भुवना । भवीत्वा । मात्-
ऽभिः । शरत्ऽभिः । दुरः । वरन्त । वः । अयतन्ता । चरतः ।
अन्यत्ऽअन्यत् । इत् । या । चकार । वयुना । ब्रह्मणः ।
पतिः ॥ ५ ॥ व० १ ॥

पदार्थः—(सना) सनातनानि (ता) तानि (का) कानि
 (चित्) अपि (भुवना) भुवनानि (भवीत्वा) भव्यानि
 (माद्भिः) मासैः (शरद्भिः) शरदाद्यृतुभिः (दुरः) द्वाराणि
 (वरन्त) वरयन्ति (वः) युष्मान् (अयतन्ता) प्रयत्नरहितौ
 (चरतः) कुरुतः (अन्यदन्यत्) भिन्नम् २ (इत्) एव
 (या) यानि (चकार) (वयुना) प्रज्ञानानि (ब्रह्मणः)
 विद्याधनस्य (पतिः) पालकः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सूर्यस्य किरणा माद्भिः शरद्भिर्या
 यानि सना का चिद्भुवना भवीत्वा सन्ति ता दुरो वरन्त तथा
 यो ब्रह्मणस्पतिर्वो वयुना चकार स युष्माभिः सेव्यः । यावय-
 तन्ताऽध्यापकाऽध्येतारावलसावन्यदन्यदिदेव चरतः कुरुतस्तौ न
 सत्कर्त्तव्यौ ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यो मासानृतून्विभज्य
 मूर्त्तानां द्रव्याणां यथावत्स्वरूपं दर्शयति तथा ये विद्वांसो पृथिवी-
 मारभ्येश्वरपर्यन्तान्पदार्थान् यथावत् शिक्षया दर्शयेयुस्ते लोके
 पूजनीयाः सूर्ये चाऽविद्यायुक्ताऽलसा कापट्यादिना दूषिता दुष्टो-
 पदेशं कुर्वन्ति वा निष्पुरुषार्थास्तिष्ठन्ति ते केनचित्कदाचिन्नैव
 सेवनीयाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे सूर्य के किरण (माद्भिः) महीनों और (शरद्भिः)
 शरत् आदि ऋतुओं के विभाग से (या) जो (सना) सनातन (का, चित्)
 कोई (भवीत्वा) होने वाले (भुवना) लोक हैं (ता) उन को और (दुरः)
 हारों को (वरन्त) विवृत करते प्रकाशित करते हैं तथा जो (ब्रह्मणः, पतिः)

विद्या और धन का पालक पुरुष (वः) तुम को (वयुना) विज्ञान पुस्तक (लकार) करता है वह तुम को सेवने योग्य है । जो (अयतन्ता) प्रयत्न रहित आलसी पढ़ने पढ़ाने वाले (अन्यदन्यत्, इत्) अन्य २ विकृत ही (चरतः) करते हैं उन का सत्कार कभी न करना चाहिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य महीनों और ऋतुओं को विभक्त कर मूर्त द्रव्यों का यथावत्स्वरूप दिखाता है वैसे जो विद्वान् पृथिवी से ले के ईश्वर पर्यन्त पदार्थों को यथावत् शिक्षा से दिखावें वे लोक में पूजनीय हों और जो अविद्या युक्त आलसी लोग कपट आदि से दूषित दुष्ट उपदेश करते वा भिकम्मे बैठे रहते हैं वे किसी को कभी सेवने योग्य नहीं हैं ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अभि_{नक्षन्तो} अभि_{ये} तमा_{नशुनिधिं} पणीनां
पर_{मं} गुहां हि_{तम्} । ते वि_{द्वांसः} प्रति_{चक्ष्यान्त}
पुन_{र्यतं} उ आय_{न्तदुदीयुराविशम्} ॥ ६ ॥

अभि_{नक्षन्तः} । अभि_{ये} । तम् । आ_{नशुः} । नि_{धिम्} ।
पणीनाम् । पर_{मम्} । गुहां । हि_{तम्} । ते । वि_{द्वांसः} । प्रति_{चक्ष्यं} । अ_{नृता} । पुनः । यतः । ऊं इति । आयन् । तत् ।
उत् । ई_{युः} । आ_{विशम्} ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अभिनक्षन्तः) अभितो जानन्तः (अभि) (ये) (तम्) (आनशुः) अश्रुवन्ति प्राप्तुवन्ति (निधिम्) विद्याकोशम् (पणीनाम्) व्यवहारनिष्ठानां प्रशंसनीयानां नृणाम् (परमम्)

उत्कृष्टम् (गुहा) बुद्धौ (हितम्) स्थितम् (ते) विद्वांसः
(प्रतिचक्ष्य) प्रत्यक्षेण प्रत्याख्यानाय (अनृता) मिथ्याभा-
षणादिकर्माणि (पुनः) (यतः) (उ) वितर्के (आयन्)
प्राप्नुवन्ति (तत्) (उत्) (ईयुः) प्राप्नुयुः (आविशम्) आवि-
शन्ति यस्मिँस्तम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—येऽभिनक्षन्तो विद्वांसस्तं गुहाहितं परमं पणीनां निधि-
मभ्यानशुस्तेऽन्येषामनृता प्रतिचक्ष्य पुनरु यत आविशामायन् तदुदी-
युरुपदिशन्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये यथार्थं विज्ञानं प्राप्याधर्माचरणात्पृथग्वर्तित्वाऽ-
न्यान् पापाचरणात् पृथक् कृत्य पुनः धर्मविद्याशरीरात्मपुष्टिषु
प्रवेशयन्ति तेऽत्यन्तमानन्दं प्राप्याऽन्यानानन्दयितुं शक्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वे) जो (अभिनक्षन्तः) सब ओर से जानने हुए (विद्वांसः)
विद्वान् लोग (तम्) उस (गुहा, हितम्) बुद्धि में स्थित (परमम्) उत्तम
(पणीनाम्) व्यवहारवान् प्रशंसनीय मनुष्यों के (निधिम्) विद्यारूप कोश
को (अभ्यानशुः) सब ओर से प्राप्त होते हैं (ते) वे औरों के (अनृता)
मिथ्याभाषणादि कर्मों को (प्रतिचक्ष्य) प्रत्यक्ष खण्डन कर (पुनः, उ) फिर
भी (आविशम्) जिसमें आवेश करते उस ज्ञान को (आयन्) प्राप्त होते
(तत्) उसका (उदीयुः) उदय करें अर्थान् उपदेश करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो यथार्थं विज्ञान को पाकर अधर्माचरण से पृथक् रह कर
अन्यों को पापाचरणा से पृथक् कर फिर २ धर्म विद्या शरीर आत्मा की पुष्टि
में प्रवेश कराते वे अत्यन्त आनन्द को पाकर औरों को आनन्दित करने को
समर्थ होते हैं ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ऋतावानः प्रतिचक्ष्यानृता पुनरात् आ तस्थुः
कवयो महस्पथः । ते बाहुभ्यां धमितमग्निमश्मनि
नकिः षो अस्त्यरणो जहुर्हि तम् ॥ ७ ॥

ऋतऽवानः । प्रतिऽचक्ष्य । अनृता । पुनः । आ । अतः ।
आ । तस्थुः । कवयः । महः । पथः । ते । बाहुऽभ्याम् ।
धमितम् । अग्निम् । अश्मनि । नकिः । सः । अस्ति । अरणः ।
जहुः । हि । तम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(ऋतावानः) य ऋतानि सत्याचरणानि वनन्ति संभ-
जन्ति ते (प्रतिचक्ष्य) निषेध्य (अनृता) अधर्मव्यवहारान्
(पुनः) (आ) (अतः) हेतोः (आ) (तस्थुः) समन्तात्
तिष्ठन्ति (कवयः) प्राज्ञाः (महः) महतो धर्म्यान् (पथः)
मार्गान् (ते) (बाहुभ्याम्) (धमितम्) प्रज्वालितम् (अग्निम्)
(अश्मनि) पाषाणे (नकिः) निषेधे (सः) (अस्ति) (अरणः)
विज्ञाता (जहुः) त्यजन्ति (हि) खलु (तम्) ॥ ७ ॥

अन्वयः—य ऋतावानः कवयो महस्पथ आतस्थुस्तेऽतः पुन-
रनृता प्रतिचक्ष्यैतान्याजहुः । योऽरणो बाहुभ्यामश्मनि धमितमग्निं
त्यजन्किरस्ति हि खलु तं बोधं प्राप्नोति ॥ ७ ॥

भावार्थः—येऽविद्याऽधर्माचरणं प्रत्याख्याय सन्मार्गं सेवन्ते करा-
भ्यां धमनेन काष्ठादिमग्निमुत्पाद्य कार्याणि साधुवन्ति तेऽभीष्टं
प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो (ऋतावानः) सत्य आचरणों का सेवन करने वाले (कवयः) खण्डित लोग (गृहः) बड़े धर्मयुक्त (पथः) मार्गों पर (आ, तस्युः) अच्छे प्रकार स्थित होते (ते) वे (अतः) इस कारण से (पुनः) बार २ (अनृता) अधर्मयुक्त व्यवहारों को (प्रतिचक्ष्य) खण्डित कर इन को (आ, तदुः) सब प्रकार छोड़ते हैं। जो (अरण्यः) विज्ञानी (बाहुभ्याम्) हाथों से (अग्नि) बत्थर पर (धमितम्) प्रज्वलित किये (अग्निम्) अग्नि को त्याग करता (नकिः) नहीं (अस्ति) अर्थात् प्रदण्य करता है (सः, हि) वही (तम्) उस बोध को प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो अविद्या और अधर्माचरण का खण्डन कर श्रेष्ठ मार्ग का सेवन करते हैं वे हाथों से धौंपने से काष्ठादिस्थ अग्नि को उत्पन्न कर काव्यों को सिद्ध करने और अभीष्ट को प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ऋतज्येन क्षिप्रेण ब्रह्मणस्पतिर्यत्र वष्टि प्रत-
दंश्रोति धन्वना । तस्य साध्वीरिषवो याभिरस्यति
नृचक्षंसो दृशये कर्णयोनयः ॥ ८ ॥

ऋतऽज्येन । क्षिप्रेण । ब्रह्मणः । पतिः । यत्र । वष्टि ।
प्र । तत् । अश्रोति । धन्वना । तस्य । साध्वीः । इषवः ।
याभिः । अस्यति । नृऽचक्षंसः । दृशये । कर्णऽयोनयः ॥८॥

पदार्थः—(ऋतज्येन) ऋता सत्या ज्या यस्मिँस्तेन (क्षिप्रेण) क्षिप्रकारिणा (ब्रह्मणः) धनस्य (पतिः) पालकः (यत्र) यस्मिन् समये (वष्टि) कामयते (प्र) (तत्) (अश्रोति) प्राप्नोति

(धन्वना) धनुषा (तस्य) (साध्वीः) श्रेष्ठाः (इषवः) वाणाः
 (याभिः) (अस्यति) शत्रून् प्रक्षिपतुः (नृचक्षसः) नृभिर्द्रष्टव्याः
 (दृशये) दर्शनाय (कर्णयोनयः) कर्णं श्रोत्रं योनिर्वेषान्ते ॥ ८ ॥

अन्वयः—यत्र ब्रह्मणस्पतिर्ऋतज्येन क्षिप्रेण धन्वना यत्प्रवष्टि
 तदश्नोति तस्य साध्वीरिषवः स्युः । याभिः शत्रून्स्यति ताभिर्दृशये
 कर्णयोनयो नृचक्षसस्सन्ति तौस्तत्राश्नोति ॥ ८ ॥

भावार्थः—यथा वीरा धनुरादिशस्त्रेणाग्नेयाद्यस्त्रेण च शत्रून् परा-
 जयन्ते तथा धर्मात्मा दोषान् विजयते ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यत्र) जहां (ब्रह्मणः) धन का (पतिः) स्वामी (ऋत-
 ज्येन) ऋीक २ प्रत्यञ्चा वाले (क्षिप्रेण) शीघ्रकारी (धन्वना) धनुष् से
 जिस को (प्र, वष्टि) अच्छे प्रकार चाहता (तन्) उस को (अश्नोति) प्राप्त
 होता (तस्य) उस के (साध्वीः) श्रेष्ठ (इषवः) वाण होत्रे (याभिः) जिन
 से शत्रुओं को (अस्यति) हटाने दूर करे उन से (दृशये) देखने अर्थात्
 जानने के लिये (कर्णयोनयः) कान आदि कारण वाले (नृचक्षसः) मनुष्यों
 के देखने योग्य विषय हैं उन को वहां प्राप्त होता है ॥ ८ ॥

भावार्थः—जैसे वीर पुरुष धनुष् आदि शस्त्र और आग्नेयादि अस्त्र से
 शत्रुओं को पराजित करते हैं वैसे धर्मात्मा दोषों को जीत लेता है ॥ ८ ॥

पुना राजपुरुषाः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

फिर राज पुरुष कैसे हों इस वि० ॥

स सैन्यः स विनयः पुरोहितः स सुष्टुतः स
 युधि ब्रह्मणस्पतिः । चाक्ष्मो यद्वाजं भरते मृती
 घनादित्सूर्यस्तपति तप्यतुर्वथा ॥ ९ ॥

सः । स॒ऽन॒यः । सः । वि॒ऽन॒यः । पुरःऽहि॒तः । सः । सु॒ऽ
स्तु॒तः । सः । यु॒धि । ब्रह्म॑णः । पतिः । चा॒क्ष्मः । यत् ।
वाज॑म् । भर॑ते । म॒ती । धना॑ । आत् । इत् । सूर्यः॑ । त॒प॒ति ।
- त॒प्य॒तुः । वृथा॑ ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सः) (सन्नयः) सम्यग्रयो नीतिर्यस्य सः (सः)
(विनयः) विविधो नयो यस्य सः (पुरोहितः) पुर एतं विद्वांसो
दधति सः (सः) (सुष्टुतः) सुष्टु स्तुतः प्रशंसितः (सः) (युधि)
युद्धे (ब्रह्मणः) धनस्य (पतिः) रत्नकः (चाक्ष्मः) व्यक्तवाक्
(यतः) यतः (वाजम्) अन्नादिसामग्रीयुक्तं पदार्थसमूहम्
(भरते) धरति (मती) मत्या विज्ञानेन (धना) धनानि (आत्)
नैरन्तर्ये (इत्) एव (सूर्यः) सवितेव (तपति) (तप्यतुः)
दुष्टानां परितापकः (वृथा) मिथ्यैव परपीडने वर्त्तमानानाम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—स सन्नयः स विनयः स पुरोहितः स सुष्टुतश्चाक्ष्मः
स ब्रह्मणस्पतिर्वृथा वर्त्तमानानां तप्यतुर्मती युधि धना यद्वाजं चाद्भ
रते तस्य युधि सूर्य इवेत्तपति प्रतापयुक्तो भवति ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचक्रतु०—ये विनयादियुक्ताः प्रशंसितगुण-
कर्मस्वभावा दुष्टतानिरोधकाः सत्यताप्रवर्त्तकाः सन्ति ते धर्म्येण
राज्यं रक्षितुं शक्नुवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सः) वह (सन्नयः) सम्यक् नीति वाला (सः) वह (विनयः)
विविध प्रकार की नम्रता वाला (सः) वह (पुरोहितः) आगे जिस को
विद्वान् लोग धारण करते (सः) वह (सुष्टुतः) अच्छे प्रकार प्रशंसित (चाक्ष्मः)
स्पष्टवक्ता (सः) वही (ब्रह्मणः) धन का (पतिः) स्वामी (वृथा) निष्प्र-
योजन दूसरों को पीड़ा देने हारे दुष्टों को (तप्यतुः) दुःख देने वाला विद्वान्

वीर पुरुष (मती) विद्वान् से (धना) धनों और (वत्) जिस कारण (वाजम्) अन्नादि सामग्रीयुक्त पदार्थों का (आत्) निरन्तर (भरते) धारण पोषण करता है इस से (युधि) युद्ध में (सूर्यः) सूर्य के तुल्य (इत्) ही (तपति) प्रनापयुक्त होता है ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो विनय आदि से युक्त प्रशंसित गुणकर्मत्वभाव वाले दुष्टता के निरोधक और सत्यता के प्रवर्त्तक हैं वे धर्म-युक्त व्यवहार से राज्य की रक्षा करने को समर्थ होते हैं ॥ ९ ॥

पुना राजप्रजे किं कुर्यातामित्याह ॥

फिर राजा और प्रजा क्या करें इस वि० ॥

विभु प्रभु प्रथमं मेहनावतो बृहस्पतैः सुविद-
त्राणि राध्या । इमा सातानि वेन्यस्य वाजिनो
येन जना उभये भुञ्जते विशः ॥ १० ॥ व० २ ॥

विऽभु । प्रऽभु । प्रथमम् । मेहनाऽवतः । बृहस्पतैः ।
सुऽविदत्राणि । राध्या । इमा । सातानि । वेन्यस्य । वाजिनः ।
येन । जनाः । उभये । भुञ्जते । विशः ॥ १० ॥ व० २ ॥

पदार्थः—(विभु) व्यापकम् (प्रभु) समर्थम् (प्रथमम्) प्रख्यातम् (मेहनावतः) प्रशस्तानि मेहनानि वर्षणानि यस्मात् तस्य (बृहस्पतैः) बृहतः पालकस्य सूर्यस्यैव (सुविदत्राणि) शोभनानि विदत्राणि विज्ञानानि येभ्यस्तानि (राध्या) सुखानि साधयितुमर्हाणि (इमा) इमानि (सातानि) विभज्यदातुमर्हाणि (वेन्यस्य) कमितुं योग्यस्य (वाजिनः) गन्तुं योग्यस्य (येन) (जनाः) प्रसिद्धाः पुरुषाः (उभये) विद्वांसोऽविद्वांसश्च (भुञ्जते) (विशः) धनानि ॥ १० ॥

अन्वयः—येन उभये जना विशो भुञ्जते तत्प्रथमं विभु प्रमू-
पासितं सिद्धकारि भवति तस्य मेहनावतो वाजिनो वेन्यस्य बृहस्पतेः
सातानि राध्या सुविदत्राणीमा निमित्तानि सर्वैर्ग्राह्याणि ॥ १० ॥

भावार्थः—राजप्रजाजनैः सर्वव्यापकं सर्वशक्तिमहिस्तीर्णसुख-
प्रदं ब्रह्मोपास्य सर्वेषां मनुष्यादिप्राणिनां सुखसाधकानि वस्तूनि
सद्गृह्य राजप्रजयोः सुखानि साधनीयानि ॥ १० ॥

पदार्थः—(येन) त्रिम के आश्रय से (उभये) विद्वान् अविद्वान् दोनों (जनाः)
प्रसिद्ध पुरुष (विशः) धर्मों को (भुञ्जते) प्राप्त होने वह (प्रथमम्) प्रख्यात
(विभु) व्यापक (प्रभु) समर्थ उपासना किया हुआ सिद्धिकारी होता है उस के
(मेहनावतः) प्रशस्त वषाओं के निमित्तक (वाजिनः) प्राप्त होने वा (वेन्यस्य)
चाहने (बृहस्पतेः) सब के रक्षक सूर्य के तुल्य प्रकाशयुक्त परमेश्वर के
(सातानि) विभाग कर देने और (राध्या) सुखों को सिद्ध करने योग्य
(सुविदत्राणि) सुन्दर विद्वानों के (इमा) ये निमित्त सब जोगों को ग्रहण
करने योग्य हैं ॥ १० ॥

भावार्थः—राजजन और प्रजा जनों को योग्य है कि सर्वव्यापक शक्ति-
मान् विस्तीर्ण सुख देने वाले ब्रह्म की उपासना कर सब मनुष्यादि प्राणियों
के सुख साधक वस्तुओं को संग्रह करके राजप्रजा के सुखों को सिद्ध करें ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या कर्त्तव्य है इस वि० ॥

योऽवरे वृजने विश्वथा विभुर्महामुं रण्वः शर्वसा
वृक्षिथ । स देवो देवान् प्रति पप्रथे पृथु विश्वेदु
ता परिभूर्ब्रह्मणस्पतिः ॥ ११ ॥

यः । अवरं । वृजने । विश्वथा । विश्विभुः । महाम् । ऊं
इति । रण्वः । शवसा । ववक्षिथ । सः । देवः । देवान् । प्रति ।
पप्रथे । पृथु । विश्वा । इत् । ऊं इति । ता । परिभूः ।
ब्रह्मणः । पतिः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यः) जगदीश्वरः (अवरं) अर्वाचीने (वृजने)
अनित्ये कार्ये जगति (विश्वथा) विश्वस्मिन् (विभुः) व्यापकः
(महाम्) महान्तं संसारम् (उ) वितर्के (रण्वः) रमयिता
(शवसा) बलंन (ववक्षिथ) वोढुं प्राप्तुमिच्छथ (सः) (देवः)
दिव्यस्वरूपः (देवान्) विदुषो वस्वादीन् वा (प्रति) (पप्रथे)
प्रख्याति (पृथु) विस्तीर्णानि (विश्वा) विश्वानि जगन्ति (इत्)
(उ) वितर्के (ता) तानि (परिभूः) परितः सर्वतो भवतीति
(ब्रह्मणः) ब्रह्माण्डस्य (पतिः) पालकः ॥ ११ ॥

अन्वयः—यो विश्वथाऽवरं वृजने रण्वो विभुः परिभूर्ब्रह्मणस्प-
तिरस्ति स देवो शवसा महाम् देवान् प्रति पप्रथे । पृथु विश्वा ता
तानि पप्रथे तमिदु यूयं ववक्षिथ ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यः परमात्मा परावरं कार्यकारणख्ये
जगति परिपूर्य सर्वं विस्तृणाति सर्वेभ्यः सर्वाणि सुखसाधकानि,
ददाति स एवोपासनीयो मन्तव्यश्च ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यः) जो (विश्वथा) सब (अवरं) कार्यरूप (वृजने)
अनित्य जगन् में (रण्वः) रमण कराने हारा (विभुः) व्यापक (परिभूः)
सब ओर प्रतिष्ठ होने वाला (ब्रह्मणः, पतिः) ब्रह्माण्ड का रक्षक है (सः)

(देवः) ब्रह्म दिव्य स्वरूप ईश्वर (शवसा) बल से (महाम् , उ) वितर्क रूप महान् संसार को और (देवान्) विद्वानों वा वसु आदि को (प्रति, पश्ये) प्रीति के साथ प्रख्यात करता और (पृथु) विस्तीर्ण (ता) उन (विश्वा) समस्त जङ्गम प्राणियों को विस्तृत करता (इत् , उ) उसी को तुम लोग (ववक्षिथ) प्राप्त होने की इच्छा करो ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो परमात्मा अगले पिछले कार्य कारण रूप जगत् में परिपूर्णा होके सब का विस्तार करता सब के लिये सब सुखों के साधनों को देता वही सब को उपासना करने और मानने योग्य है ॥ ११ ॥

पुना राजप्रजाविषयमाह ॥

फिर राज प्रजा वि० ॥

विश्वं सत्यं मघवाना युवोरिदापश्चन प्रमिनन्ति
व्रतं वाम् । अच्छेन्द्राब्रह्मणस्पती हविर्नोऽन्नं युजेव
वाजिनां जिगातम् ॥ १२ ॥

विश्वम् । सत्यम् । मघऽवाना । युवोः । इत् । आपः ।
चन । प्र । मिनन्ति । व्रतम् । वाम् । अच्छा । इन्द्राब्रह्म-
णस्पती इति । हविः । नः । अन्नम् । युजऽइव । वाजिनां ।
जिगातम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(विश्वम्) सर्वम् (सत्यम्) अविनाशिनम् (मघ-
वाना) पूजितधनवन्तौ (युवोः) युवयोः (इत्) (आपः) प्राणान्
शसोजस् (चन) (प्र) (मिनन्ति) हिंसन्ति (व्रतम्) (वाम्)
युवयोः (अच्छा) (इन्द्राब्रह्मणस्पती) राजधनपालकौ (हविः)
अत्तुमर्हम् (नः) अस्माकम् (अन्नम्) अन्नव्यम् (युजेव)

यथासंयुक्तौ (वाजिना) वेगवन्तावश्वौ (जिगातम्) प्राप्तु-
तम् । जिगातीति गतिकर्मा निघं० २ । १४ ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मघवानेन्द्राब्रह्मणस्पती ये युवोरापः सत्यं विश्वं
प्रमिनन्ति वां व्रतं प्रमिनन्ति तान् विनाश्य वाजिना युजेव नोह-
विरत्नं चनाच्छेज्जिगातम् ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा सुशिक्षितौ युक्तावश्वौ रथं बोढा
शत्रून् पगजयत स्तथा राज्यैश्वर्यप्राप्तौ प्रजाराजजनौ सत्याचारवि-
राधिनी निवार्य प्राणाभय दानं युवां दद्यातम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (मघवाना) प्रशस्त धन वाले (इन्द्रा ब्रह्मणस्पती) राज्य
और धन के रक्षक लोगो दो (युवोः) तुम्हारे (आपः) प्राणों (सत्यम्)
अविनाशी धर्म को (विश्वम्) सब जगत् को (प्रमिनन्ति) नष्ट भ्रष्ट करते
(वाम्) तुम्हारे नियम को तोड़ने हैं उन को नष्ट कर (वाजिना) दो घोड़े
वेग वाले (युज्व) जैसे संयुक्त हों वैसे (नः) हमारे (हविः) भोजन के योग्य
(अन्नम्) अन्न को (जिगातम्) प्राप्त होओ ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे सुशिक्षित युक्त किये घोड़े रथ
को पहुंचा कर शत्रुओं को पराजित कराने वैसे राज्यैश्वर्य को प्राप्त हुए राज
प्रजाजन सत्याचरण के विरोधियों को निवृत्त कर प्राण के अभयरूप दान को
तुम लोग देओ ॥ १२ ॥

पुना राजजनाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर राज पुरुष क्या कर इस वि० ॥

उताशिष्टा अनु शृण्वन्ति वह्नयः सभेयो विप्रो
भरते मती धनां । विलुद्रेषा अनु वशां ऋणमा-
ददिः स ह वाजी समिथे ब्रह्मणस्पतिः ॥ १३ ॥

उ॒त । आ॒शि॒ष्ठाः । अ॒नु । शृ॒ण्व॒न्ति । व॒ह्नयः । स॒भेयः ।
वि॒प्रः । भ॒र॒ते । म॒ती । ध॒ना । वी॒ळुऽद्वेषाः । अ॒नु । व॒शा ।
ऋ॒णम् । आ॒द॒दिः । सः । ह । वा॒जी । स॒म्ऽद्वि॒थे । ब्र॒ह्म॒णः ।
प॒तिः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(उत) (आशिष्ठाः) अतिशयेनाशुगामिनः (अनु)
(शृण्वन्ति) (वह्नयः) वोढारोऽश्वाः (सभेयः) सभायां साधुः
(विप्रः) मेधावी (भरते) धरति (मती) मत्या प्रज्ञया (धना)
धनानि (वीळुद्वेषाः) दृढद्वेषाः (अनु) (वशा) कमनीयानि
(ऋणम्) (आददिः) आदाता (सः) (ह) किल (वाजी)
प्रशस्तविज्ञानः (समिथे) सङ्ग्रामे (ब्रह्मणः) राज्यधनस्य
(पतिः) पालकः ॥ १३ ॥

अन्वयः—य आशिष्ठा वह्नय इव वीळुद्वेषाः सन्ति ताननुशृ-
ण्वन्ति तैः सह समिथे सभेयो विप्रो मती मत्या वशा धना हानु
भरते उतापि स वाजी ब्रह्मणस्पतिर्ऋणमादादिस्स्यात् ॥ १३ ॥

भावार्थः—वह्निरित्यश्वस्य गौणिकं नाम । यथा वह्नयो वोढारः
सन्ति तथैवाश्वा भवन्ति राजपुरुषा यान्दुष्टाचारान् शृणुयुस्तान्
वशीकृत्य सर्वप्रियं साधुयुः ॥ १३ ॥

पदार्थः—जे (आशिष्ठाः) अति शीघ्रगामी (वह्नयः) पहंचाने वाले
घोड़ों के मुख्य (वीळुद्वेषाः) दुर्गुणों से दृढ द्वेषकारी हैं उन को (अनु, शृण्वन्ति)
अनुक्रम से सुनते हैं उन के साथ (समिथे) सङ्ग्राम में (सभेयः) सभा में कुशल
(विप्रः) बुद्धिमान् जन (मती) बुद्धिबल से (वशा) कामना करने योग्य सुन्दर

(धना) धनों की (द,अनु) (घरते) ही अनुकूल धारणा करता (उत) और (सः) वह (वाजी) प्रशस्तज्ञानी (ब्रह्मणः, पतिः) राज्य के धन का रक्षक (ऋणम्) ऋण अर्थात् कर रूप धन का (आददिः) ग्रहण करने वाला हो ॥ १३ ॥

भावार्थः—वह्नि यह घोड़े का गौण नाम है । जैसे अग्नि पहुंचाने वाले होते हैं वैसे ही घोड़े भी होते हैं । राज पुरुष जिन दुष्टाचारियों को सुनें उन को वश में कर के सब का प्रिय सिद्ध किया करें ॥ १३ ॥

पुनरध्यापकाः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

फिर अध्यापक लोग कैसे हों इस वि० ॥

ब्रह्मणस्पतेरभवद्यथावशं सत्यो मन्धुर्महि कर्मा
करिष्यतः । यो गा उदाजत्स दिवे वि चांभजन्म-
हीव रीतिः शवंसासरत्पृथक् ॥ १४ ॥

ब्रह्मणः । पतेः । अभवत् । यथाऽवशम् । सत्यः । मन्धुः ।
महि । कर्म । करिष्यतः । यः । गाः । उदाजत् । सः ।
दिवे । वि । च । अभजत् । महीऽइव । रीतिः । शवंसा ।
असरत् । पृथक् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(ब्रह्मणः) धनस्य (पतेः) पत्युः । अत्र षष्ठीयु-
क्तश्छन्दसि वेति पतिशब्दस्य धि संज्ञा (अभवत्) भवेत् (यथा-
वशम्) वशमनतिक्रम्य यथास्यात्तथा (सत्यः) सत्सु साधुः
(मन्धुः) क्रोधः (महि) महत् (कर्म) । अत्र संहितायामिति दीर्घः
(करिष्यतः) (यः) (गाः) किरणान् (उदाजत्) ऊर्ध्वमधो गम-
यति (सः) (दिवे) (वि) (च) (अभजत्) मजेत् (महीव)
यथा पूज्या महती (रीतिः) श्रेष्ठा नीतिः (शवंसा) बलेन (अस-
रत्) सरेत् प्राप्नुयात् (पृथक्) ॥ १४ ॥

अन्वयः—यो महि कर्म करिष्यतो ब्रह्मणस्पतेः सकाशाद्यथा-
वशं सत्यो मन्युरभवत्स यथा दिवे सूर्यो गा उदाजत् तथा धर्म
प्रकाशयति या महीव रीतिः शवसा पृथगसरत्तां च व्यभजत् ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये पुरुषार्थिनोऽध्यापकाः सुशिक्षां
प्राप्य सत्योपरि प्रीतिमसत्ये क्रोधं ददति ते महतीं सुशीलतां प्राप्य
यथेष्टं कार्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—(यः) जो (महि) बड़े (कर्म) काम को (करिष्यतः)
करने वाले (ब्रह्मणः, पतेः) धन के स्वामी के समीप से (यथावशम्) वश
के अनुकूल विचार पूर्वक (सत्यः) श्रेष्ठ, अधर्म त्यागार्थ ही (मन्युः) क्रोध
(अभवत्) होवे (सः) वह जैसे (दिवे) प्रकाश के लिये सूर्य (गाः)
किरणों को (उत् , आजत्) ऊपर नीचे पहुंचाना है जैसे धर्म के प्रकाश के
लिये होता है । जो (महीव) जैसे श्रेष्ठ माननीय (रीतिः) उत्तम रीति नीति
(शवसा) बल के साथ (पृथक्) अलग २ (असरत्) प्राप्त होवे उस
को (च) भी (वि, अभजत्) वह उक्त क्रोध का विभाग करे वा विशेष कर
सेवे ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो पुरुषार्थी अध्यापक लोग अच्छी
शिक्षा को पा कर सत्य में प्रीति और असत्य पर क्रोध को धारण करते वे
बड़ी सुशीलता को प्राप्त होके यथेष्ट कार्य को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

ब्रह्मणस्पते सुयमंस्य विश्वहां रायः स्याम
रथ्यो वयस्वतः । वीरेषु वीराँ उपं पृङ्धि नस्त्वं
यदीशानो ब्रह्मणा वेषि मे हवम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मणः । पते । सुयमस्य । विश्वहा । रायः । स्याम ।
 रथ्यः । वयस्वतः । वीरेषु । वीरान् । उप । पृद्धि । नः ।
 त्वम् । यत् । ईशानः । ब्रह्मणा । वेषि । मे । हवम् ॥१५॥

पदार्थः—(ब्रह्मणः) धनस्य (पते) पालयितः (सुयमस्य)
 शोभना यमा यस्मात्तस्य (विश्वहा) विश्वं हन्ति जानाति प्राप्नोति
 वा सः (रायः) धनस्य (स्याम) भवेम (रथ्यः) रथेषु साधुः
 (वयस्वतः) प्रशस्तं वयो जीवनं विद्यते यस्मिँस्तस्य (वीरेषु)
 सुभटेषु (वीरान्) शूरान् (उप) (पृद्धि) सम्बन्धान (नः)
 अस्मान् (त्वम्) (यत्) यम् (ईशानः) समर्थः (ब्रह्मणा)
 वेदेन (वेषि) प्राप्नोषि (मे) मम (हवम्) आह्वानम् ॥१५॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते रथ्यो विश्वहेशानस्त्वं ब्रह्मणा मे यद्धवं
 वेषि तेन नोऽस्मान् सुयमस्य वयस्वतो रायो वीरेषु नोऽस्मान्
 वीरानुपपृद्धि यतो वयमभीष्टसिद्धाः स्याम ॥ १५ ॥

भावार्थः—ये सुसंयताः स्युस्ते चिरं जीवियुः । ये ब्रह्मचर्यं पालये-
 युस्त आत्मशरीराभ्यां सुवीरा जायन्ते ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मणः) धन के (पते) रक्षक (रथ्यः) रथक्रिया में
 प्रवीण (विश्वहा) सब को जानने वा प्राप्त होने वाले (त्वम्) आप (ब्रह्मणा)
 वेद से (ये) मेरे (यत्) जिस (हवम्) आह्वान बुलाने को (वेषि) प्राप्त
 होते हो उस आह्वान से (नः) हम को (सुयमस्य) सुन्दर संयम हों जिस
 से उस और (वयस्वतः) जिस के होने में अच्छा जीवन व्यतीत हो उस
 (रायः) धन के रक्षक (वीरेषु) वीर सिपाहियों में हम (वीरान्) वीर लोगों
 से (उप, पृद्धि) समीप सम्बन्ध कीजिये जिस से हम लोग अभीष्ट कार्य
 सिद्ध करने वाले (स्याम) हों ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो लोग सुन्दर संयम वाले हों वे बहुत कम बीरों को ब्रह्म-
चर्य का पावन करें वे आत्मा और शरीर से अच्छे बरि होते हैं ॥ १५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ब्रह्मणस्पते त्वमस्य यन्ता सूक्तस्य बोधि तनयं
च जिन्व । विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्भदेम
विदथे सुवीराः ॥ १६ ॥ व० ३ ॥

ब्रह्मणः । पते । त्वम् । अस्य । यन्ता । सुऽउक्तस्य ।
बोधि । तनयम् । च । जिन्व । विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् ।
अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ १६ ॥ व० ३ ॥

पदार्थः—(ब्रह्मणः) (पते) धनस्य पालक (त्वम्) (अस्य)
(यन्ता) नियन्ता (सूक्तस्य) सुष्ठूक्तस्यार्थम् (बोधि) जानीहि
(तनयम्) औरसं विद्यार्थिनं वा (च) (जिन्व) सुखय (विश्वम्)
जगत् (तत्) (भद्रम्) भन्दनीयं कल्याणयुक्तम् (यत्)
(अवन्ति) रक्षन्ति (देवाः) विद्वांसः (बृहत्) महत् (वदेम)
(विदथे) विज्ञातव्ये सङ्ग्रामादिव्यवहारे (सुवीराः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मणस्पते त्वमस्य सूक्तस्यार्थं बोधि तनयं जिन्व
राज्यस्य च यन्ता भव यतो देवा यद्विश्वमवन्ति तद्बृहद्भद्रं विदथे
सुवीरा वयं वदेम ॥ १६ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैः सुनियमेन वेदार्थान् विज्ञाय पूर्णयुवा-
वस्थायां स्वयंवरं विवाहं विधाय धर्मेषामपत्यान्युत्पाद्य संपाल्य यथा-
वत् ब्रह्मचर्येण सुशिक्ष्य विदुषः कृत्वा सुखं वर्द्धनीयमिति ॥ १६ ॥

अत्र विद्दीश्वरगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्ग-
तिरस्तीति बोध्यम् ॥

इति चतुर्विंशतितमं सूक्तं तृतीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मणः, पते) धन के पालक विद्वान् (त्वं) तू (अस्य)
इस (सूक्तस्य) सूक्त अर्थात् अच्छे प्रकार कहे वाक्य के अर्थ को (बोधि)
ज्ञान (तनयम्) औरस पुत्र वा विद्यार्थी जन को (जिन्य) सुखी कर (च)
औरों राज्य का (यन्ता) नियमकर्त्ता हो जिस से (देवाः) विद्वान् लोग
(यत्) जिस (विश्वम्) जगत् की (भवन्ति) रक्षा करते हैं (तत्) उस
को (बृहत्) बड़ा (भद्रम्) कल्याण युक्त (विदथे) जानने योग्य सङ्ग्रा-
मादि व्यवहार में (सुवीराः) सुन्दर वीरों वाले हम लोग (वदेम) उपदेश
करें ॥ १६ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को उचित है कि सुन्दर नियम से वेद के अर्थों
को जान पूर्ण युवावस्था में स्वयंवर विवाह कर धर्म से सन्तानों की उत्पत्ति
और रक्षा कर यथावत् ब्रह्मचर्य के साथ सुन्दर शिक्षा दे और विद्वान् करके
सुख बढ़ावें ॥ १६ ॥

इस सूक्त में विद्वान् और ईश्वर के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के
अर्थ की पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति है यह जानो ॥

यह चौथीवादां सूक्त और तीसरा वर्ग समाप्त हुआ ॥

इन्धान इति पञ्चर्चस्य पञ्चविंशतितमस्य सूक्तस्य

गृत्समद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । १ । २

जगती । ३ निचृज्जगती । ४ । ५ विराड्

जगती छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ विद्युहर्षणमाह ॥

अब पञ्चीसवें सूक्त का आरम्भ है उस के आदि में
विजुली का वर्णन करते हैं ॥

इन्धानो अग्निं वनवद्वनुष्यतः कृतब्रह्मा शूशुव-
द्रातहव्य इत् । जातेन जातमति स प्र संसृते
यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ १ ॥

इन्धानः । अग्निम् । वनवत् । वनुष्यतः । कृतब्रह्मा ।
शूशुवत् । रातहव्यः । इत् । जातेन । जातम् । अति । सः । प्र ।
संसृते । यंयंम् । युजंम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ १ ॥

पदार्थः—(इन्धानः) प्रदीप्तः (अग्निम्) विद्युत् (वनवत्)
वनेन तुल्यम् (वनुष्यतः) हिंसन्तम् । अत्र विभक्तिव्यत्ययः ।
वनुष्यतिर्हन्ति कर्मेति निरुक्ते (कृतब्रह्मा) कृतानि ब्रह्माणि धनानि
येन सः (शूशुवत्) विजानाति । अत्राडभावो लडर्थे लुड् च
(रातहव्यः) रातानि दत्तानि हव्यानि येन सः (इत्) एव (जातेन)
उत्पन्नेन जगता सह (जातम्) उत्पन्नं पदार्थम् (अति) (सः) (प्र)
(संसृते) भृशं सरति गच्छति (यंयंम्) (युजंम्) युक्तम्
(कृणुते) (ब्रह्मणः) धनस्य (पतिः) पालकः ॥ १ ॥

अन्वयः—यः कृतब्रह्मेन्धानो रातहव्यो ब्रह्मणस्पतिर्जातेन जात-
मति सर्षते यं यं युजं प्रकृणुते स इद्वनवद्वनुष्यतोऽग्निं प्रशूशु-
वत् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा किरणा वायुना सह सर्पन्ति
तथैव विद्युदाग्निः सर्वैः पदार्थैः सह सर्पति ता यत्र २ प्रयुञ्जीत
तत्र २ महत्कार्यं साधोति ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (कृतब्रह्मा) धनों को उत्पन्न करने वाला (इन्धानः)
तेजस्वी (रातहव्यः) होम के योग्य पदार्थों का दाता (ब्रह्मणः) धन का
(पतिः) रत्नक स्वामी (जातेन) उत्पन्न हुए जगन् के साथ (जातम्) उत्पन्न
पदार्थ को (अति, सर्षते) अत्यन्त शीघ्र प्राप्त होता (यंयम्) जिस २ को
(युजम्) कार्यों में युक्त (कृणुते) करता (सः, इत्) वही (वनवन्) वन
को जैसे जैसे (वनुष्यतः) जलाने नष्ट करते हुए (अग्निम्) विद्युत् अग्नि को
(प्र, शूशुवत्) अच्छे प्रकार जानना है ॥ १ ॥

भावार्थः—इस में उपमालं०—जैसे किरण वायु के साथ चलती हैं वैसे
ही विद्युत् अग्नि सब पदार्थों के साथ चलता है उस को मनुष्य जहां जहां प्रयुक्त
करे वहां २ बड़े काम को सिद्ध करता है ॥ १ ॥

को मनुष्यो विद्यां वर्द्धयितुं शक्नोति ॥

कौन मनुष्य विद्या वृद्धि कर सकता है इस वि० ॥

वीरेभिर्वीरान्वनवद्वनुष्यतो गोभीं रयिं पप्रथ-
होर्धति त्मना । तोकञ्च तस्य तनयञ्च वर्द्धते यं
यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ २ ॥

वीरेभिः । वीरान् । वनवत् । वनुष्यतः । गोभिः । रयिम् ।
पप्रथत् । बोधति । त्मना । तोकम् । च । तस्य । तनयम् ।
च । वर्द्धते । यंस्यम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥२॥

पदार्थः—(वीरेभिः) (वीरान्) शरीरात्मबलयुक्तान् (वनवत्)
वनेन जङ्गलेन तुल्यम् (वनुष्यतः) याचमानस्य (गोभिः)
इन्द्रियैः (रयिम्) श्रियम् (पप्रथत्) प्रख्यापयति (बोधति)
विजानाति (त्मना) आत्मना अन्तःकरणेन (तोकम्) अल्प-
मपत्यम् (च) (तस्य) (तनयम्) पौत्रम् (च) (वर्द्धते)
(यंस्यम्) (युजम्) युक्तम् (कृणुते) (ब्रह्मणः) अन्नस्य
(पतिः) पालकः ॥ २ ॥

अन्वयः—यो ब्रह्मणस्पतिर्वनुष्यतो वीरेभिर्वीरान् गोभिर्वनवद्रयिं
पप्रथत् त्मना पदार्थविज्ञानं बोधति तस्य तोकमैश्वर्यं तनयञ्च
वर्द्धते स यंस्यं युजं कृणुते स स त्मना आत्मना प्रथते ॥ २ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—यथा धनं याचमानो मनो युङ्क्ते तथा
पुत्रपौत्रादिपालने चित्तं ददाति येन पदार्थेन सह यस्य पदार्थस्य
योगस्य योग्यतास्ति तं प्रत्यहं करोति स बहूनुत्तमान्मनुष्यान् प्राप्य
विद्यावृद्धिं कर्तुं शक्नोति ॥ २ ॥

पदार्थः—तो (ब्रह्मणः, पतिः) अन्न का रक्षक विद्वान् जन (वनुष्यतः)
याचक मनुष्य के (वीरेभिः) वीर पुरुषों के साथ (वीरान्) शरीरात्म बल
युक्त को और (गोभिः) इन्द्रियों से (वनवत्) वन जङ्गल से जैसे जैसे
(रयिम्) शोभा को (पप्रथत्) प्रख्यात प्रसिद्ध करता है (त्मना) अन्तःकरण

से पदार्थ विज्ञान को (बोधति) जानता है (तस्य) उस का (तोकम्) छोटा बालक (च) और ऐश्वर्य (च) तथा (तनयम्) पौत्र आदि (वर्द्धते) वृद्धि को प्राप्त होता वह (यंयम्) जिस २ को (युजम्) शुभ गुण युक्त (कृणुते) करता है वह २ अपने स्वरूप से प्रख्यात होता है ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे धन की याचना करता हुआ पुरुष मन को युक्त करता जैसे पुत्रादि के पालन में चित्त देता है जिस पदार्थ के साथ जिस के योग की योग्यता होती उस को उस के साथ प्रति दिन युक्त करता है वह बहुत उत्तम मनुष्यों को प्राप्त हो के विद्या की वृद्धि कर सकता है ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी त्रि० ॥

सिन्धुर्न क्षोदः शिमीवाँ ऋघायतो वृषेव वधीँ-
रभि वृष्योजसा । अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्त्तवे
यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ३ ॥

सिन्धुः । न । क्षोदः । शिमीवान् । ऋघायतः । वृषा-
इव । वधीन् । अभि । वृष्टि । ओजसा । अग्नेःइव । प्र-
सितिः । न । अहं । वर्त्तवे । यंयंम् । युजंम् । कृणुते ।
ब्रह्मणः । पतिः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सिन्धुः) समुद्रः (न) इव (क्षोदः) जलम्
क्षोद इत्युदकना० निघं० १ । १२ (शिमीवान्) प्रशस्तकर्म-
युक्तः (ऋघायतः) ऋतं सत्यं हिंसतः । अत्र हन् धातोश्छान्दसो

वर्णालोप इति तलोपो बाहुलकादौणादिको डण् प्रत्ययः (वृषेव)
 यथा बलिष्ठो वृषभः (वधीन्) वृद्धान् वृषभान् (अभि) आभि-
 मुख्ये (वष्टि) कामयते (ओजसा) बलेन (अग्नेरिव) (प्रसितिः)
 बन्धनम् (न) निषेधे (अह) (वर्त्तवे) (यंयम्) (युजम्)
 (कृणुते) (ब्रह्मणः) (पतिः) ॥ ३ ॥

अन्वयः—यः शिमीवान् ब्रह्मणस्पतिः क्षोदः सिन्धुर्न वधीनभि
 वृषेवौजसा ऋघायतो नाशं कराति सत्यं वष्टि । अग्नेरिव प्रसिति-
 वर्त्तवे नाह भवति यंयं युजं कृणुते स तंतं सुखिनं करोति ॥ ३ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—ये मनुष्याः पुरुषार्थिनः सन्ति समु-
 द्रवद्रम्भिरा धनाढ्या वृषभवद्वलिष्ठा अभिवच्छत्रुदाहकाः सत्यकामाः
 स्युस्ते सर्वा शिल्पविद्यां साद्धुं शक्नुवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (शिमीवान्) प्रशस्त कर्म युक्त (ब्रह्मणः, पतिः) वेद
 का रक्षक विद्वान् पुरुष (क्षोदः) जल को (सिन्धुः, न) समुद्र जैसे अपने में
 लय करता (वधीन्) वा साधारण बलों को (अभि) सन्मुख होके जैसे
 (वृषेव) अति बलवान् बैल मारता जैसे (ओजसा) बल से (ऋघायतः)
 सत्य धर्म के नाशक शत्रुओं का नाश करता सत्य को (वष्टि) चाहना और (अग्ने-
 रिव) अग्नि से जैसे (प्रसितिः) बन्धन (वर्त्तवे) वर्त्तने के अर्थ (न, अह)
 नहीं रहता अर्थात् स्वाधीनता होती है जैसे (यंयम्) जिस २ को (युजम्)
 शुभ गुण युक्त (कृणुते) करता है वह उस को सुखी करता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो मनुष्य पुरुषार्थी समुद्र के तुल्य
 गम्भीर धनाढ्य वृषभ के तुल्य बलवान् अग्नि के तुल्य शत्रुओं के जलाने वाले
 सत्य कामना युक्त होते हैं वे समस्त शिल्प विद्या को सिद्ध कर सकते हैं ॥३॥

अथ के विजयिनो भवन्तीत्याह ॥

अथ कौन विजयी होते हैं इस वि० ॥

तस्मा अर्षन्ति दिव्या असश्चतः स सत्वभिः
प्रथमो गोषु गच्छति । अनिभृष्टतविषिर्हन्त्योजसा
यं यं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ४ ॥

तस्मै । अर्षन्ति । दिव्याः । असश्चतः । सः । सत्वभिः ।
प्रथमः । गोषु । गच्छति । अनिभृष्टतविषिः । हन्ति ।
ओजसा । यंयम् । युजम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥४॥

पदार्थः—(तस्मै) (अर्षन्ति) प्राप्नुवन्ति । अत्र विकरण-
व्यत्ययेन शप् (दिव्याः) शुद्धाः (असश्चतः) असज्यमानाः (सः)
(सत्वभिः) पदार्थैः सह (प्रथमः) (गोषु) पृथिवीषु (गच्छति)
(अनिभृष्टतविषिः) न नितरां भृष्टा तविषी सेना यस्य सः (हन्ति)
(ओजसा) पराक्रमेण (यंयम्) (युजम्) (कृणुते) (ब्रह्म-
णः, पतिः) ॥ ४ ॥

अन्वयः—यः प्रथमोऽनिभृष्टतविषिर्ब्रह्मणस्पतिः सत्वभिस्सह
गोषु गच्छत्योजसा शबून् हन्ति स यंयं युजं कृणुते तस्मै दिव्या
असश्चतो भद्रा वीरा अर्षन्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

भावार्थः—त एव विजयिनः सन्ति ये सर्वैर्बलैस्साधनोपसाधनै-
र्विजया च युक्ता भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—तो (प्रथमः) मुख्य (अनिभृष्टतविषिः) जिस की सेना निर-
न्तर भ्रष्ट नहीं होती वह (ब्रह्मणः, पतिः) ब्राह्मणादि वर्ण व्यवस्था का रक्षक

(सत्वभिः) पदार्थों के साथ (गोषु) पृथिवी में (गच्छति) जाता है (ओ-
जसा) बल पराक्रम से शत्रुओं को (हन्ति) मारता (सः) वह (यंयम्)
भिस २ को (युजम्) कार्य में नियुक्त (कृणुते) करता (तस्मै) उस के
लिये (विष्याः) शुद्ध (असक्षतः) जो किसी व्यसन में आसक्त नहीं ऐसे
कन्यायाकारी वीर पुरुष (अर्षन्ति) प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—वे ही लोग विजयी होते हैं जो सब बलों और साधन उप-
साधनों से तथा विद्या से युक्त होते हैं ॥ ४ ॥

अथ के मनुष्याः काठ्याणि साधुवन्तीत्याह ॥

अब कौन मनुष्य कार्यों को सिद्ध करते हैं इस वि० ॥

तस्मा इद्विश्वे धुनयन्तु सिन्धवोऽच्छिद्रा शर्म
दधिरे पुरूणि । देवानां सुम्ने सुभगः स एधते
यंयं युजं कृणुते ब्रह्मणस्पतिः ॥ ५ ॥ व० ४ ॥

तस्मै । इत् । विश्वे । धुनयन्तु । सिन्धवः । अच्छिद्रा ।
शर्म । दधिरे । पुरूणि । देवानाम् । सुम्ने । सुभगः । सः ।
एधते । यंयंम् । युजंम् । कृणुते । ब्रह्मणः । पतिः ॥ ५ ॥ व० ४ ॥

पदार्थः—(तस्मै) (इत्) एव (विश्वे) सर्वे (धुनयन्तु)
धुनयन्ति कम्पयन्ति । अत्राडभावः (सिन्धवः) समुद्रादयः (अच्छिद्रा)
छिद्ररहितानि (शर्म) शर्माणि गृहाणि (दधिरे) दधति (पुरूणि)
बहूनि (देवानाम्) (सुम्ने) सुखे (सुभगः) शोभनैश्वर्यः (सः)
(एधते) (यंयंम्) (युजंम्) (कृणुते) (ब्रह्मणः) (पतिः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—यो ब्रह्मणस्पतिर्देवानां सुम्ने सुभगः सन् यंयं युजं
कृणुते स एधते तस्मा इद्विश्वे सिन्धवोऽच्छिद्रा पुरूणि शर्म दधिरे
धुनयन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वत्सङ्गप्रियाः पदार्थसम्भोगविभाग-
कारिणो रसायनविधायुक्ताः स्युस्ते सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यो बहूनि कार्याणि
साधयितुं शक्नुवन्तीति ॥ ५ ॥

अत्र विद्वद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति
वेद्यम् ॥

इति पञ्चविंशतितमं सूक्तं चतुर्थोवर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—जो (ब्रह्मणः) वेदविद्या का (पतिः) रक्षक प्रचारक विद्वान्
मनुष्य (देवानाम्) विद्वानों के (सुम्ने) सुख में (सुभगः) सुन्दर ऐश्वर्य
वाला प्रफुल्लित होता हुआ (यंयम्) जिस २ को (यजम्) शुभ कर्मयुक्त
(रुणने) करता है (सः) (एधते) वह उन्नति को प्राप्त होता (तस्मै, इन्)
उसी के लिये (विश्वे) सब (सिन्धवः) समुद्रादि जलाशय (अस्त्रिद्रा)
छेद भेद रहित (पुरुषिण) बहुत (शर्म) सुखदायी निवासस्थानों को (दधिरे)
धारण करते तथा (धुनयन्त) सर्वत्र चलते हैं अर्थात् यानादि द्वारा सर्वत्र
निवास पाता है ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य विद्वानों के सङ्ग में प्रीति रखने पदार्थों का संयोग
विभाग करने वाले रसायन विद्या में उद्योगी हों वे सब पदार्थों से बहुत कार्य
सिद्ध कर सकते हैं ॥ ५ ॥

इस सूक्त में विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
पूर्व सूक्त में कहे अर्थ के साथ सङ्गति है यह जानना चाहिये ॥

यह पञ्चीशवां सूक्त और चौथा वर्ग समाप्त हुआ ॥

ऋजुरिति चतुर्ऋचस्य षड्विंशतितमस्य सूक्तस्य गृत्स्म-
मद ऋषिः । ब्रह्मणस्पतिर्देवता । १ । ३
जगती । २ । ४ निचृज्जगती
छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ विदुषां किं कार्यमस्तीत्याह ॥

अब इस दूसरे मण्डल के छत्तीशवें सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम
मंत्र से विद्वानों को क्या कर्त्तव्य है इस विषय को कहते हैं ॥

ऋजुरिच्छंशो वनवद्वनुष्यतो देवयन्निददेवय-
न्तमभ्यसत् । सुप्रावीरिद्वनवत्पृत्सु दुष्टरं यज्वेद-
यज्योर्वि भजाति भोजनम् ॥ १ ॥

ऋजुः । इत् । शंसः । वनवत् । वनुष्यतः । देवयन् ।
इत् । अदेवयन्तम् । अभि । असत् । सुप्रऽअवीः । इत् ।
वनवत् । पृत्सु । दुस्तरम् । यज्वा । इत् । अयज्योः । वि ।
भजाति । भोजनम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(ऋजुः) सरलः (इत्) एव (शंसः) स्तुत्यः
(वनवत्) किरणवत् (वनुष्यतः) हिंसतः (देवयन्) आत्मानं
देवमिच्छन् (इत्) (अदेवयन्तम्) आत्मानं देवमिच्छन्तम्
(अभि) (असत्) स्यात् (सुप्रावीः) सुष्ठुरक्षकः (इत्)
(वनवत्) (पृत्सु) सङ्ग्रामेषु (दुष्टरम्) दुःखेनोच्छद्यितुं
योग्यम् (यज्वा) सङ्गन्ता (इत्) (अयज्योः) असङ्गन्तुः (वि)
(भजाति) विभजेत् (भोजनम्) ॥ १ ॥

अन्वयः—यो यज्वाऽयज्योरिद्वोजनं विभजाति स इत्सुप्रावीः
सन्पृत्सु वनवदुष्टरं विभजाति यो देवयन्त्रदेवयन्त्रमिदम्यसत्स वनव-
च्छंसो वनुष्यत इदजुस्स्यात् ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पाण्डित्यमिच्छन्तो मूर्ख्यं जहन्तः शत्रून्
विजयमाना भोग्यान् पदार्थान् विभजेयुस्ते दुःखानि वर्जयेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (यज्वा) मिलनसार जन (अयज्योः) विरोधी के (इत्)
ही (भोजनम्) भोग्य पदार्थ को (वि, भजाति) पृथक् करता है वह (इत्)
ही (सुप्रावीः) सुन्दर रत्नक हुआ (पृत्सु) सङ्ग्रामों में (वनवन्) वन के
तुल्य (दुष्टरम्) दुःख से उल्लङ्घन करने योग्य शत्रुदल को छिन्न भिन्न करता
है जो (देवयन्) अपने को विद्वान् मानता हुआ (अदेवयन्त्रम्) मूर्ख कासा
आचरण करते हुए को (इत्) ही (अभि, असत्) सन्मुख प्राप्त हो वह
(वनवत्) किरणों के तुल्य (शंसः) स्तुति करने योग्य (वनुष्यतः) हिंसा
करने वाले से (इत्) ही (ऋजुः) सरल कोमल स्वभाव हांवे ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पाण्डित्य को चाहते मूर्खता को छोड़ने और शत्रुओं को
जीतने हुए भोग्य पदार्थों को विशेष कर सेवन करते हैं वे दुःखों को छोड़ देते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यजस्व वीर प्र विहि मनायतो भद्रं मनः कृणुष्व
वृत्रतूर्यै । हविष्कृणुष्व सुभगो यथासंसि ब्रह्म-
णस्पतेरव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

यजस्व । वीर । प्र । विहि । मनायतः । भद्रम् । मनः ।
कृणुष्व । वृत्रतूर्यै । हविः । कृणुष्व । सुभगः । यथा ।
असंसि । ब्रह्मणः । पतेः । अवः । आ । वृणीमहे ॥ २ ॥

पदार्थः—(यजस्व) सङ्गच्छस्व (वीर) शुभगुणेषु व्यापन-
शील (प्र) (विहि) प्राप्नुहि । अत्र वर्षाव्यत्ययेन ह्रस्वम्
(मनायतः) आत्मनो मन आचरतः (भद्रम्) कल्याणकरम्
(मनः) (कृणुष्व) (वृत्रतूर्ये) शत्रुबधे (हविः) दानम्
(कृणुष्व) (सुभगः) शोभनैश्वर्यः (यथा) (अससि) स्याः
(ब्रह्मणः) (पतेः) (अवः) रक्षणम् (आ) (वृणीमहे) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे वीर त्वं ब्रह्मणस्पतेर्मनायतो जनाद्विद्याः प्रविहि ।
धर्मं यजस्व भद्रं मनः कृणुष्व सुभगः सन् वृत्रतूर्ये हविः कृणुष्व
यथा त्वमससि तथा वयमव आ वृणीमहे ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये मनुष्याः स्वकीयानि मनांसिकल्या-
णतमे मार्गे प्रवर्त्य सर्वाणि कार्याणि साधुवन्ति । ते कृतकृत्या
भवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (वीर) शुभगुणों में व्याप्त होने वाले विद्यार्थि जन तू (मना-
यतः) अपने को मनन का आचरण करते हुए (ब्रह्मणः) वेदादि शास्त्रों की
(पतेः) पालना करने वाले (मनायतः) अपने को मनन विचार का आच-
रण करने वाले जन से विद्यार्थियों को (प्र, विहि) अच्छे प्रकार प्राप्त हो धर्म
का (यजस्व) सङ्ग कर (मनः) मन को (भद्रम्) कल्याणकारी (कृणुष्व)
कर (सुभगः) सुन्दर ऐश्वर्य वाला हुआ (वृत्रतूर्ये) शत्रुओं का जहां बध
होता उस सङ्ग्राम में (हविः) दान को (कृणुष्व) कर । (यथा) जैसे
तू (अससि) हो जैसे हम लोग (अवः) रक्षा को (आ, वृणीमहे) अच्छे
प्रकार स्वीकार करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो मनुष्य अपने मनों को अति-
कल्याणकारी मार्ग में प्रवृत्त कर सब कार्यों को सिद्ध करते हैं वे कृतकृत्य
होते हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वसी वि० ॥

स इज्जनेन स विशा स जन्मना स पुत्रैर्वाजं
भरते धना नृभिः । देवानां यः पितरमाविवासति
श्रद्धामना हविषा ब्रह्मणस्पतिम् ॥ ३ ॥

सः । इत् । जनेन । सः । विशा । सः । जन्मना । सः ।
पुत्रैः । वाजम् । भरते । धना । नृभिः । देवानाम् । यः ।
पितरम् । आऽविवासति । श्रद्धाऽमनाः । हविषां । ब्रह्मणः
पतिम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) (इत्) एव (जनेन) (सः) (विशा)
प्रजया (सः) (जन्मना) (सः) (पुत्रैः) अपत्यैः (वाजम्)
विज्ञानम् (भरते) दधाति (धना) (नृभिः) नायकैर्मनुष्यैः
(देवानाम्) विदुषाम् (यः) (पितरम्) जनकमध्यापकं वा
(आविवासति) समन्तात्परिचरति सेवते (श्रद्धामनाः) श्रद्धा
मनसि यस्य सः (हविषा) सद्द्वयवहारग्रहणेन सह (ब्रह्मणः)
(पतिम्) पालकम् ॥ ३ ॥

श्रन्वयः—हे विद्वन् यथा स जनेन स विशा स जन्मना स
पुत्रैर्वाजं नृभिः सह धना भरते । यः श्रद्धामना हविषा देवानां
विदुषां ब्रह्मणस्पतिं पितरमाविवासति स इच्छरीरात्मबलेन युक्तः
सन् सुखी भवति ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये प्रीत्या विदुषामध्यापकमुपदेशकं च विद्वांसं सेवन्ते
ते सर्वत्र सर्वैः पदार्थैर्निष्पन्नमानन्दं भुञ्जते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जन जैसे (सः) वह (जनेन) साधारण मनुष्य के
(सः) वह (विद्या) प्रजा के (सः) वह (जन्मना) जन्म के और (सः)
वह (पुत्रैः) सन्तानों के साथ (वाजम्) विज्ञान को तथा (नृभिः) अधि-
कारी मनुष्यों के साथ (धना) धनों को (भरणे) धारण करता (यः) जो
(श्रद्धामनाः) मन में श्रद्धा रखने वाला (हविषा) उत्तम व्यवहार ग्रहण
के साथ (देवानाम्) विद्वानों के सम्बन्धी (ब्रह्मणः) वेद के (पतिम्)
पालक रत्नक (पितरम्) पिता वा अध्यापक का (आविशासति) अच्छे
प्रकार सेवन करता (इन्) वही शरीर और आत्मा के बल से युक्त हुआ सुखी
होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य प्रीति पूर्वक विद्वानों के अध्यापक और उपदेशक
विद्वान् का सेवन करते हैं वे सर्वत्र सब पदार्थों से निष्पन्न हुए आनन्द को
भोगते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यो अस्मै हव्यैर्घृतवद्भिरविधत्प्र तं प्राचा नयति
ब्रह्मणस्पतिः । उरुष्यतीमंहसो रक्षती रिषोऽहो-
श्रिदस्मा उरुचक्रिरद्भुतः ॥ ४ ॥ व० ५ ॥

यः । अस्मै । हव्यैः । घृतवत्ऽभिः । अविधत् । प्र ।
तम् । प्राचा । नयति । ब्रह्मणः । पतिः । उरुष्यति । ईम् ।
अंहसः । रक्षति । रिषः । अंहोः । चित् । अस्मै । उरुऽचक्रिः
अद्भुतः ॥ ४ ॥ व० ५ ॥

पदार्थः—(यः) (अस्मै) विदुषे (हव्यैः) दातुमर्हैः (घृत-
वद्भिः) बहुभिर्घृतादिपदार्थैः सह वर्त्तमानैः (अविधत्) (विद-
धति (प्र) (तम्) (प्राचा) प्राचीनेन विज्ञानेन (नयति)
प्राप्नोति (ब्रह्मणः) धननिधेः (पतिः) पालकः (उरुष्यति)
रक्षति (ईम्) (अंहसः) पापाचरणात् (रक्षति) । अत्र संहि-
तायामिति दीर्घः (रिषः) हिंसकान् (अंहोः) पापमाचरितुः
(चित्) अपि (अस्मै) (उरुचक्रिः) बहुकर्त्ता (अद्भुतः)
आश्चर्यगुणकर्मस्वभावः ॥ ४ ॥

अन्वयः—य उरुचक्रिरद्भुतो ब्रह्मणस्पतिरस्मै घृतवद्भिर्हव्यैरवि-
धत्तं प्राचा प्रणयत्यंहसो रक्षतीरिषो ह त्वास्मा अंहोरुष्यति स ई
सुखमाप्नोति ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये यथा घृतादिपुष्टसुगन्धादिद्रव्यैर्हुतैर्वायुवृष्टिजले
शुद्धे भूत्वा रोगेभ्यः पृथक्कृत्य सर्वान् सुखयतः तथोपदेशका
अधर्मनिषेधपुरस्सरेण धर्मग्रहणेनात्मनः शुद्धान् संपाद्याऽविद्यादिरो-
गात् पृथक् कुर्वन्ति ते कृतकृत्या जायन्ते ॥ ४ ॥

अस्मिन् सूक्ते विद्द्रुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति षट् विंशतितमं सूक्तं पञ्चमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—भो (उरुचक्रिः) बहुत कर्म करता (अद्भुतः) आश्चर्यरूप
गुणकर्मस्वभाव वाला (ब्रह्मणः, पतिः) धन कोष का रक्षक (अस्मै) इस
विद्वान् के लिये (घृतवद्भिः) बहुत घृतादि पदार्थों से युक्त (हव्यैः) देने

योग्य वस्तुओं से (अविधत्) शुभ कार्यसाधक पदार्थ बचाता (तम्) उस को (प्राचा) प्राचीन विज्ञान से (प्र, नयति) अच्छे प्रकार प्राप्त होता (अंहसः) पाप से (रक्षति) बचाना (रिषः) हिंसकों को मार के (अस्मै) इस विद्वान् को (अंहोः) पापाचरणी से (उरुष्यति) पृथक् रखता वह (ईम्) सब ओर से सुख को प्राप्त होता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—जैसे घृत आदि पुष्ट और सुगन्धित द्रव्यों के होम से वायु और वृष्टिजल शुद्ध होके रोगों से प्राणियों को पृथक् कर सबको सुखी करते हैं वैसे उपदेशक लोग अधर्म के निषेध पूर्वक धर्म के ग्रहण से आत्माओं को शुद्ध कर अविद्यादि रोगों को दूर करते हैं वे कृतकृत्य होते हैं ॥ ४ ॥

इस सूक्त में विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

यह छब्बीशवां सूक्त और पांचवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

इमा इति सप्तदशर्चस्य सप्तविंशतितमस्य सूक्तस्य कूर्मो गार्त्स-

मदो गृत्समदो वा ऋषिः । आदित्यो देवता । १ । ३ ।

६ । १३ । १४ । १५ निचृञ्चिष्टुप् । २ । ४ । ५ ।

८ । १२ । १७ । त्रिष्टुप् । ११ । १६ विराट्

त्रिष्टुप् द्वन्दः धैवतः स्वरः । ७ भुरिक्

पङ्क्तिः । ९ । १० स्वराट् पङ्-

क्तिश्छन्दः पञ्चमः स्वरः ॥

अथ राजजनाः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

अब सप्तार्शिवे सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में राज-पुरुष कैसे हों इस विषय को कहते हैं ॥

इमा गिरं आदित्येभ्यो घृतस्नूः सनाद्राजंभ्यो
जुह्वा जुहोमि । शृणोतु मित्रो अर्यमा भगो नस्तु-
विजातो वरुणो दक्षो अंशः ॥ १ ॥

इमा । गिरः । आदित्येभ्यः । घृतऽसूः । सनात् । राज-
 ऽभ्यः । जुह्वा । जुहोमि । गृणोतु । मित्रः । अर्च्यमा । भगः ।
 नः । तुविऽजातः । वरुणः । दक्षः । अंशः ॥ १ ॥

पदार्थः—(इमाः) (गिरः) संस्कृता वाणीः (आदित्येभ्यः)
 मासेभ्यः (घृतसूः) या घृतमुदकं स्नन्ति शोधयन्ति ताः (सनात्)
 सदा (राजभ्यः) (जुह्वा) जिह्वया साधनेन (जुहोमि) (गृणोतु)
 (मित्रः) सखा (अर्च्यमा) न्यायेन (भगः) सेवनीयः (नः)
 अस्माकम् (तुविजातः) बलादिगुणैः प्रसिद्धः (वरुणः) श्रेष्ठः
 (दक्षः) चतुरः (अंशः) दुष्टानां सम्यग् घातकः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथाहमादित्येभ्य इव राजभ्यो या इमा घृत-
 स्नूर्गिरो जुह्वा जुहोमि ता नो गिरः स मित्रोऽर्च्यमा भगस्तुवि-
 जातो वरुणो दक्षोऽशो भवान् सनात् गृणोतु ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—य आदित्यवहर्त्तमानाराजानस्त-
 त्सभासदश्च प्रजाजनानां सुखदुःखान्विता निवेदिता वाचः श्रुत्वा
 न्यायं कुर्वन्ति ते राज्यं वर्द्धयितुं शक्नुवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जैसे मैं (आदित्येभ्यः) महीनों के तुल्य (राजभ्यः)
 राजपुरुषों के लिये जिन (इमाः) इन प्रत्यक्ष (घृतसूः) घृत को शुद्ध कराने
 वाली (गिरः) शुद्ध की हुई सत्यवाणियों को (जुह्वा) जिह्वारूप साधन
 से (जुहोमि) होय करता अर्थात् निवेदन करता हूँ उन (नः) हमारी वा-
 णियों को यह (मित्रः) मित्र बुद्धि (भगः) सेवने योग्य (तुविजातः) बलादि
 गुणों से प्रसिद्ध (वरुणः) श्रेष्ठ (दक्षः) चतुर (अंशः) दुष्टों के सम्यक्
 विनाशक (अर्च्यमा) न्यायाधीश आप (सनात्) सदैव (गृणोतु) सुनिये ॥१॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जो सूर्य के तुल्य तेजस्वी राजा लोग और इन के सभासद् प्रजा जनों की सुख दुःख युक्त निवेदन की वाणियों को सुन के न्याय करते वे राज्य बढ़ाने को समर्थ होने हैं ॥ १ ॥

अथाध्यापकाध्येतृविषयमाह ॥

अब पढ़ाने पढ़ने वालों के वि०

इमं स्तोमं सक्रतवो मे अद्य मित्रो अर्यमा
वरुणो जुषन्त । आदित्यासः शुचयो धारपूता अष्ट-
जिना अनवद्या अरिष्टाः ॥ २ ॥

इमम् । स्तोमम् । सक्रतवः । मे । अद्य । मित्रः ।
अर्यमा । वरुणः । जुषन्त । आदित्यासः । शुचयः । धार-
पूताः । अष्टजिनाः । अनवद्याः । अरिष्टाः ॥ २ ॥

पदार्थः—(इमम्) (स्तोमम्) स्तुतिम् (सक्रतवः) समाना
ऋतुः प्रज्ञा येषान्ते (मे) मम (अद्य) (मित्रः) सखा (अर्यमा)
न्यायेशः (वरुणः) सर्वोत्कृष्टः (जुषन्त) सेवन्ताम् । अत्राड-
भावः (आदित्यासः) पूर्णविद्याः (शुचयः) सूर्य इव पवित्र-
कारकाः (धारपूताः) धारा वाणी पूता पवित्रा येषान्ते । धारेति
वाङ्ना० निघं० १ । ११ (अष्टजिनाः) अविद्यमानं वृजिनं
वर्जनीयं पापं येषान्ते (अनवद्याः) प्रशंसनीयाः (अरिष्टाः)
अहिंसनीया न कत्र्चिद्धिसितवन्तः ॥ २ ॥

अन्वयः—सक्रतवो मित्रो अर्यमा वरुणश्च शुचयी धारपूता अष्ट-
जिना अनवद्या अरिष्टा आदित्यासोऽद्य म इमं स्तोमं जुषन्त ॥ २ ॥

भावार्थः—सर्वेर्विद्याप्रियैर्मनुष्यैः पूर्णविद्यानां स्वाध्यायस्य परीक्षां दत्त्वा स्वविद्या निश्चिता निर्भ्रमा कार्या परीक्षकाश्च पक्षपातं विहाय परीक्षां कुर्युर्नैतेन विना यथावद्विद्याभवितुमर्हति ॥ २ ॥

पदार्थः—(सक्रतवः) समान बुद्धि वाले (मित्रः) मित्र (अर्थया) न्यायाधीश और (वरुणः) सब से उत्तम (शुचयः) सूर्य के तुल्य पवित्र-कारक (धारपूताः) पवित्र वाणी से युक्त (अवृजिनाः) वर्जनीय पाप से रहित (अनवद्याः) प्रशंसा को प्राप्त (अरिष्ठाः) अहिंसनीय वा किसी को दुःख न देने वाले (आदित्यासः) पूर्ण विद्या युक्त (अद्य) आज (मे) मेरे (इमम्) इस (स्तोमम्) स्तुति को जुषन्त सेवन करें ॥ २ ॥

भावार्थः—सब विद्याप्रिय मनुष्यों को चाहिये कि पूर्ण विद्या वालों को अपने पढ़े की परीक्षा दे के अपनी विद्या को निश्चित निर्भ्रम करें। और परीक्षक लोग भी पक्षपात को छोड़ के परीक्षा करें क्योंकि ऐसे किये विना यथावत् विद्या नहीं हो सकती है ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त आदित्यास उरवो गभीरा अदब्धासो दिप्-
सन्तो भूर्यक्षाः । अन्तः पश्यन्ति वृजिनोत साधु
सर्वे राजभ्यः परमा चिदन्ति ॥ ३ ॥

ते । आदित्यासः । उरवः । गभीराः । अदब्धासः । दिप्-
सन्तः । भूरिऽअक्षाः । अन्तरिति । पश्यन्ति । वृजिना ।
उत । साधु । सर्वम् । राजभ्यः । परमा । चित् । अन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ते) पूर्वोक्ताः (आदित्यासः) पूर्णविद्याः कृताष्टा-
चत्वारिंशद्दर्षब्रह्मचर्याः (उरवः) बहुप्रज्ञाः (गभीराः) शील-
वन्तः (अदब्धासः) अहिंसनीयाः (दिप्सन्तः) दम्भितुमिच्छवः
(भूर्यक्षाः) भूरि बहून्यक्षीणि दर्शनानि येषान्ते (अन्तः) आभ्य-
न्तरे (पश्यन्ति) प्रेक्षन्ते (वृजिना) वृजिनानि वर्जयितव्यानि
पापानि (उत) अपि (साधु) श्रेष्ठम् (सर्वम्) (राजभ्यः)
(परमा) प्रकृत्यानि कर्माणि (चित्) (अन्ति) अन्तिके ।
अत्र परस्य लोपः ॥ ३ ॥

अन्वयः—ये गभीरा उरवोऽदब्धासो भूर्यक्षा आदित्यासः सन्ति
ते परमा चरन्ति । उत ये वृजिना कुर्वन्तो दिप्सन्तः स्युस्तौंश्चिदन्त-
रन्ति पश्यन्ति । ये च राजभ्यः सर्वं साधु कुर्वन्ति ते परीक्षां कर्तुं
शक्नुवन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—परीक्षकाः सज्जनान् दुष्टांश्च सम्यक् परीक्ष्य सुशी-
लानां सत्कारं दुश्चरित्राणामसत्कारं विधाय विद्योन्नतिं सततं कुर्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (गभीराः) गभीर स्वभावयुक्त (उरवः) तीव्रबुद्धि वाले
(अदब्धासः) अहिंसनीय (भूर्यक्षाः) बहुत प्रकार से देखने जानने वाले (आदि-
त्यासः) अड़नालीश वर्ष के ब्रह्मचर्य को सेव के पूर्ण विद्या वाले विद्वान् हैं (ते)
वे (परमा) उत्तम कर्मों का आचरण करते । जो (वृजिना) पाप करते हुए
(दिप्सन्तः) दम्भ की इच्छा करने वाले हों उन को (चित्) ही (अन्तः)
अन्तःकरण में (अन्ति) निकट से (पश्यन्ति) देख लेते हैं अर्थात् उन से
मिलते नहीं और जो (राजभ्यः) राज पुरुषों के लिये (सर्वम्) सब (साधु)
श्रेष्ठ काम करते हैं वे परीक्षा कर सकते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—परीक्षा करने वाले जन श्रेष्ठ और दुष्ट पुरुषों की उत्तम प्रकार परीक्षा करते उत्तम स्वभाव वालों के सत्कार और कुत्सित चरित्र वालों के अनादर को करके विद्या की उन्नति निरन्तर करें ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

धारयन्त ऋदित्यासो जगत्स्था देवा विश्वस्य
भुवनस्य गोपाः । दीर्घाधियो रक्षमाणा असुर्य-
मृतावानश्चयमाना ऋणानि ॥ ४ ॥

धारयन्तः । ऋदित्यासः । जगत् । स्थाः । देवाः । विश्वस्य ।
भुवनस्य । गोपाः । दीर्घाधियः । रक्षमाणाः । असुर्यम् ।
ऋतावानः । चयमानाः । ऋणानि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(धारयन्तः) (ऋदित्यासः) पूर्णविद्याः (जगत्)
जङ्गमम् (स्थाः) स्थावरम् (देवाः) सूर्यादय इव विद्वांसः
(विश्वस्य) (भुवनस्य) निवासाधिकरणस्य स्थावरस्य जगतः
प्राणिसमुदायस्य च (गोपाः) रक्षकाः (दीर्घाधियः) दीर्घा
बृहती धीर्येषान्ते । अत्रान्येषामपीति पूर्वपदस्य दीर्घः (रक्षमाणाः)
(असुर्यम्) असुराणामविदुषां स्वं धनम् (ऋतावानः) य ऋतानि
सत्यानि वनन्ति सम्भजन्ति ते (चयमानाः) वर्द्धमानाः (ऋणानि)
अन्येभ्यो देयानि विज्ञानानि ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये जगत्स्था धारयन्तो विश्वस्य भुवनस्य
गोपा दीर्घाधियोऽसुर्य रक्षमाणा ऋतावान ऋणानि चयमाना ऋदि-
त्यासो देवा अन्तः पश्यन्ति तेऽध्यापका भवितुमर्हन्ति ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वस्मान्मन्त्रात् (अन्तः पश्यन्ति) इति पदद्वय-
मनुवर्त्तते—यदि विद्याध्यापका जिज्ञासुभ्यो विद्या न प्रदद्युस्तर्हि ते
ऋणनः स्युरिदमेव ऋणसमापनं यदधीत्याऽन्येभ्योऽध्यापनं कार्य-
मिति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (जगन्) चर और (स्थाः) अचर को (धार-
यन्तः) धारण करते हुए (विश्वस्य) सब (भुवनस्य) निवास के आधार
स्थावर और प्राणिमात्र जंगम जगन् के (गोपाः) रक्षक (दीर्घाधियः) बड़ी
बुद्धि वाले (असुर्यम्) मूर्खों के घन की (रक्षमाणाः) रक्षा करते हुए (ऋणा-
वानः) सत्य के सेवी (ऋणानि) दूसरों को देने योग्य विज्ञानों को (अय-
मानाः) बढ़ाते हुए (आदित्यासः) पूर्ण विद्या वाले (देवाः) सूर्यादि के तुल्य
तेजस्वी विद्वान् लोग बुद्धि से भीतर देखते हैं वे अध्यापक होने योग्य हैं ॥४॥

भावार्थः—इस मन्त्र में (अन्तः, पश्यन्ति) इन दो पदों की अनुवृत्ति पूर्व मन्त्र
से आती है । यदि विद्वान् पढ़ने वाले विद्यार्थियों को विद्या न देवें तो वे ऋणी
हो जावें यही ऋण चुकाना है जो स्वयं पढ़ कर दूसरों को पढ़ाना चाहिये ॥४॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

विद्यामादित्या अवंसो वो अस्य यदर्थमन्भ्य
आ चिन्मयोभु । युष्माकं मित्रावरुणा प्रणीतौ
परि श्वभ्रैव दुरितानि वृज्याम् ॥ ५ ॥ व० ६ ॥

विद्याम् । आदित्याः । अवंसः । वोः । अस्य । यत् ।
अर्थमन् । भ्ये । आ । चित् । मयःऽभु । युष्माकम् । मित्रा-
वरुणा । प्रऽनीतौ । परि । श्वभ्राइव । दुःऽहृतानि । वृज्याम्
॥ ५ ॥ व० ६ ॥

पदार्थः—(विद्याम्) जानीयां लभेय वा (आदित्याः) सूर्य-
वह्निप्रकाशकाः (अवसः) रक्षणस्य (वः) युष्माकम् (अस्य)
(यत्) (अर्यमन्) योऽर्यान् श्रेष्ठान् मनुष्यान् मिमीते मन्यते
तत्सम्बुद्धौ (भये) (आ) (चित्) (मयोभु) मयः सुखं
भवति यस्मात्तत् (युष्माकम्) (मित्रावरुणा) प्राणाऽपानाविव
सुखप्रदौ (प्रणीतौ) प्रकृष्टायां नीतौ (परि) (श्वभ्रेव) गर्त्त-
मिव (दुरितानि) दुःखदानि पापानि (वृज्याम्) त्यजेयम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे आदित्या हे अर्यमन् यद्भये सति वोऽस्यावसश्चि-
न्मयोभु स्यात्तदहमाविद्याम् । हे मित्रावरुणा युष्माकं प्रणीतौ श्वभ्रेव
दुरितानि परिवृज्याम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैर्यथा विद्वांसोऽखिलस्य प्राणि-
समुदायस्य भयं विनाश्य सुखं सम्भाव्य पापानि वर्जयन्ति तथा
सततमनुष्ठेयम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (आदित्याः) सूर्य के तुल्य विद्या के प्रकाशक लोगो तथा
हे (अर्यमन्) श्रेष्ठ मनुष्यों का सत्कार करने हारे सज्जन (यत्) जो (भये)
भय होने में (वः) आप को (अस्य) इस (अवसः) पालन के निमित्त (चित्)
थोड़ा भी (मयोभु) सुखदायी वचन हो उस को मैं (आ, विद्याम्) प्राप्त
होऊं वा जानूं तथा हे (मित्रावरुणा) प्राणापान के तुल्य सुखदायी विद्वानो
(युष्माकम्) तुम्हारी (प्रणीतौ) उत्तम नीति में (श्वभ्रेव) पृथिवी के गढ़े
के तुल्य (दुरितानि) दुःख देने वाले पापों को (परि, वृज्याम्) परित्याग करूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—मनुष्यों को चाहिये कि जैसे विद्वान्
लोग सब प्राणियों के भय का विनाश कर सुख पहुँचा के पापों को निवृत्त
करते हैं वैसा निरन्तर करें ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वत्सद्गुप्रिया जनाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वानों के संग में प्रीति रखने वाले मनुष्य लोग क्या करें इस वि० ॥

सुगो हि वो अर्यमन्मित्र पन्था अनृक्षरो वरुण
साधुरस्ति । तेनादित्या अधि वोचता नो यच्छं-
तानो दुष्परिहन्तु शर्म ॥ ६ ॥

सुगः । हि । वः । अर्यमन् । मित्र । पन्थाः । अनृक्षरः ।
वरुण । साधुः । अस्ति । तेन । आदित्याः । अधि । वोचत ।
नः । यच्छंत । नः । दुःपरिहन्तु । शर्म ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सुगः) सुष्ठु गच्छन्ति यस्मिन् सः (हि) किल
(वः) युष्माकम् (अर्यमन्) श्रेष्ठसत्कर्तः (मित्र) सखे (पन्थाः)
(अनृक्षरः) निष्कण्टकः (वरुण) श्रेष्ठ (साधुः) साधुवन्ति
धर्म यस्मिन् सः (अस्ति) (तेन) (आदित्याः) विद्वांसः
(अधि) (वोचत) प्रवदत । अतः संहितायामिति दीर्घः (नः)
अस्मभ्यम् (यच्छत) ददत (नः) (दुष्परिहन्तु) दुःखेन
परिहननं यस्य तद्द्विधाद्यभ्यासार्थम् (शर्म) गृहम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे आदित्या हे अर्यमन् हे मित्र हे वरुण यो वोऽ-
नृक्षरः सुगः साधुः पन्था अस्ति तेन हि नोऽधि वोचत यदिदं
दुष्परिहन्तु शर्म तन्नो यच्छत ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्धार्मिकाणां विदुषां स्वभावं गृहीत्वा वेदोक्ते
सत्ये मार्गे चलनीयं येन सत्यशास्त्राध्ययनाऽध्यापनद्विस्त्रयात्तदेव
कर्म सदा सेवनीयम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (आदित्याः) विद्वान् लोगो हे (अर्यमन्) अष्ट सत्कार युक्त हे (मित्र) मित्र हे (वरुण) प्रतिष्ठित सज्जन पुरुष जो (वः) तुम लोगों का (अनृक्षरः) कण्टकादि रहित (सुगः) जिस में निर्द्विज चक्र सके (साधुः) जिस में धर्म को सिद्ध करते ऐसा (पन्थाः) मार्ग (अस्ति) है (तेन, हि) उसी मार्ग से चलने के लिये (नः) हम को (अधि, वोचत) अधिक कर उपदेश करो । और जो यह (दुष्परिहन्तु) बड़ी कठिनता से टूटे फूटे ऐसे विद्याभ्यासादि के लिये बना हुआ (शर्म) घर है वह (नः) हमारे लिये (यच्छत) देओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्मा विद्वानों के स्वभाव को ग्रहण कर वेदोक्त सत्य मार्ग में चलें जिस से सत्यशास्त्र के पढ़ने पढ़ाने की वृद्धि होवे वही कर्म सदा सेवने योग्य है ॥ ६ ॥

अथ न्यायाधीशविषयमाह ॥

अथ न्यायाधीश का वि० ॥

पिप॑र्तु॒ नो॒ अदि॑ति॒ राज॑पु॒त्राति॒ द्वेषा॑स्य॒र्च्य॒मा
सु॒गेभिः॑ । बृ॒हन्मि॒त्रस्य॒ वरु॑णस्य॒ शर्मो॑प॒ स्याम
पुरु॑वीरा॒ अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

पिप॑र्तु । नः । अदि॑तिः । राज॑पु॒त्रा । अति॑ । द्वेषा॑सि ।
अ॒र्च्य॒मा । सु॒गेभिः॑ । बृ॒हत् । मि॒त्रस्य॑ । वरु॑णस्य । शर्म॑ ।
उप॑ । स्याम॑ । पुरु॑वीराः । अरि॑ष्टाः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(पिप॑र्तु) पालयन्तु (नः) अस्मान् (अदि॑तिः) मातेव (राजपु॒त्रा) राजा पुत्रो यस्याः सा (अति॑) (द्वेषा॑सि) (अ॒र्च्य॒मा) विद्वत्प्रियः (सु॒गेभिः) सुगमैर्मार्गैः (बृ॒हत्) (मि॒त्रस्य) सख्युः (वरु॑णस्य) प्रशस्तस्य (शर्म॑) गृहम् (उप॑) (स्याम)

(पुरुवीराः) पुरवो बहवो वीराः शरीरात्मबलाः पुरुषा येषान्ते
(अरिष्ठाः) न केनापि हिंसितुं योग्याः ॥ ७ ॥

अन्वयः—या राजपुत्रादितिर्योयमा राजा च सुगेभिरतिहेषांसि
त्याजयित्वा नोऽस्मान् पिपर्त्तु मित्रस्य वरुणस्य बृहच्छर्म च पिपर्त्तु
तत्सङ्गेन वयमरिष्ठाः पुरुवीरा उपस्याम ॥ ७ ॥

भावार्थः—यथा न्यायाधीशो न्यायगृहमधिष्ठाय पुरुषाणां दण्ड-
विनयं कुर्यात्तथैव राज्ञी न्यायाधीशा च स्त्रीणां न्यायं कुर्यात्तत्र
रागहेषौ प्रीत्यप्रीती च विहाय न्यायमेव कुर्यात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—जो (राजपुत्रा) जिस का पुत्र राजा हों ऐसी (अदितिः)
माता के तुल्य सुख देने वाली राज्ञी और जो (अर्यमा) विद्वानों से प्रीति
रखने वाला राजा (सुगेभिः) सुगम मार्गों से (हेषांसि, अति) वैर हेषों
को अच्छे प्रकार छुड़ा के (नः) हमारा (पिपर्त्तु) पालन करे । (मित्रस्य)
मित्र तथा (वरुणस्य) प्रशंसायुक्त पुरुष के (बृहत्) बड़े ऐश्वर्य वाले (शर्म)
घर की रक्षा करे उस राजा राणी के मङ्ग सम्बन्ध से हम लोग (अरिष्ठाः)
किसी से न मारने योग्य (पुरुवीराः) शरीर आत्मा के बल से युक्त बहुत
पुत्र भृत्यादि जिन के हों ऐसे (उप, स्याम) आप के निकट हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—जैसे न्यायाधीश राजा न्यायघर में बैठ के पुरुषों को दण्ड
देने वैसे न्यायाधीशा राणी स्त्रियों का न्याय करे उस न्यायघर में रागहेष और
प्रीति अप्रीति छोड़ के केवल न्याय ही किया करै अन्य कुछ न करे ॥ ७ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवत् किंकुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य किस के तुल्य क्या करें इस वि० ॥

तिस्त्रो भूमिर्धारयन् त्रीरुत धून्त्रीणि व्रता
विदथे अन्तरैषाम् । ऋतेनादित्या महि वो महितं
तदर्यमन् वरुण मित्र चारुं ॥ ८ ॥

तिस्रः । भूमीः । धारयन् । त्रीन् । उत । द्यून् । त्रीणि ।
 व्रता । विदथे । अन्तः । एषाम् । ऋतेन । आदित्याः ।
 महि । वः । महित्वम् । तत् । अर्यमन् । वरुण । मित्र ।
 चारु ॥ ८ ॥

पदार्थः—(तिस्रः) त्रिविधाः (भूमीः) (धारयन्) (धरन्ति)
 अत्राडभावः (त्रीन्) (उत) अपि (द्यून्) प्रकाशान् (त्रीणि)
 (व्रता) व्रतानि शरीरात्ममनोजानि धर्म्याणि कर्माणि (विदथे)
 वेदितव्ये व्यवहारे (अन्तः) मध्ये (एषाम्) लोकानाम् (ऋतेन)
 सत्यस्वरूपेण ब्रह्मणा (आदित्याः) सूर्याः (महि) महत् (वः)
 युष्माकम् (महित्वम्) महत्त्वम् (तत्) (अर्यमन्) (वरुण)
 (मित्र) (चारु) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अर्यमन् वरुण मित्र यथा ऋतेन धृता आदि-
 त्यास्तिस्रो भूमिरुत त्रीन् द्यून् धारयँस्तथा त्वं विदथे त्रीणि व्रता
 धर धारय च । यदेषामन्तर्महित्वं चारु स्वरूपं महि कर्म वा वर्त्तते
 तद्दोऽस्तु ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा भूमयः सूर्या-
 दयो लोकाश्वेश्वरनियमेन नियन्त्रिता यथावत्स्वस्वक्रियाः कुर्वन्ति
 तथा मनुष्यैरपि विज्ञेयं वर्त्तितव्यं च । अस्मिन् जगत्सुत्तममध्यम-
 निकृष्टभेदेन भूमिरग्निश्च त्रिविधोऽस्ति सूर्यल्लोकाः भूमिलोकतो
 महान्तः सन्तीति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अर्यमन्) न्याय करने वाले (वरुण) शान्तशील (मित्र)
 मित्र जन जैसे (ऋतेन) सत्यस्वरूप परमेश्वर ने धारण किये (आदित्याः)

सूर्यलोक (त्रिस्तः) तीन प्रकार की (भूमिः) भूमियों की (उत) और (त्रीन्) तीन प्रकार के (यून्) प्रकारों की (धारयन्) धारण करते हैं जैसे आप (विदधे) जानने योग्य व्यवहार में (व्रता) वारीर आत्मा और मन से उत्पन्न हुए धर्मयुक्त (त्री) तीन प्रकार के कर्मों की धारण करो कराओ। जो (एषाम्) इन सूर्य लोकों के (अन्तः) मध्ये में (महित्वम्) महत्त्व (चारु) सुन्दर स्वरूप वा (महि) बड़ा कर्म है (तत्) वह (वः) आप लोगों का होवे ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे भूमि और सूर्यादि लोक ईश्वर के नियम से बन्धे हुए यथावत् अपनी २क्रिया करते हैं वैसे मनुष्यों को भी जानना और वर्त्ताव करना चाहिये। इस तमन् में उत्तम मध्यम और अधम तीन प्रकार की भूमि और अग्नि है तथा सूर्य लोक भूमि लोक से बड़े २ हैं ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त्री रोचना दिव्या धारयन्त हिरण्ययाः शुच-
यो धारयूताः । अस्वंप्रजो अनिमिषा अदब्धा
उरुशंसां ऋजवे मर्त्याय ॥ ९ ॥

त्री । रोचना । दिव्या । धारयन्त । हिरण्ययाः । शुच-
यः । धारयूताः । अस्वंप्रजः । अनिमिषाः । अदब्धाः ।
उरुशंसां । ऋजवे । मर्त्याय ॥ ९ ॥

पदार्थः—(त्री) त्रीणि (रोचना) प्रदीपकानि ज्ञानानि (दि
व्या) दिव्यानि शुद्धानि (धारयन्त) धरन्ते । अत्राडभावः (हिर-

एययाः) ज्योतिर्मयाः (शुचयः) पवित्राः (धारपूताः) येषां
विद्यासुशिक्षाभ्यां वाणी पूता पवित्रा ते (अस्वप्रजः) विद्याव्य-
वहारे जागृता अविद्यानिद्रारहिताः (अनिमिषाः) निमेषालस्य
वर्जिताः (अदब्धाः) अहिंसनीयाः (उरुशंसाः) बहुप्रशंसाः
(ऋजवे) सरलाय (मर्त्याय) मनुष्याय ॥ ९ ॥

अन्वयः—ये हिरण्यया धारपूताः शुचय उरुशंसा अस्वप्रजो-
ऽनिमिषा अदब्धा ऋजवे मर्त्याय त्री दिव्या रोचना धारयन्त ते
जगत्कल्याणकराः स्युः ॥ ९ ॥

भावार्थः—ये जीवप्रकृतिपरमेश्वराणां त्रिविधां विद्यां धृत्वाऽ-
न्येभ्यो ददाति सर्वानविद्यानिद्रात् उत्थाप्य विद्यायां जागारयन्ति ते
मनुष्याणां मङ्गलकारिणो भवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—जो (हिरण्ययाः) तेजस्वी (धारपूताः) विद्या और उत्तम
शिक्षा से जिन की वाणी पवित्र हुई वे (शुचयः) शुद्ध पवित्र (उरुशंसाः)
बहुत प्रशंसा वाले (अस्वप्रजः) अविद्यारूप निद्रा से रहित विद्या के व्यवहार
में जागते हुए (अनिमिषाः) आलस्य रहित और (अदब्धाः) हिंसा करने
के न योग्य अर्थात् रक्षणीय विद्वान् लोग (ऋजवे) सरल स्वभाव (मर्त्याय)
मनुष्य के लिये (त्री) तीन प्रकार के (दिव्या) शुद्ध दिव्य (रोचना) हवि
योग्य ज्ञान वा पदार्थों को (धारयन्त) धारण करते हैं वे जगत् के कल्याण
करने वाले हों ॥ ९ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य जीव प्रकृति और परमेश्वर की तीन प्रकार की
विद्या को धारण कर दूसरे को देने सब को अविद्यारूप निद्रा से उठा के
विद्या में जागते हैं वे मनुष्यों के मङ्गल कराने वाले होते हैं ॥ ९ ॥

अथ मनुष्याः कथं दीर्घायुषः स्युरित्याह ॥

अथ मनुष्य कैसे दीर्घ आयु वाले हों इस वि० ॥

त्वं विश्वेषां वरुणासि राजा ये च देवा असुर
ये च मर्त्ताः । शतं नो रास्व शरदो विचक्षेऽश्यामा-
यूषि सुधितानि पूर्वा ॥ १० ॥ व० ७ ॥

त्वम् । विश्वेषाम् । वरुण । असि । राजा । ये । च ।
देवाः । असुर । ये । च । मर्त्ताः । शतम् । नः । रास्व ।
शरदः । विचक्षे । अश्याम । आयूषि । सुधितानि । पूर्वा
॥ १० ॥ व० ७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (विश्वेषाम्) सर्वेषां मनुष्यादीनाम्
(वरुण) वरतम (असि) (राजा) (ये) (च) (देवाः)
विद्वांसः सभासदः (असुर) अविद्यमाना सुरा मद्यपानं यस्य
तत्सम्बुद्धौ (ये) (च) (मर्त्ताः) मनुष्याः (शतम्) (नः)
अस्मान् (रास्व) राहि देहि । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (शरदः)
शरद्वतवः (विचक्षे) विविधदर्शनाय (अश्याम) प्राप्नुयाम
(आयूषि) (सुधितानि) सुष्ठुधृतानि (पूर्वा) पूर्वाणि ॥१०॥

अन्वयः—हे वरुणासुर यस्त्वं विश्वेषां राजाऽसि ये च देवाः ये
च मर्त्ताः सन्ति तानस्माकं विचक्षे शतं शरदो नो रास्व यतो वयं
पूर्वा सुधितान्यायूष्यश्याम ॥ १० ॥

भावार्थः—ये पूर्ण ब्रह्मचर्यं कृत्वातिविषयासक्तिं त्यजन्ति ते
शताहर्षेभ्यो न्यूनमायुर्न भुञ्जते नैतेन विना चिरायुषो मनुष्या
भवितुमर्हन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—दे (वरुवा) अतिश्रेष्ठ (असुर) मन्त्रवान् से सर्वथा रहित विद्वान् पुरुष जो (त्वम्) आप (विश्वेषाम्) सब मनुष्यादि जगन् के (राजा) राजा (असि) हो (च) और (वे) जो (देवाः) विद्वान् सभासद् (च) और (वे) जो (मर्ताः) साधारण मनुष्य हैं उन को हमारे (विचक्षे) विविध प्रकार के देखने को (शतम्) सौ (शरदः) वर्ष (नः) हम को (रात्र) दीर्घते जिस से हम लोग (पूर्वा) पहिली (सुधितानि) सुन्दर प्रकार धारण की हुई अवस्थाओं को (अश्याम) भोगें प्राप्त हों ॥ १० ॥

भावार्थः—जो मनुष्य पूर्ण ब्रह्मचर्य का सेवन करके अतिविषयासक्ति को छोड़ देते हैं वे सौ वर्ष से न्यून आयु को नहीं भोगते । इस ब्रह्मचर्य सेवन के बिना मनुष्य कदापि दीर्घ अवस्था वाले नहीं हो सकते, ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

न दक्षिणा वि चिकित्ते न सव्या न प्राचीन-
मादित्या नोत पश्चा । पाक्या चिद्वसवो धीर्या
चिद्युष्मानीतो अभयं ज्योतिरश्याम् ॥ ११ ॥

न । दक्षिणा । वि । चिकित्ते । न । सव्या । न । प्राची-
नम् । आदित्याः । न । उत । पश्चा । पाक्या । चित् । वसवः ।
धीर्या । चित् । युष्माऽनीतः । अभयम् । ज्योतिः ।
अश्याम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (दक्षिणा) (वि) विशेषेण (चिकित्ते) जानाति (न) (सव्या) उत्तरा (न) (प्राचीनम्) प्राची-
दिक् (आदित्याः) सूर्याः (न) (उत) अपि (पश्चा) पश्चिमा (पाक्या) पाकोऽस्यास्तीति पाकी । सुपामिति व्यादेशः
(चित्) अपि (वसवः) पृथिव्यादयः (धीर्या) धीरेषु विद्वत्सु

साधुः । अत्र सुषामित्याकारः (चित्) अपि (युष्मानीतः) युष्मा-
भिरानीतः (अभयम्) भयवर्जितम् (ज्योतिः) प्रकाशम् (अ-
श्याम्) प्राप्नुयाम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—य आदित्या न दक्षिणा न सव्या न प्राचीनं नोत्
पश्चा भ्रमन्ति यदाधारे चिह्रसवश्चिह्रसन्ति यान् पाक्या धीर्या विचि-
किते तदाश्रित्य युष्मानीतश्चिह्रहमभयं ज्योतिरश्याम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये सूर्याः सर्वासु दिक्षु न भ्रमन्ति यदा-
धारेण पृथिव्यादयो भ्रमन्ति तद्विज्ञानपुरःसरं परमात्मानं विज्ञाया-
ऽभयं पदं प्राप्नुवन्तु ॥ ११ ॥

पदार्थः—तो (आदित्याः) सूर्य लोक (न) नहीं (दक्षिणा) दक्षिण
(न) न (सव्या) उत्तर (न) न (प्राचीनम्) पूर्व (उत्) और (न) न
(पश्चा) पश्चिम दिशा में भ्रमते हैं (चित्) और जिन के आधार में (वसवः)
पृथिवी आदि वसु (चित्) भी वसते हैं जिन की (पाक्या) बुद्धिमान् (धीर्या)
धीर विद्वानों में श्रेष्ठजन (विचिकिते) विशेष कर ज्ञानता है उन का आश्रय
कर (युष्मानीतः) तुम लोगों से प्राप्त हुआ मैं (अभयम्) भयरहित (ज्योतिः)
प्रकाशरूप ज्ञान को (अश्याम्) प्राप्त होऊँ ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो सूर्य सब दिशाओं में नहीं भ्रमते जिन के आधार
से पृथिवी आदि लोक भ्रमते हैं उन के विज्ञान पूर्वक परमात्मा को ज्ञान के
अभयरूप पद को प्राप्त होओ ॥ ११ ॥

पुनः के प्रशस्ताः स्युरित्याह ॥

फिर कौन प्रशस्त हों इस वि० ॥

यो राजभ्य ऋतुनिभ्यो ददाश यं वर्द्धयन्ति
पुष्टयश्च नित्याः । स रेवान्याति प्रथमो रथेन
वसुदावा विदथेषु प्रशस्तः ॥ १२ ॥

यः । राज्ञऽभ्यः । ऋतनिभ्य इत्यृतनिऽभ्यः । ददाश ।
यम् । वर्द्धयन्ति । पुष्टयः । च । नित्याः । सः । रेवान् ।
याति । प्रथमः । रथेन । वसुऽदावा । विदथेषु । प्रशस्तः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(यः) (राजभ्यः) न्यायप्रकाशकेभ्यः सभासन्धः
(ऋतनिभ्यः) सत्यन्यायकर्त्तीभ्यो राज्ञीभ्यः (ददाश) दाशति
ददाति (यम्) (वर्द्धयन्ति) (पुष्टयः) शरीरात्मबलानि (च)
(नित्याः) शाश्वत्यो नीतयः (सः) (रेवान्) प्रशस्ता रायो
विद्यन्ते यस्य सः (याति) प्राप्नोति (प्रथमः) आदिमः (रथेन)
यानेन (वसुदावा) यो वसूनि ददाति सः (विदथेषु) विज्ञात-
व्येषु सङ्ग्रामादिषु व्यवहारेषु (प्रशस्तः) अत्युत्कृष्टः ॥ १२ ॥

अन्वयः—यो राजभ्य ऋतनिभ्यश्चोपदेशं यं नित्याः पुष्टयो
वर्द्धयन्ति स रेवान् वसुदावा प्रथमः प्रशस्तो विदथेषु रथेन विजयं
याति ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये पुरुषा यास्त्रियश्च पूर्णाविद्याः स्युस्ते ताश्च न्याया-
धीशा भूत्वा पुरुषाणां स्त्रीणां चोन्नतिं कुर्वन्तु ते ताश्च प्रशंसनीया
विजयप्रदा विज्ञेयाः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(यः) जो राजा (राजभ्यः) न्यायप्रकाश सभासद्राजपुरुषों
(च) और (ऋतनिभ्यः) सत्य न्याय करने वाली राणियों के लिये उपदेश
(ददाश) देता है (यम्) जिस को (नित्याः) सनातननीति तथा (पुष्टयः)
शरीर आत्मा के बल को (वर्द्धयन्तु) बढ़ाते हैं (सः) वह (रेवान्) प्रशस्त
ऐश्वर्य वाला (वसुदावा) धनों का दाता (प्रथमः) मुख्य कुलीन (प्रशस्तः)
प्रशंसा को प्राप्त (विदथेषु) जानने योग्य सङ्ग्रामादि व्यवहारों में (रथेन)
रथ से विजय को (याति) प्राप्त होता है ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो पुरुष और जो स्त्री पूर्ण विद्या वाले हों वे न्यायाधीश होकर पुरुष और स्त्रियों की उन्नति करें वे सब प्रशंसा के योग्य विजय करने वाले जानने चाहिये ॥ १२ ॥

पुनः कीदृशो राजा भवेदित्याह ॥

फिर कैसा राजा हो इस वि० ॥

शुचिरपः सूयवसा अदब्ध उप क्षेति वृद्धवयाः सुवीरः । नकिष्टं म्रन्त्यन्तितो न दूराद्य आदित्यानां भवति प्रणीतौ ॥ १३ ॥

शुचिः । अपः । सूयवसाः । अदब्धः । उप । क्षेति ।

वृद्धवयाः । सुवीरः । नकिः । तम् । म्रन्ति । म्रन्तितः ।

न । दूरात् । यः । आदित्यानाम् । भवति । प्रणीतौ ॥ १३ ॥

पदार्थः—(शुचिः) पवित्रः (अपः) जलानि (सूयवसाः) शोभनानि यवसानि याम्यस्ताः । अत्र संहितायामिति दीर्घः (अदब्धः) अहिंसितः (उप) (क्षेति) उपनिवसति (वृद्धवयाः) वृद्धं वयो जीवनं यस्य सः (सुवीरः) शोभना वीरा यस्य सः (नकिः) न (तम्) (म्रन्ति) हन्ति (म्रन्तितः) समीपतः (नः) (दूरात्) (यः) (आदित्यानाम्) पूर्णब्रह्मचर्यविद्यावताम् (भवति) (प्रणीतौ) प्रकृष्टायां नीतौ ॥ १३ ॥

अन्वयः—यः शुचिरदब्धो राजा सुयवसा अप उपक्षेति । यो वृद्धवयाः सुवीर आदित्यानां प्रणीतौ वर्तमानो भवति तं नकिरन्तितो न दूरात् केऽपि म्रन्ति ॥ १३ ॥

भावार्थः—यः पवित्राचरणो हिंसादिदोषरहितोऽलंसामग्रीकः
चिरञ्जीवी विदुषां शासने सदा वर्तते तस्य समीपस्था दूरस्थाश्च
शत्रवः पराजयं कर्तुं न शक्नुवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—(यः) जो शुचिः पवित्र (अदूष्यः) हिंसा अर्थात् किसी से
दुःख को न प्राप्त हुआ राजा (सुयवसाः) जिन से अच्छे जौ आदि अन्न
उत्पन्न हों उन (अयः) जलों के (उप, क्षेति) निकट वसता है जो (वृद्ध-
वयाः) बड़े जीवन वाला (सुवीरः) सुन्दर वीर पुरुषों से युक्त (आदित्यानाम्)
पूर्व ब्रह्मर्ष्य और विद्या वाले पुरुषों की (प्रणीतौ) उत्तम नीति में वर्तमान
(भवति) होता है (तम्) उस को (नकिः) नहीं कोई (अन्तितः) समीप
से (न) न (दूरान्) दूर से कोई (घ्नन्ति) मार सकते हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो पवित्र आचरण वाला हिंसादि दोषों से रहित पूर्ण
सामग्री वाला दीर्घ जीवी विद्वानों की रक्षा में सदा रहता उस का समीपस्थ
और दूरस्थ शत्रुसौग पराजय कदापि नहीं कर सकने ॥ १३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अदिते मित्रं वरुणोत् मृळ यद्वो वयं चकृमा
कच्चिदागः । उर्वश्यामभयं ज्योतिरिन्द्र मा नो
दीर्घा अभि नशन्तमिस्राः ॥ १४ ॥

अदिते । मित्रं । वरुण । उत । मृळ । यत् । वः । वयम् ।
चकृम । कत् । चित् । आगः । उरु । अश्याम् । अभयम् ।
ज्योतिः । इन्द्र । मा । नः । दीर्घाः । अभि । नशन् । त
मिस्राः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अदिते) अखण्डितस्वरूपविज्ञाने (मित्र) सर्वेषां सुहृत् (वरुण) सर्वोत्कृष्ट (उत) (मृळ) सुख्य (यत्) (वः) युष्माकम् (वयम्) (चकृम) कुर्याम । अत्रान्येषाम पीति दीर्घः (कत्) (चित्) किञ्चित् (आगः) अपराधम् (उरु) बहु (अश्याम्) प्राप्नुयाम् (अभयम्) भयवर्जितम् (ज्योतिः) प्रकाशयुक्तं दिनम् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (मा) निषेधे (नः) अस्माकम् (दीर्घाः) स्थूलाः (अभि) (नशान्) नश्यन्तु (तमिस्राः) रात्रयः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे अदिते इन्द्र मित्रोत् वरुण त्वमस्मान् मृळ यद्ः कश्चिदुर्वागो वयं चकृम तत् क्षम्यतां यतोऽभयं ज्योतिरहमश्याम् । नो दीर्घास्तमिस्रा माभिनशान् ॥ १४ ॥

भावार्थः—यत् विदुषी स्त्री स्त्रीणां न्यायकर्त्री पुरुषाणां विद्वान् पुरुषश्च तत्ताहोरात्रौ निर्भयौ भवेतां विशेषतो रात्रिश्च सुखेन गच्छति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (अदिते) अखण्डित स्वरूप और विज्ञान वाली न्यायकर्त्री रात्री तथा हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (मित्र) सब के सखा (उत) और (वरुण) सब से उत्तम राजन् आप हम को (मृड) सुखी करो (यत्) जो (वः) तुम्हारा (कश्चिन्) कुछ (उरु) बड़ा (आगः) अपराध (वयम्) हम (चकृम) करें उस को क्षमा करो जिस से (अभयम्) भयरहित (ज्योतिः) प्रकाशयुक्त दिन को (अश्याम्) प्राप्त होऊं । और (नः) हमारी (दीर्घाः) बड़ी (तमिस्राः) रात्री (मा) (न) (नशान्) कटें अर्थात् रात्रि को सुख पूर्वक निर्भय सोवें ॥ १४ ॥

भावार्थः—जिस देश वा नगर में विदुषी स्त्री स्त्रियों का न्याय करने वाली और पुरुषों का न्याय करने वाला विद्वान् पुरुष हो उस देश वा नगर में दिन रात्री निर्भय होते और विशेष कर चोर आदि के भय से रात्रि सुख पूर्वक रात्री व्यतीत होती हैं ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वसी वि० ॥

उभे अस्मै पीपयतः समीची दिवो वृष्टिं सुभगो
नाम पुष्यन् । उभा क्षयावाजयन्त्याति पृत्सूभा-
वर्द्धी भवतः साधू अस्मै ॥ १५ ॥

उभे इति । अस्मै । पीपयतः । समीची इति समुद्धीची ।
दिवः । वृष्टिम् । सुभगः । नाम । पुष्यन् । उभा । क्षयौ ।
आजयन् । याति । पृत्सु । उभौ । वर्द्धी । भवतः ।
साधू इति । अस्मै ॥ १५ ॥

पदार्थः—(उभे) पुरुषः स्त्री च (अस्मै) राष्ट्राय (पीपयतः)
वर्द्धयतः (समीची) या दीप्तिं सम्यगत्रचति सा (दिवः) दिव्या-
दाकाशात् (वृष्टिम्) (सुभगः) शोभनैश्वर्यः (नाम) जलम्
(पुष्यन्) पुष्यन्तौ । अत्र विभक्ति लुक् (उभा) उभौ (क्षयौ)
निवसन्तौ (आजयन्) समन्ताहिजयमानः (याति) गच्छति
(पृत्सु) सङ्ग्रामेषु (उभौ) (अर्द्धौ) वर्द्धकौ (भवतः)
(साधू) शुभचरित्रस्थौ (अस्मै) ॥ १५ ॥

अन्वयः—यथा समीची सुभगश्च दिवो वृष्टिं कुरुतो नाम पुष्यं
स्तथाऽस्मानुभे पीपयतः । उभा क्षयावुभावर्द्धावस्मै साधू भवतस्तौ
पृत्सु विजयमानौ स्याताम् । तत्संग्याजयन् सुखं याति ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये स्त्रीपुरुषाः सूर्यदीप्तिर्जगत्त्वस्वर्द्ध
राज्यं पोषयेयुः । शुभचरित्राश्चस्युस्ते न्यायाधीशत्वमर्हन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—जैसे (समीची) जो दीप्ति को सम्यक् प्राप्त होती वह स्त्री और सुभगः शोभन ऐश्वर्य वाला राजा (दिवः) दिव्य शुद्ध आकाश से (वृष्टिम्) वज्रादि द्वारा वर्षा कराते (नाम) जल को (पुष्यन्) पुष्ट करते हुए जैसे (अस्मै) इस राज्य के लिये (उभे) दोनों राजा राणी (पीपयतः) उन्नति करते हैं (उभा) दोनों (क्षयौ) निवास करते हुए (अर्द्धौ) राज्य को समृद्ध करने वाले (अस्मै) इस राज्य के लिये (साधू) शुभ चरित्र में स्थित (भवतः) हीरों वे (पृत्सु) मरुप्रार्थों में विजय करने वाले हीरों उन दोनों का सङ्गी (आ, जयन्) विजय करता हुआ सुख को (याति) प्राप्त होता है ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो स्त्री पुरुष सूर्यदीप्ति जगत् को जैसे जैसे सब राज्य को पुष्ट करें और सुन्दर चरित्रों वाले हों वे न्यायाधीशपन को प्राप्त होते हैं ॥ १५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

या वौ माया अभिद्रुहे यजत्राः पाशां आदित्या
रिपवे विचृत्ताः । अश्वीव ताँ अतिं येषु रथेना-
रिष्ठा उरावा शर्मन्त्स्याम ॥ १६ ॥

याः । वः । मायाः । अभिद्रुहे । यजत्राः । पाशाः ।
आदित्याः । रिपवै । विचृत्ताः । अश्वीव । तान् । अतिं ।
येषुम् । रथेन । अरिष्ठाः । उरौ । आ । शर्मन् । स्याम ॥ १६ ॥

पदार्थः—(याः) (वः) युष्माकम् (मायाः) प्रज्ञाः (अभिद्रुहे) योऽभिद्रुह्यति तस्मै (यजत्राः) सङ्गतिकरणशीलाः (पाशाः) बन्धनानि (आदित्याः) सूर्यवह्निद्याप्रकाशाः (रिपवे)

शत्रवे (विचृत्ताः) विस्तृताः (अश्वीव) यथावडवा (तान्)
 (अति) अन्तिके (येषम्) प्रयतेयम् (रथेन) (अरिष्ठाः)
 अहिंसनीयाः (उरौ) बहुनि (आ) समन्तात् (शर्मन्) गृहे
 (स्याम) भवेम ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे यजता आदित्या या वो विचृत्ता अरिष्ठा माया
 अभिद्रुहे रिपवे पाशा इव भवन्ति तानहमतिप्राप्तुमश्वीवायेषं रथे-
 नोरौ शर्मन् सुखिनः स्याम ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये प्राज्ञा द्रोहं विहायाजातशत्रवः
 स्युस्ते दुष्टान् पाशैर्बन्धीयुस्तद्रक्षया सर्वे सुखिनः स्युः ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (यजत्राः) सत्संग करने के स्वभाव वाले (आदित्याः) सूर्य के
 तुल्य विद्या से प्रकाशमान विद्वानो (याः) जो (वः) आप लोगों की (विचृत्ताः)
 विस्तृत (अरिष्ठाः) किसी से खण्डित न होने योग्य (मायाः) बुद्धियां (अभि-
 द्रुहे) सब ओर से द्रोह करने वाले (रिपवे) शत्रु के लिये (पाशाः) फांसी
 के तुल्य बांधने वाली होती हैं (तान्) उन तुम लोगों के (अति) निकट
 प्राप्त होने को मैं (अश्वीव) घोड़ी के तुल्य (आ, येषम्) प्रयत्न करूँ और
 हम लोग (रथेन) रथ के साधन रथ से (उरौ) बडे (शर्मन्) घर में
 सुखी (स्याम) होंगे ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो पण्डित लोग द्रोह को छोड़ के
 जिन के कोई शत्रु नहीं ऐसे हों वे दुष्टों को पाशों से बांधें और उन की रक्षा
 कर के सब सुखी हों ॥ १६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदावु आ
 विदं शूनमापेः । मा रायो राजन्त्सुयमादव स्थां
 बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ १७ ॥ व० ८ ॥

मा । अ॒हम् । म॒घोनः । व॒रुण॑ । प्रि॒यस्य॑ । भूरि॒ऽदा॒न्नः ।
 आ । वि॒दम् । शून॑म् । आ॒पेः । मा । रा॒यः । राज॑न् । सु॒ऽ
 यमा॑त् । अ॒व । स्था॑म् । बृ॒हत् । व॒देम॑ । वि॒दथे॑ । सु॒ऽवी॒राः
 ॥ १७ ॥ व० ८ ॥

पदार्थः—(मा) (अ॒हम्) (म॒घोनः) प्रशस्तधनयुक्तस्य
 (वरुण) श्रेष्ठ (प्रियस्य) कमनीयस्य (भूरिदा॒न्नः) बहुदातुः
 (आ) (वि॒दम्) प्राप्नुयाम् (शून॑म्) वर्द्धनम् (आ॒पेः) य
 आप्नोति तस्य (मा) (रा॒यः) धनात् (राज॑न्) सत्यप्रकाशक
 (सु॒यमा॑त्) शोभनो यमो यस्मिँस्तस्मात् (अ॒व) (स्था॑म्)
 तिष्ठेयम् (बृ॒हत्) (व॒देम॑) (वि॒दथे॑) (सु॒वी॒राः) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे वरुण राजन्अहमापेर्भूरिदा॒न्नः प्रियस्य मघोनः शून-
 माविदम् । सुयमाद्रायो मावस्थामन्यथा व्ययं मा कुर्यामिवं कृत्वा
 विदथे सुवीरा वयं बृहद्दमे ॥ १७ ॥

भावार्थः—धनाढ्यैश्च राजपुरुषैः सह विरोधः कदापि न कर-
 णीयः । न चाऽन्याद्ये व्यवहारे न्यायोपार्जितधनस्य व्ययः कार्यः
 सदैव सर्वव्यापकस्य परमात्मन आज्ञायां च ते वर्त्तेरन्निति ॥१७॥

अत्र विद्ब्रुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति
 वेद्यम् ॥

इति सप्तविंशतितमं सूक्तमष्टमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वरुण) श्रेष्ठ सज्जन (राजन्) सत्य के प्रकाश करने
 हारे राजन् (अ॒हम्) मैं (आ॒पेः) प्राप्त होने वाले (भूरिदा॒न्नः) बहुत धन

देने वाले (प्रियस्य) कामना के योग्य (मधीनः) प्रदास्त धन वाले पुरुष की (शूनम्) वृद्धि की (मा, मा, विदम्) न प्राप्त होऊँ किन्तु । (सुयमात्) सुन्दर नियम कराने (रायः) धन से (मा, अत्र, स्थाम्) न अवस्थित होऊँ और उस की प्राप्ति का बलन अवश्य किया कऊँ और अन्यथा खर्च न कऊँ ऐसा (विदधे) विज्ञान के व्यवहार में (सुवीरा.) सुन्दर धीरों वाले हुए हम लोग (बृहन्) बड़ा गम्भीर (वदेम) उपदेश करें ॥ १७ ॥

भावार्थः—धनाढ्य लोगों को चाहिये कि राज पुरुषों के साथ विरोध कदापि न करें और न अन्याययुक्त व्यवहार में न्याय से उपार्जन किये धन का कभी खर्च करें सदैव सर्वव्यापक परमात्मा की आज्ञा में वर्ते ॥ १७ ॥

इस सूक्त में विद्वानों के गुणों आदि का वर्णन होने से इस सूक्त की पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यद् सत्ताईशवां सूक्त और आठवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

इदमित्येकादशर्चस्याष्टाविंशतितमस्य सूक्तस्य कूर्मो गार्त्समदो
वा ऋषिः । वरुणो देवता । १ । ३ । ६ । ४ निचृत्
त्रिष्टुप् । ५ । ७ । ११ त्रिष्टुप् । ८ विराट्
त्रिष्टुप् । ९ भुरिक्त्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः
स्वरः । २ । १० भुरिक् पङ्क्ति-
श्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथोपदेशकः कीदृशः स्यादित्याह ॥

अब अष्टाईशवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में उपदेशक कैसा हो इस विषय को कहते हैं ॥

इदं कवेरादित्यस्य स्वराजो विश्वानि सन्त्यु-
भ्यस्तु मद्गा । अति यो मन्द्रो यजथाय देवः सुकीर्त्ति
भिन्ने वरुणस्य भूरैः ॥ १ ॥

इदम् । कवेः । आदित्यस्य । स्वऽराजः । विश्वानि । सन्ति ।

अभि । अस्तु । मद्गा । अति । यः । मन्द्रः । यजथाय ।

देवः । सुकीर्त्तिम् । भिक्षे । वरुणस्य । भूरैः ॥ १ ॥

पदार्थः—(इदम्) (कवेः) विदुषः (आदित्यस्य) सूर्यस्य (स्वराजः) यः स्वयं राजते तस्य (विश्वानि) सर्वाणि (सन्ति) वर्तन्ते । अत्र संहितायामिति दीर्घः (अभि) (अस्तु) भवतु (मद्गा) महिम्ना महत्त्वेन (अति) (यः) (मन्द्रः) आनन्दप्रदः (यजथाय) सत्करणाय (देवः) विद्वान् (सुकीर्त्तिम्) (भिक्षे) (वरुणस्य) (भूरैः) बहुविधस्य ॥ १ ॥

अन्वयः—अहं यो मन्द्रो देवो मद्गास्तु तस्य स्वराजो वरुणस्य भूरैरादित्यस्येव वर्त्तमानस्य कवेः सकाशाद्यानि सन्तादं सर्वं सुकीर्त्तिं यजथायात्यभि भिक्षे ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—यथाऽऽदित्यस्य किरणाघटपटादीन् प्रकाशयन्ति तथा विदुषामुपदेशाः श्रोतृणामात्मनः प्रकाशयन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—मैं (यः) जो (मन्द्रः) आनन्द देने वाला (देवः) विद्वान् (मद्गा) महत्त्व के साथ (अस्तु) होवे उस (स्वराजः) स्वयं शोभापमान (वरुणस्य) श्रेष्ठ (भूरैः) बहुत विद्या वाले (आदित्यस्य) सूर्य के तुल्य वर्त्तमान उपकारी (कवेः) विद्वान् के सम्बन्ध से जो (विश्वानि) सब कर्त्तव्य (सन्ति) हैं (इदम्) इस सब और (सुकीर्त्तिम्) सुन्दर कीर्त्ति को (यजथाय) सत्कार के लिये (अति, अभि, भिक्षे) अत्यन्त सब ओर से मांगता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकत्वं—जैसे सूर्य की किरण घटपटादि पदार्थों को प्रकाशित करती हैं वैसे विद्वानों के उपदेश श्रोता लोगों के आत्माओं को प्रकाशित करते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तव व्रते सुभगासः स्याम स्वाध्यो वरुण तुष्टु-
वांसः । उपायन उषसां गोमतीनामग्नयो न जर-
माणा अनु द्यून् ॥ २ ॥

तव । व्रते । सुभगासः । स्याम । सुऽआध्यः । वरुण ।
तुस्तुऽवांसः । उपऽअयने । उषसाम् । गोऽमतीनाम् । अग्नयः ।
न । जरमाणाः । अनु । द्यून् ॥ २ ॥

पदार्थः—(तव) (व्रते) सुशीले (सुभगासः) शोभने-
श्वर्थाः (स्याम) (स्वाध्यः) सुष्ठु धीर्येषान्ते (वरुण) (तुष्टु-
वांसः) स्तोतारः (उपायने) समीपे प्राप्ते (उषसाम्) प्रत्युष-
कालानाम् (गोमतीनाम्) प्रशस्तगोयुक्तानाम् (अग्नयः) पावकाः
(न) इव (जरमाणाः) स्तुवन्तः (अनु) (द्यून्) विद्या-
प्रकाशान् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे वरुण तव व्रते स्वाध्यस्तुष्टुवांसो गोमतीनामुषसा-
मुपायनेऽग्नयो न जरमाणा वयमनुद्यून्प्राप्य सुभगासः स्याम ॥ २ ॥

भावार्थः—विद्यार्थ्युपदेश्यैर्मनुष्यैः सदा विदुषां सद्गुणैवे कृत्वा
विद्या प्रत्यहं ग्राह्या यथोषःसमये सर्वे पदार्थाः सुशोभिता भवन्ति
तथा तेऽपि स्युः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) श्रेष्ठ सज्जन विद्वान् पुरुष (तव) आप के (व्रते)
सुशीलता रूप नियम में (स्वाध्यः) सुन्दर विज्ञान वाले (तुष्टुवांसः) स्तुति

कर्त्ता (गोमतीनाम्) प्रगल्भ गौर्षो वाली (उषसाम्) प्रातःकाल की बेलामों के (उपायने) समीप प्राप्त होने में (अघयः) अघियों के (न) तुल्य तेजस्वी (नरमाणाः) स्तुति करते हुए हम लोग (अनु, वृन्) अनुकूल विद्या प्रकाशों को प्राप्त हो के (सुभगासः) सुन्दर ऐश्वर्य वाले (स्याम) होंगे ॥२॥

भावार्थः—विद्यार्थी और उपदेश सुनने वाले मनुष्यों को चाहिये कि सदा विद्वानों का सङ्ग और सेवा करके प्रतिदिन विद्या का ग्रहण करें जैसे प्रातःकाल के समय में सब पदार्थ सुशोभित होते हैं वैसे वे भी होंगे ॥ २ ॥

पुनः पुत्राः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

फिर पुत्रलोग कैसे हों इस वि० ॥

तव स्याम पुरुवीरस्य शर्मन्नुशंसस्य वरुण
प्रणेतः । यूयं नः पुत्रा अदितेरदब्धा अभि क्षमध्वं
युज्याय देवाः ॥ ३ ॥

तव । स्याम । पुरुवीरस्य । शर्मन् । उरुशंसस्य ।
वरुण । प्रनेतरिति प्रऽनेतः । यूयम् । नः । पुत्राः । अदितेः ।
अदब्धाः । अभि । क्षमध्वम् । युज्याय । देवाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(तव) (स्याम) (पुरुवीरस्य) बहुप्रवीणशूरस्य (शर्मन्) शर्मणि गृहे (उरुशंसस्य) बहुप्रशंसितस्य (प्रणेतः) सर्वेषां नयनकर्त्ताः (यूयम्) (नः) अस्माकम् (पुत्राः) (अदितेः) अश्वरिडतविज्ञानस्य (अदब्धाः) अहिंसनीयाः (अभि) (क्षमध्वम्) (युज्याय) योक्तुमर्हाय व्यवहाराय (देवाः) विद्वांसः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वरुण प्रणेतार्यथाहं पुरुवीरस्योरुशंसस्य तव शर्मन् सुखिनः स्याम । हे अदब्धादेवा नः पुत्रा यूयमादितेर्युज्याय देवा भूत्वाऽभिक्षमध्वम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे पुत्रा यथा वयमुत्तमस्य विदुषः सकाशाचीतिविधां प्राप्यामन्दिताः स्मस्तथा यूयमपि क्षमाशीला भूत्वाऽध्यापकप्रिया-
चरणेन सुशिक्षिता विहांसो भवत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) श्रेष्ठ (प्रणेतः) सब के नायक सज्जन विद्वान्
जैसे मैं (पुरुवीरस्य) बहुत प्रवीण शूर (उरुशंसस्य) बहुतों से प्रशंसा किये
हुए (तव) आप के (शर्मन्) घर में हम लोग सुखी हों । हे (अदब्धाः)
अहिंसनपि (नः) हमारे (पुत्राः) पुत्रों (यूयम्) तुम लोग (युज्याय)
पुक्त करने योग्य व्यवहार के लिये (देवाः) विद्वान् होकर (अभि, क्षमध्वम्
सब ओर से क्षमा करने वाले होओ ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे पुत्रो जैसे हम लोग उत्तम विद्वान् के सम्बन्ध से नीति
विद्या को प्राप्त होके आनन्दित हों वैसे तुम लोग भी क्षमाशील होके अध्या-
पकों के अनुकूल आचरण से सुशिक्षित विद्वान् होओ ॥ ३ ॥

इदं जगत्कीदृशमित्याह ॥

यह जगत् कैसा है इस वि० ॥

प्र सीमादित्यो असृजद्विधर्त्ता ऋतं सिन्धवो
वरुणस्य यन्ति । न श्राम्यन्ति न वि मुचन्त्येते
वयो न पप्तु रघुया परिज्मन् ॥ ४ ॥

प्र । सीम् । आदित्यः । असृजत् । विऽधर्त्ता । ऋतम् ।
सिन्धवः । वरुणस्य । यन्ति । न । श्राम्यन्ति । न । वि ।
मुचन्ति । एते । वयः । न । पप्तुः । रघुऽया । परिऽज्मन् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(प्र) (सीम्) सर्वतः (आदित्यः) सूर्यः (अ-
सृजत्) सृजति (विधर्त्ता) विविधानां लोकानां धारकः (ऋतम्)

उदकम् (सिन्धवः) नद्यः (वरुणस्य) मेघस्य । वरुण इति पद-
ना० निघं० ५ । ६ (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (न) (श्राम्यन्ति)
स्थिरा भवन्ति (न) (वि) (मुचन्ति) उपस्मन्ति (एते)
(वयः) पक्षिणः (न) इव (पप्तुः) पतन्ति (रघुया) रघवः
क्षिप्रं गन्तारः । अत्र सुपां सुलुगिति जसः स्थाने याजादेशः (परि-
ज्मन्) परितः सर्वातो वर्तमानायां भूमौ ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यतो विधर्तादित्यः सीमृतमसृजत्तस्माद्-
रुणस्य सकाशात् सिन्धवो यन्ति न श्राम्यन्ति न विमुचन्त्येते
वयो न रघुया परिज्मन् प्रपप्तुस्तथा यूयमपि वर्तध्वम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—इदञ्जगदायुवज्जलवत्सर्वमस्थिरं
यथा नद्यश्चलन्ति भौममुदकमुपरि गच्छति तत्र चलति पुनर्भूमा-
वपतत्येवं जीवानां गतिरस्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिस कारण (विधर्ता) अनेक प्रकार के लोकों का
धारण करने वाला (आदित्यः) सूर्य (सीम्) सब ओर से (ऋतम्) जल
को (असृजत्) उत्पन्न करता है इस से (वरुणस्य) मेघ के सम्बन्ध से
(सिन्धवः) नदियां (यन्ति) चलतीं प्राप्त होतीं (न) (श्राम्यन्ति) स्थिर
नहीं होती (न, मुचन्ति) अपने चलन रूप कार्य को नहीं छोड़तीं किन्तु
(एते) ये नदी आदि जलाशय (वयः) पक्षियों के (न) तुल्य (रघुया)
शीघ्रगामी (परिज्मन्) सब ओर से वर्तमान भूमि पर (प्र, पप्तुः) अच्छे प्रकार
गिरते चलते हैं वैसे तुम लोग भी सब ओर व्यवहार सिध्यर्थ चलना फिरना
आदि व्यवहार करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—यह सब जगत् वायु और जल के
तुल्य चलायमान है । जैसे नदियां चलतीं पृथिवी का जल ऊपर जाता वहां
भी चलायमान होता फिर भूमि पर गिरता । इस प्रकार जीवों की संसार में
गति है ॥ ४ ॥

पुनर्विद्यार्थिनः कीदृशाः स्युरित्याह ॥

फिर विद्यार्थी लोग कैसे हों इस वि० ॥

वि मच्छ्रथाय रशनामिवागं ऋध्यामं ते वरुण
खामृतस्यं । मा तन्तुं छेदि वयंतो धियं मे मा
मात्रां शार्यपसः पुर ऋतोः ॥ ५ ॥ व० ९ ॥

वि । मत् । श्रथय । रशनामऽइव । आगः । ऋध्यामं ।
ते । वरुण । खाम् । ऋतस्यं । मा । तन्तुः । छेदि । वयतः ।
धियम् । मे । मा । मात्रां । शारि । अपसः । पुरा । ऋतोः
॥ ५ ॥ व० ९ ॥

पदार्थः—(वि) (मत्) मत्तः (श्रथय) हिन्धि । अत्राऽन्येषामपी-
तिदीर्घः (रशनामिव) (आगः) अपराधम् (ऋध्याम) (ते)
तव (वरुण) (खाम्) नदीम् । खा इति नदीना० निघं० १ ।
१३ (ऋतस्य) जलस्य (मा) (तन्तुः) मूलम् (छेदि)
छिन्द्याः (वयतः) प्राप्नुवतः (धियम्) (मे) मम (मा)
(मात्रा) जनन्या (शारि) हिंस्याः (अपसः) कर्मणः (पुरा)
(ऋतोः) ऋतुसमयात् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे वरुण त्वं रशनामिव मदागो विश्रथय येन ते तव
समीपे वयमृध्याम । यथर्त्तस्य खां न छिन्दति तथा त्वया तन्तुर्मा
छेदि । वयतो मे धियं मा छेदि ऋतोः पुरा अपसो माशारि । मात्रा
सह विरोधं मा कुर्याः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा रसनया बद्धा अश्वा नियमेन गच्छन्ति तथैव मा मात्रा पित्राऽऽचार्येण बद्धा बालका नियताः सन्तो विद्यां सुशिक्षां च गृह्णन्तु कदाचिन्मादकद्रव्यसेवनेन बुद्धिनाशं मा कुर्यां विवाहं कृत्वा सदैवर्तुगामिनः स्युः । सन्तानसन्ततिं मा च्छिन्द्याः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) श्रेष्ठ पुरुष आप (रशनामिव) रस्सी के तुल्य (मत्, आगः) मुझ से अपराध को (वि, अथय) विशेष कर नष्ट कीजिये जिस से (ते) आप के समीप हम लोग (ऋध्याम) उन्नत हों । जैसे (ऋतस्य) जल की (खाम्) नदी को नहीं नष्ट करते वैसे आप से (तन्तुः) मूल (मा) न (छेदि) नष्ट किया जाय (वयतः) प्राप्त होने हुए (मे) मेरी (धियम्) बुद्धि को नष्ट न कीजिये (ऋतोः) ऋतु समय से (पुरा) पहिले (अपसः) कर्म से मत (शारि) नष्ट कीजिये और (मात्रा) माता के साथ विरोध (मा) मत कर ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे रस्सी से बंधे हुए घोड़े नियम से चलते हैं वैसे ही माता पिता और आचार्य के नियम में बंधे हुए बालक विद्यार्थी विद्या और सुशिक्षा को ग्रहण करें कभी मादक द्रव्य के सेवन से बुद्धि को नष्ट न करें विवाह करके सदैव ऋतुगामी हों और सन्तानों के प्रवाह को न तोड़ें ॥ ५ ॥

पुनरध्यापकोपदेशकविषयमाह ॥

फिर अध्यापक और उपदेशक के वि० ॥

अपो सु म्यक्ष वरुण भियसं मत्सम्राळृतावो-
ज्नुं मा गृभाय । दामैव वत्साद्विममुग्ध्यंही नहि
त्वदारे निमिषश्च नेशी ॥ ६ ॥

भयो इति । सु । म्यच्छ । वरुण । भियसम् । मत् ।
सम्प्राट् । ऋतावः । अनु । मा । गृभाय । दामिऽव ।
वत्सात् । वि । मुमुग्धि । अंहः । नहि । त्वत् । आरे । निऽ-
मिषः । चन । ईशे ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अपो) (सु) (म्यच्छ) गमय (वरुण) श्रेष्ठ
(भियसम्) भयम् (मत्) मम सकाशात् (सम्प्राट्) यःसम्यग्
राजते सः (ऋतावः) ऋतं सत्यं बहुविधं विद्यते यस्य तत्सम्बुद्धौ
(अनु) (मा) माम् (गृभाय) गृह्णीयाः (दामेव) यथा-
रज्जुः (वत्सात्) (वि) (मुमुग्धि) मुञ्च (अंहः) अपराधम्
(नहि) (त्वत्) तव सकाशात् (आरे) निकटे दूरे वा (निमिषः)
निरन्तरम् (चन) (ईशे) ॥ ६ ॥

ऋन्वयः—हे वरुण त्वं मद्भियसमपो म्यच्छ । हे ऋतावः सम्प्राट्
त्वं मानुगृभाय वत्साद्रामिव मदंहः सु विमुमुग्धि त्वदारे निमिषश्चन
कश्चिन्हीशे ॥ ६ ॥

भावार्थः—अध्यापका उपदेशका वा प्रथमतः सर्वेषां भयं
निस्तार्य विद्याग्रहणं कारयेयुः कुर्व्यसनानि त्याजयेयुर्यतस्तेषां दूरे
समीपे वा कोऽपि धर्मान्निवारयिता न स्यात् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) श्रेष्ठ जन आप (मत्) मेरे संबन्ध से (भिय-
सम्) भय को (अपो, म्यच्छ) दूर कीजिये । हे (ऋतावः) बहुत सत्य को
प्रवृत्त करने वाले (सम्प्राट्) सम्यक् प्रकाशमान आप (मा) मुझ पर (अनु,
गृभाय) अनुग्रह करो (वत्सात्) बछड़े से गौ को जैसे जैसे मुझ से (अंहः)

अपराध को (सु, वि, मनुष्यिभ्य) सुन्दर प्रकार विशेष कर जुड़ाइये (वन्)
आप के सम्बन्ध से (आते) निकट वा दूर (निषिषः) निरन्तर (चन)
भी कोई (नहि) नहीं (ईधे) समर्थ होता है ॥ ६ ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशक पहिले से सब के भय को निकाल
दिल्ला का ग्रहण करावें बुरे व्यसन जुडावें जिस से उनके दूर वा समीप में
कोई धर्म से टोकने वाला न हो ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

मा नो वधैर्वरुण ये ते इष्टौ एनः कृएवन्तमसुर
भ्रीणन्ति । मा ज्योतिषः प्रवसथानि गन्म वि
षू मृधः शिश्रथो जीवसे नः ॥ ७ ॥

मा । नः । वधैः । वरुण । ये । ते । इष्टौ । एनः । कृएव-
न्तम् । असुर । भ्रीणन्ति । मा । ज्योतिषः । प्रवसथानि ।
गन्म । वि । सु । मृधः । शिश्रथः । जीवसे । नः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (नः) अस्माकम् (वधैः) हननैः
(वरुण) वायुरिव वर्तमान (ये) (ते) तव (इष्टौ) यजने
सद्गतिकरणे (एनः) पापम् (कृएवन्तम्) कुर्वन्तम् (असुर)
प्रक्षेप्तः (भ्रीणन्ति) भर्त्सयन्ति (मा) (ज्योतिषः) प्रकाशात्
(प्रवसथानि) प्रवासान् (गन्म) प्राप्नुयाम (वि) (सु) ।
अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (मृधः) सद्गमान् (शिश्रथः)
हिंशि (जीवसे) जीवितुम् (नः) अस्माकम् ॥ ७ ॥

श्रन्वयः—हे असुर वरुण ये त इष्टावेनः कृण्वन्तं भीषन्ति ते नो बधैर्मा वर्तेरन् । ज्योतिषः प्रवसथा निमा गन्म त्वं नो जीवसे मृधो विशिश्रथो यतो वयं सततं सुखं सुगन्म ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या धार्मिकान् हिंसन्ति दुष्टान् ताडयन्ति कस्याऽपि प्रवासनं न निरुन्धन्ति सर्वेषां सुखाय शत्रून् विजयन्ते तेऽतुलं सुखमाप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (असुर) दुर्गुणों को दूर करने हारे (वरुण) वायु के तुल्य वर्तमान पुरुष (ये) जो लोग (ते) आप के (इष्टौ) संगति करने रूप व्यवहार में (एनः) पाप (कृण्वन्तम्) करते हुए को (भीषन्ति) धमकाते हैं वे (नः) हमारे (बधैः) मारने से (मा) न वर्ते (ज्योतिषः) प्रकाश से (प्रवसथानि) प्रवासों दूर देशों को (मा, गन्म) न प्राप्त हों आप (नः) हमारे (जीवसे) जीवन के लिये (मृधः) संग्रामों को (वि, शिश्रथः) विशेष कर मारिये जिस से हम लोग निरन्तर सुख को (सु) अच्छे प्रकार प्राप्त होवें ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धर्मात्माओं को नहीं मारते दुष्टों को ताड़ना देते किसी के प्रवास को न रोकते और सब के सुख के लिये शत्रुओं को जीतते हैं वे अतुल सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

**नमः पुरा ते वरुणोत नूनमुतापरं तुविजात
ब्रवाम । ते हि कं पर्वते न श्रितान्यप्रच्युतानि
दूळभ व्रतानि ॥ ८ ॥**

नमः । पुरा । ते । वरुण । उत । नूनम् । उत । अपर-
म् । तुविजात । ब्रवाम । त्वे इति । हि । कम् । पर्वते ।
न । श्रितानि । अप्रच्युतानि । दुःखम् । व्रतानि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नमः) सत्कारि वचः (पुरा) (ते) तव (वरुण)
प्रशस्त (उत) (नूनम्) निश्चितम् (उत) अपि (अपरम्)
द्वितीयम् (तुविजात) बहुषु प्रसिद्ध (ब्रवाम) (त्वे) त्वयि ।
अत्र सुपां सुलुगिति शो आदेशः (हि) खलु (कम्) सुखम् ।
कमिति वारिमूर्द्धसुखेषु (पर्वते) मेघे (न) इव (श्रितानि)
आश्रितानि (अप्रच्युतानि) अविनश्वराणि (दूळभ) दुःखेन
हिंसितुं योग्य (व्रतानि) सत्यभाषणादीनि ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे दूळभ तुविजात वरुण वयं ते पुरा नूनमुतापरं नमो
ब्रवाम । पर्वते न त्वे कं श्रितान्यप्रच्युतानि ह्युत व्रतानि ब्रवाम ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैर्येऽत्र जगति श्रेष्ठा विद्वांसः
सन्ति तान् प्रति सदैव प्रियं वचोवक्तव्यमनुकूलमाचरणं च कर्तव्यं
तद्गुणकर्मस्वभावाः स्वस्मिन् ग्राह्याः ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (दूळभ) दुःख से मारने योग्य (तुविजात) बहुतों में
प्रसिद्ध (वरुण) प्रशंसित पुरुष हम लोग (ते) आप के (पुरा) पहिले
(नूनम्) निश्चित (उत) और (अपरम्) दूसरे (नमः) सत्कार के बचन
को (ब्रवाम) करें (पर्वते) मेघ में (न) जैसे जैसे (त्वे) आप में (कम्)
सुख का (श्रितानि) आश्रय करते हुए (अप्रच्युतानि) नाशरहित (हि) ही
(उत) और (व्रतानि) सत्य भाषण आदि व्रतों को करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमार्थ०—मनुष्योंको चाबिधे कि जो इस मन्त्र में श्रेष्ठ विद्वान् हैं उन के प्रति सदैव प्रिय वचन कहें और अनुकूल भाववर्ण करें और उनके गुण कर्म स्वभावों को अपने में ग्रहण करें ॥ ८ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर विद्वान् लोग क्या करें इस वि० ॥

परां ऋणा सावीरध मत्कृतानि माहं राजन्न-
न्यकृतेन भोजम् । अव्युष्टा इन्नु भूयसीरुषास
आ नो जीवान्वरुण तासुं शाधि ॥ ९ ॥

परां । ऋणा । सावीः । अध । मत्कृतानि । मा ।
अहम् । राजन् । अन्यकृतेन । भोजम् । अविऽउष्टाः । इत् ।
नु । भूयसीः । उषसः । आ । नः । जीवान् । वरुण । तासुं ।
शाधि ॥ ९ ॥

पदार्थः—(परा) पराणि (ऋणा) ऋणानि (सावीः) सुनु
(अध) अथ (मत्कृतानि) मया कृतानि मत्कृतानि (मा)
(अहम्) (राजन्) सर्वत्रप्रकाशमान (अन्यकृतेन) अन्येन
कृतेन (भोजम्) भुञ्जेः । अत्र विकरणव्यत्ययेन शबडोऽभावश्च
(अव्युष्टाः) अविषु रक्षणादिषूष्टाः कारितनिवासाः (इत्)
(नु) सद्यः (भूयसीः) बह्वीः (उषासः) उषसो दिनानि ।
अत्राऽन्येषामपीत्युपधादीर्घः (आ) (नः) अस्मान् (जीवान्)
(वरुण) सर्वोत्कृष्टजगदीश्वर (तासुं) उषःषु (शाधि) शिञ्चस्व ॥ ९ ॥

श्रन्वयः—हे वरुण राजन्वीश्वर त्वं मत्कृतानि परा ऋणा सावीः।
यतोहमन्यकृतेन मा भोजमध त्वं या भूयसीरुषासोऽव्युष्टाः सन्ति
ताः स्वित् नो जीवानाशाधि ॥ ९ ॥

भावार्थः—यथेश्वरो येन यादृशं कर्म कियते तस्मै तादृशं फलं
ददाति वेदद्वारा सर्वान् शिक्षते तथैव विद्वद्भिरप्यनुष्ठेयम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (वरुण) सर्वोत्कृष्ट (राजन्) सर्वत्र प्रकाशमान जगदीश्वर
आप (मत्कृतानि) मेरे किये (परा) उत्तम (ऋणा) ऋणों की (सावीः)
सिद्ध चुकते कीजिये जिस से (अहम्) मैं (अन्यकृतेन) अन्य ने किये से
(मा, भोजम्) न भोगूं (अध) और अनन्तर आप जो (भूयसीः) बहुत
(उषासः) दिन (अव्युष्टाः) रक्षादि में निवास को प्राप्त हैं (तासु) उन
दिनों में (इत्) ही (नः) हम (जीवान्) जीवों को (आ, शाधि) अच्छे
प्रकार शिक्षित कीजिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—जैसे ईश्वर जिसने जैसा कर्म किया है उसको वैसा फल देता
है । वेद द्वारा सब को शिक्षा करता जैसे ही विद्वानों को अनुष्ठान करना
चाहिये ॥ ९ ॥

पुना राजपुरुषविषयमाह ॥

फिर राजपुरुष वि० ॥

यो मे राजन्युज्यो वा सखा वा स्वप्ने भयं
भिरवे मह्यमाह । स्तेनो वा योदिप्सति नो वृको
वा त्वं तस्माद्वरुण पाह्यस्मान् ॥ १० ॥

यः । मे । राजन् । युज्यः । वा । सखा । वा । स्वप्ने ।
भयम् । भिरवे । मह्यम् । आह । स्तेनः । वा । वः । दिप्सति ।
नः । वृकः । वा । स्वम् । तस्मात् । वरुण । पाहि । अस्मान् ॥ १० ॥

पदार्थः—(यः) (मे) मम (राजन्) (युज्यः) योक्तुमर्हः
 (वा) (सखा) मित्रः (वा) (स्वप्ने) निद्रायाम् (भयम्)
 भीरवे भयस्वभावाय (मह्यम्) (आह) प्रतिवदेत् (स्तेनः)
 चोरः (वा) (यः) (दिप्सति) हिंसितुमिच्छति (नः) अस्मान्
 (वृकः) वृकवदुत्कोचकश्चोरः (वा) (त्वम्) (तस्मात्)
 (वरुण) श्रेष्ठ) पाहि) (अस्मान्) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे वरुण राजन् यो मे युज्यः सखा जागृते स्वप्ने वा
 भयं प्राप्नोति वा भीरवे मह्यं भयं प्राप्नोतीत्याह यः स्तेनो वा दस्युर्नो
 दिप्सति वृको वा दिप्सति तस्मात् त्वमस्मान् पाहि ॥ १० ॥

भावार्थः—ये राजपुरुषाः प्रजायामभयं दुष्टानां निग्रहं कृत्वा
 सर्वा प्रजां रक्षन्ति ते निर्दुःखा जायन्ते ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (वरुण) श्रेष्ठ (राजन्) राजपुरुष (यः) जो (मे)
 मेरा (युज्यः) मेरी (सखा) मित्र भागने (वा) अथवा (स्वप्ने) सोने में
 (भयम्) भय को प्राप्त होना (वा) अथवा (भीरवे) डरपोक (मह्यम्)
 मुझ को भय प्राप्त होता है ऐसा (आह) कहे (यः) जो (स्तेनः) चोर
 (वा) अथवा डाकू (नः) हम को (दिप्सति) धमकाता मारना चाहता
 (वा) अथवा (वृकः) भेड़िया के तुल्य लुटेरा चोर हम को मारना चाहता
 (तस्मान्) उस से (त्वम्) आप (अस्मान्) हम लोगों की (पाहि) रक्षा
 कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—जो राजपुरुष प्रजा में निर्भय दुष्टों का निग्रह कर सब प्रजा
 की रक्षा करते हैं वे सब दुःखों से रक्षित हो जाते हैं ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करें इस वि० ॥

माहं मघोनो वरुण प्रियस्य भूरिदावु आ विदं
 शूनमापेः । मा रायो राजन्सुयमादव स्थां बृहद्-
 देम विदथे सुवीराः ॥ ११ ॥ व० १० ॥

मा । अहम् । मघोनः । वरुण । प्रियस्य । भूरिऽदावुः ।
 आ । विदम् । शूनम् । आपेः । मा । रायः । राजन् । सुऽ-
 यमात् । अव । स्थाम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः
 ॥ ११ ॥ व० १० ॥

पदार्थः—(मा) (अहम्) (मघोनः) बहुपूज्यधनस्य (वरुण)
 (प्रियस्य) (भूरिदावुः) बहुदातुः (आ) (विदम्) प्राप्नुयाम्
 (शूनम्) सुखम् (आपेः) प्राप्तघनात् (मा) (रायः) धनात्
 (राजन्) (सुयमात्) शोभना यमा वैरादयो व्यवहारा यस्मात्त-
 स्मात् (अव) (स्थाम्) अवतिष्ठस्व (बृहत्) (वदेम)
 (विदथे) विज्ञाने (सुवीराः) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे वरुण राजन् यथाऽहमन्यायेन प्रियस्य मघोनो
 भूरिदावो जनस्य विरोधमाविदम् । तेन शूनं मा प्राप्नुयामापेः सुय-
 माद्रायो दिरोधेऽहं मावस्थां तथा त्वं भवैवं कुर्वन्तः सुवीरा वयं
 विदथे सततं बृहद्देम ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैरन्यायेन विना परपदार्थस्य ग्रहणेच्छा कदापि न कार्या किन्तु धर्म्येण व्यवहारेण धनं यावद्द्वलं सत्र्चयनीयमिति ॥ ११ ॥

अत्र विहद्राजप्रजागुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सद्गतिरस्तीति वेदितव्यम् ॥

इत्यष्टाविंशतितमं सूक्तं दशमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वरुण) श्रेष्ठ (राजन्) राजपुरुष^१ जैसे (अहम्) मैं अन्याय से (प्रियस्य) प्यारे (मघोनः) बहुत अच्छे धन वाले (भूरिदाव्न्ः) बहुत पदार्थों के दाता मनुष्य के विरोध को (आ, विदम्) प्राप्त होऊँ उस से (शूनम्) सुख को न प्राप्त होऊँ । प्राप्त धन से (सुयमात्) सुन्दर बैर आदि व्यवहार के साधक (रायः) धन से विरोध में मैं (या, अव, स्थाम्) न अब स्थित होऊँ जैसे आप हों ऐसे करते हुए (सुवीराः) सुन्दर वीरों वाले हम (विदये) विज्ञान के निमित्त निरन्तर (बृहत्) बड़ा अच्छा (वदेम) कहें ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि अन्याय से बिना आत्मा पर पदार्थ के ग्रहण की इच्छा कभी न करें किन्तु धर्मयुक्त व्यवहार से यथाशक्ति धन संचय करें ॥ ११ ॥

इस सूक्त में विद्वान् और राजा प्रजा के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त में कहे अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ सद्गति जाननी चाहिये ॥

यह अष्टाविंशतं सूक्त और दशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

धृतव्रता इति सप्तर्चस्यैकोनत्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य कूर्मोऽगृत्स-
मदो वा ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । १।४।५ निचृत्
त्रिष्टुप् । २ । ६ । ७ त्रिष्टुप् । ३ विराट्
त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्द्विषयमाह ॥

अब उन्तीशर्वे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र
में विद्धान् के विषय को कहते हैं ॥

धृतव्रता आदित्या इषिरा आरे मत्कर्त्त रहसू-
रिवागः । शृण्वतो वो वरुण मित्र देवा भद्रस्य
विद्वाँ अवसे हुवे वः ॥ १ ॥

धृतव्रताः । आदित्याः । इषिराः । आरे । मत् । कर्त्त ।
रहसूः ऽइव । आगः । शृण्वतः । वः । वरुण । मित्र । देवाः ।
भद्रस्य । विद्धान् । अवसे । हुवे । वः ॥ १ ॥

पदार्थः—(धृतव्रताः) धृतानि व्रतानि यैस्ते (आदित्याः) सूर्य-
वह्निप्रकाशकाः (इषिराः) ज्ञानवन्तः (आरे) समीपे दूरे वा
(मत्) मम व्यत्ययेनपञ्चमी(कर्त्त) कुरुत (रहसूरिव) या रह एकान्ते
सूते सा (आगः) अपराधम् (शृण्वतः) (वः) युष्मान् (वरुण)
अत्युत्कृष्ट (मित्र) (देवाः) विद्वांसः (भद्रस्य) कल्याणस्य
(विद्धान्) (अवसे) रक्षणदिने (हुवे) (वः) युष्मान् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे आदित्या इव इषिरा धृतव्रता देवा विद्वांसो यूयं
मदारे सत्यं कर्त्त रहसूरिवागो मा कुरुत । विद्धानहं शृण्वतो वोऽ-
वसे हुवे । वोऽपराधं नाशयेयम् । हे वरुण मित्र त्वं भद्रस्याऽ-
वसे प्रकर्त्तस्व ॥ १ ॥

किम् । ऊं इति । नु । वः । कृण्वाम् । अपरेण । किम् ।
 सनेन । वसवः । आप्येन । यूयम् । नः । मित्रावरुणा ।
 अदिते । च । स्वस्तिम् । इन्द्रामरुतः । दधात ॥ ३ ॥

पदार्थः—(किम्) (उ) (नु) (वः) युष्माकम् (कृण-
 वाम) कुर्याम (अपरेण) अन्येन (किम्) (सनेन) विभक्तेन
 (वसवः) पृथिव्यादय इव विद्यानिवासाः (आप्येन) व्याप्येन
 वस्तुना (यूयम्) (नः) अस्मभ्यम् (मित्रावरुणा) प्राणाऽपा-
 नाविव प्रियकारकावध्यापकोपदेशकौ (अदिते) विदुषि मातः
 (स्वस्तिम्) (इन्द्रामरुतः) इन्द्रश्च विद्युन्मरुतश्च वायवस्तान्
 (दधात) धरत ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वसवो वयं वः किमु कृणवामापरेण सनेनाप्येन
 किन्तु कुर्याम । हे मित्रावरुणाऽदिते च यूयं नः स्वस्तिमिन्द्रा-
 मरुतो दधात ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये प्रथमकल्पा विद्वांसः स्युस्तान् राजानः पृच्छेयुर्यु-
 ष्माकं कां सेवां वयं कुर्याम किं किं युष्मभ्यं दद्याम येन यूयं विद्या-
 सुशिक्षाधर्मोर्जातिं कुर्यात ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (वसवः) पृथिव्यादि के मुख्य विद्या को निवास देने वाले
 विद्वानो हम लोग (वः) आप के (किम्, उ) किसी कार्य को (कृणवाम)
 करें । (अपरेण) अन्य (सनेन) विभाग को प्राप्त (आप्येन) व्याप्य वस्तु
 से (किम्) क्या ही करें । हे (मित्रावरुणा) प्राण अथवा के मुख्य प्रियकारी
 अध्यापक और उपदेशक (च) और (अदिते) विदुषि माता (यूयम्) तुम
 लोग (नः) हमारे लिये (स्वस्तिम्) कल्याण को तथा (इन्द्रामरुतः) विदुषी
 और वायुओं को (दधात) धारण करी ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो प्रथम कक्षा के विद्वान् हों उन को रामा जोय पूर्ण कि आप की क्या सेवा हम करें क्या २ तुम को देवें जिस से विद्या सुविद्या और धर्म की उन्नति करो ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हये देवा यूयमिदापयः स्थ ते मृळत नाधमा-
नाय मह्यम् । मा वो रथो मध्यमवाळृते भुन्मा
युष्मावत्स्वापिषु श्रमिष्म ॥ ४ ॥

हये । देवाः । यूयम् । इत् । आपयः । स्थ । ते । मृळत् ।
नाधमानाय । मह्यम् । मा । वः । रथः । मध्यमवाद् । ऋते ।
भूत् । मा । युष्मावत्सु । आपिषु । श्रमिष्म ॥ ४ ॥

पदार्थः—(हये) सम्बोधने (देवाः) विहांसः (यूयम्)
(इत्) एव (आपयः) सकलशुभगुणव्यापिनः (स्थ) भवत
(ते) (मृळत) सुखयत (नाधमानाय) याचमानाय (मह्यम्)
(मा) (वः) युष्माकम् (रथः) रमणीयं यानम् (मध्यमवाट्)
यो मध्ये पृथिव्यां भवान् पदार्थान् वहति सः (ऋते) उदकमये
समुद्रादौ । ऋतमित्युदकना० निघं० १ । १२ (भूत्) भवेत्
(मा) (युष्मावत्सु) युष्मत्सदृशेषु (आपिषु) विद्यादिगुणै-
र्व्याप्तेषु (श्रमिष्म) श्रमं कुर्याम । अत्राडभावः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हये देवा ये यूयमिदापयः स्थ ते नाधमाना मह्यं मृळत
यो वो मध्यमवाङ्म ऋते जले गमयति स नष्टोमाभूदीदृशेषु युष्मा-
वत्स्वापिषु विद्याप्राप्तये वयं श्रमिष्म श्रयं च श्रमो नष्टो माभूत् ॥४॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैर्विद्याः प्राप्य सर्वे सुखयितव्याः । यथा दृढानि यानानि स्युस्तथा प्रयतितव्यं सदैव विद्वत्सु प्रीतिं विधाप्य विद्योन्नतिः कार्या ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ह्ये) हे (देवाः) विद्वानो जो (यूयम्) तुम लोग (इत्) ही (आपयः) सकल शुभगुण व्यापि (स्थ) होओ (ते) वे (नाथमानाय) मांगते हुए (मयम्) मेरे लिये (मृजत) सुखी करो जो (वः) तुम्हारा (मध्यमवाट्) पृथिवी के पदार्थों को इधर उधर पहुंचाने वाला (रथः) विमान आदि यान (ऋते) जलरूप समुद्रादि में चलाना है वह नष्ट (मा, भून्) न हो । ऐसे (युष्मावत्सु) तुम्हारे सदृश (आपिषु) विद्यादि गुणों से व्याप्त सज्जनों में विद्या प्राप्ति के अर्थ हम लोग (श्रमिष्य) परिश्रम करें । यह हमारा श्रम नष्ट (मा) न होवे ॥ ४ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को योग्य है कि विद्याओं को प्राप्त हो के सब को सुखी करें और जैसे दृढ़ पुष्ट यान बनें वैसे प्रयत्न करें सदा विद्वानों में प्रीति रख के विद्या की उन्नति किया करे ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमीं वि० ॥

प्र व एको मिमय भूर्यागो यन्मा पितेव
कितवं शशास । आरे पाशां आरे अघानि देवा
मा माधि पुत्रे विमिव अभीष्ट ॥ ५ ॥

प्र । वः । एकः । मिमय । भूरि । आगः । यत् । मा ।
पिताऽइव । कितवम् । शशास । आरे । पाशाः । आरे ।
अघानि । देवाः । मा । मा । अधि । पुत्रे । विम्वइव ।
अभीष्ट ॥ ५ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्माकम् (एकः) असहायः (मिमय)
प्रक्षिपेयम् (भूरि) बहु (आगः) अपराधम् (यत्) (मा)
माम् (पितेव) पितृवत् (कितवम्) द्यूतकारिणम् (शशास)
शाधि (आरं) दूरे (पाशाः) बन्धनानि (आरे) दूरे (अघानि)
पापानि (देवाः) विद्वांसः (मा) निषेधे (मा) माम् (अधि)
उपरि (पुत्रे) (विमिव) पक्षिणमिव (अभीष्ट) गृह्णीयाः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे देवा विद्वांसो वो युष्माकं संग्येकोऽहं यद्भूर्यागोस्ति
तदारे प्रमिमय पितेव कितवं मा शशास यानि पाशा अघानि च
तान्यारे विमिव मिमय । इमानि पुत्रे मा माधिग्रभीष्ट ॥ ५ ॥

भावार्थः—सर्वैराशंसितव्यं भो विद्वज्जना युष्माकं सङ्गेन वयं
पापानि त्यक्त्वा धर्माचारिणः स्याम । भवन्तो जनकवदस्मान् शिक्ष-
ध्वम् । यतो वयं दुष्टाचाराद् दूरे वसेम ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वानो (वः) तुम्हारा संगी (एकः) एक अस-
हाय मैं (यत्) जो (भूरि) बहुत (आगः) अपराध है उस को (आरे)
दूर (प्र, मिमय) फेंकूँ और (पितेव) पिता के तुल्य (कितवम्) जुआ खेलने
वाले (मा) मुझ को (शशास) शिक्षा कीजिये । जो (पाशाः) बन्धन
और (अघानि) पाप हैं उन को (आरे) दूर (विमिव) पक्षि के तुल्य फेंकूँ ।
इन सब को (पुत्रे) पुत्र के निमित्त (मा) मुझ को (मा) मत (अधि,
ग्रभीष्ट) अधिक कर ग्रहण करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—सब को प्रशंसा करनी चाहिये कि हे विद्वान् जनो तुम्हारे संग से
हम लोग पापों को छोड़ धर्म का आचरण करने वाले हों । आप लोग पिता
के तुल्य हम को शिक्षा देओ जिस से हम दुष्ट आचरण से दूर रहें ॥ ५ ॥

युनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उक्ती वि० ॥

अ॒र्वाञ्चो॑ अ॒द्या भ॑वता यजत्रा आ वो हार्दि॑
भय॑मानो व्ययेयम् । त्राध्वं॑ नो देवा निजुरो॑ वृक॑स्य
त्राध्वं॑ क॒र्ताद॑व॒पदो॑ यजत्राः ॥ ६ ॥

अ॒र्वाञ्चः॑ । अ॒द्य । भ॒वत॑ । य॒ज॒त्राः । आ । वः । हार्दि॑ ।
भय॑मानः । व्य॒ये॒यम् । त्राध्वं॑म् । नः । दे॒वाः । नि॒जुरः॑ ।
वृक॑स्य । त्राध्वं॑म् । क॒र्तात् । अ॒व॒पदः॑ । य॒ज॒त्राः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अ॒र्वाञ्चः) येऽर्वागञ्चन्ति विद्यां प्राप्नुवन्ति ते
(अ॒द्य) अस्मिन् दिने । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (भवत) ।
अत्र संहितायामिति दीर्घः (यजत्राः) सुसङ्गतेः कर्तारः (आ)
(वः) युष्माकम् (हार्दि॑) हार्दमस्मिन्नस्ति तत् (भय॑मानः)
भयं प्राप्तः (व्ययेयम्) व्ययं कुर्याम् (त्राध्वं॑म्) रक्षत (नः)
अस्मान् (देवाः) विद्यासुशिक्षादानरक्षकाः (निजुरः) नितरां
हिंसकात् (वृक॑स्य) वृक इव वर्तमानस्य चोरस्य । वृक इति
स्तेनना० निघं० ३ । २४ (त्राध्वं॑म्) पालयत (कर्तात्) छेद-
कात् (अव॒पदः) आपत्कालात् (यजत्राः) विद्वत्पूजकाः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अ॒र्वाञ्चो॑ यजत्रा देवा यूयमद्य नस्त्राध्वम् । यद्दो
हार्दि॑ तद्दयमा गृह्णीयाम । अस्मभ्यं विद्याप्रदातारो भवत निजुरः
कर्तादवपदस्त्राध्वम् । हे यजत्रा वृकस्येव वर्तमानस्य सकाशाद्रक्षत
यतो भयमानोऽहं व्यर्थमायुर्न व्ययेयम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—विदुषामिदमेव कृत्वमस्ति यदज्ञाना-
विद्यादिदोषेभ्यः पृथग्रक्ष्य सर्वस्माद्दुःखात्पृथक्कृत्य दीर्घायुषो धर्मा-
त्मनो जनान् कुर्युरिति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अर्वाञ्चः) आत्मज्ञान सम्बन्धी आदि विद्या को प्राप्त होने वाले (यजत्राः) अच्छी संगति करने वाले (देवाः) विद्या और अच्छी शिक्षा के रक्षक विद्वान् लोगो तुम (अद्य) आज दिन (नः) हम लोगो की (बाधम्) रक्षा करो। जो (वः) तुम्हारा (हार्दि) जिस कार्य में मन लगता उस को हम लोग (आ) अच्छे प्रकार ग्रहण करें हमारे लिये आप विद्या देने वाले (भवत) होओ (निजुरः) निरन्तर हिंसक (कर्त्तात्) छेदक (अत्रपदः) आपत्काल से (बाधम्) रक्षा करो। हे (यजत्राः) विद्वानों के पूजक लोगो (वृक्स्य) भेड़िया के तुल्य वर्तमान चोर के संसर्ग से रक्षा करो जिस से (भयमानः) भय को प्राप्त मैं व्यर्थ आयु को न (व्ययेयम्) नष्ट करूँ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—विद्वानों का यही कर्त्तव्य है कि जो अज्ञान अविद्यादि दोषों से पृथक् रख के सब दुःख से पृथक् कर मनुष्यों को बड़ी अवस्था वाले धर्मात्मा करें ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

माहं म॒घो॒नो वरु॑ण प्रि॒यस्य॑ भूरि॒दावु॑ आ वि॒दं
गू॒नमा॒पेः । मा रा॒यो रा॑जन्त्सु॒यमा॒दव॑ स्थां बृह-
द्व॒देम॑ वि॒दथे॑ सु॒वीराः॑ ॥ ७ ॥ व० ११ ॥

मा । अ॒हम् । म॒घो॒नः । वरु॑ण । प्रि॒यस्य॑ । भूरि॒दावुः॑ ।
आ । वि॒दम् । गू॒नम् । आ॒पेः । मा । रा॒यः । रा॒जन् । सु॒य-
यमा॑त् । अ॒व । स्था॑म् । बृ॒हत् । व॒देम॑ । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः॑

॥ ७ ॥ व० ११ ॥

पदार्थः—(मा) निवेधे (अहम्) (मघोनः) प्रशंसितधन-
वतः (वरुण) श्रेष्ठ (प्रियस्य) कमनीयस्य (भूरिदानः) बहु
दातुः (आ) (विदम्) प्राप्नुयाम् (शूनम्) सुखम् । अत्राऽ
न्येषामपीति दीर्घः । शुनमिति सुखना० निघं० ३ । ६ (आपेः)
प्राप्नुवतः (मा) (रायः) धनात् (राजन्) (सुयमात्) सुष्ठु
यमसाधकात् (अत्र) (स्थाम्) तिष्ठेयम् (बृहत्) (वदेम)
(विदथे) (सुवीराः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे वरुण विद्वन् यथाऽहं प्रियस्य भूरिदान आपेर्म-
घोनःशूनमा विदं येन दुःखं माऽऽप्नुयाम् । हे राजन् यथाऽहं सुय-
माद्रायोऽवस्थां यस्माद् दारिद्र्यं माप्नुयां तथा त्वं भव । यतो मि-
लित्वा सुवीरा वयं विदथे बृहद्दमेति ॥ ७ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिः सभापत्यादिराजपुरुषैश्च तानि धर्मकार्याणि
कर्त्तव्यानि यैर्दुःखदारिद्र्ये न प्राप्नुताम् । परस्परं मिलित्वा च सुवीराः
प्रजाः कर्त्तव्याः ॥ ७ ॥

अस्मिन् सूक्ते विद्वद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गति
रस्तीति वेदितव्यम् ॥

इत्येकोनत्रिंशत्तमं सूक्तमेकादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वरुण) श्रेष्ठ विद्वान् जैसे (अहम्) मैं (प्रियस्य) कामना
के योग्य (भूरिदानः) बहुत दान के दाता (आपेः) प्राप्त होते हुए (मघोनः)
प्रशंसित धन वाले पुरुष के (शूनम्) सुख को (आ, विदम्) अच्छे प्रकार
प्राप्त होनें जिससे दुःख को (मा) न प्राप्त हों हे (राजन्) राजन् सभापते

जैसे मैं (सुपमात्) सुन्दर वय विषय के साधक (रावः) वन से (अब, स्वाम्) अवस्थित होकर जिससे दरिद्रता को (मा) न प्राप्त होकर जिससे मिल कर (सुवीराः) सुन्दर वीर पुरुषों वाले हम लोग (विदधे) युद्धादि में (बृहत्) बहुत बल पूर्वक (वदेम) कहें ॥ ७ ॥

भावार्थः—विद्वान् और सभापति आदि राज पुरुषों को योग्य है कि उन धर्म सम्बन्धी कार्यों को करें जिनसे दुःख और दरिद्रता प्राप्त न हों । और आपस में मिल के सुन्दर वीरों वाली प्रजाओं को करें ॥ ७ ॥

इस सूक्त में विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की थिछिले सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

यह इतीशवां सूक्त और ग्यारहवां वर्ग समान हुआ ॥

ऋतमित्येकादशर्चस्य त्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः ।

१-५ । ७ । ८ । १० इन्द्रः । ६ इन्द्रा सोमौ । ९ बृह-

स्पतिः । ११ मरुतो देवताः । १ । ३ भुरिक् पङ्-

क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ । ८ निचृत्

त्रिष्टुप् । ४ । ५ । ६ । ७ । ९ त्रिष्टुप् ।

१० विराट् त्रिष्टुप् । ११ भुरिक्

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ वायुसूर्यविषयमाह ॥

अब तीसरे सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में वायु और सूर्य का विषय कहते हैं ॥

ऋतं देवाय कृण्वते सवित्र इन्द्रायाहिघ्ने न
रंमन्तु आरपः । अहरहर्यात्यक्तुरपां कियात्या प्रथमः
सर्ग आसाम् ॥ १ ॥

श्रुतम् । देवाय । कृण्वते । सवित्रे । इन्द्राय । अहिऽ-
घ्ने । न । रमन्ते । आपः । अहःऽअहः । याति । अक्तुः ।
अपाम् । कियति । आ । प्रथमः । सर्गः । आसाम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(श्रुतम्) उदकम् (देवाय) दिव्यगुणाय (कृण्वते)
कुर्वते (सवित्रे) सकलरसोत्पादकाय सूर्याय (इन्द्राय) परमै-
श्वर्यहेतवे (अहिघ्ने) योऽहिं मेघं हन्ति तस्मै (न) निषेधे
(रमन्ते) (आपः) जलानि (अहरहः) प्रतिदिनम् (याति)
प्राप्नोति (अक्तुः) व्यक्तीकर्तुः (अपाम्) जलानाम् (कियति) ।
अत्र संहितायामिति दीर्घः (आ) (प्रथमः) (सर्गः) उत्पत्तिः
(आसाम्) अपाम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिर्ऋतं कृण्वते सवित्रेऽहिम् इन्द्राय
देवाय या अहरहरापो न रमन्त आसामपां प्रथमः सर्गोऽक्तुः किय-
त्यायाति तं यूयं विजानीत ॥ १ ॥

भावार्थः—यथाऽन्तरिक्षस्थे वायौ जलमस्ति तथा सूर्ये न तिष्ठति
सूर्यादेव दृष्टिद्वारा जलप्राकट्यं जायतेऽयमेवोपर्याकर्षति वर्षयति
च जलस्यादिमा सृष्टिरग्रेरेव सकाशाज्जातेति वेदितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम को (श्रुतम्) जल को उत्पन्न (कृण्वते) करते
हुए (सवित्रे) समस्त रसों के उत्पादक (अहिघ्ने) मेघ को काटने सूक्ष्मकर
गिराने हारे (इन्द्राय) उत्तम ऐश्वर्य के हेतु (देवाय) उत्तम गुणयुक्त सूर्य
के लिये जो (अहरहः) प्रतिदिन (आपः) जल (न, रमन्ते) नहीं रमण
करते अर्थात् सूर्य के आश्रय नहीं उहरते (आसाम्) इन (अपाम्) जलों

की (प्रथमः) वहिकी (सर्गः) उत्पत्ति (अकुः) प्रकट कर्ता सूर्यके सम्बन्ध से (कियति) कितने ही अवकाश में (आ, याति) अच्छे प्रकार प्राप्त होती है उस को तुम जानो ॥ १ ॥

भावार्थः—जैसे अन्तरिक्षस्थ वायु में जल उड़रता है वैसे सूर्य में नहीं उड़रता सूर्यमण्डल से ही वर्षा द्वारा जल की प्रकटता होती है और यही सूर्य जल को ऊपर खींचता और वर्षाता है । जल की प्रथम सृष्टि अग्नि से ही होती है ऐसा जानना चाहिये ॥ १ ॥

पुनः सूर्यमण्डलकृत्यविषयमाह ॥

फिर सूर्यमण्डल के कृत्य वि० ॥

यो वृत्राय सिनमत्राभरिष्यत्प्र तं जनित्री
विदुषे उवाच । पथो रदन्तीरनु जोषमस्मै दिवे-
दिवे धुनयो यन्त्यर्थम् ॥ २ ॥

यः । वृत्राय । सिनम् । अत्र । अभरिष्यत् । प्र । तम् ।
जनित्री । विदुषे । उवाच । पथः । रदन्तीः । अनु । जोषम् ।
अस्मै । दिवेऽदिवे । धुनयः । यन्ति । अर्थम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) सूर्यः (वृत्राय) आवरकाय मेघाय (सिनम्)
बन्धनम् (अत्र) (अभरिष्यत्) भरति (प्र) (तम्) (जनित्री)
माता (विदुषे) विधावते (उवाच) वक्ति (पथः) मार्गात्
(रदन्तीः) भूमि विलिखन्त्यः (अनु) (जोषम्) प्रीतिम्
(अस्मै) (दिवेऽदिवे) प्रतिदिनम् (धुनयः) रश्मिगतयः (यन्ति)
(अर्थम्) द्रव्यम् ॥ २ ॥

अन्वयः—यः सूर्योऽत्र वृत्राय सिनमभरिष्यत्तं जनित्री विदुषे-
ऽपत्याय प्रोवाच । अत्र रदन्तीधुनयो दिवेदिवेऽर्थं यन्ति पथोऽनु
जोषमुत्पादयन्ति तासां कृत्यं विदुषे पितापि प्रोवाच ॥ २ ॥

भावार्थः—यथा सूर्यो मेघस्य बन्धनकर्ताऽस्ति तथा मूष्यादे-
लोकानामपि यथा प्रत्यहं सूर्यो रसानाकृष्य नियतसमये वर्षयति
तथैवास्य किरणाः प्रति द्रव्यं प्राप्नुवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) जो सूर्य (अत्र) इस जगत् में (वृत्राय) घाम आदि
के आवरण कर्ता मेघ के लिये (सिनम्) बन्धन को (भरिष्यत्) धारण
करता (तम्) उस को (जनित्री) माता (विदुषे) विद्यावान् सन्तान के लिये
(प्र, उवाच) कहती उपदेश करती है इस सूर्य विषयक (रदन्तीः) भूमियों को
प्राप्त होती हुई (धुनयः) किरणों की चालें (दिवेदिवे) नित्य प्रति (अर्थम्)
पदार्थ मात्र को (यन्ति) प्राप्त होतीं (पथः) मार्ग से (अनु, जोषम्) अनु-
कूल प्रीति को उत्पन्न करातीं हैं उनके कृत्य को विद्वान् पुत्र के लिये पिता भी
उपदेश करे ॥ २ ॥

भावार्थः—जैसे सूर्य मेघ का बन्धनकर्ता है वैसे ही पृथिवी आदि
लोकों का भी है जैसे सूर्यमण्डल प्रतिदिन रसों को खींच कर नियत समय पर
वर्षाता है वैसे इस सूर्य के किरण भी प्रत्येक द्रव्य को प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ऊर्ध्वो ह्यस्थादध्यन्तरिक्षेऽर्धा वृत्राय प्र वधं
जंभार । मिहं वसान् उप हीमदुद्रोत्तिग्मायुंधो अज-
यच्छत्रमिन्द्रः ॥ ३ ॥

ऊर्ध्वः । हि । अस्थात् । अधि । अन्तरिक्षे । अध । वृत्राय ।
 प्र । वधम् । जभार । मिहम् । वसानः । उप । हि । ईम् ।
 अदुद्रोत् । तिग्मायुधः । अजयत् । शत्रुम् । इन्द्रः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) उपरिस्थितः (हि) किल (अस्थात्)
 तिष्ठति (अधि) (अन्तरिक्षे) आकाशे (अध) अध (वृ-
 त्राय) वृत्रस्य । अत्र षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (प्र) (वधम्) ताडनम्
 (जभार) हरति (मिहम्) वृष्टिम् (वसानः) आच्छादयन्
 (उप) (हि) खलु (ईम्) सर्वतः (अदुद्रोत् द्रवयति) (ति
 ग्मायुधः) तिग्मानि तीव्राण्यायुधानीव किरणा यस्य सः (अजयत्)
 जयति (शत्रुम्) वैरिणम् (इन्द्रः) मेघस्य हेता ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः तिग्मायुध ऊर्ध्व इन्द्रो स्वन्तरिक्षेऽध्य-
 स्थात् । अध वृत्राय हि वधं प्रजभार मिहं वसान ईमुपादुद्रोच्छत्रु-
 मजयत्तं बुध्यध्वम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—सूर्योऽतिदूरे स्थितो भूमिं धरति जलमाकर्षति यथा
 ऽयं मेघं हत्वा भूमौ निपातयति तथैव राजपुरुषैः शत्रुवो निपात-
 नीयाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (तिग्मायुधः) तीक्ष्ण आयुधों के तुल्य किरणों वाला
 (ऊर्ध्वः) ऊपर स्थित (इन्द्रः) मेघ का इन्ना सूर्य (हि) ही (अन्तरिक्षे)
 आकाश में (अध्यस्थात्) अधिष्ठित है । (अध) इस के अनन्तर (वृत्राय)
 मेघ के (हि) ही (वधम्) ताड़न को (प्र, जभार) प्रहार करता है । (मिहम्)
 वृष्टि को (वसानः) आच्छादन करता हुआ (ईम्) सब ओर से (उप, अदुद्रोत्)
 समीप से द्रवित करता पिघलाता है इस प्रकार अपने (शत्रुम्) वैरी मेघ को
 (अजयत्) जीतता है उस का बोध करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—सूर्य अतिदूरस्थ हो भूमि को धारण करता बल को धींचता है जैसे यह मेघ को छिन्न भिन्न कर भूमि पर गिराता है वैसे ही राजपुरुषों को शत्रु गिराने चाहिये ॥ ३ ॥

अथ राजपुरुषकर्त्तव्यविषयमाह ॥

अथ राजपुरुषों के कर्त्तव्य वि० ॥

बृहस्पते तपुषाश्चैव विध्य वृकद्वरसो असुरस्य
वीरान् । यथा जघन्थ धृषता पुरा चिदेवां जहि
शत्रुमस्माकमिन्द्र ॥ ४ ॥

बृहस्पते । तपुषा । अश्नाऽइव । विध्य । वृकऽहरसः ।
असुरस्य । वीरान् । यथा । जघन्थ । धृषता । पुरा । चित् ।
एव । जहि । शत्रुम् । अस्माकम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

पदार्थः—(बृहस्पते) बृहतां पालक (तपुषा) तापेन (अ-
श्चैव) योऽश्नाति भुङ्क्ते तद्वत् (विध्य) ताडय (वृकद्वरसः) वृक
स्य मेघस्य द्वाराणि (असुरस्य) विदुषः शत्रोः (वीरान्) (यथा)
(जघन्थ) हन्ति (धृषता) प्रागल्भ्येन (पुरा) (चित्) (एव)
अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (जहि) (शत्रुम्) (अस्माकम्)
(इन्द्र) विदारयितः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे बृहस्पत इन्द्र यथा सूर्यो वृकद्वरसोऽसुरस्य वी-
रानश्चैव तपुषा विध्यति तथा दुष्टैस्त्वं विध्य धृषता पुरैवास्माकं
शत्रुं जहि चिदपि दोषात् जघन्थ ॥ ४ ॥

भावार्थः—अतोपमालंकारौ—ये विद्युद्बलवन्तो भूत्वा शत्रून्
मन्ति ते सूर्यवद्राज्ये प्रकाशमाना भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (बृहस्पते) बड़ों के रक्षक (इन्द्र) दुष्टों को विदीर्ण करने
हारे राजपुरुष (यथा) जैसे सूर्य (वृकद्वरसः) मेघ के अग्र भागों को (असु-
रस्य) विद्वान् के शत्रु के (वीरान्) वीरों को (अश्वेव) अच्छे भोजन करने
हारे वीर के तुल्य (तपुषा) अपने ताप से बेधता है जैसे आप दुष्टों को (विध्य)
ताड़ना देओ। (धृषता) प्रगल्भता के साथ (पुरा) पहिले (एव) ही (अस्मा-
कम्) हमारे (शत्रुम्) शत्रु को (जहि) मार (चित्) और दोषों को
(जघन्थ) नष्ट कर ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में दो उपमालं० —दो लोग विजुली के तुल्य वेग
बलयुक्त होकर शत्रुओं को मारने हैं वे सूर्य के तुल्य राज्य में प्रकाशमान
होने हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अव क्षिप दिवो अश्मानमुच्चा येन शत्रुं मन्द-
सानो निजूर्वाः। तोकस्य सातौ तनयस्य भूरैरस्माँ
अर्द्धं कृणुतादिन्द्र गोनाम् ॥ ५ ॥ व० १२ ॥

अव । क्षिप । दिवः । अश्मानम् । उच्चा । येन । शत्रुम् ।
मन्दसानः । निऽजूर्वाः । तोकस्य । सातौ तनयस्य । भूरैः ।
अस्मान् । अर्द्धम् । कृणुतात् । इन्द्र । गोनाम् ॥ ५ ॥ व० १२ ॥

पदार्थः—(अव) (क्षिप) दूरेगमय (दिवः) दिव्यादाका-
शात् (अश्मानम्) योऽश्रुते संहन्ति तं मेघम् (उच्चा) ऊर्ध्व

स्थितानि (येन) बलेन (शत्रुम्) (मन्द्रसानः) प्रशस्यमानः
 (निजूर्वाः) नितरां हिंस्याः (तोकस्य) ह्रस्वस्याऽपत्यस्य (सातौ)
 संसेवने (तनयस्य) यूनः पुत्रस्य (भूरेः) बहुविधस्य (अस्मान्)
 (अर्द्धम्) ऋद्धिम् (कृणुतात्) कुरु (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रापक
 (गोनाम्) पृथिवीधेनूनाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र सभापते राजन् मन्द्रसानस्त्वं येन भूरेस्तो-
 कस्य तनयस्य सातावस्मान् गोनामर्द्धं कृणुतात्तेन यथा सूर्य्य
 उच्चा घनानि दिवः प्राप्तमश्मानं भूमौ प्रक्षिपति तथा शत्रुमव क्षिप
 दुष्टान् निजूर्वाः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—राजपुरुषैर्यथा स्वसन्तानानां दुः-
 खानि दूरीकृत्य संपाल्य वर्द्धयन्ति तथैव प्रजाकण्टकान् निवार्य
 शिष्टान् संपाल्य वर्द्धनीयाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्य्य के देने वाले सभापति राजन् (मन्द्र-
 सानः) प्रशंसा को प्राप्त हुए आप (येन) जिस बल से (भूरेः) बहुत प्रकार
 के (तोकस्य) छोटे सन्तान (तनयस्य) युवा पुत्र के (सातौ) सम्यक् सेवन
 में (अस्मान्) हम को (गोनाम्) पृथिवी और गीर्णों की (अर्द्धम्) संप-
 न्नता सृद्धि को (कृणुतात्) कीजिये उस बल से जैसे सूर्य्य (उच्चा) ऊंचे
 स्थित बहूनों और (दिवः) दिव्य आकाश से प्राप्त (अश्मानम्) मेघ को
 भूमि पर फेंकता है वैसे (शत्रुम्) शत्रु को (अथ, क्षिप) दूर पहुंचा और
 दुष्टों को (निजूर्वाः) निरन्तर मारिये नष्ट कीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—राजपुरुषों को चाहिये कि जैसे
 अपने सन्तानों के दुःख दूर कर सम्यक् रक्षा कर बढ़ाते हैं वैसे ही प्रजा के
 कण्टकों को निवृत्त कर शिष्टों का सम्यक् पालन कर बढ़ावें ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर उसी वि० ॥

प्र हि क्रतुं बृहथो यं वनुथो रध्रस्य स्थो यज-
मानस्य चोदौ । इन्द्रासोमा युवमस्माँ अविष्टम-
स्मिन्भयस्थे कृणुतमु लोकम् ॥ ६ ॥

प्र । हि । क्रतुम् । बृहथः । यम् । वनुथः । रध्रस्य । स्थः ।
यजमानस्य । चोदौ । इन्द्रासोमा । युवम् । अस्मान् ।
अविष्टम् । अस्मिन् । भयस्थे । कृणुतम् । ऊं इति । लोकम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(प्र) (हि) खलु (क्रतुम्) प्रज्ञाम् (बृहथः)
वर्द्धयेथाम् (यम्) (वनुथः) याचेथाम् (रध्रस्य) संराधुवतः
(स्थः) भवथः (यजमानस्य) सुखप्रदातुः (चोदौ) प्रेरकौ
(इन्द्रासोमा) सेनापत्यैश्वर्यवन्तौ (युवम्) युवाम् (अस्मान्)
(अविष्टम्) व्याप्तम् (अस्मिन्) (भयस्थे) भये तिष्ठतीति
तस्मिन् (कृणुतम्) (उ) (लोकम्) द्रष्टुं योग्यम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्रासोमा यौ युवं रध्रस्य यजमानस्य हि चोदौ
यं प्रबृहथो यां क्रतुं वनुथस्तौ सुखिनौ स्थः । अस्मिन् भयस्थे
अस्मानविष्टमुलोकं कृणुतम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—राजपुरुषा बहुबलं धनाढ्याः पुष्कलमैश्वर्यं
च प्राप्य कस्मैचिद्दयं न दद्युः किन्तु सदैव दरिद्रनिर्बलान् सुखे
निवासयेयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्रासोमा) सेनापति और ऐश्वर्यवान् महाशयो (युवम्) जो तुम दीनों (रघस्य) सम्यक् सिद्धि करते हुए (यत्नमानस्य) सुखदाता यजमान के (हि) ही (चोदौ) प्रेरक (यम्) जिस को (प्र, वृद्धयः) बढ़ाओ और जिस (क्रतुम्) बुद्धि को (वनुषः) मांगो चाहो वे तुम दीनों सुखी (स्थः) होओ (अस्मिन्) इस (भयस्थे) भय में स्थित (अस्मान्) हम को (अबिष्टम्) व्याप्त होओ (उ) और (लोकम्) देखने योग्य स्थान वा देस को (कृणुतम्) करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—राजपुरुष बहुत बल और धनाढ्य लोग यथेष्ट ऐश्वर्य को पा कर किसी को भय न देवें किन्तु सदैव दरिद्री और निर्बलों को सुख में स्थापन करें निवास करावें ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

न मां तमन्न श्रमन्नोत तन्द्रन्न बोचाम् मा
सुनोतेति सोमम् । यो मे पृणाद्यो ददद्यो निबो-
धाद्यो मा सुन्वन्तमुप गोभिरायत् ॥ ७ ॥

न । मा । तमत् । न । श्रमत् । न । उत । तन्द्रत् ।
न । बोचाम् । मा । सुनोत् । इति । सोमम् । यः । मे ।
पृणात् । यः । ददत् । यः । निबोधात् । यः । मा । सुन्व-
न्तम् । उप । गोभिः । आ । अयत् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (मा) माम् (तमत्) अभिकांक्षेत (न) (श्रमत्) श्राम्याच्छ्रमं प्रापयेत् । अत हाभ्यां विकरणाव्यत्ययेन शप् (न) (उत) अपि (तन्द्रत्) मुखेत् (न)

(बोचाम) वदेम । अत्राडभावः (मा) निषेधे (सुनोत)
 अभिषवं कुरुत (इति) (सोमम्) ओषधिरसम् (यः) (मे)
 मद्यम् (पृणात्) तर्पयेत् (यः) (ददत्) सुखं दद्यात् (यः)
 (निबोधात्) निश्चितं बोधयेत् (यः) (मा) माम् (सुन्वन्तम्)
 यज्ञं कुर्वन्तम् (उप) (गोभिः) इन्द्रियैः सह वर्तमानः (आ)
 समन्तात् (अयत्) प्राप्नुयात् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो मे पृणाद्यो मा ददद्यो मा निबोधाद्यो
 गोभिः सुन्वन्तं मोपायत्स मया सेवनीयः । यो मा न तमन्न श्रम-
 न्नोत तन्द्रह्यं यमिति न बोचाम तं सोमं यूयं मा सुनोत ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये प्रजायां कत्र्चिन्न क्लेशयन्ति विरुद्धं कर्म नाऽऽ-
 चरन्ति सर्वान् सुखयन्त्युपदेशे बोधयन्ति ते सुखदानेन नित्यं तर्प-
 णीयाः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (मे) मुझे (पृणात्) तृप्त करे (यः)
 जो मुझ को (ददत्) सुख देवे (यः) जो मुझ को (निबोधात्) निश्चित
 बोध करावे (यः) जो (गोभिः) इन्द्रियों से (सुन्वन्तम्) पन्न करते हुए
 (मा) मुझ को (उप, आ, मयत्) अच्छे प्रकार समीप प्राप्त होवे वह मुझ
 को सेवने योग्य है जो (मा) मुझ को (न) नहीं (तमन्) चाहता (न)
 नहीं (श्रमत्) श्रम कराता (उन) और (न) नहीं (तन्द्रत्) मोह कर-
 ता । हम लोग जिस को (इति) ऐसा (न) नहीं (बोचाम) कहें उस
 (सोमम्) ओषधि रस को तुम लोग (या) मत (सुनोत) खींचो ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो रातपुरुष प्रजा में किसी को क्लेशित नहीं करते विरुद्ध
 कर्म का आचरण नहीं करते । सब को सुखी करते उपदेश से बोध कराते वे
 सुख के देने से नित्य तृप्त करने योग्य हैं ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उही वि० ॥

सरस्वति त्वमस्माँ अविड्ढि मरुत्वती धृषती
जेषि शत्रून् । त्यं चिच्छर्द्धन्तं तविषीयमाणमिन्द्रो
हन्ति वृषभं शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

सरस्वति । त्वम् । अस्मान् । अविड्ढि । मरुत्वती ।
धृषती । जेषि । शत्रून् । त्यम् । चित् । शर्द्धन्तम् । तविषी-
यमाणम् । इन्द्रः । हन्ति । वृषभम् । शण्डिकानाम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(सरस्वति) विज्ञानवति (त्वम्) (अस्मान्)
(अविड्ढि) प्रविश (मरुत्वती) प्रशस्तरूपयुक्ता (धृषती)
प्रगल्भा (जेषि) जयसि । अत्र शब्दभावः (शत्रून्) अस्माकं
शातकान् सुखविच्छेदकान् (त्यम्) तम् (चित्) इव (शर्द्ध-
न्तम्) बलवन्तम् (तविषीयमाणम्) सेनयेवाचरन्तम् (इन्द्रः)
सेनेशः (हन्ति) (वृषभम्) बलिष्ठम् (शण्डिकानाम्) शत्रूणां
तस्याऽवयवभूतानां मध्ये वर्त्तमानम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे सरस्वति मरुत्वती धृषती भवती यथा इन्द्रस्त्यं
शर्द्धन्तं तविषीयमाणं शण्डिकानां मध्ये वर्त्तमानं वृषभं हन्ति चिद-
स्माँस्त्वमविड्ढि शत्रून् जेषि तस्मात्सर्वैः सत्कर्त्तव्यासि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा राजा शत्रून् हत्वा पुरुषाणां
न्यायं करोति तथैव राज्ञी दुष्टाः स्त्रियो निवार्य सर्वासां रक्षणं सदा
कुर्यादर्थाद्यथा पुरुषान्यायाऽधीशाः स्युस्तथा स्त्रियोऽपि भवन्तु ॥८॥

पदार्थः—हे (सरस्वति) विज्ञान युक्त विदुषी राणी (मरुत्वती) प्रधा-
 नित रूप वाली (धृषती) प्रगल्भ्य उत्साहिनी आप जैसे (इन्द्रः) सेनापति
 (त्वम्) इस (शर्द्धन्तम्) बलवान् (तद्विधीयमाश्याम्) सेना जैसे युद्ध करें
 वैसा आचरण करते हुए (शण्डिकानाम्) शत्रुओं की सेना के अवयव रूप
 योद्धाओं में वर्तमान (वृषभम्) अत्यन्त बली शत्रु को (हन्ति) मारता है
 (चिन्) और जैसे (अस्मान्) हम को (त्वम्) आप (अविद्वि) व्याप्त
 वा प्राप्त हो और (शत्रून्) हमारे सुख को नष्ट करने हारे शत्रुओं को (जेषि)
 जीतती हो इस से सब को सत्कार करने योग्य हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे राजा शत्रुओं को मार कर
 पुरुषों का सत्कार व न्याय करता है वैसे ही राणी दृष्टा स्त्रियों को निवृत्त कर
 सब स्त्रियों की सदा रक्षा करे अर्थात् जैसे पुरुष न्यायधीश हों वैसे स्त्रियाँ भी
 हों ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यो नः सनुत्य उत वा जिघत्नुरभिख्याय तं
 तिगितेन विध्य । बृहस्पत आयुधैर्जेषि शत्रून्द्रुहे
 रिषन्तं परि धेहि राजन् ॥ ९ ॥

यः । नः । सनुत्यः । उत । वा । जिघत्नुः । अभिऽ-
 ख्यायं । तम् । तिगितेन । विध्य । बृहस्पते । आयुधैः ।
 जेषि । शत्रून् । द्रुहे । रिषन्तम् । परि । धेहि । राजन् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(यः) (नः) अस्माकम् (सनुत्यः) सनुतेषु नस्मा-
 दिगुणैः सह वर्तमानेषु भवः (उत) अपि (वा) (जिघत्नुः)

हन्तुमिच्छुः (अभिख्याय) अभितः सर्वतः संख्याय (तम्)
 (तिगितेन) प्राप्तेन (विध्य) ताडय (बृहस्पते) बृहतः पालक
 (आयुधैः) शस्त्रास्त्रैः (जेषि) जयसि (शत्रून्) (द्रुहे) द्रोघ्रे
 (रीषन्तम्) हिंसन्तम् । अत्राऽन्येषामपीति दीर्घः (परि) सर्वतः
 (धेहि) (राजन्) प्रकाशमान ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे राजन् यो नः सनुत्य उत वा जिघत्सुर्वर्त्तते तम-
 भिख्याय तिगितेन विध्य । बृहस्पते यतस्त्वमायुधैश्शत्रून् रीषन्तं
 च जेषि तस्मात्तान् द्रुहे परि धेहि ॥ ९ ॥

भावार्थः—प्रजास्थैर्जनैः स्वदुःखानि राजपुरुषेभ्यो निवेद्य निवा-
 रणीयानि ये प्रजारक्षायां प्रीत्या प्रवर्त्तन्ते ते सुखनीया ये हिंसकाः
 सन्ति ते निवेद्य दण्डनीयाः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (राजन्) प्रकाशमान राजन् आप (यः) जो (नः) हमारा
 (सनुत्यः) नम्रादि गुणयुक्त जनों में रहने वाला (उत, वा) अथवा (जिघ-
 त्सुः) मारने की इच्छा करने वाला है (तम्) उस को (अभिख्याय) सब
 ओर से प्रकट कर (तिगितेन) प्राप्त हुए शस्त्र से (विध्य) ताड़ना दीजिये ।
 हे (बृहस्पते) बड़े २ विषय के रक्षक जिस कारण आप (आयुधैः) शस्त्र
 अस्त्रों से (शत्रून्) शत्रुओं को (जेषि) जीतते हो और (रीषन्तम्) मारने
 हुए को जीतते हो इस से उन को (द्रुहे) द्रोह कर्त्ता के लिये (परि, धेहि)
 सब ओर से धारण कीजिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—प्रजा पुरुषों को चाहिये कि अपने दुःखों को राजपुरुषों से
 निवेदन कर निवृत्त करावें । जो प्रजा की रक्षा में प्रीति से वर्त्तमान हैं उनको
 सुख दिलावें और जो हिंसक हैं उन का निवेदन कर दण्ड दिलावें ॥ ९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अस्माकैभिः सत्वभिः शूर शूरैर्वीर्यां कृधि यानि
ते कर्त्वानि । ज्योग्भूवन्ननुधूपितासो हृत्वी तेषामा
भरा नो वसूनि ॥ १० ॥

अस्माकैभिः । सत्वऽभिः शूर । शूरैः । वीर्यां । कृधि ।
यानि । ते । कर्त्त्वानि । ज्योक् । अभूवन् । अनुऽधूपितासः ।
हृत्वी । तेषाम् । आ । भर । नः । वसूनि ॥ १० ॥

पदार्थः—(अस्माकेभिः) अस्मदीयैः । अत्र वाच्छन्दसीत्याणि
वृद्धभावः (सत्वभिः) (शूर) दुष्टानां हिंसक (शूरैः) निर्भयैः
(वीर्यां) वीरेभ्यो हितानि धनानि (कृधि) कुरु (यानि) (ते)
तव (कर्त्वानि) कर्त्तुं योग्यानि (ज्योक्) निरन्तरम् (अभूवन्)
भवेयुः (अनुधूपितासः) अनुकूलैः सुगन्धैः संस्कृताः (हृत्वी)
(तेषाम्) (आ) (भर) धर । अत्र ह्यचोतस्तिड इति दीर्घः
(नः) अस्माकम् (वसूनि) उत्तमानि द्रव्याणि ॥ १० ॥

अन्वयः—हे शूर यानि वीर्यां ते ज्योक् ते कर्त्वानि सन्ति
तान्यस्माकेभिः सत्वभिः शूरैस्त्वं कृधि येऽनुधूपितासोऽभूवन्तान्
रक्षयित्वा दुष्टान् हृत्वी तेषां नो वसूनि त्वमाभर ॥ १० ॥

भावार्थः—यदा राजसु युद्धं प्रवर्त्तत तदा प्रजास्थैर्जनैस्तान् प्रत्येवं
वाच्यं नैव भेत्तव्यं यावन्तो वयं स्मस्तावन्तः सर्वे भवतां सहायाः स्मः
यद्येवं यूयं वयं च न कुर्व्याम तर्हि कुतो विजयः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (शूर) दुष्टों को मारने हारे वीरजन (पानि) जो (वीर्यं) वीर पुरुषों के लिये हितकारी धन (ते) आप के (ज्योक्) निरन्तर (कर्त्त्वानि) करने योग्य हैं उन को (अस्माकेभिः) हमारे सम्बन्धी (सत्वभिः) शरीर-धारी प्राणी (वरैः) निर्भय पुरुषों के साथ आप (रुधि) कीजिये । जो (अनुभूषितासः) अनुकूल गन्धों से संस्कार किये हुए (अभूवन्) हों वे उनकी रक्षा कर दुष्टों को (हत्वी) मार के (तेषाम्) उन के और (नः) हमारे (वसूनि) उत्तम द्रव्यों को आप (आ, भर) अच्छे प्रकार धारण कीजिये ॥१०॥

भावार्थः—जब राजाओं में युद्ध प्रवृत्त हो प्रजास्थ मनुष्य उन के प्रति ऐसे कहें कि तुम डरो नहीं जितने हम लोग हैं वे सब तुम्हारे सहायक हैं जो ऐसे आप हम आपस में एक दूसरे के सहायक नहीं तो विजय कहां से होवे ॥१०॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

किर भी उसी वि० ॥

तं वः शर्द्धं मारुतं सुम्नयुगिरोपं ब्रुवे नमसा
दैव्यं जनम् । यथा रयिं सर्ववीरं नशामहा अप-
त्यसाचं श्रुत्यं दिवेदिवे ॥ ११ ॥ व० १३ ॥

तम् । वः । शर्द्धम् । मारुतम् । सुम्नयुः । गिरा । उपं ।
ब्रुवे । नमसा । दैव्यम् । जनम् । यथा । रयिम् । सर्ववी-
रम् । नशामहै । अपत्यसाचम् । श्रुत्यम् । दिवेदिवे ॥११॥
व० १३ ॥

पदार्थः—(तम्) (वः) युष्माकम् (शर्द्धम्) बलम् (मारु-
तम्) मरुतामिदम् (सुम्नयुः) य आत्मनः सुम्नमिच्छति (गिरा)
वाण्या (उप) (ब्रुवे) (नमसा) सरकारेश (दैव्यम्) देवेषु

विद्वत्सु भवम् (जनम्) प्रतिद्धम् (यथा) (रयिम्) धनम् (सर्व-
वीरम्) सर्वे वीरा यस्मात्तम् (नशामहै) श्रद्धा मवेम (अप-
त्यसाचम्) उत्तमापत्यसंयुक्तम् (श्रुत्यम्) श्रुतिषु श्रवणेषु भवम्
(दिवेदिवे) प्रतिदिनम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सुन्नयुरहं नमसा गिरा वस्तं मारुतं
शर्द्धं दिवेदिवे दैव्यं जनं प्रत्युपब्रुवे तथा यूयमस्माकं बलं सर्वान्
प्रत्युपब्रूत यथा वयं श्रुत्यमपत्यसाचं सर्ववीरं रयिं प्राप्य पूर्णमा-
युर्भुक्त्वा नशामहै तथा यूयमपि भवत ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा राजपुरुषाः प्रजागुणान् स्वकी-
यान् प्रति ब्रूयुस्तथा प्रजाजना राजपुरुषगुणान् स्वकीयान् प्रत्युप-
दिशेयुरेवं परस्परैषां गुणज्ञानपुरःसरं प्रीतिं प्राप्य नित्यमन्योन्यमा-
नन्दयेयुरिति ॥ ११ ॥

अत्र स्त्रीपुरुषराजप्रजागुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह
सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

इति त्रिंशत्तमं सूक्तं त्रयोदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे मनुष्या (यथा) जैसे (सुन्नयुः) अपने को धन की इच्छा
करने वाला मैं (नमसा) सत्काररूप (गिरा) वाणी से (वः) तुम्हारे
(तम्) उस (मारुतम्) वायुओं के सम्बन्धी (शर्द्धम्) बल को (दिवेदिवे)
प्रतिदिन (दैव्यम्) विद्वानों में प्रसिद्ध हुए (जनम्) जन के प्रति (उप, ब्रुवे)
उपदेशकरूं जैसे तुम लोग हमारे बल को सब के प्रति कहा करो। जैसे हम लोग
(श्रुत्यम्) सुनने में प्रकट (अपत्यसाचम्) उत्तम सन्तानयुक्त (सर्ववीरम्)
जिस से सब वीर पुरुष हों ऐसे (रयिम्) धन को प्राप्त हो के पूर्ण अवस्था
को भोग के (नशामहै) शरीर जोड़ें जैसे तुम लोग भी होओ ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—वैसे राज पुद्ग प्रजा के गुणों को अपने लोगों के प्रति कहे वैसे प्रजा पुद्ग राजपुद्गों के गुणों को अपने सहयोगियों से कहे ऐसे परस्पर गुणज्ञानपूर्वक प्रीति को प्राप्त होके नित्य आनन्दित हों ॥ ११ ॥

इस सूक्त में स्त्री पुद्ग और राज प्रजा के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति है यह जानना चाहिये ॥

यह तीस का सूक्त और तेरहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अस्माकमिति सप्तर्चस्य एकत्रिंशत्तमस्य सूक्तस्येगृत्समद ऋषिः।
 विश्वेदेवा देवताः । १ । २ । ४ जगती । ३ विराट्
 जगती । ५ निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः ।
 ६ त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।
 ७ पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥
 अथ शिल्पविषयमाह ॥

अब रक्तशिखरे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में शिल्प-विद्या का विषय कहते हैं ॥

अस्माकं मित्रावरुणावतं रथमादित्यै रुद्रेर्वसु-
 भिः सचाभुवां । प्र यद्वयो न पतन्वस्मनस्परि-
 श्रवस्यवो हृषीवन्तो वनर्षदः ॥ १ ॥

अस्माकम् । मित्रावरुणा । अवतम् । रथम् । आदित्यैः ।
 रुद्रेः । वसुऽभिः । सचाऽभुवां । प्र । यत् । वयः । न । पतन् ।
 वस्मनः । परि । श्रवस्यवः । हृषीऽवन्तः । वनऽतर्षदः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अस्माकम्) (मित्रावरुणा) राजप्रजाजनौ (श्रव-
तम्) गच्छतम् (रथम्) यानम् (आदित्यैः) मासैरिव वर्त्त-
मानैः पूर्णविद्यैः (रुद्रैः) प्राणवद्वलिष्ठैः (वसुभिः) भूम्यादिव-
हुणाढ्यैर्जनैः (सचाभुवा) सचेन गुणसमवायेन सह भवन्तौ
(प्र) (यत्) ये (वयः) पक्षिणः (न) इव (पतन्) पतेयुः
(वस्मनः) निवसन्तः (परि) (श्रवस्यवः) आत्मनः श्रवोऽन-
मिच्छवः (हृषीवन्तः) बहुहर्षयुक्ताः (वनर्षदः) ये वने सीदन्ति
ते । अत्र वाच्छन्दसीति रेफागमः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सचाभुवा मित्रावरुणा यथा युवामादित्यैरुद्रैर्वसु-
भिर्निर्मितमस्माकं रथमासाद्य प्रावतं तथा यहस्मनः श्रवस्यवो हृषी-
वन्तो वनर्षदो वयो न परिपतन् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैर्विदुषामनुकरणं कृत्वा विमा-
नादीनि यानानि रचयित्वा पक्षिवदन्तरिक्षादिमार्गेषु सुखेन गमनाऽ-
गमने कार्ये ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (सचाभुवा) गुणसम्बन्ध के साथ हुए (मित्रावरुणा)
राजप्रजा पुरुषो जैसे तुम लोग (आदित्यैः) महीनों के तुल्य वर्त्तमान पूर्ण
विद्वान् (रुद्रैः) प्राण के तुल्य बलवान् (वसुभिः) भूमि आदि के तुल्य गुण
युक्त तनों ने बनाये (अस्माकम्) हमारे (रथम्) रथ पर चढ़ के (प्र, श्रव-
तम्) अच्छे प्रकार चलो तथा (यत्) तो (वस्मनः) वसते हुए (श्रवस्यवः)
अपने को अन्न चाहने वाले (हृषीवन्तः) बहुत आनन्दयुक्त (वनर्षदः) वन
में रहने वाले (वयः, न) पक्षियों के तुल्य सब ओर से (परि, पतन्) उड़ें ॥१॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों
का अनुकरण करके विमानादि यान बना के पक्षि के तुल्य अन्तरिक्षादि मार्गों
में सुख से गमना गमन किया करें ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अथ स्मा न उदवता सजोषसो रथं देवासो
अभि विक्षु वाजयुम् । यदाशवः पद्याभिस्तित्रतो
रजः पृथिव्याः सानौ जंघनन्त पाणिभिः ॥ २ ॥

अथ । स्म । नः । उत् । अवत् । सजोषसः । रथम् ।
देवासः । अभि । विक्षु । वाजयुम् । यत् । आशवः । पद्या
भिः । तित्रतः । रजः । पृथिव्याः । सानौ । जंघनन्त ।
पाणिभिः ॥ २ ॥

पदार्थः—(अथ) अथ (स्म) एव । अत्र निपातस्य चेति
दीर्घः (नः) अस्माकम् (उत्) (अवत्) कामयध्वम् । अत्र
संहितायामिति दीर्घः (सजोषसः) समानप्रीतिसेवनाः (रथम्)
(देवासः) विद्वांसः (अभि) आभिमुख्ये (विक्षु) प्रजासु
(वाजयुम्) यो वाजयति वेगेन गच्छति तम् (यत्) ये (आशवः)
शीघ्रगामिनोऽश्वाः (पद्याभिः) पत्तुं गन्तुं योग्याभिर्गतिभिः (ति-
त्रतः) तरन्तः । अत्र विकरणव्यत्ययेन शसोऽभ्यासस्येत्वञ्च (रजः)
लोकान् लोका रजांस्युच्यन्त इति निरुक्तात् (पृथिव्याः) भूमेः
(सानौ) उच्चप्रदेशे (जंघनन्त) भृशं हत (पाणिभिः) करैः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे सजोषसो रजस्तित्रतो देवासो यूयं नो वाजयुं रथं
विक्ष्वभ्युदवताथ यथा यदाशवो गच्छन्ति तथा पद्याभिः पृथिव्याः
सानौ पाणिभिः स्म जङ्घनन्त ॥ २ ॥

भावार्थः—यदि मनुष्या हस्तैर्बानेषु यन्त्राणि संस्थाप्य हस्तैतानि चालयेयुस्तेऽश्ववत्पृथिव्या उपर्युपरि गन्तुमागन्तुं शक्नुवन्ति ॥२॥

पदार्थः—हे (सञ्चोषसः) आपस में बराबर प्रीति के निवाहने वाले (रजः) लोको के (तित्रतः) पार होते हुए (देवासः) विद्वान् लोको तुम (नः) हमारे (वाजम्) वेग से चलने वाले (रथम्) विमानादि वाज की (विक्षु) प्रजाओं में (अभि, उन्, अवत) सब प्रकार चाहें (अथ) इस के अनन्तर जैसे (यत्) जो (आशवः) शीघ्रगामी घोड़े चलते हैं वैसे (पथाभिः) चलने योग्य गतियों से (पृथिव्याः) भूमि के (सानौ) ऊंचे प्रदेश में (पाणिभिः) हाथों से (रथ) ही (जङ्घनन्त) शीघ्र ताड़ना देओ ॥ २ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य हाथों से यानों में यन्त्रों को स्थिर कर और ताड़ना दे कर इन को चलावें तो वे घोड़े के तुल्य पृथिवी के ऊपर २ जाने आने की समर्थ होते हैं ॥ २ ॥

पुना राजप्रजाविषयमाह ॥

फिर राज प्रजा वि० ॥

उत स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिर्दिवः शङ्खेन मारुतेन सुक्रतुः । अनु नु स्थात्यवृकाभिरुतिभीरथं महे सनये वाजसातये ॥ ३ ॥

उत । स्यः । नः । इन्द्रः । विश्वऽचर्षणिः । दिवः । शङ्खेन । मारुतेन । सुऽक्रतुः । अनु । नु । स्थाति । अवृकाभिः । उतिऽभिः । रथम् । महे । सनये । वाजऽसातये ॥३॥

पदार्थः—(उत) (स्यः) सः (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) सूर्य इव समेशः (विश्वचर्षणिः) विश्वस्य दर्शकः (दिवः)

प्रकाशात् (शर्द्धेन) बलेन (मारुतेन) मनुष्याणामनेन (सुक्रतुः)
श्रेष्ठप्रज्ञः (अनु) (नु) शीघ्रम् (स्थाति) तिष्ठति (अष्ट-
काभिः) अविद्यमानस्तेनादिभिः (ऊतिभिः) रक्षादिभिः (रथम्)
विमानादियानम् (महे) महते (सनये) सुखसंविभागाय (वाज-
सातये) वाजस्य सङ्ग्रामस्य सम्यक्सेवनाय ॥ ३ ॥

अन्वयः—विश्वचर्षणिस्सुक्रतुरिन्द्रो दिवः सूर्येइवाष्टकाभिरू-
तिभिर्मारुतेन शर्द्धेन महे सनये वाजसातये नोरथमनुष्ठाति स्य
उत न्वैश्वर्यमाप्नोति ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा सूर्यः स्वप्रतापेन सर्वं जग-
त्पालयति तथा धार्मिकाः प्रजाराजपुरुषाः स्वराज्यं पालयेयुः ॥३॥

पदार्थः—(विश्वचर्षणिः) सब को दिखाने चिताने वाला (सुक्रतुः)
उत्तम बुद्धि युक्त (इन्द्रः) सूर्य के तुल्य तेजस्वी सभापति (दिवः) जैसे प्रकाश
से सूर्य शोभित हो जैसे (अष्टकाभिः) चौर आदि दुष्टों से रहित (ऊतिभिः)
रक्षा आदि से (मारुतेन) मनुष्य सम्बन्धी (शर्द्धेन) बल के साथ (महे)
बड़े (सनये) सुख के सम्यक् विभाग के लिये और (वाजसातये) सङ्ग्राम
के सम्यक् सेवने के लिये (नः) हमारे (रथम्) विमानादि यान का (अनु,
स्थाति) अनुष्ठान करता है (स्यः) वह (उन) तो (नु) शीघ्र ऐश्वर्य को
प्राप्त होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे सूर्य अपने प्रताप से सब
जगत् की पालना करता जैसे धार्मिक प्रजा और राजपुरुष अपने राज्य की
रक्षा किया करें ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वसी वि० ॥

उत स्य देवो भुवनस्य सक्षणिस्त्वष्टा ग्राभिः
सजोषां जूजुवद्रथम् । इळा भगो बृहद्विवोत रोदसी
पूषा पुरन्धिरश्विनावधा पती ॥ ४ ॥

उत । स्यः । देवः । भुवनस्य । सक्षणिः । त्वष्टा । ग्राभिः ।
सजोषाः । जूजुवत् । रथम् । इळा । भगः । बृहत् । दिवा ।
उत । रोदसी इति । पूषा । पुरन्धिः । अश्विनौ । अथ ।
पती इति ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (स्यः) सः (देवः) द्योतनात्मकः
(भुवनस्य) लोकसमूहस्य (सक्षणिः) समवेता । अत्र सच
धातोरनिः प्रत्ययः (त्वष्टा) क्तेत्ता (ग्राभिः) सुशिक्षिताभिर्वाग्भिः
(सजोषाः) समानसुखदुःखप्रीतयः (जूजुवत्) गमयेत् (रथम्)
(इळा) वाणी (भगः) ऐश्वर्यभागी (बृहत्) (दिवा) प्रका-
शेन (उत) अपि (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (पूषा) पोषकः
(पुरन्धिः) पुराणां धर्ता (अश्विनौ) सूर्याचन्द्रमसौ (अथ)
आनन्तर्ये । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (पती) पालयितारौ ॥ ४ ॥

अन्वयः—यः पूषा पुरन्धिः सक्षणिः सजोषा भगो देवोऽश्विना
पती इवोत दिवा रोदसी भुवनस्य त्वष्टा सूर्यइव रथं जूजुवदघोता-
प्यस्य ग्राभिः सहेळोत्तमा वर्त्तते स्यो बृहत्सुखमाप्नुयात् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विष्णुहरसुशिक्षिता वाणीवच्च
प्रवर्तन्ते तेऽनेकानि शिल्पसाध्यानि निर्मायैश्वर्यवन्तः स्युः ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (पूषा) पुष्टिकारक (पुरन्धिः) पुरों का धारण करने वाला
(सक्षणिः) मेली (सजोषाः) सुख दुःख और प्रीति को बराबर रखने वाला
(भगः) ऐश्वर्य भागी (देवः) प्रकाशक (पती)पालन करने वाले (अश्विनौ)
सूर्यचन्द्रमा के तुल्य (उत) और (दिवा) प्रकाश के साथ (रोदसी) सूर्य
भूमी (भुवनस्य) लोकों के (त्वष्टा) छेदन करने वाले सूर्य के तुल्य (रथम्)
विमानादि यान को (जुजुवन्) पहुंचावे (अथ) इस के अनन्तर (उत) और
इस की (प्राभिः) वाणियों के साथ (इला) उत्तम वाणी है (स्यः) वह
(वृहत्) बड़े सुख को प्राप्त होवे ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो विजुली के तुल्य और सुशिक्षित
वाणी के तुल्य वर्तते हैं वे अनेक शिल्प विद्या से साध्य यानों को बना के ऐश्वर्य
वाले होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषकर्त्तव्यविषयमाह ॥

फिर स्त्रीपुरुष के कर्त्तव्य वि० ॥

उत त्ये देवी सुभगे मिथुद्दृशोषासानक्ता जगं-
तामपीजुवा । स्तुषे यद्वाँ पृथिवि नव्यंसा वचः
स्थातुश्च वयस्त्रिवया उपस्तिरे ॥ ५ ॥

उत । त्ये इति । देवी इति । सुभगे इति सुभगे ।
मिथुद्दृशा । उपसानक्ता । जगताम् । अपिऽजुवा । स्तुषे ।
यत् । वाम् । पृथिवि । नव्यंसा । वचः । स्थातुः । च । वयः ।
त्रिऽवयाः । उपऽस्तिरे ॥ ५ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (त्वे) ते (देवी) देदीप्यमाने (सुभगे) शोभनैश्वर्यनिमित्ते (मिथूदशा) परस्परदर्शयितारौ । अत्र संहितायामिति दीर्घः (उषासानक्ता) प्रत्यूषराश्या । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (जगताम्) मनुष्यादिसंसारस्थानाम् (अपीजुवा) प्रेरके (स्तुषे) (यत्) ये (वाम्) ते (पृथिवि) भूमिवहूर्त्तमाने (नव्यसा) अतिशयेन नवीनेन (वचः) वचसा । अत्र सुपां सुलुगिति टालोपः (स्थातुः) स्थावरस्य (च) (वयः) कमनीयम् (त्रिवयाः) त्रीणि वयांसि यस्य सः (उपस्तितरे) उपस्तृणोमि । अत्र वाच्छन्दसीति रेफादेशः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे पृथिविवहूर्त्तमाने त्रिवयास्त्वं यथा त्वे मिथूदशा सुभगे देवी अपीजुवोषसानक्ता जगतां स्थातुश्च पालकौ उतापि यथाऽहं नव्यसा वचो वयो यद्ये स्तुष उपस्तितरे तथैव वां ते चोपस्तुहि ॥५॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा रात्रिदिवसौ परस्परं संहतौ वर्त्तते तथैव स्त्रीपुरुषौ वर्त्तयाताम् । यथा पुरुषा ब्रह्मचर्येण विद्यामधीत्य सर्वेषां पदार्थानां गुणकर्मस्वभावान् विज्ञाय विद्वांसो जायन्ते तथैव स्त्रियोऽपि स्युः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (पृथिवि) पृथिवी के तुल्य वर्त्तमान सहनशील स्त्रि (त्रिवयाः) तीनों अवस्था भोगने वाली तू जैसे (त्वे) वे (मिथूदशा) आपस में एक दूसरे को देखने वाले (सुभगे) सुन्दर ऐश्वर्य के निमित्त (देवी) प्रकाशमान (अपीजुवा) प्रेरक (उषासानक्ता) दिन रात (जगताम्) संसारस्थ मनुष्यादि (च) और (स्थातुः) स्थावर वृक्षादि के पालक होते हैं (उत) और जैसे मैं (नव्यसा) नवीन (वचः) वचन से (वयः) अभीष्ट अवस्था को (वत्) जिन की (स्तुषे) स्तुति करता हूँ और (उपस्तितरे) निकट आच्छादित रक्षित करता हूँ वैसे ही (वाम्) उन की स्तुति कर ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकब्रु०—जैसे दान दिन परस्पर मिले हुए वर्तते हैं वैसे ही स्त्री पुरुष वरुँ जैसे पुरुष ब्रह्मचर्य से विद्या पद के सब पदार्थों के गुण कर्म स्वभावों को जान कर विद्वान् होने हैं वैसे ही स्त्रियां भी हों ॥५॥

पुनरस्माभिर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर हम मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस वि० ॥

उत वः शंसमुशिजामिव श्मस्यहिर्बुध्न्योश्ज
एकपादुत । त्रित ऋभुक्षाः सविता चनो दधेऽपां
नपादाशुहेमां धिया शमि ॥ ६ ॥

उत । वः । शंसम् । उशिजाम् इव । श्मसि । अहिः ।
बुध्न्युः । अजः । एकपात् । उत । त्रितः । ऋभुक्षाः । सविता ।
चनः । दधे । अपाम् । नपात् । आशुहेमां । धिया । शमि ॥६॥

पदार्थः—(उत) (वः) युष्माकम् (शंसम्) स्तुतिम्)
(उशिजामिव) कमनीयानां विदुषामिव (श्मसि) कामयेमहि
(अहिः) व्यापनशीलो मेघः (बुध्न्युः) बुध्नेऽन्तरिक्षे व्याप्तः
(अजः) न जायते कदाचित् सः (एकपात्) एकः पादोगमनं
प्रापणं यस्य सः (उत) एव (त्रितः) ब्रह्मचर्याऽध्ययनविचार-
रेभ्यः (ऋभुक्षाः) मेधावी (सविता) ऐश्वर्यकारकः (चनः)
अन्नम् (दधे) (अपाम्) प्राणानाम् (नपात्) न पतति कदा-
चिद्यद्वा न सन्ति पादादयोऽवयवा यस्य सः (आशुहेमा) शीघ्रं
वर्द्धमानः (धिया) प्रज्ञया कर्मणा वा (शमि) कर्मणि । अभ
वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वः सुपां सुलुगिति सुलोपः ॥ ६ ॥

ऋन्वयः—हे बिहांसो यथा त्रित ऋभुक्षाः सविता नपादाशुहेमा उताप्यज एकपादहिर्बुध्न्य इव वर्त्तमानोऽहं धिया शमि प्रवर्त्तं अयां चनो दधे तथा हे पत्नि त्वं प्रवर्त्तस्व यथा वयमुशिजामिव वः शंसं श्मस्युतापि युष्मान्दधीमहि तथा यूयमप्यस्मासु वर्त्तध्वम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यथेश्वरोऽजन्मा कमनीयः सत्य-गुणकर्मस्वभावः सेवनीयोऽस्ति तथा वयं सर्वे जीवाः स्मोऽतो ब्रह्मचर्यादिभिश्शुभकर्मण्यस्माभिः सदा वर्त्तितव्यम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (त्रितः) ब्रह्मचर्य अध्ययन और विचार इन तीन कर्मों से (ऋभुक्षा) मेधावी (सविता) ऐश्वर्य करने द्वारा (नपात्) न गिरने वाला वा पग आदि अवयवों से रहित (आशुहेमा) शीघ्र बढ़ने वाला (उत) और (अजः) कभी न उत्पन्न होने वाला (एकपात्) एक प्रकार की प्राप्ति युक्त (अहिः) व्याप्तिशील (बुध्न्यः) अन्तरिक्ष में व्याप्त मेघ के तुल्य वर्त्तमान मैं (धिया) बुद्धि वा कर्म से (शमि) कर्म में प्रवृत्त होऊँ (अपाम्) प्राणों के (चनः) अन्न को (दधे) धारण करता हूँ जैसे हे पत्नि तू प्रवृत्त हो जैसे हम (उशिजामिव) कामना के योग्य (वः) तुम विद्वानों की (शंसम्) स्तुति को (स्मासि) चाहते हैं (उत) और तुम को धारण करें जैसे तुम लोग भी हमारे विषय में वर्त्तों ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—जैसे ईश्वर अजन्मा कामना के योग्य सत्य गुणकर्मस्वभाव वाला सेवने योग्य है जैसे हम सब जीव लोग हैं इस से ब्रह्मचर्यादि शुभ कर्म में हम को सदा वर्त्तना चाहिये ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

एता वो वृश्म्युद्यता यजत्रा अतन्ननायवो न-
व्यसे सम । श्रवस्यवो वाजं चक्रानाः सप्तिर्न
रथ्यो अहं धीतिमश्याः ॥ ७ ॥ व० १४ ॥

एता । वः । वशिम् । उत्स्यता । यजत्राः । अतन्नम् ।
 आयवः । नव्यसे । सम् । श्रवस्यवः । वाजम् । चकानाः ।
 सतिः । न । रथ्यः । अहं । धीतिम् । अश्याः ॥७॥व०१४॥

पदार्थः—(एता) एतानि (वः) युष्माकम् (वशिम्) कामये
 (उद्यता) उत्कृष्टतया यतानि गृहीतानि (यजत्राः) सङ्गन्तारः
 (अतन्नम्) तनू कुर्वन्ति (आयवः) मनुष्याः । आयव इति
 मनुष्यना० निघं० २ । ३ (नव्यसे) नवीयसे (सम्) (श्रव-
 स्यवः) आत्मनः श्रवोन्नं श्रवणं वेच्छन्तः (वाजम्) विज्ञानम्
 (चकानाः) कामयमानाः (सतिः) अश्वः । सतिरित्यश्वना०
 निघं० १ । १४ (न) इव (रथ्यः) यो रथं वहति सः (अहं)
 विनिग्रहे (धीतिम्) (अश्याः) प्राप्नुयाः ॥ ७ ॥

अन्वयः—यथा वाजं चकानाः श्रवस्यवो यजत्रा आयवो नव्यसे
 रथ्यः सतिर्न समतन्नम् तथा व एतोद्यताऽहं वशिम् । हे विद्वन्
 यथा त्वमहधीतिमश्यास्तथाऽहं प्राप्नुयाम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—अतोपमावाचकलु० —मनुष्यैर्यद्यदिद्वांसः कामयन्ते
 तत्तत्सदा कामनीयं यथैवत उपदिशेयुस्तथा तच्छ्रुत्वा निश्चित्य गृही-
 तव्यं करणीयञ्चेति ॥ ७ ॥

अत्र विद्वद्विदुषीगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्ग-
 तिरस्तीति वेद्यम् ॥

इत्येकाधिकर्षिज्ञत्तमं सूक्तं चतुर्दशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—जैसे (वाजम्) विज्ञान को (सकानाः) चाहते हुए (अत्रस्ववः) अपने को अन्न वा शास्त्र सुनने की इच्छा करने हुए (यत्तत्राः) मेल मिलाप रखते हुए (आयवः) मनुष्य (नभ्यसे) अति नवीन अन्न के लिये (रथ्यः) रथ के चलाने वाले (सप्तिः) घोड़े के (न) तुल्य विचारणीय विषय को (सम्, अतच्छन्) सम्यक् सूक्ष्म करते हैं अर्थात् अच्छे प्रकार समझाते हैं जैसे (वः) तुम लोगों के (एता) इन (उद्यता) उत्तम प्रकार ग्रहण किये वचनों को मैं (वशिम) चाहता हूँ। हे विद्वन् जैसे आप (अह) नियम पूर्वक (धीतिम्) धैर्य को (अश्याः) प्राप्त होओ जैसे मैं भी धैर्य को प्राप्त होऊँ ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमा और वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि जिस २ पदार्थ की कामना विद्वान् लोग करें उस २ की कामना करें जैसे विद्वान् लोग उपदेश करें जैसे उस को सुन निश्चय कर स्वीकार और अनुष्ठान किया करें ॥ ७ ॥

इस सूक्त में विद्वान् और विदुषी स्त्रियों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त में कहे अर्थ की पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

यह इन्द्राशवां सूक्त और चौदहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अस्येत्यस्याष्टर्चस्य हात्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः । १

द्यावापृथिव्यौ । २ । ३ इन्द्रस्त्वष्टा वा । ४ । ५ राका ।

६ । ७ सिनीवाली । ८ लिङ्गोक्ता देवताः । ९ जगती ।

३ निचृज्जगती । ४ । ५ विराट् जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः । २ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

६ अनुष्टुप् । ७ विराडनुष्टुप् । ८ निचृद-

नुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ॥

अब बर्त्तावर्त्ते सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र से मनुष्यों को क्या कर्त्तव्य है इस विषय को कहते हैं ॥

अस्य मे द्यावापृथिवी ऋतायतो भूतमवित्री
वचसः सिषासतः । ययोरायुः प्रतरन्ते इदं पुर उप
स्तुते वसूयुर्वा महो दधे ॥ १ ॥

अस्य । मे । द्यावापृथिवी इति । ऋतायतः । भूतम् ।
अवित्री इति । वचसः । सिषासतः । ययोः । आयुः । प्र-
तरम् । ते इति । इदम् । पुरः । उपस्तुते इत्युपस्तुते ।
वसूयुः । वाम् । महः । दधे ॥ १ ॥

पदार्थः—(अस्य) (मे) मम (द्यावापृथिवी) सूर्यभूमी
(ऋतायतः) उदकमिवाचरतः (भूतम्) उत्पन्नम् (अवित्री)
रक्षादिनिमित्ते (वचसः) वचनस्य (सिषासतः) संभक्तुमिवाच-
रतः (ययोः) (आयुः) जीवन्तम् (प्रतरम्) पुष्कलम् (ते)

(इदम्) (पुरः) (उपस्तुते) उप समीपे प्रशंसिते (वसूयुः)
 आत्मनो वस्विच्छुः (वाम्) तयोः (महः) महत्सुखम् (दधे) ॥ १ ॥

(अन्वयः—येऽवित्री उपस्तुते द्यावापृथिवी मेऽस्य वचसो भूतम्
 तापतः सिषासतो ययोः सकाशात्प्रतरमिदमायुः वसूयुः सन्नहं पुरो दधे
 ते सर्वस्य जगतः सुखं साम्नतो वा तयोः सकाशादहं महत्सुखं दधे ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यै रग्निभूम्योः सेवनं युक्त्या क्रियते चेत्तर्हि पूर्णं
 मायुर्धनं च प्राप्येत ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (अवित्री) रक्षा आदि के निमित्त (उपस्तुते) समीप में
 प्रशंसा को प्राप्त (द्यावापृथिवी) सूर्य और भूमि (मे) मेरे (अस्य) इस
 प्रत्यक्ष (वचसा) वचन के सम्बन्ध से (भूतम्) उत्पन्न हुए (ऋतायतः)
 बल के समान आचरण करते (सिषासतः) वा अच्छे प्रकार विभाग होने
 के समान आचरण करते जिन से (प्रतरम्) पुष्कल (इदम्) इस (आयुः)
 जीवन को (वसूयुः) धन की चाहना करता हुआ मैं (पुरः) आगे (दधे)
 धारण करता हूँ (न) वे सब जगत् का मुख सिद्ध करते हैं (वाम्) उन
 की उत्तेजना से मैं (महः) बहुत सुख को धारण करता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को भूमि और अग्नि का सेवन जो युक्ति के साथ
 किया जाता है तो पूर्ण आयु और धन की प्राप्ति होसकती है ॥ १ ॥

अथ विदुषां मित्रत्वमाह ॥

अब विद्वानों की मित्रता को अ० ॥

मा नो गुह्या रिपं आयोरहन्दभन्मा न आभ्यो
 रीरधो दुच्छुनाभ्यः । मा नो वि यौः सख्या विद्धि
 तस्य नः सुमनायता मनसा तत्त्वेमहे ॥ २ ॥

मा । नः । गुह्या । रिपः । आयोः । अहन् । दभन् । मा ।
 नः । आभ्यः । रीरधः । दुच्छुनाभ्यः । मा । नः । वि । यौः ।
 सख्या । विद्धि । तस्य । नः । सुम्नऽयता । मनसा । तत् ।
 त्वा । ईमहे ॥ २ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (नः) अस्माकम् (गुह्या) गुप्तानि
 रहस्यानि (रिपः) पृथिवी । रिम इति पृथिवीना० निघं० १ । १
 (आयोः) मनुष्यस्य सुखम् (अहन्) अहनि दिवसे (दभन्)
 दभ्नुयुः (मा) (नः) (आभ्यः) पृथिवीभ्यः (रीरधः) हिंस्यात्
 (दुच्छुनाभ्यः) दुःखकारिणीभ्यः शत्रुसेनाभ्यः (मा) (नः)
 अस्मान् (वि) (यौः) पृथक् कुर्याः (सख्या) सख्युः कर्माणि
 (विद्धि) जानीहि (तस्य) (नः) अस्माकम् (सुम्नायता)
 आत्मनः सुम्नं सुखमिच्छता (मनसा) अन्तःकरणेन (तत्)
 तम् (त्वा) त्वाम् (ईमहे) याचामहे ॥ २ ॥

अन्वयः—यानि नो गुह्या सख्याऽऽयोरहन्मा दभन् । रिपश्च मा
 दभ्नीयाद्यथाहं कस्य चिन्मनुष्यस्य सुखं न दभ्नुयां तथा हे सेनेश
 त्वमाभ्यो दुच्छुनाभ्यो नो मा रीरधो मा नो वियौः सुम्नायता मनसा
 नो विद्धि तस्य सज्जनस्य सुखं मा वियौस्तस्माद्दयं तत्त्वेमहे ॥२॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैरेवं सदैवेषिव्यं यदस्माभिः कस्यचित्सुख-
 हानिः कदाचिन्न कर्त्तव्या मित्रताभङ्गो नैव विधेयः शत्रुसेनाभ्यः सर्वे
 सज्जनाः सदा रक्षणीयाः सततं सत्पुरुषेभ्यः सुखं याचनीयं च ॥२॥

पदार्थः—जो (नः) हमारे (गुह्या) गुप्त एकान्त के (सख्या) मित्रपन के काम (आपोः) मनुष्य के सुख को ग्रहन् किसी दिन में (या, वधन्) मत नष्ट करें (रिपः) और पृथिवी (मा) मत नष्ट करे वा जैसे मैं किसी मनुष्य के सुख को न नष्ट करूं वैसे हे सेनापति आप (आभ्यः) इन पृथिवी वा (दुच्छुनाभ्यः) दुःखकारिणी शत्रु की सेनाओं से (नः) हम लोगों को (या, रीरधः) मत नष्ट करें (या) मत (नः) हम लोगों को (मनसा) अन्तःकरण से (दि, यौः) अलग करें वा (सुम्नायता) अपने को सुख की इच्छा करते हुए (नः) हम लोगों को (विद्धि) जानो (तस्य) उस सज्जन के सुख को (या) मत नष्ट करो इस कारण हम लोग उक्त कर्म और आप को (ईयहे) याचते हैं ॥२॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को इस प्रकार सदा इच्छा करनी चाहिये कि किसी के सुख की हानि कभी न करनी चाहिये मित्रता का भंग न करना चाहिये सब सज्जनों की सदा रक्षा करनी चाहिये। निरन्तर सज्जनों के लिये सुख मांगना चाहिये ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अहैळता मनसा श्रुष्टिमा वह दुहानां धेनुं
पिप्युषीमसश्चतम् । पद्याभिराशुं वचसा च वाजिनं
त्वां हिनोमि पुरुहूत विश्वहा ॥ ३ ॥

अहैळता । मनसा । श्रुष्टिम् । आ । वह । दुहानाम् ।
धेनुम् । पिप्युषीम् । असश्चतम् । पद्याभिः । आशुम् ।
वचसा । च । वाजिनम् । त्वाम् । हिनोमि । पुरुहूत ।
विश्वहा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अहेळता) अनादृतेन (मनसा) विज्ञानेन (श्रुष्टिम्) सद्यः (आ) समन्तात् (वह) प्राप्नुहि प्रापय वा (दुहानाम्) सुखप्रपूरिकाम् (धेनुम्) गामिव वाणीम् (पिप्युषीम्) प्रवृद्धां वर्द्धयित्रीं वर्द्धयतीं वा (असश्चतम्) अप्राप्तम् (पद्याभिः) प्रापणीयाभिः क्रियाभिः (आशुम्) सद्यः (वचसा) (च) (वाजिनम्) प्रशस्तविज्ञानवन्तम् (त्वाम्) (हिनोमि) प्राप्नोमि (पुरुहूत) बहुभिः सत्कृत (विश्वहा) सर्वाणि दिनानि । अत्र कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ इति द्वितीया ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे पुरुहूत त्वमहेळता मनसा पद्योभिर्वचसा चासश्चतं पिप्युषीं दुहानां धेनुं विश्वहा श्रुष्टिमावह । अहं वाजिनं त्वां हिनोमि ॥ ३ ॥

भावार्थः—यो समाहितेनान्तःकरणेनान्येभ्यः सुशिक्षितां वाचं सद्यः प्रापयति तं सर्वे सत्कृत्य वर्द्धयन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (पुरुहूत) बहुनों से सत्कार पाये हुए आप (अहेळता) अनादर किये हुए (मनसा) विज्ञान से वा (पद्याभिः) प्राप्त करने योग्य क्रियाओं से (वचसा, च) और वचन से (असश्चतम्) अप्राप्त (पिप्युषीम्) बढ़ी हुई बढ़ाने वा बढ़वाने (दुहानाम्) और सुख को अच्छे प्रकार पूरा करने वाली (धेनुम्) गौ के समान वाणी को (विश्वहा) सब दिन (श्रुष्टिम्) शीघ्र (आ, वह) प्राप्त होओ वा प्राप्त कराओ मैं (वाजिनम्) प्रशंसित विज्ञान वाले (त्वाम्) आप को (हिनोमि) प्राप्त होता हूँ ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो समाधानयुक्त अन्तःकरण से औरों के लिये उत्तम विद्या युक्त वाणी को शीघ्र प्राप्त करना है उस को सब सत्कार करके बढ़ावें ॥ ३ ॥

अथ स्त्रीणां गुणानाह ॥

अथ स्त्रियों के गुणों को ज० ॥

राकामहं सुहवां सुष्टुती हुवे गृणोतु नः सुभ-
गा बोधतु त्मना । सीव्यत्पः सूच्याच्छिद्यमानया
ददातु वीरं शतदायमुक्थ्यम् ॥ ४ ॥

राकाम् । अहम् । सुहवाम् । सुऽस्तुती । हुवे । गृणोतु ।
नः । सुभगा । बोधतु । त्मना । सीव्यतु । अपः । सूच्या ।
अच्छिद्यमानया । ददातु । वीरम् । शतऽदायम् । उक्थ्यम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(राकाम्) पूर्णप्रकाशयुक्तेन चन्द्रेण युक्तां रात्रीम्
(अहम्) (सुहवाम्) सुष्ठु स्पर्द्धनीयाम् (सुष्टुती) शोभनया
स्तुत्या (हुवे) स्पर्द्धे (गृणोतु) (नः) अस्मान् (सुभगा)
उत्तमैश्वर्यप्रापिका (बोधतु) जानातु (त्मना) आत्मना (सीव्यतु)
सूत्राणि सन्तानयतु (अपः) कर्म (सूच्या) सीवनसाधनया
(अच्छिद्यमानया) ह्येत्तुमनर्हया (ददातु) (वीरम्) उत्तमस-
न्तानम् (शतदायम्) असङ्ख्यदायभागिनम् (उक्थ्यम्) प्रशं-
सितुमर्हम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—अहं त्मना राकामिव वर्त्तमानां सुहवां यां स्त्रियं
सुष्टुती हुवे सा सुभगा नोऽस्मान् गृणोतु बोधतु । अच्छिद्यमानया
सूच्याऽपस्सीव्यतु शतदायं सीव्यतूक्थ्यं शतदायं वीरं ददातु ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—तस्य जनस्य स्त्रिया वाऽहोभाग्यं
भवति यामभीष्टः पतिः प्राप्नुयादभीष्टा स्त्रीवा यं यथा गुणकर्मस्वभावः

पुरुषो भवेत्तथा पत्न्यपि स्याद्यदि द्वौ विद्वांसौ यथर्तुं प्रेम्णा सन्तानमुत्पादयेतां तर्हि तदपत्यं प्रशंसितं कथं न स्याद्यथा छिन्नं वस्त्रं सूच्या सन्धीयते तथा ययोर्मनसि परस्परं प्रीतिः स्यात्तत्कुलं सर्वमान्यं भवति ॥ ४ ॥

पदार्थः—मैं (त्वना) आत्मा से (राकाम्) उस रात्रि के वो पूर्ण प्रकाशित चन्द्रमा से युक्त है समान वर्त्तमान (सुहवाम्) सुन्दर स्पर्द्धा करने योग्य जिस स्त्री की (सुष्टुती) शोभन स्तुति के साथ (हुवे) स्पर्द्धा करता हूँ वह (सुभगा) उत्तम ऐश्वर्य को प्राप्त करने वाली (नः) हम लोगों को (शृणोतु) सुने और (जानातु) जाने (अस्च्छिद्यमानया) न छेदन करने योग्य (सूच्या) सुई से (अयः) कर्म (सीव्यतु) सीने का करे (शतदायम्) असंख्यदाय भाग वाले को सीवै (उक्थ्यम्) और प्रशंसा के योग्य असंख्य दायभागी (वीरम्) उत्तम सन्तान को (ददातु) देवे ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकनु०—उस मनुष्य वा स्त्री का अहोभाग्य होता है जिस को अभीष्ट स्त्री वा पुरुष प्राप्त हो जैसे गुण कर्म स्वभाव वाला पुरुष हो वैसी पत्नी भी हो यदि दोनों विद्वान् स्त्री पुरुष ऋतु समय को न उलंघन कर अर्थात् ऋतु समय के अनुकूल प्रेम से सन्तानोत्पत्ति करें तो उन की सन्तान प्रशंसित क्यों न हो । जैसे छिन्न भिन्न वस्त्र सुई से सियां जाता है वैसे जिन के मन में परस्पर प्रीति हो उन का कुल सब का मान्य होता है ॥४॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यास्ते राके सुमृतयः सुपेशंसो याभिर्ददासि
दाशुषे वसूनि । ताभिर्नो अद्य सुमना उपागंहि
सहस्रपोषं सुभगे रराणा ॥ ५ ॥

याः । ते । राके । सुऽसुतयः । सुऽपेशसः । याभिः । ददासि ।
दाशुषे । वसूनि । ताभिः । नः । अद्य । सुऽसुमनाः । उपाऽ-
गहि । सहस्रपोषम् । सुऽभगे । रराणा ॥ ५ ॥

पदार्थः—(याः) (ते) तव (राके) सुखप्रदे रात्रिरिव
(सुमतयः) सुष्ठुप्रज्ञाः (सुपेशसः) सुरूपा दीप्तयः (याभिः)
(ददासि) (दाशुषे) दात्नेऽपत्ये (वसूनि) द्रव्याणि (ताभिः)
(नः) अस्मान् (अद्य) (सुमनाः) प्रसन्नचित्ताः (उपागहि)
(सहस्रपोषम्) असङ्ख्यपुष्टिम् (सुभगे) सौभाग्ययुक्ते (रराणा)
सुष्ठुदात्री ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे राके यास्ते सुपेशसः सुमतयः सन्ति याभिस्त्वं
दाशुषे वसूनि ददासि ताभिर्नोऽद्य सुमनाः सती उपागहि । हे
सुभगे त्वं रराणा सती नोऽस्मभ्यं सहस्रपोषं देहि ॥ ५ ॥

भावार्थः—यदि सुलक्षणा विदुषी स्त्री श्रेष्ठविदुषो जनस्य पत्नी
स्यात्तर्हि धनस्य सुखस्य च बहुविधा प्राप्तिः स्यात् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (राके) रात्रि के समान सुख देने वाली जो (ते) आप की (सुपे-
शसः) सुन्दर रूप वाली दीप्ति और (सुमतयः) उत्तम बुद्धि हैं जिन से आप (दाशुषे)
देने वाले पति के लिये (वसूनि) धनों को (ददासि) देती हो उन से (नः)
हम लोगों को (अद्य) आज (सुमनाः) प्रसन्न चित्त हुई (उपागहि) समीप
आओ । हे (सुभगे) सौभाग्ययुक्त स्त्री (रराणा) उत्तम देने वाली होती
हुई हम लोगों के लिये (सहस्रपोषम्) असङ्ख्य प्रकार से पुष्टि को देओ ॥५॥

भावार्थः—यदि सुलक्षणा विदुषी स्त्री श्रेष्ठ विद्वान् जन की पत्नी होती
धन की और सुख की बहुत प्रकार प्राप्ति हो ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

सिनीवालि पृथुष्टुके या देवानामसि स्वसा ।
जुषस्व हव्यमाहुतं प्रजां देवि दिदिङ्ढि नः ॥६॥

सिनीवालि । पृथुऽस्तुके । या । देवानाम् । असि । स्वसा ।
जुषस्व । हव्यम् । आऽहुतम् । प्रजाम् । देवि । दिदिङ्ढि ।
नः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सिनीवालि) प्रेम्णायुक्ते (पृथुष्टुके) विस्तीर्णज-
घने (या) (देवानाम्) विदुषाम् (असि) (स्वसा) भगिनी
(जुषस्व) सेवस्व (हव्यम्) दातुमर्हम् (आहुतम्) समन्तात्
प्रक्षिप्तम् (प्रजाम्) (देवि) कामयमाने (दिदिङ्ढि) उपा-
चिनुहि । अत्र बहुलं छन्दसीति शपः श्लुः (नः) अस्मान् ॥६॥

अन्वयः—हे पृथुष्टुके सिनीवालि या त्वं देवानां स्वसासि सात्वं
मयाहुतं हव्यं जुषस्व । हे देवि त्वं नः प्रजां दिदिङ्ढि ॥ ६ ॥

भावार्थः—या विद्वत्कुलस्य कन्या विद्वद्बन्धुर्ब्रह्मचर्येण प्राप्तविद्या
प्रकाशमाना भवेत् तां पत्नीं विधाय विधिनास्यां सन्तानानि य
उत्पादयेत् स च सततं सुखिनौ स्याताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (पृथुष्टुके) मोटी२ अंघाओं वाली (सिनीवालि) जो अनि-
प्रेय से युक्त तू (देवानाम्) विद्वानों की (स्वसा) बहिन (असि) है सो
तू मैंने जो (आहुतम्) सब ओर से होया है उस (हव्यम्) देने योग्य द्रव्य
को (जुषस्व) प्रीति से सेवन कर । हे (देवि) कामना करनी हुई तू हमारी
(प्रजाम्) प्रजा को (दिदिङ्ढि) देओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों के कुल की कन्या विद्वानों की बन्धु ब्रह्मचर्य से विद्या की प्राप्ति हुई प्रकाशमान हो उसे पत्नी कर विधि से इस में सन्तानों को जो उत्पन्न करे वह पुरुष और वह स्त्री दोनों सुखी हों ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

या सुबाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी । तस्यै
विश्वपत्न्यै हविः सिनीवालयै जुहोतन ॥ ७ ॥

या । सुऽबाहुः । सुऽङ्गुरिः । सुऽसूमा । बहुऽसूवरी ।
तस्यै । विश्वपत्न्यै । हविः । सिनीवालयै । जुहोतन ॥ ७ ॥

पदार्थः—(या) (सुबाहुः) शोभनौ बाहु यस्याः सा (स्व-
ङ्गुरिः) शोभनाऽङ्गुरयोऽङ्गुलयो यस्याः सा (सुषूमा) सुष्ठु
प्रसवित्री (बहुसूवरी) बहुनामपत्यानां जनयित्री तस्यै (विश्वपत्न्यै)
विदाः प्रजायाः पालयिष्यै (हविः) दातुमर्हं वीर्यम् (सिनीवालयै)
प्रेमबद्धायै (जुहोतन) प्रक्षिपत ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या या सुबाहुः स्वङ्गुरिः सुषूमा बहुसूवरी
स्त्री तस्यै विश्वपत्न्यै सिनीवालयै हविर्जुहोतन ॥ ७ ॥

भावार्थः—पुरुषैस्ता एव पत्न्यः सूतमाः सन्तियाः सर्वाङ्गैः सुन्दर्यः
बहुप्रजोत्पादयिष्यः शुभगुणकर्मस्वभावा भवेयुरिति वेद्यम् । तासां
मध्यादेकैकेन पुरुषेषैकैकया सह विवाहं कृत्वा प्रजोत्पत्तिर्विधेया ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (या) जो (सुबाहुः) सुन्दर बाहु और (स्वङ्गुरिः)
सुन्दर अङ्गुलियों वाली तथा (सुषूमा) सुन्दर पुत्रीत्पत्ति करने और (बहुसूवरी)

बहुत सन्तानों की उत्पन्न करने वाली स्त्री है (तस्यै) उस (विष्पत्स्यै) प्रजासन्तानों की पालने वाली (सिनीवाल्बै) प्रेम से सम्बद्ध हुई के लिये (इविः) देने योग्य शीघ्र को (जुहोतन) छोड़ो ॥ ७ ॥

भावार्थः—पुरुषों को यह जानना चाहिये कि वे ही पत्नी उत्तम होती हैं जो सर्वाङ्ग सुन्दरी बहुत प्रजा उत्पन्न करने वाली शुभगुणकर्मस्वभावयुक्त हों उन में से एक २ पुरुष की चाहिये कि एक २ स्त्री के साथ विवाह करके प्रजा उत्पन्न करें ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

या गुड्गूर्या सिनीवाली या राका या सरस्वती । इन्द्राणीमिह ऊतये वरुणानी स्वस्तये ॥

८ ॥ व० १५ ॥ अ० ३ ॥

या । गुड्गूः । या । सिनीवाली । या । राका । या । सरस्वती । इन्द्राणीम् । अहे । ऊतये । वरुणानीम् । स्वस्तये ॥ ८ ॥ व० १५ । अ० ३ ॥

पदार्थः—(या) (गुड्गूः) अव्यक्तोच्चारणा (सिनीवाली) प्रेमास्पदप्रवणा (या) (राका) पौर्णमासीवहर्त्तमाना (या) (सरस्वती) विद्यासुशिक्षासहितया वाचा युक्ता (इन्द्राणीम्) परमैश्वर्ययुक्ताम् (अहे) आह्वयामि (ऊतये) रक्षणाय (वरुणानीम्) श्रेष्ठस्य स्त्रियम् (स्वस्तये) सुखाय ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पुरुषा यथाऽहं या गुड्गूर्या सिनीवाली या राका या च सरस्वती वर्त्तते तामिन्द्राणीमूतयेऽहे तां वरुणानी स्वस्तयेऽहे तथा यूयमपि स्वकीयां २ स्त्रियमाह्वयत ॥ ८ ॥

भावार्थः—यदि काचित् स्त्री मूका काचिच्छ्रेष्ठा सर्वलक्षणसंपन्ना विदुषी भवेत्तयैश्वर्यसुखे सततं वर्द्धनीये इति ॥ ८ ॥

अत्र विद्वन्मित्रस्त्रीगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति वेद्यम् ॥

इतिद्वात्रिंशत्तमं सूक्तं पञ्चदशो वर्गस्तृतीयोऽनुवाकश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे पुरुषो जैसे मैं (या) जो (गुङ्गूः) गुङ्ग मुङ्ग बोले वा (या) जो (सिनीवाली) प्रेमास्पद को प्राप्त हुई (या) जो (राका) पौर्यमामी के समान वर्त्तमान अर्थात् जैसे चन्द्रमा की पूर्ण कान्ति से युक्त पौर्यमामी होती वैसी पूर्ण कान्तिमती और (या) जो (सरस्वती) विद्या तथा सुन्दर शिक्षा सहित वाणी से युक्त वर्त्तमान है उस (इन्द्राणीम्) परमैश्वर्य युक्त को (उतये) रक्षा आदि के लिये (अह्वे) बुलाता हूँ उस (वद्व्यानीम्) श्रेष्ठ की स्त्री को (स्वस्तये) सुख के लिये बुलाता हूँ जैसे तुम भी अपनी २ स्त्री को बुलाओ ॥ ८ ॥

भावार्थः—यदि कोई स्त्री गूंगी और कोई उत्तम सर्व लक्षण सम्पन्न विदुषी हो उसे ऐश्वर्य और सुख निरन्तर बढ़ाने चाहिये ॥ ८ ॥

इस सूक्त में विद्वानों की मित्रता और स्त्री के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ के साथ पिछले सूक्तार्थ की सङ्गति है यह जानना चाहिये ॥

यह बत्तीश का सूक्त पंद्रहवां वर्ग, और तीसरा अनुवाक समाप्त हुआ ॥

आ त इति पञ्चदशार्चस्य तपस्विज्ञात्तमस्य सूक्तस्य श्रुत्समद
 ऋषिः । रुद्रो देवता । १ । ५ । ९ । १३ । १४ । १५ निचृ-
 त्त्रिष्टुप् । ३ । ६ । १० । ११ विराट् त्रिष्टुप् । ४ । ८

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । २ । ७

पङ्क्तिः । १२ भुरिक् पङ्क्ति-

श्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ चिकित्सकविषयमाह ॥

अब पन्द्रह ऋचा वाले तैत्तिरीयों सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम
 मन्त्र में वैद्यक विषय को कहते हैं ॥

आ ते पितर्मरुतां सुन्नमेतु मा नः सूर्यस्य
 संदृशो युयोथाः । अभि नो वीरो अर्वाति क्षमेत प्र
 जायेमहि रुद्र प्रजाभिः ॥ १ ॥

आ । ते । पितः । मरुताम् । सुन्नम् । एतु । मा । नः ।
 सूर्यस्य । संदृशः । युयोथाः । अभि । नः । वीरः । अर्वाति ।
 क्षमेत । प्र । जायेमहि । रुद्र । प्रजाभिः ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (ते) तव (पितः) पितृस्व-
 रूप (मरुताम्) मनुष्याणाम् (सुन्नम्) सुखम् (एतु) प्राप्नोतु
 (मा) (नः) अस्मभ्यम् (सूर्यस्य) सूर्यस्येव वर्तमानस्य (संदृशः)
 यः सम्यक् पश्यति तस्य (युयोथाः) पृथक् कुर्याः (अभि)
 (नः) अस्माकम् (वीरः) शुभगुणव्यापी (अर्वाति) उत्तमेश्वे
 स्थित्वा (क्षमेत) सहेत (प्र) (जायेमहि) (रुद्र) दुष्टानां
 रोदधितः (प्रजाभिः) सन्तानादिभिः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मरुतां पितारुद्र सूर्यस्य संदृशस्ते सकाशात् सुममा एतु त्वं सुखादस्मान्मा युयोथा यतोऽर्बति स्थित्वा नो वीरोऽभिज्ञ-
मेत येन वयं प्रजाभिः सह प्रजायेमहि ॥ १ ॥

भावार्थः—सर्वे मनुष्याः परमेश्वरं परमं पितरं न्यायकारिणं मत्वा सुखमभि वर्द्धयन्तु कदाचिदीश्वरं मत्वा विरुद्धा मा भवन्तु सह-
नशीला भूत्वा वीरत्वं संपाद्य प्रजया सह सुखयन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (मरुताम्) मनुष्यों के (पितः) पिता के समान (रुद्र) दुष्टों को रुलाने वाले (सूर्यस्य) सूर्य के समान वर्त्तमान और (संदृशः) जो अच्छे प्रकार देने हैं उन (ते) आप के सकाश से (नः) हमारे लिये (सुमम्) सुख (आ, एतु) आवे आप सुख से हमे (युयोथाः) अलग न करें । जिस से (अर्बति) घोड़े पर चढ़के (नः) हमारा (वीरः) शुभगुणों में व्याप्त जन (अभि, ज्ञमेत) सब ओर से सहन करे जिस से हम लोग (प्रजाभिः) सन्तानादि प्रजाजनों के साथ (प्र, जायेमहि) प्रसिद्ध हों ॥ १ ॥

भावार्थः—सब मनुष्य परमेश्वर को परमपिता न्यायकारी मान कर सुख बढ़ावें कभी ईश्वर को मान कर विरुद्ध न हों सहनशील होकर वीरता सिद्ध कर प्रजा के साथ सुखी हों ॥ १ ॥

पुनर्वैद्यविषयमाह ॥

फिर वैद्य वि० ॥

त्वादत्तेभी रुद्र शन्तमेभिः शतं हिमां अशीय
भेषजेभिः । व्य१स्मद्देषो वितरं व्यंहो व्यमीवा-
श्चातयस्वा विषूचीः ॥ २ ॥

त्वादत्तेभिः । रुद्र । शमऽन्तमेभिः । शतम् । हिमाः ।
अशीय । भेषजेभिः । वि । अस्मत् । द्वेषः । विऽतरम् । वि ।
अंहः । वि । अमीवाः । चातयस्व । विषूचीः ॥ २ ॥

पदार्थः—(त्वादत्तेभिः) त्वया दत्तेभिः (रुद्र) सर्वरोगदोष-
निवारक (शन्तमेभिः) अतिशयेन सुखकारकैः (शतम्) (हिमाः)
संवत्सरान् (अशीय) प्राप्नुयाम् (भेषजेभिः) औषधैः (वि)
(अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (द्वेषः) हेष्टून् ईर्ष्यादीन् दोषान्
वा (वितरम्) विशेषेण तरणीयमुल्लङ्घनीयम् (वि) (अंहः)
पापात्मकं कर्म कुपथ्यादिकं वा (वि) (अमीवाः) रोगान्
(चातयस्व) याचयस्व । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (विषूचीः)
समग्रशरीरव्यापकान् रोगान् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे रुद्र वैद्यराज त्वमस्मान् वि चातयस्व त्वादत्तेभिश्शं-
तमेभिर्भेषजेभिर्विषूचीरमीवा वियोजयेदूरे कुर्याः । त्वमस्मद्द्वेषो
वितरमंहश्च वियोजय यतोहं शतं हिमा आनन्दं व्यशीय ॥ २ ॥

भानार्थः—हे वैद्या यूयं अत्युत्तमैरौषधैः सर्वेषां महतो रोगान्नि-
वार्य रागहेषोन्मादादिदोषाँश्च वियोज्य शतवार्षिकान्प्रायो जनान्
कुरुत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) सर्व रोग दोषों के निवारने वाले वैद्यराज आप हम
लोगों को (वि, चातयस्व) विशेष कर बाँचें (त्वादत्तेभिः) आप से दिई
हुई (शन्तमेभिः) अतीव सुख करने वाली (भेषजेभिः) औषधों से (विषूचीः)
समग्र शरीर में व्याप्त (अमीवाः) रोगों को दूर करो । और आप (अस्मत्)

हम से हमारे (द्वेषः) वैरियों को वा ईर्ष्या आदि दोषों को और (वितरम्) विशेषता से उल्लंघन करने योग्य (अपः) पाप भरे हुए कर्म वा कुपध्यादि कर्म को दूर कर जिस से मैं (शतम्) सौ (हिमाः) संवत्सर आनन्द को (वि,अशीय) विशेष कर प्राप्त होऊँ ॥ २ ॥

भावार्थः—हे वैद लोगो तुम अत्युत्तम औषधियों से सब के बड़े २ रोगों को निवारण करके रागद्वेषों को और उन्माद आदि दोषों को अलग कर शतवर्ष आयु जिन की ऐसे मनुष्यों को सिद्ध करो ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

श्रेष्ठो जातस्य रुद्रश्रियासि तवस्तमस्तवसां
वज्रबाहो । पर्षि णः पारमंहसः स्वस्ति विश्वा
अभीति रपसो युयोधि ॥ ३ ॥

श्रेष्ठः । जातस्य । रुद्र । श्रिया । असि । तवःस्तमः ।
तवसाम् । वज्रबाहो इति वज्रऽबाहो । पर्षि । नः । पारम् ।
अंहसः । स्वस्ति । विश्वाः । अभिऽइतिः । रपसः । युयोधि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(श्रेष्ठः) अतिशयेन प्रशंसितः (जातस्य) प्रासि-
द्धस्य जगतो मध्ये (रुद्र) रोगाणां प्रलयकृत् (श्रिया) शोभया
लक्ष्म्या वा (असि) (तवस्तमः) अतिशयेन बली (तवसाम्)
बलिनाम् (वज्रबाहो) वज्रवदौषधं बाहौ यस्य तत्सम्बुद्धौ
(पर्षि) पारयसि (नः) अस्मान् (पारम्) (अंहसः) कुपथ्य-
जन्याऽपराधात् (स्वस्ति) सुखम् (विश्वाः) सर्वाः (अभीतिः)
अभितः सर्वत इत्या प्राप्या (रपसः) पापस्य (युयोधि) पृथक्
करोषि ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वज्रबाहो रुद्र यतस्त्वं तवसां तवस्तमो जातस्य श्रेष्ठः श्रिया सह वर्त्तमानोऽसि नोऽस्मानंहसो रषसः पारं पारि विश्वाः पीडा युयोधि स्वस्ति जनयसि तस्मादस्माभिः सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये स्वयमरोगाःशोभमाना बलिष्ठा वैद्या अन्यानरोगान् कृत्वा सततं सुखयन्ति ते सर्वैः सर्वदा सत्कर्त्तव्याः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (वज्रबाहो) वज्र के तुल्य औषध बाहु में रखने और (रुद्र) रोगों के लोप करने वाले जिस से आप (तवसाम्) बलिष्ठों में (तवस्तमः) अतीव बलवान् (जातस्य) प्रसिद्ध जगत् के बीच (श्रेष्ठः) अत्यन्त प्रशंसायुक्त (श्रिया) शोभा वा लक्ष्मी के साथ वर्त्तमान (असि) हो वा (नः) हम लोगों को (अंहसः) कुपथ्य से उत्पन्न हुए (रषसः) कर्म से (पारम्) पार (पारि) पहुंचाते हो वा (विश्वाः) समस्त पीडाओं को (युयोधि) अलग करते हो वा (स्वस्ति) सुख उत्पन्न करते हो इस से हम लोगों से सत्कारे पाने योग्य हो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो आप रोगरहित शोभते हुए अतीव बलवान् हैं औरों को रोगरहित करके निरन्तर सुखी करते हैं वे सब को सर्वदा सत्कार करने योग्य हैं ॥ ३ ॥

पुनर्वैद्यकविषयमाह ॥

फिर वैद्यक वि० ॥

मा त्वां रुद्र चक्रुधामा नमोभिर्मा दुष्टुंती वृषभ
मा सहूती । उन्नो वीरौ अर्पय भेषजेभिर्भिषक्तं
त्वां भिषजां शृणोमि ॥ ४ ॥

मा । त्वा । रुद्र । चुक्रुधाम् । नमःऽभिः । मा । दुऽस्तुंती ।
वृषभ । मा । सहूती । उत् । नः । वीरान् । अर्पय । भेष-
जेभिः । भिषक्त्तमम् । त्वा । भिषजाम् । शृणोमि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(मा) (त्वा) त्वाम् (रुद्र) कुपय्यकारिणां
रोदयितः (चुक्रुधाम) क्रुपिता भवेम । अत्रान्येषामपीति दीर्घः
(नमोभिः) सत्कारैः (मा) (दुष्टुती) दुष्टया स्तुत्या । अत्र सुपा-
मितिपूर्वसवर्णः (वृषभ) श्रेष्ठ (मा) (सहूती) समानया
स्पर्द्धया (उत) (नः) अस्मभ्यम् (वीरान्) अरोगान् बलिष्ठान्
पुत्रादीन् (अर्पय) समर्पय (भेषजेभिः) रोगनिवारकैरौषधैः
(भिषक्तमम्) वैद्यशिरोमणिम् (त्वा) त्वाम् (भिषजाम्)
वैद्यानां मध्ये (गृणोमि) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वृषभ रुद्र वयं दुष्टुती त्वा प्रति मा चुक्रुधाम
सहूती मा चुक्रुधाम त्वया सह विरोधं मा कुर्याम किन्तु नमोभिः
सततं सत्कुर्याम यन्त्वाहं भिषजां भिषक्तमं गृणोमि स त्वं भे-
षजेभिर्नो वीरानुदर्पय ॥ ४ ॥

भावार्थः—केनचिद्द्वैद्येन सह विरोधः कदाचिन्न कर्त्तव्यो नैतेन
सहेर्ष्या कार्या किन्तु प्रीत्या सर्वोत्तमो वैद्यः सेवनीयो येन रोगे-
भ्यः पृथग् भूत्वा सुखं सततं वर्द्धेत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (वृषभ) श्रेष्ठ (इन्द्र) कुपय्यकारियों को हलाने वाले ! हम
जोग (दुष्टुती) दुष्टस्तुति से (त्वा) आप के (प्रति) प्रति (मा) मत
(चुक्रुधाम) क्रोध करें । (सहूती) समान स्पर्द्धा से (मा) मत क्रोध करें
आप के साथ विरोध (मा) मत करें किन्तु (नमोभिः) सत्कार के साथ
निरन्तर सत्कार करें । जिन (त्वा) आप को मैं (भिषजाम्) वैद्यों के बीच
(भिषक्तमम्) वैद्यों के शिरोमणि (गृणोमि) सुनता हूँ सो आप (भेष-
जेभिः) रोग निवारने वाली औषधियों से (नः) हम लोगों के लिये (वीरान्)
वीर नीरोग पुत्रादिकों को (वन्, अर्पय) उत्तमता से सौँपें ॥ ४ ॥

भावार्थः—किसी को वैद्य के साथ विरोध कभी न करना चाहिये न इस के साथ ईर्ष्या करनी चाहिये किन्तु प्रीति के साथ सर्वोत्तम वैद्य की सेवा करनी चाहिये जिस से रोगों से अलग हो कर सुख निरन्तर बढ़े ॥ ४ ॥

पुनर्वैद्य विषयमाह ॥

फिर वैद्य वि० ॥

हवीमभिर्हवते यो हविर्भिरव स्तोमेभि रुद्रं
दिषीय । ऋदूदरः सुहवो मा नो अस्यै बभ्रुः
सुशिप्रो रीरधन्मनायै ॥ ५ ॥ व० १६ ॥

हवीमऽभिः । हवते । यः । हविऽभिः । अव । स्तोमेभिः ।
रुद्रम् । दिषीय । ऋदूदरः । सुहवः । मा । नः । अस्यै ।
बभ्रुः । सुशिप्रः । रीरधत् । मनायै ॥ ५ ॥ व० १६ ॥

पदार्थः—(हवीमभिः) सुष्ठौषधदानैः (हवते) स्पर्द्धते (यः)
जनः (हविभिः) होतुं ग्रहीतुमर्हैः (अव) (स्तोमेभिः) श्लाघाभिः
(रुद्रम्) वैद्यम् (दिषीय) स्वएडयेयम् (ऋदूदरः) मृदूदरः ।
ऋदूदरः सोमो मृदूदरो मृदुरुदरेष्विति निरुक्ते ६ । ४ (सुहवः)
सुष्ठुदानः (मा) (नः) अस्माकम् (अस्यै) (बभ्रुः) पालकः
(सुशिप्रः) सुन्दराननः (रीरधत्) हिंस्यात् (मनायै) मन्यमानायै प्रज्ञायै ॥ ५ ॥

अन्वयः—यो हवीमभिर्नोऽस्मान् हवते तं रुद्रमहं हविभिः स्तोमेभिरवदिषीय मास्वएडयेयम् । यतः सुहव ऋदूदरो बभ्रुः सुशिप्रो वैद्यो नोऽस्यै मनायै मा रीरधत् ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये वैद्य रोगनिवारणेनास्माकं प्रज्ञां वर्द्धयन्ति तेऽसह
वयं कदाचिन्न विरुध्येम ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यः) जो वैद्य जने (इन्दीमभिः) सुन्दर औषधियों के देने से
हम लोगों की (हवने) स्मृति करता है उस (रुद्रम्) वैद्य को मैं (इषिभिः)
प्रहण करने योग्य (स्तोत्रेभिः) श्लाघाओं से (अथ, दिधीय) न लण्डन कर्क-
शर्मान् न उसे केश देऊं जिस से (सुहवः) सुन्दरदान शील (अद्भूतः)
कौशल उदर वाला (इभ्यः) पालनकर्ता (सुधिप्रः) सुन्दर मुझ पुत्र वैद्य
(नः) हमारी (अस्यै) इस (मनायै) मानने वाली बुद्धि के लिये (मा,
रीरधन्) मत हिंसा करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो वैद्य जन रोग निवारण से हमारी बुद्धि को बढ़ाने हैं उन
के साथ हम लोग कभी न विरोध करें ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उन्मां ममन्द वृषभो मरुत्वान्त्वक्षीयसा वयसा
नाधमानम् । घृणीव छायामरपा अशीया विवा-
सेयं रुद्रस्य सुम्नम् ॥ ६ ॥

उत् । मा । ममन्द । वृषभः । मरुत्वान् । त्वक्षीयसा ।
वयसा । नाधमानम् । घृणीव । छायाम् । अशीया ।
विवासेयम् । रुद्रस्य । सुम्नम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(उत्) (मा) माम् (ममन्द) मन्दते कामयते
(वृषभः) सुखानां वर्षयिता (मरुत्वान्) मनुष्यादिवहुप्रजा-
युक्तः (त्वक्षीयसा) प्रदीतेन (वयसा) आशुषा (नाधमानम्)
(याचमानम्) (घृणीव) प्रदीतः सूर्य्यइव (छायाम्) गृहम् ।

छायेति गृह्णा० निघ० ३ । ४ (अरपाः) अविद्यमानं रपः
पापं यस्य सः (अशीय) प्राप्नुयाम् । अत्र संहितायामिति दीर्घः
(आ) (विवासेयम्) परिचरेयम् (रुद्रस्य) वैद्यस्य सकाशात्
(सुम्नम्) सुखम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—यो वृषभो मरुत्वानरपा वैद्यस्त्वक्षीयसा वयसा नाध-
मानं मा उन्ममन्द तस्य सकाशादहं घृणीव छायां विवासेयम् ।
सुम्नमाशीय ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये वैद्या अस्माकं रोगान्निवार्य दीर्घा-
युषो जनान् कुर्वन्ति ते सूर्यइव प्रदीप्तकीर्तयो भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—ज्ञो (वृषभः) सुम्नो को वर्षानेवाले (मरुत्वान्) मनुष्य आदि
बहुत प्रजाजनों से युक्त (अरपाः) अविद्यमानपाप—निष्पाप वैद्य (त्वक्षीयसा)
प्रदीप्त (वयसा) आपु से (नाधमानम्) याचना किया हुआ (मा) मुझ
को (उन्, ममन्द) उत्तमता से चाहते हो उन की उत्तेजना से मैं (घृणीव)
सूर्य के समान (छायाम्) घर का (विवासेयम्) सेवन कर्तुं और (सुम्नम्)
सुख को (आ, अशीय) अच्छे प्रकार प्राप्त कर्तुं ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—ज्ञो वैद्य हमारे रोगों का निवारण
कर मनुष्यों को दीर्घ आपु वाले करते हैं वे सूर्य के समान प्रकाशित कीर्ति
वाले होते हैं ॥ ६ ॥

पुनर्वैद्यकविषयमाह ॥

फिर वैद्यक वि० ॥

क्व १ स्य तै रुद्र मृळयाकुर्हस्तो यो अस्ति
भेषजो जलापः । अपभर्ता रपसो देव्यस्याभी
नु मा वृषभ चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

कं । स्यः । ते । रुद्र । मृळयाकुः । हस्तः । यः । अस्ति ।
 भेषजः । जलाषः । अपभर्ता । रपसः । दैव्यस्य । अभि ।
 नु । मा । वृषभ । चक्षमीथाः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(क) कुत्र (स्यः) सः (ते) तव (रुद्र) दुःख-
 निवारक (मृळयाकुः) सुखयिता (हस्तः) यो हसति सः (यः)
 (अस्ति) (भेषजः) भिषग् जनः (जलाषः) सुखकर्ता (अप-
 भर्ता) अपविभर्ति दूरीकरोतीति (रपसः) पापानि (दैव्यस्य)
 यो देवैः सह वर्तते तस्य (अभि) अभिमुख्ये (नु) सद्यः (मा)
 माम् (वृषभ) श्रेष्ठ (चक्षमीथाः) सहस्व ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे वृषभ रुद्र त्वं दैव्यस्य मध्ये माभिचक्षमीथाः । यस्ते
 मृळयाकुर्हस्तो भेषजो जलाषो रपसोपभर्ताऽस्ति स्यः कास्ति॥७॥

भावार्थः—यदाऽध्यापको वैद्यः शिष्यानध्यापयेत्तदा सभ्यग
 ध्याप्य पुनः परीक्षयंत् । यो याथातथ्येन प्रश्नोत्तराणि कर्ता स्यात्तं वैद्य-
 ककार्ये नियुञ्जीध्वम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (वृषभ) श्रेष्ठ (रुद्र) दुःखनिवारक वैद्य आप (दैव्यस्य)
 जो देवों के साथ वर्तमान उस के बीच (मा) मुझे (अभि, चक्षमीथाः)
 सब ओर से सहन कीजिये । (यः) जो (ते) आप को (मृळयाकुः) सुख
 देने वाला (हस्तः) हर्षमुख (भेषजः) वैद्यजन (जलाषः) सुखकर्ता और
 (रपसः) पापों का (अपभर्ता) अपभर्ता अर्थात् दूर कर्ता (अस्ति) है
 (स्यः) वह (क) कहां है ॥ ७ ॥

भावार्थः—जब अध्यापक वैद्य शिष्यों को पढ़ाये तब अपने प्रकार पढ़ा
 कर फिर परीक्षा करे । जो पठार्थ प्रश्नोत्तर करने वाला हो उस को वैदिकी
 करने को आज्ञा देओ ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्र बभ्रव वृषभाय श्वितीचे महो महीं सुष्टुति-
मीरयामि नमस्या कल्मलीकिनं नमोभिर्गृणीमसि
त्वेषं रुद्रस्य नाम ॥ ८ ॥

प्र । बभ्रवे । वृषभाय । श्वितीचे । महः । महीम् । सु-
ऽस्तुतिम् । ईरयामि । नमस्य । कल्मलीकिनम् । नमःऽ-
भिः । गृणीमसि । त्वेषम् । रुद्रस्य । नाम ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्र) (बभ्रवे) धारकाय (वृषभाय) श्रेष्ठाय
(श्वितीचे) यः श्वितिमावरणमञ्चति तस्मै (महः) महते
(महीम्) महतीम् (सुष्टुतिम्) शोभनां स्तुतिम् (ईरयामि)
प्रेरयामि (नमस्य) नम्रो भव । अत्र संहितायामिति दीर्घः (कल्म-
लीकिनम्) देदीप्यमानम् । कल्मलीकिनमिति ज्वलतो नाम ।
निघ० १ । १७ (नमोभिः) नमस्कारैः (गृणीमसि) प्रशंसामः
(त्वेषम्) प्रकाशमानम् (रुद्रस्य) सहैद्यस्य (नाम) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वैद्य यस्मै वृषभाय बभ्रवे महः श्वितीचे वैद्याय
महीं सुष्टुतिं प्रेरयामि स त्वं मां नमस्य यस्य रुद्रस्य कल्मलीकिनं
त्वेषं नामास्ति तं वयं नमोभिर्गृणीमसि ॥ ८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थिनां योग्यताऽस्ति यो विद्या ग्राहयेत्तं सदा
सत्कुर्षुः । यस्य वैद्यकशास्त्रे प्रसिद्धिरस्ति तस्मादेव वैद्यकविद्याऽ-
ध्येतव्या ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे वैद्य जिस (वृषभाय) श्रेष्ठ (बभ्रवे) धारण करने वाले (महः) बड़े (भितीचे) आवरण को प्राप्त होने हुए वैद्य के लिये (महीम्) बड़ी (सुष्टुप्तिम्) सुन्दर स्तुति की (प्र, ईर्यामि) प्रेरणा देता हूँ । सो आप मुझे (नमस्य) नमिये जिस (रुद्रस्य) अच्छे वैद्य का (कल्मशीकिनम्) देदीप्यमान (त्वेषम्) प्रकाशमान (नाम) नाम है उस की हम लोग (नमोभिः) सत्कारों से (गृणीमसि) प्रशंसा करते हैं ॥ ८ ॥

भावार्थः—विद्यार्थियों की योग्यता है जो कि विद्या ग्रहण करावे उस का सदा सत्कार करें। जिस की वैद्यक शास्त्र में प्रसिद्धि है उसी से वैद्य विद्या का अध्ययन करना चाहिये ॥ ८ ॥

अथ राजपुरुषविषयमाह ॥

अथ राज पुरुष के वि० ॥

स्थिरेभिरङ्गैः पुरुरूपं उग्रो बभ्रुः शुक्रेभिः
पिपिशो हिरण्यैः । ईशानादस्य भुवनस्य भूरेर्न वा
उ योषद्द्रुद्रादसुर्य्यम् ॥ ९ ॥

स्थिरेभिः । अङ्गैः । पुरुरूपः । उग्रः । बभ्रुः । शुक्रेभिः ।
पिपिशो । हिरण्यैः । ईशानात् । अस्य । भुवनस्य । भूरेः ।
न । वै । ऊं इति । योषत् । रुद्रात् । असुर्य्यम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(स्थिरेभिः) दृढैः (अङ्गैः) अवयवैः (पुरुरूपः)
बहुरूपयुक्तः (उग्रः) क्रूरस्वभावः (बभ्रुः) घर्त्ता (शुक्रेभिः)
शुद्धैर्वीर्यैः (पिपिशो) पिश्यात् (हिरण्यैः) किरणैरिव तेजोभिः
(ईशानात्) जगदीश्वरात् (अस्य) (भुवनस्य) सर्वाधिकरणस्य

लोकस्य (भूरेः) बहुरूपस्य (न) इव (वै) निश्चये (उ)
वितर्के (योषत्) वियोजयेः (रुद्रात्) जगदीश्वरात् (असुर्यम्)
असुरस्य त्वम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे पुरुष पुरुरूप उग्रो बभ्रुर्भवान् स्थिरेभिरङ्गैः
शुकीर्भीहरणैरीशानाङ्गुद्रादस्य भुवनस्य भूरेर्न इव शत्रुदलं पिपिशो
स उ वा असुर्यं योषत् ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये तीव्रमृदुस्वभावास्ते यथा जगदी-
श्वरनिर्मितानि भूम्यादीनि वस्तूनि दृढानि सुन्दराणि सन्ति तथा बलि
ष्ठैः प्रशस्यैः सेनाङ्गैः दुष्टानां विजयं कृत्वाऽसुरभावं निवारयेयुः ॥९॥

पदार्थः—हे पुरुष (पुरुषः) बहुत रूपों से युक्त (उग्रः) क्रूरस्वभावी
(बभ्रुः) उत्तम व्यवहारों को धारण करने वाले आप (स्थिरेभिः) दृढ़
(अङ्गैः) अवयवों से (शुक्तेभिः) शुद्ध वीर्य (हिरण्यैः) और किरणों के
समान तैजों से (ईशानात्) ईश (रुद्रात्) पापियों को हलाने वाले जगदी-
श्वर से (अस्य) इस (भुवनस्य) सर्वाधिकरण लोक के (भूरेः) बहुरूपिये
के (न) जैसे जैसे शत्रुदल को (पिपिशो) पीशने हुए (उ, वै) वही आप
(असुर्यम्) असुर के स्वत्व का (योषत्) वियोग कीजिये ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो तीव्र और मृदु स्वभाव वाले हैं वे
जैसे जगदीश्वर के बनाये हुए भूमि आदि पदार्थ दृढ़ और सुन्दर हैं जैसे बलिष्ठ
प्रशंसनीय सेनाङ्गों से दुष्टों को विजय कर असुरभाव का निवारण करें ॥९॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अर्हान्विभर्षि सायकानि धन्वाहंनिष्कं यजुतं
विश्वरूपम् । अर्हान्निदं दयसे विश्वमभ्वं न वा
ओजीयो रुद्र त्वदस्ति ॥ १० ॥ व० ॥ १७ ॥

अर्हन् । बिभर्षि । सायकानि । धन्व । अर्हन् । निष्कम् ।
यजतम् । विश्वरूपम् । अर्हन् । इदम् । दयसे । विश्वम् ।
अभ्वम् । न । वै । ओजीयः । रुद्र । त्वत् । अस्ति
॥ १० ॥ व० १७ ॥

पदार्थः—(अर्हन्) योग्यो भवान् (बिभर्षि) धरसि (साय-
कानि) शस्त्रास्त्राणि (धन्व) धनुरादीनि (अर्हन्) (निष्कम्)
सुवर्णाभूषणम् (यजतम्) सङ्गन्तव्यम् (विश्वरूपम्) विचि-
त्रस्वरूपम् (अर्हन्) (इदम्) (दयसे) (विश्वम्) सर्वं
जगत् (अभ्वम्) महत् (न) निषेधे (वै) निश्चये (ओजीयः)
बलिष्ठम् (रुद्र) दुष्टानां रोदयितः (त्वत्) (अस्ति) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे रुद्र यस्त्वमर्हन्त्सन् सायकानि धन्व बिभर्ष्यर्हन्वि-
श्वरूपं यजतं निष्कं बिभर्ष्यर्हन्निदमर्ध्वं विश्वं दयसे तस्मात्त्वदन्य-
दोजीयो वै नास्ति ॥ १० ॥

भावार्थः—ये योग्यतां प्राप्तायुधानि सेना राज्यं धनञ्च धरन्ति
सर्वेषां धर्मात्मनामुपरि दयां च कुर्वन्ति ते बलिष्ठा जायन्ते ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) दुष्टों को रुलाने वाले जो आप (अर्हन्) योग्य
होते हुए (सायकानि) शस्त्र और अस्त्रों को (धन्व) तथा धनुर्बाण आदि
को (बिभर्षि) धारण करते हैं वा (अर्हन्) योग्य होते हुए (विश्वरूपम्)
विचित्रविचित्र रूप वाले (यजतम्) सङ्गम करने योग्य (निष्कम्) सुवर्ण
के आभूषणको धारण करते वा (अर्हन्) योग्य होते हुए (इदम्) इस (अभ्वम्)
महान् (विश्वम्) समस्त जगत् की (दयसे) रक्षा करते हैं इस कारण (त्वत्)
आप से अन्य (ओजीयः) बल वाला (न) नहीं है ॥ १० ॥

भावार्थः—जो योग्यता को प्राप्त होकर आयुध सेना राज्य और धन को धारण करते तथा सब धर्मात्माओं पर दया करते हैं वे बलिष्ठ होते हैं ॥१०॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमी वि० ॥

स्तुहि श्रुतं गर्त्तसदं युवानं मृगं न भीममुप-
हत्नुमुग्रम् । मृळा जरित्रे रुद्र स्तवानोऽन्यं ते
अस्मन्नि वपन्तु सेनाः ॥ ११ ॥

स्तुहि । श्रुतम् । गर्त्तसदम् । युवानम् । मृगम् । न ।
भीमम् । उपहत्नुम् । उग्रम् । मृळ । जरित्रे । रुद्र । स्तवानः ।
अन्यम् । ते । अस्मत् । नि । वपन्तु । सेनाः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(स्तुहि) (श्रुतम्) यश्श्रुतवान् तम् (गर्त्तसदम्)
यो गर्त्तं गृहे सीदति तम् (युवानम्) पूर्णबलम् (मृगम्)
सिंहम् (न) इव (भीमम्) भयङ्करम् (उपहत्नुम्) य उप-
हन्ति तम् (उग्रम्) क्रूरम् (मृळ) सुख्य । अत्र द्व्यचोऽत-
स्तिङ् इति दीर्घः (जरित्रे) स्तावकाय (रुद्र) अन्यायकारिणां
रोदयितः (स्तवानः) स्तुवन् (अन्यम्) धर्मात्मानम् (ते)
तव (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (नि) (वपन्तु) विस्ता-
रयन्तु (सेनाः) बलानि ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे रुद्र सेनेश त्वं मृगं न भीमं श्रुतं गर्त्तसदमुपहत्नु-
मुग्रं युवानं स्तुहि जरित्रे मृळ स्तवानः सन्न्यं प्रशंस यतो विद्वांसो-
ऽस्मत्से सेना निवपन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये राज्यं वर्द्धितुमिच्छेयुस्ते सिंहवच्छ-
त्वाणां भयंकरात्छेष्टानामानन्दप्रदान् राजकार्ये सेनायां च सत्कृत्य
नियोज्य न्यायेन राज्यं सततं पालयेयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (वृद्ध) अन्यायकारियों को हलाने वाले सेनापति आप
(वृद्धम्) सिंह के (न) समान (भीमम्) भयंकर (श्रुतम्) जो सुने है
उस (गर्त्तसदम्) घर में बैठ कर (उपहन्तुम्) और समीप में मारते हुए
(उग्रम्) क्रूर (युवानम्) पूर्ण बल वाले पुरुष की (स्तुति) स्तुति कर और
(जरित्रे) स्तुति करने वाले के लिये (वृद्ध) सुखी कर (स्तवानः) स्तुति
करता हुआ (अन्यम्) और धर्मात्मा की प्रशंसा कर जिस से विद्वान् (अस्मत्)
मेरी उल्लेखना से (ते) तेरी (सेनाः) सेना अर्थात् बल को (नि, वपन्तु)
विस्तारें ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो राज्य बढ़ाने की इच्छा करें वे
सिंह के समान शत्रुओं में भयंकर और श्रेष्ठों में आनन्द देने वालों का राज
कार्य और सेना में सत्कार कर और उन को आज्ञा दे न्याय से निरन्तर
राज्य की पालना करे ॥ ११ ॥

अथ विद्याध्ययनविषयमाह ॥

अथ विद्याध्ययन वि० ॥

कुमारश्चित्पितरं वन्दमानं प्रति नानाम रुद्रो-
पयन्तम् । भूरैर्दातारं सत्पतिं गृणीषे स्तुतस्त्वं
भेषजा रास्यस्मे ॥ १२ ॥

कुमारः । चित् । पितरं । वन्दमानम् । प्रति । नानाम् ।
रुद्र । उपयन्तम् । भूरैः । दातारं । सत्पतिम् । गृणीषे ।
स्तुतः । त्वम् । भेषजा । रासि । अस्मेऽ इति ॥ १२ ॥

पदार्थः—(कुमारः) ब्रह्मचारी (चित्) इव (पितरम्) जनकम् (वन्दमानम्) स्तूयमानम् । अत्र कर्मणि ज्ञानच् (प्रति) (ननाम) नमति । अत्र तुजादीनामित्यभ्यासदैर्घ्यम् (रुद्र) (उपयन्तम्) समीपं प्राप्नुवन्तम् (भूरेः) बहोः (दातारम्) (सत्पतिम्) सतां पालकम् (गृणीषे) स्तौषि (स्तुतः) प्रशंसितः (त्वम्) (भेषजा) औषधानि (रासि) ददासि (अस्मे) अस्मभ्यम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे रुद्र स्तुतस्त्वं पितरं कुमारश्चिद्वन्दमानमुपयन्तं भूरे-
दातारं सत्पतिं प्रति ननाम गृणीषेऽस्मे भेषजा रास्यतोऽस्माभिः
सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—यथा सत्पुत्रः पितरं सत्करोति नमति
स्तौति तथा सदध्येताध्यापकं प्रसादयति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (रुद्र) दुष्टों को रूजाने वाले विद्वान् (स्तुतः) प्रशंसा को प्राप्त (त्वम्) आप (पितरम्) पिता की (कुमारः) ब्रह्मचारी (चित्) जैसे जैसे (वन्दमानम्) स्तुति को प्राप्त और (उपयन्तम्) समीप आते हुए (भूरेः) बहुत पदार्थ के (दातारम्) देने वा (सत्पतिम्) सज्जनों के पालने वाले विद्वान् के प्रति (ननाम) नमस्कार करता वा (गृणीषे) उस की स्तुति करते हैं तथा (अस्मे) हम लोगों के लिये (भेषजा) औषधों की (रासि) देना है इस से हम लोगों को सत्कार करने के योग्य हैं ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे अच्छा पुत्र पिता का सत्कार करता वा नमता वा स्तुति करता है वैसे अच्छा विद्यार्थी पढ़ाने वाले की प्रशंसा करता है ॥ १२ ॥

अथ पुनर्वैद्यकविषयमाह ॥

अथ फिर वैद्यक वि० ॥

या वो भेषजा मरुतः शुचीनि या शन्तमा वृष-
णो या मयोभु । यानि मनुरवृणीता पिता नस्ता
शञ्च योश्च रुद्रस्य वश्मि ॥ १३ ॥

या । वः । भेषजा । मरुतः । शुचीनि । या । शंऽतमा ।
वृषणः । या । मयःऽभु । यानि । मनुः । अऽवृणीत । पिता ।
नः । ता । शम् । च । योः । च । रुद्रस्य । वश्मि ॥ १३ ॥

पदार्थः—(या) यानि (वः) युष्मभ्यम् (भेषजा) औष-
धानि (मरुतः) मनुष्यान् (शुचीनि) पवित्राणि (या) यानि
(शन्तमा) अतिशयेन सुखकराणि (वृषणः) वर्षयितारः (या)
यानि (मयोभु) सुखं भावुकानि (यानि) (मनुः) वैद्यक-
विद्यावित् (अवृणीत) स्वीकरोति । अत्रान्येषामपीति दीर्घः
(पिता) जनकः (नः) अस्मभ्यम् (ता) तानि (शम्)
सुखम् (च) बलम् (योः) त्यक्तव्यस्य (च) उत्पद्यमानस्य
(रुद्रस्य) रोदयितुरोगस्य (वश्मि) कामये ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे वृषणो मरुतो यथा या शुचीनि या शन्तमा या
मयोभु यानि रोगनिवारकाणि भेषजा वो मनुः पिता अवृणीत ता
वो नश्च योश्च रुद्रस्य निवारणाय शञ्च भावनाय तथाऽहं वश्मि ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः पितृपितामहेभ्योऽध्यापके-
भ्योऽन्येभ्यो विद्बद्भ्यश्च प्रतिरोगस्य निवारणायौषधीविज्ञाय स्वेषां
परेषां च रोगान्निवार्य सर्वार्थसुखं कामनीयम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (वृषणः) वृष्टि कराने वाले विद्वानो जैसे (मरुतः) मनुष्यों को और (या) जिन (शुचीनि) शुद्ध वा (या) जिन (शन्तया) अतीव सुख करने वा (या) जिन (मयोभु) सुख की भावना देने वा (यानि) जिन रोग निवारने वाली (भेषजा) औषधों को (वः) तुम्हारे लिये (मनुः) वैद्य विद्या जानने वाला (पिता) पिता (अवृषीत) स्वीकार करता है वह तुम्हारे (नश्च) और हमारे लिये (योः) त्याग करने (रुद्रस्य) और रहाने वाले रोग की निवृत्ति के लिये (शं, च) और कल्याण की भावना के लिये होती वैसी मैं (वशिम) कामना करूं ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को चाहिये कि पिता और पितामहों तथा अध्यापक वा अन्य विद्वानों से प्रतिरोग के निवारण के अर्थ औषधियों को जान कर अपने और दूसरों के रोगों को निवारण कर के सब के लिये सुख की कामना करें ॥ १३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

परि णो हेतीरुद्रस्य वृज्याः परि त्वेषस्य दुर्म-
तिर्मही गात् । अवं स्थिरा मघवंदभ्यस्तनुष्व
मीढ्वस्तोकाय तनयाय मृळ ॥ १४ ॥

परि । नः । हेतिः । रुद्रस्य । वृज्याः । परि । त्वेषस्य ।
दुःऽमतिः । मही । गात् । अवं । स्थिरा । मघवंत्ऽभ्यः ।
तनुष्व । मीढ्वः । तोकाय । तनयाय । मृळ ॥ १४ ॥

पदार्थः—(परि) सर्वतः (नः) अस्मान् (हेतिः) वज्रादिव पीडा । हेतिरिति वज्र ना० निधं० २।२० (रुद्रस्य) दुःस्वप्नप्रदस्य

रोगस्य (वृज्याः) वर्जनीयाः पीडाः (परि) अभितः (त्वेषस्य)
 प्रदीप्तस्य (दुर्मतिः) दुष्टा मतिः (मही) महती पूज्या वाक् ।
 महीति वाङ्नाम निघं० १ । ११ (गात्) प्राप्नुयात् (अत्र)
 (स्थिरा) स्थिराणि (मघवद्भ्यः) पूजितधनेभ्यः (तनुष्व)
 विस्तृणीहि (मीढ्वः) सुखसेचक (तोकाय) सद्यो जातायाऽ-
 पत्याय (तनयाय) प्राप्तकुमाराऽवस्थाय (मृळ) सुखय ॥१४॥

अन्वयः—हे मीढ्वो वैद्य यो रुद्रस्य हेतिर्वृज्यास्त्वेषस्य दुर्मतिश्च
 नोऽस्मान् पर्यगात् । या मघवद्भ्यो मह्यस्मान् पर्यगात्स्थिरा च
 गात् तानि तोकाय तनयाय तनुष्व तैः सर्वान्मृळ रोगानवतनुष्व
 दूरी कुरु ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सुशिक्षया दुष्टां मतिं वैद्यकरीत्या सर्वान्
 रोगान्निवार्य स्वस्वकुलं सदा सुखनीयम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे (मीढ्वः) सुखों से सींचने वाले वैद्य जो (रुद्रस्य) दुःख
 देने वाले रोग को (हेतिः) वज्र से पीड़ा के समान वा (वृज्याः) वर्जने योग्य
 पीड़ा और (त्वेषस्य) प्रदीप्त अर्थात् प्रबल की (दुर्मतिः) दुष्टमति (नः)
 हम लोगों को (परि) सब ओर से प्राप्त होने । तथा जो (मघवद्भ्यः)
 प्रशंसित धन वालों से (मही) प्रशंसनीय वाणी हम लोगों को सब ओर से
 प्राप्त हो और (स्थिरा) स्थिर पदार्थों को (गात्) प्राप्त हो उन को (तोकाय)
 शीघ्र उत्पन्न हुए सन्तान के लिये (तनयाय) जो कि कुमारावस्था को प्राप्त है
 उस के लिये विस्तारो । और उन से सब को (मृळ) सुखी करो और रोगों
 को (अत्र, तनुष्व) दूर करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को उत्तम शिक्षा से दुष्टमति को तथा वैद्यक रीति से
 सब रोगों को निवारण कर अपने कुल को सदा सुखी करना चाहिये ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ए॒वा ब॑ध्नो वृष॒भ चे॒कितान॒ यथा॑ दे॒व न ह॑णी॒षे
न ह॑सि । ह॒व॒न॒श्रु॒त्रो रु॒द्रेह॑ बोधि बृहद्द॑दे॒म
वि॒दथे॑ सु॒वीराः ॥ १५ ॥ व० १८ ॥

ए॒व । ब॒ध्नो इति॑ । वृ॒ष॒भ । चे॒कितान॒ । यथा॑ । दे॒व ।
न । ह॑णी॒षे । न । ह॑सि । ह॒व॒न॒श्रु॒त्र । नः । रु॒द्र । इ॒ह ।
बोधि॑ । बृह॑त् । व॒दे॒म । वि॒दथे॑ । सु॒वीराः ॥१५॥व०१८॥

पदार्थः—(एव) निश्चये । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (बध्नो)
धर्तः पोषक (वृषभ) रोगनिवारणेन बलप्रद (चेकितान) विज्ञा-
पक (यथा) (देव) कमनीय (न) निषेधे (ढणीषे) हरसि ।
अत्र विकरणव्यत्ययेन श्वा (न) निषेधे (हंसि) (हवनश्रुत्)
या हवनं दानमादानं गृणोति (नः) अस्माकम् (रुद्र) सर्व-
रोगनिवारक (इह) अस्मिन् (बोधि) बुध्यस्व (बृहत्)
(वदेम) (विदथे) औषधविज्ञानव्यवहारे (सुवीराः) सुष्ठुप्राप्त
वीर्याः सन्तः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे बध्नो वृषभ चेकितान देव रुद्र यतो हवनश्रुत्
त्वमिह यथा नः सुखानि न ढणीषे सर्वेषां सुखं बोधि तस्माद्दयं
सुवीराः सन्त एव यथा विदथे बृहद्ददेम ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये वैद्याः राज्यन्यायाधीशाः स्युस्ते-
ऽन्यायेन कस्यचित्किञ्चिन्न हरेयुः । न कत्र्चिद्धन्युः किन्तु सदा
सुपथ्यौषधव्यवहारसेवनेन बलपराक्रमान् वर्द्धयेयुरिति ॥ १५ ॥

अस्मिन् सूक्ते चिकित्सकराजपुरुषपठनव्यवहारवर्षनादेतद-
र्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सद्भातिरस्तीति वेद्यम् ॥

इत्यष्टादशो वर्गल्यस्त्रिंशं सूक्तं च समाप्तम् ॥

पदार्थः—हे (बभौ) धारण वा पोषण करने वा (वृषभ) रोग निवा-
रण करने से बल के देने वा (चैकितान) विज्ञान देने वा (देव) मनोहर
(रुद्र) और सर्वरोग निवारने वाले जिस कारण (इवनश्रुन्) देने लेने की
सुनने वाले आप (इह) इसमें (यथा) जैसे (नः) हम लोगों के सुखों की
(न) नहीं (हृषीषे) हरने हैं सब के सुख को (बोधि) जानें इस से हम
लोग (सुवीराः) सुन्दर पराक्रम को प्राप्त होते हुए ही जैसे (विदथे) ओष-
धिओं के विज्ञान व्यवहार में (वृहन्) बहुत (वदेम) कहें ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो वैद्य जन राज्य और न्याय के
अधीन हों वे अन्याय से किसी का कुछ भी धन न हरे न किसी को मारें
किन्तु सदा अच्छे पथ और ओषधों के व्यवहार सेवन से बल और पराक्रम
को बढ़ावें ॥ १५ ॥

इस सूक्त में वैद्य, राज पुरुष और विद्या ग्रहण के व्यवहार वर्णन होने
से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह जानना
चाहिये ॥

यह अठारहवां वर्ग और तैंतीसवां सूक्त समाप्त हुआ ॥

धारावराइत्यस्य पञ्चदशर्चस्य चतुस्त्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समद
 ऋषिः । मरुतो देवताः । १ । ३ । ८ । ९ निचृज्जगती ।
 २ । १० । ११ । १२ । १३ विराड्जगती ।
 ४ । ५ । ६ । ७ । १४ जगती छन्दः ।
 निषादः स्वरः । १५ निचृत् त्रिष्टुप्
 छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्द्विषयमाह ॥

अब पन्द्रह ऋचा वाले चौतीशवें सूक्त का आरम्भ है उस के
 प्रथम मन्त्र में विद्वानों के विषय का वर्णन करते हैं ॥

धारावरा मरुतो धृष्णवोजसो मृगां न भीमा-
 स्तविषीभिरर्चिनः । अग्नयो न शुशुचाना ऋजी-
 षिणो भृमिं धमन्तो अप गा अट्टएवत ॥ १ ॥

धारावराः । मरुतः । धृष्णुः । अोजसः । मृगाः । न । भीमाः ।
 तविषीभिः । अर्चिनः । अग्नयः । न । शुशुचानाः । ऋजी-
 षिणः । भृमिम् । धमन्तः । अप । गाः । अट्टएवत ॥ १ ॥

पदार्थः—(धारावराः) धारासु शिक्षितासु वाणीष्ववरा अर्वा-
 चीना येषान्ते (मरुतः) मरणधर्मयुक्ताः (धृष्णवोजसः) धृष्णु-
 धृष्टमोजो येषान्ते (मृगाः) मृगेन्द्राः सिंहाः (न) इव (भीमाः)
 दुष्टान् प्रति भयंकराः (तविषीभिः) बलयुक्ताभिः सेनाभिः (अर्चिनः)
 सत्कर्तारः (अग्नयः) पावकाः (न) इव (शुशुचानाः) शुद्धाः
 शोधका वा (ऋजीषिणः) कोमलस्वभावाः (भृमिम्) अनव-
 स्थाम् (धमन्तः) दूरीकुर्वन्तः (अप) (गाः) सुशिक्षिता
 वाचः (अट्टएवत) स्वीकुर्वन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो धारावरा मरुतो भीमा सृगाः न धृष्वो-
जसः शुशुचानाऽग्नयो न तविषीभिरर्चिन ऋजीषिणो भूमिमपधमन्तो
भवन्तो गाः अष्टएवत ॥ १ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—ये मनुष्या पावकवत्पवित्रा जल-
वत्कोमलाः सिंहवत्पराक्रमिणो वायुवद्वलिष्ठा भूत्वाऽन्यायं निवर्त्त-
येयुस्तेऽखिलं सुखमाप्नुयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (धारावराः) धाराप्रवाह शिञ्जित वाणियों के
बीच न्यून जिन की वाणी (मरुतः) वे मरणार्थमयुक्त (भीमाः) दुष्टों के प्रति भयंकर
(सृगाः) सिंहों के (न) समान (धृष्वोजसः) पराक्रम को धारण किये हुए
(शुशुचानाः) शुद्ध वा शोधने वाले (अग्नयः) पावक अग्नियों के (न)
समान (तविषीभिः) बलयुक्त सेनाओं से (अर्चिनः) सत्कार करने वाले
(ऋजीषिणः) कोमल स्वभावी मनुष्य (भूमिम्) अनवस्था को (अप,
धमन्तः) दूर करते हुए आप (गाः) सुशिञ्जित वाणियों की (अष्टएवत)
स्वीकार करें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो मनुष्य पावक के समान पवित्र
जल के समान कोमल सिंह के समान पराक्रम करने वाले वायु के समान
बलिष्ठ हो कर अन्याय को निवृत्त करें वे समस्त सुख को प्राप्त हों ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

द्यावो न स्तृभिश्चितयन्त खादिनो व्यश्मिया
न द्युतयन्त वृष्टयः । रुद्रो यद्वो मरुतो रुक्मव-
क्षसो वृषाजनि पृश्न्याः शुक्र ऊर्धनि ॥ २ ॥

द्यावः । न । स्तृभिः । चितयन्त । खादिनः । वि । अभ्रियाः ।
न । द्युतयन्त । वृष्टयः । रुद्रः । यत् । वः । मरुतः । रुक्म-
वक्षसः । वृषा । अजनि । पृश्न्याः । शुक्रे । ऊधनि ॥ २ ॥

पदार्थः—(द्यावः) प्रकाशाः (न) इव (स्तृभिः) नक्षत्रैः ।
स्तृभिरिति नक्षत्रना० निरु० ३ । २० (चितयन्त) चितं कुर्वन्तु
(खादिनः) भक्षकाः (वि) (अभ्रियाः) अभ्राणि (न) इव
(द्युतयन्त) द्युतयन्तु (वृष्टयः) वर्षाः (रुद्रः) दुष्टानां रोद-
यिता (यत्) यः (वः) युष्मभ्यम् (मरुतः) मनुष्याः (रुक्म-
वक्षसः) रुक्मं रोचकं वक्षो हृदयं येषान्ते (वृषा) सुखसेचकः
(अजनि) जनयेत् (पृश्न्याः) अन्तरिक्षस्य मध्ये (शुक्रे)
वीर्यकरे (ऊधनि) रात्रौ । ऊधइति रात्रिना० निधं० १ । ७ ॥ २ ॥

अन्वयः—हे रुक्मवक्षसो मरुतो वो यद्यो वृषा रुद्रः पृश्न्याः
शुक्र ऊधन्यजनि खादिनो भवन्तः स्तृभिर्यावो न चितयन्ताऽ
भ्रिया वृष्टयो न विद्युतयन्त स भवन्तश्च माननीयाः स्युः ॥ २ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—ये नक्षत्रैः सह सूर्यवदधैः सह वि-
द्युद्वहियाव्यवहारप्रकाशे रमन्ते ते शयनाय रात्रीव सर्वेषां सुखाय
भवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (रुक्मवक्षसः) दीप्ति और अभिप्रीति युक्त हृदय वाले
(मरुतः) विद्वान् मनुष्यो (वः) तुम लोगों के लिये (यत्) जो (वृषा) सुख को
सँचने और (रुद्रः) दुष्टों को हलाने वाला मनुष्य (पृश्न्याः) अन्तरिक्ष के बीच
(शुक्रे) वीर्य करने वाली (ऊधनि) रात्रि में (अजनि) उत्पन्न करे । वा (खादिनः)
भक्षण करने वाले आप लोग (स्तृभिः) नक्षत्रों से (द्यावा) प्रकाशों के (न) समान

(चितयन्त) व्यवहारों को पवित्र करें और (अश्रियाः) बहलों को (वृष्टयः) वर्षाओं के (न) समान (विद्युतयन्त) विशेषता से प्रकाशित करे । वह और आप माननीय हों ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो नक्षत्रों के साथ सूर्य के समान बहलों के साथ विजुली के समान विद्या व्यवहार रूपी प्रकाश में रमते हैं वे सोने के लिये रात्रि के समान सब के सुख के लिये होते हैं ॥ २ ॥

अथ राजविषयमाह ॥

अथ राज वि० ॥

उक्षन्ते अश्वान् अत्यान् इवाजिषु नदस्य कर्णैस्तु-
रयन्त आशुभिः । हिरण्यशिप्रा मरुतो दविध्वतः
पृक्षं याथ पृषतीभिः समन्यवः ॥ ३ ॥

उक्षन्ते । अश्वान् । अत्यान् इव । आजिषु । नदस्य ।
कर्णैः । तुरयन्ते । आशुभिः । हिरण्यशिप्राः । मरुतः ।
दविध्वतः । पृक्षम् । याथ । पृषतीभिः । समन्यवः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उक्षन्ते) सिञ्चन्ति (अश्वान्) (अत्यानिव)
यथाऽश्वः सततं सद्यो गच्छन्ति तथा (आजिषु) सङ्ग्रामेषु
(नदस्य) जलेन पूर्णस्य जलाशयस्य मध्ये (कर्णैः) नौचालकैः
(तुरयन्ते) सद्यो गमयन्ति (आशुभिः) शीघ्र गन्तुभिरश्वैः
(हिरण्यशिप्राः) हिरण्यमिव शिप्राणि मुखानि येषान्ते (मरुतः)
मनुष्याः (दविध्वतः) दुष्टान् कम्पयन्तः । इदं पदं दाधर्त्तित्यत्र
निपातितम् । अ० ७ । ४ । ६४ (पृक्षम्) सेचनीयम् (याथ)
प्राप्तुम् (पृषतीभिः) वायुगतिः सद्गतिः विष्टाभिर्धाराभिः (सम-
न्यवः) मन्युना सह वर्त्तमानाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे समन्यवो मरुतो यथाऽश्वानत्यानिवाजिषु नदस्य कर्णैरिवाशुभिस्तुरयन्ते हिरण्यशिप्रा दविध्वतः पृषतीभिः पृक्षमु-
क्षन्ते तथैतद्यूयं याथ ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा शिक्षका अश्वान् कैवर्त्ता नावं
सुष्ठु गमयन्ति तथा राजजनाः स्वसेना नयेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (समन्यवः) क्रोध में भरे (मरुतः) मनुष्यो जैसे (अश्वान्)
घोड़ों को (अत्यान्) निरन्तर चलाने वाले घोड़ों के समान वा (आजिषु)
संग्रामों में (नदस्य) जल से पूर्ण बड़े जलाशय के बीच (कर्णैः) नौकाओं
के चलाने वालों के समान (आशुभिः) शीघ्र चलाने वाले घोड़ों के साथ
(तुरयन्ते) शीघ्र चलाने हैं वा (हिरण्यशिप्राः) सुवर्ण के सदृश मुख वाले
(दविध्वतः) दुष्टों को कंपाने हुए (पृषतीभिः) पवन की गतियों के समान
गतियों से युक्त धाराओं से (पृक्षम्) सींचने योग्य को (उक्षन्ते) सींचते हैं
वैसे इस व्यवहार को तुम लोग प्राप्त होओ ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जैसे शिक्षा करने वाले जन घोड़ों को
वा खेवट नावको उत्तम रीति पर चलाने हैं वैसे राजजन अपनी सेना को
पहुंचावें ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

पृक्षे ता विश्वा भुवना ववक्षिरे मित्राय वा
सदमा जीरदानवः । पृषदश्वासो अनवभ्रराधस
ऋजिप्यासो न वयुनेषु धूर्षदः ॥ ४ ॥

पृक्षे । ता । विश्वा । भुवना । ववक्षिरे । मित्राय । वा ।
सदम् । आ । जीरऽदानवः । पृषत्ऽश्वासः । अनवभ्रऽ-
राधसः । ऋजिप्यासः । न । वयुनेषु । धूऽसदः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(पृच्छे) जलादिभिः सिक्ते (ता) तानि (विश्वा)
सर्वाणि (भुवना) भुवनानि (ववक्षिरे) रुष्टाः स्युः (मित्राय)
(वा) (सदम्) स्थानम् (आ) (जीरदानवः) जीवाः (पृष-
दश्वासः) पृषतस्स्थूलाः सिंचिता अश्वा यैस्ते (अनवभ्रराधसः)
अनवभ्रोऽपतितं राधो येषान्ते (ऋजिप्यासः) ये ऋजि कोमलत्वं
वर्द्धयन्ति ते (न) इव (वयुनेषु) प्रज्ञापनेषु (धूर्षदः) धुरि
सीदान्ति ॥ ४ ॥

अन्वयः—जीरदानवः पृषदश्वासोऽनवभ्रराधसो धूर्षद ऋजिप्यासो
न मित्राय वा ह्यस्मै पृच्छे यानि विश्वा भुवना सदमा ववक्षिरे
ता वयुनेषु वर्द्धन्ते ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये दुष्टेभ्यः क्रुध्यन्ति श्रेष्ठानाह्लाद-
यन्ति ते प्राज्ञा जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—(जीरदानवः) साधारण जीव वा (पृषदश्वासः) स्थूल अश्व
जिन्हों ने सींचे वा (अनवभ्रराधसः) जिन का धन नीचे नहीं गिरा वा
(धूर्षदः) जो धुर पर स्थिर होने वाले (ऋजिप्यासः) वा जो कोमलपन
को बढ़ाते हैं (न) उन के समान (मित्राय) मित्र के लिये (वा) अथवा
जिस कारण इस के लिये (पृच्छे) जलादिकों से सींचे हुए पृथ्वी मण्डल
पर जो (विश्वा) समस्त (भुवना) लोकलोकान्तर (सदम्) वा स्थान
(आ, ववक्षिरे) अच्छे प्रकार रोष को प्राप्त हों (ता) वे वयुनेषु उत्तम ज्ञानों
में बढ़ते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो दुष्टों के लिये क्रोध करते वा
श्रेष्ठों को आनन्द देते हैं वे बुद्धिमान् होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्विषयमाह ॥
फिर विद्वानों के वि० ॥

इन्धन्वभिर्धेनुभी रृषादूधभिरध्वस्मभिः पथि-
भिर्भ्राजदृष्टयः । आ हंसासो न स्वसराणि गन्तन
मधोर्मदाय मरुतः समन्यवः ॥ ५ ॥ व० १९ ॥

इन्धन्वऽभिः । धेनुऽभिः । रृषादूधऽभिः । अध्वस्मऽभिः ।
पथिऽभिः । भ्राजत्ऽक्रष्टयः । आ । हंसासः । न । स्वस-
राणि । गन्तन । मधोः । मदाय । मरुतः । सऽमन्यवः ॥ ५ ॥
व० ॥ १९ ॥

पदार्थः—(इन्धन्वभिः) प्रदीपिकाभिः । अत्र वनिपि छान्द-
सो वर्णलोपो वेत्यलोपः (धेनुभिः) वाग्भिः (रृषादूधभिः)
व्यक्तशब्दधनैः (अध्वस्मभिः) अध्वस्तैः (पथिभिः) मार्गैः
(भ्राजदृष्टयः) प्राप्तप्रकाशाः (आ) (हंसासः) (न) इव
(स्वसराणि) दिनानि स्वसराणीति दिनना० निघं० १ । २
(गन्तन) प्राप्त (मधोः) मधुरस्य (मदाय) हर्षाय (मरुतः)
(समन्यवः) सक्रोधाः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे भ्राजदृष्टयः समन्यवो मरुतो यूयमिन्धन्वभिर्धेनु-
भीरृषादूधभिरध्वस्मभिः पथिभिः हंसासो न मधोर्मदाय स्वराण्या
गन्तन ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथाऽऽकाशमार्गेण हंसा अभीष्टा-
नि स्थनानि सुखेन गच्छन्ति तथा सुशिक्षितया वाचा विद्यामा-
र्गान् धर्मपथैः सुखानि च नित्यं यूयं प्राप्त ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (भ्रातृदृष्टयः) प्रकाश को प्राप्त हुए (समन्यवः) क्रोधों के साथ वर्तमान (मरुतः) मरणधर्मा तुम लोग (इन्धन्वभिः) प्रदीप्त करनेवाली (धेनुभिः) वाणियों से वा (रप्शदूधभिः) प्रकट शब्द रूपीघनों से (अध्वभिः) जो कि ध्वस्त नष्ट न हुए उन (पथिभिः) मार्गों से (हंसासः) हंसों के (न) समान (मधोः) मधुर सम्बन्धी (मदाय) हर्ष के लिये (स्वसराणि) दिनों को (आ, गन्तन) आओ प्राप्त होओ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—तैसे आकाश मार्ग से हंस अभीष्ट स्थानों को सुख से जाते हैं जैसे सुशिक्षित वाणी से विद्या मार्गों को और धर्म पथों से सुखों को नित्य तुम लोग प्राप्त होओ ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ नो ब्रह्माणि मरुतः समन्यवो नरां न
शंसः । सर्वनानि गन्तन अश्वामिव पिप्यत धेनु-
मूर्धनि कर्ता धियं जरित्रे वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

आ । नः । ब्रह्माणि । मरुतः । समन्यवः । नराम् ।
न । शंसः । सर्वनानि । गन्तन । अश्वामिव । पिप्यत ।
धेनुम् । ऊर्धनि । कर्त्ता । धियम् । जरित्रे । वाजपेशसम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नः) अस्मभ्यम् (ब्रह्माणि)
धनानि (मरुतः) मनुष्याः (समन्यवः) सक्रोधाः (नराम्)
मनुष्याणाम् (न) इव (शंसः) स्तुतिः (सर्वनानि) ऐश्वर्याणि
(गन्तन) (अश्वामिव) वडवामिव (पिप्यत) प्राप्तुत (धेनुम्)

वाणीम् (ऊधनि) रात्रौ (कर्त्त) कुरुत । अत्र ह्यचोतस्तिड
इति दीर्घः (धियम्) प्रज्ञाम् (जरित्रे) स्तावकाय (वाजपेशसम्)
वाजस्य विज्ञानस्य पेशो रूपं यस्यान्ताम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे समन्यवो मरुतो यूयं नो ब्रह्माणि कर्त्ताऽश्वामि-
वोधनि धेनुं पिप्यत नरान् शंसः सवनान्यागन्तन जरित्रे वाजपेशसं
धियं कुरुत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र हावुपमालंकारौ०—ये मनुष्या मनुष्यस्वभावजां
प्रशंसां प्राप्य सुविद्यां वाचं प्रज्ञां च वर्द्धयित्वा सर्वान्त्सुरैरलं कुर्वन्तु
ते सुखिनो जायन्ते ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (समन्यवः) क्रोध से युक्त (मरुतः) मनुष्यो तुम (नः)
हम लोगों के लिये (ब्रह्माणि) धनों को (कर्त्त) सिद्ध करो (अश्वामिव)
घोड़ी के समान (ऊधनि) रात्रि में (धेनुम्) वाणी को (पिप्यत) प्राप्त होओ
(नराम्) मनुष्यों की (न) जैसे (शंसः) स्तुति वैसे (सवनानि) ऐश्वर्यों को
(आ, गन्तन) प्राप्त होओ (जरित्रे) स्तुति करने वाले के लिये (वाजपेशसम्)
विज्ञान का जिस में रूप विद्यमान उस (धियम्) उत्तम बुद्धि को सिद्ध करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में दो उपमालं०—जो मनुष्य मनुष्यस्वभाव से उत्पन्न
हुई प्रशंसा को प्राप्त हो के उत्तम विद्या, वाणी और उत्तम बुद्धि को बढा कर
सर्व मनुष्यों को सुखों से अलंकृत करें वे सुखी होते हैं ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तं नो दात मरुतो वाजिनं रथं आपानं ब्रह्म
चितयद्विवेदिवे । इषं स्तोत्रभ्यो वृजनैषु कार्वे
सनि मेधामरिष्टं दुष्टं सहः ॥ ७ ॥

तम् । नः । दात । मरुतः । वाजिनम् । रथे । आपा-
नम् । ब्रह्म । चितयत् । दिवेऽदिवे । इषम् । स्तोतृभ्यः ।
वृजनेषु । कारवे । सनिम् । मेधाम् । अरिष्टम् । दुस्तरम् ।
सहः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(तम्) सकलविद्यास्तावकम् (नः) अस्मभ्यम्
(दात) दत्त । अत्र वाच्छन्दसीति शपो लुक् (मरुतः) प्राणवायु-
वत्प्रियाः (वाजिनम्) विज्ञानवन्तमश्वम् (रथे) याने युक्तम्
(आपानम्) व्यापकम् । आपानमिति व्याप्तिकर्मा निघं० २ ।
१८ (ब्रह्म) धनमन्नं वा (चितयत्) यच्चितं ज्ञातारं करोति
तत् (दिवेदिवे) प्रतिदिनम् (इषम्) इष्टम् (स्तोतृभ्यः) सक-
लविद्याप्रयोजनविद्भ्यः (वृजनेषु) बलेषु (कारवे) कारुकाय
(सनिम्) विभक्ताम् (मेधाम्) प्रज्ञाम् (अरिष्टम्) अहिंसि-
तम् (दुष्टरम्) दुःखेन तरितुमर्हम् (सहः) बलम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यूयं नस्तं दात रथे वाजिनं दात दिवेदिवे
चितयदापानं ब्रह्म वृजनेषु स्तोतृभ्य इषं कारवे सनि मेधामरिष्टं
दुष्टरं सहश्च दात ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सदैव सर्वेभ्यस्सकलविद्याविदध्यापकेन ध-
र्माजितं धनं विद्भ्यो दानायानमुत्तमां प्रज्ञां पूर्णं बलं च याच-
नीयं विद्वांसः खलु याचकेभ्य एतानि सततं प्रदद्युः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) प्राणवायु के समान प्रिय तुम (नः) हम लोगों के
लिये (तम्) उस समयसक विद्या की स्तुति करने वाले को (दात) देओ (रथे)

रथ के निमित्त (वातिनम्) सुभिक्षित घोड़े को देवो (दिवेदिवे) प्रतिदिन (चितवत्) चिताते हुए (आपानम्) व्यापक (ब्रह्म) धन वा अन्न को (वृजनेषु) बलों में (स्तोतृभ्यः) सकल विद्याओं के प्रयोजन वेत्ताओं के लिये (इषम्) इष्ट प्रयोजन को (कारवे) करने वाले के लिये (सनिम्) अलग १ बड़ी हुई (मेधाम्) उत्तम बुद्धि को और (अरिष्टम्) अविनष्ट (दुष्टम्) दुःख से तैरने को योग्य (सहः) बल को देओ ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सदैव सब के लिये सकल विद्या बताने वाला धर्म से संचित किये हुए धन विद्वानों के देने के लिये अन्न उत्तम प्रज्ञा और पूर्ण बल को जांचे विद्वान् जन निश्चय से याचकों के लिये उन उक्त पदार्थों को निरन्तर देवे ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यद्युज्जते मरुतो रुक्मवक्षसोऽश्वान् रथेषु भग
आ सुदानवः । धेनुर्न शिश्वे स्वसरेषु पिन्वते
जनाय रातहविषे महीमिषम् ॥ ८ ॥

यत् । युज्जते । मरुतः । रुक्मवक्षसः । अश्वान् ।
रथेषु । भगे । आ । सुदानवः । धेनुः । न । शिश्वे । स्वस-
रेषु । पिन्वते । जनाय । रातहविषे । महीम् । इषम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यत्) यान् (युज्जते) (मरुतः) विहांसो मनुष्याः (रुक्मवक्षसः) रुक्ममिव वक्षो येषान्ते (अश्वान्) तुरङ्गानग्न्यादीन् वा (भगे) ऐश्वर्ये सति (आ) (सुदानवः) श्रेष्ठानां पदार्थानां दातारः (धेनुः) दुग्धदात्री गौः (न) इष

(शिश्वे) वत्साय (स्वसरेषु) दिनेषु (पिन्वते) सिञ्चति । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (जनाय) सत्पुरुषाय (रातहविषे) दत्तदातव्याय (महीम्) महतीं पूज्यां वाचम् (इषम्) इष्टामिच्छां वा ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे रुक्मवत्ससः सुदानवो मरुतो भगे रथेषु यदश्वान् युञ्जते स्वसरेषु शिश्वे रातहविषं जनाय धेनुर्वत्संनेव महीमिषमा पिन्वते तान् सर्वे संयुञ्जन्ताम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—हे मनुष्या यथा सुशिक्षिता विद्वांसोऽश्वादीन् पशून्गन्यादींश्च कार्प्यासिद्धये प्रयुञ्जते तथाऽनुतिष्ठत एवं कृते सति यथा धेनुः स्ववत्सं तर्पयति तथैते प्रयोक्तृन् धनयन्ति ॥८॥

पदार्थः—हे (रुक्मवत्ससः) सुवर्ण के समान वत्सःस्थल वाले (सुदानवः) उत्तम पदार्थों के दानकर्ता (मरुतः) विद्वान् पुरुषो (भगे) ऐश्वर्य के होते (रथेषु) यानों में (यत्) जिन (अश्वान्) घोड़े वा गन्यादि पदार्थों को (युञ्जते) युक्त करते वा (स्वसरेषु) दिनों के बीच (शिश्वे) बालक वा जो (रातहविषे) देने योग्य दे चुका उस (जनाय) सत्पुरुष के लिये (धेनुः) दुग्ध देनेवाली गौ बछड़े को (न) जैसे वैसे (महीम्) अत्यन्त (इषम्) इच्छा को (आ, पिन्वते) अच्छे प्रकार सींचते हैं उन सब को सब लोग अच्छे प्रकार प्रयुक्त करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—हे मनुष्यो जैसे अच्छी शिक्षा को प्राप्त विद्वान् जन घोड़े आदि पशुओं को और अग्नि आदि पदार्थों का प्रयोग कार्य सिद्धि के लिये करते हैं वैसे अनुष्ठान करो ऐसे करने से जैसे गौ अपने बछड़े को तृप्त करती हैं वैसे ये प्रयोग करने वालों को धनी करते हैं ॥ ८ ॥

पुना राजपुरुषविषयमाह ॥

फिर राजपुरुषों के वि० ॥

यो नो मरुतो वृकताति मर्त्यां रिपुर्दधे वस-
वो रक्षता रिषः । वर्त्तयत तपुषा चक्रियाभि तमव
रुद्रा अशसो हन्तना बधः ॥ ९ ॥

यः । नः । मरुतः । वृकऽताति । मर्त्यः । रिपुः । दधे ।
 वसवः । रक्षत । रिषः । वर्त्तयत । तपुषा । चक्रिया । अभि ।
 तम् । अव । रुद्राः । अशसः । हन्तन । बधरिति ॥ ९ ॥

पदार्थः—(यः) (नः) अस्मान् (मरुतः) विद्वांसः (वृक-
 ताति) वृको वज्र एव (मर्त्यः) (रिपुः) स्तेनः । रिपुरिति स्ते-
 न ना० निघं० ३ । ३४ (दधे) दधाति । अत्र लडर्थे लिट्
 (वसवः) वसुसंज्ञकाः (रक्षत) । अत्राऽन्येषामपीति दीर्घः (रिषः)
 हिंसकान् (वर्त्तयत) (तपुषा) परितापेन क्रोधादिना (चक्रिया)
 चक्रेण (अभि) अभितः (तम्) (अव) (रुद्राः) मध्यमा
 विद्वांसो दुष्टानां रोदयितारः (अशसः) अहिंसकस्य (हन्तन)
 मत् । अत्राऽन्येषामपीति दीर्घः (बधः) हननम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे वसवो मरुतो यो वृकताति मर्त्यो रिपुस्तपुषा नोऽ-
 स्मान्दधे तस्माद्रिषोऽस्मात्पृथग् रक्षत । हे रुद्रा ययं चक्रिया अश-
 सोऽवहन्तन योऽस्मान् रक्षति तमभिरक्षत येनान्यस्य बधः क्रियते
 तं कारागृहेऽभिवर्त्तयत ॥ ९ ॥

भावार्थः—राजपुरुषैर्हिंसकेभ्यः प्रजाः पृथग् रक्ष्य रिपून्निवार्य्य
 बध्वा वा धर्मेण राज्यं शासनीयम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे (वसवः) वसु संज्ञा वाले (मरुतः) विद्वान् मनुष्यो (यः) जो
 (वृकताति) वज्र ही (मर्त्यः) मरणधर्मा (रिपुः) चोर (तपुषा) सब चोर से ताप
 देने वाले क्रोध आदि से (नः) हम लोगों को (दधे) धारण करता है उस से (रिषः)
 हिंसकों को अलग (रक्षत) रक्खो । हे (रुद्राः) दुष्टों को रक्षाने वाले मध्यम
 विद्वानो तुम (चक्रिया) बक्र से (अशसः) अहिंसक जो दूसरों का विनाश नहीं

करता उस को (अत्र, हन्तन) न मारो जो हम लोगों की रक्षा करता है उस की सब ओर से रक्षा करो । जिस ने और का (बधः) बध किया है उस को कारागृह अर्थात् जेहलखाना में (अभि, वर्त्तयत) सब ओर से बर्ताओ ॥ ९ ॥

भावार्थः—राजपुरुषों को हिंसकों से प्रजाजनों को अलग रख शत्रुओं को निवारण कर वा बांध के धर्म से राज्य की शिक्षा करनी चाहिये ॥ ९ ॥

पुनर्विद्वद्दिषयमाह ॥

फिर विद्वान् के वि० ॥

चित्रं तद्वो मरुतो यामं चेकिते पृश्न्या यदूध
रप्यापयो दुहुः । यद्वा निदे नवमानस्य रुद्रिया-
स्त्रितं जराय जुरतामदाभ्याः ॥ १० ॥ व० २० ॥

चित्रम् । तत् । वः । मरुतः । यामं । चेकिते । पृश्न्याः ।

यत् । ऊधः । अपि । आपयः । दुहुः । यत् । वा । निदे । नव-
मानस्य । रुद्रियाः । त्रितम् । जराय । जुरताम् । अदाभ्याः
॥ १० ॥ व० ॥ २० ॥

पदार्थः—(चित्रम्) अद्भुतम् (तत्) (वः) युष्माकम् (मरुतः) (याम) प्राप्तव्यं कर्म (चेकिते) जानाति (पृश्न्याः) पृश्नावन्तरिक्षे भवम् (यत्) (ऊधः) पयोऽधिकरणम् (अपि) (आपयः) मित्रतां व्याप्ताः (दुहुः) पिप्रति । अत्र लिटि वा च्छन्दसीति हित्वाभावः (यत्) (वा) (निदे) निन्दकाय (नवमानस्य) स्तोतुः (रुद्रियाः) रुद्रस्य मध्यमस्य विदुषः सम्बन्धिनः (त्रितम्) हिंसकम् (जराय) स्तावकाय (जुरताम्) जीर्णानाम् (अदाभ्याः) अहिंसनीयाः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अदाभ्या रुद्रिया मरुतो यद्द्वित्रं याम यत्पृश्या ऊध आपयो दुहुः । वा यो नवमानस्य निदे त्रितं जुरतां जरायाऽपि चेतिते तद्युं गृह्णत ॥ १० ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयं निन्दनीयस्य निन्दां स्तवनीयस्य प्रशंसां कृत्वाऽद्भुतानि कर्माणि कुरुत । येन पूर्णमायुर्भुक्त्वा वृद्धावस्थां प्राप्य मरणं स्यात्तदनुतिष्ठत ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अदाभ्याः) न नष्ट करने योग्य (रुद्रियाः) मध्यम विद्वानों के सम्बन्धी (मरुतः) मनुष्यो (यत्) जिस (वः) तुम्हारा (चित्रम्) अद्भुत (याम) योग्य कर्म वा (यत्) जिस (पृश्याः) अन्तरिक्ष में सिद्ध हुए (ऊधः) जल वा दूध के अधिकरण को (आपयः) मित्र भाव को प्राप्त हुए (दुहुः) परि पूर्ण करते हैं (वा) अथवा (यः) जो (नवमानस्य) स्तुति करने की (निदे) निन्दा करने वाले के लिये (त्रितम्) हिंसा करने वाले को (जुरताम्) जीर्णों की (जराय) स्तुति करने वाले के लिये (अपि) भी (चेतिते) जानता है (तन्) उस को तुम लेओ ॥ १० ॥

भावार्थः—हे विद्वानो तुम निन्दा करने योग्य की निन्दा तथा स्तुति करने योग्य की प्रशंसा कर अद्भुत कर्मों को करो जिस से पूरी आयुभोग वृद्धावस्था पा कर मरण हो उस अनुष्ठान को करो ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तान्वो महो मरुतं एवयावो विष्णोरिषस्यं प्रभृथे
हवामहे । हिरण्यवर्णान्कुकुहान्यतस्त्रुचो ब्रह्मण्यन्तः
शंस्यं राध ईमहे ॥ ११ ॥

तान् । वः । महः । मरुतः । एवयावः । विष्णोः । एषस्य
प्रभृथे । हवामहे । हिरण्यवर्णान् । ककुहान् । यतस्रुचः ।
ब्रह्मण्यन्तः । शंस्यम् । राधः । ईमहे ॥ ११ ॥

पदार्थः—(तान्) (वः) युष्मभ्यम् (महः) महतः (मरुतः)
मनुष्याः (एवयावः) य एवं विज्ञानं यान्ति तान् (विष्णोः)
व्यापकस्य (एषस्य) ऐश्वर्यवतः (प्रभृथे) प्रकृष्टे पालने (हवामहे)
स्वीकुर्महे (हिरण्यवर्णान्) हिरण्यमिव वर्णो येषान्तान् (ककु-
हान्) महतः । ककुहइति महनाम निघं० ३ । ३ (यतस्रुचः)
यताः स्रुचो यज्ञपात्राणि यैस्तान् ऋत्विजः । यतस्रुचइति ऋत्विग्
ना० निघं० ३ । १८ (ब्रह्मण्यन्तः) आत्मनो ब्रह्मेच्छन्तः (शंस्यम्)
प्रशंसनीयम् (राधः) धनम् (ईमहे) याचामहे ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मरुतो मनुष्या यथा वयं वस्तानेषस्य विष्णोः प्रभृथे
मह एवयावो हिरण्यवर्णान् ककुहान् यतस्रुचो हवामहे ब्रह्मण्यन्तः
शंस्यं राध ईमहे तथा यूयमस्मभ्यं प्रयतध्वम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः परस्परस्मिन् प्रीत्या दुष्टे-
ष्वप्रेम्णा च वर्तित्वा विष्णोरीश्वरस्य भक्तौ प्रयतनीयम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) मनुष्यो जैसे हम लोग (वः) तुम्हारे लिये (तान्)
उन को (एषस्य) ऐश्वर्य वाले (विष्णोः) व्यापक ईश्वर के (प्रभृथे) अत्युत्तम
पालन में (महः) महान् व्यवहार के (एवयावन्) इस प्रकार विशेष ज्ञानको
पाते हैं उन (हिरण्यवर्णान्) हिरण्य—सुवर्ण के समान वर्ण वाले (ककुहान्)
बड़े (यतस्रुचः) नियम से यज्ञपात्रों के रखने वाले को (हवामहे) स्वीकार

करते हैं । और (ब्रह्मण्यन्तः) अपने को ईश्वर का वेद की इच्छा करते हुए विद्वानों को (शंस्यम्) प्रशंसनीय (राधः) धन की (ईमहे) याचना करते हैं जैसे तुम हमारे लिये प्रयत्न करो ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों की चाहिये कि परस्पर एक दूसरे से प्रीति के साथ और दुष्टों में अप्रीति के साथ वर्त्त कर व्यापक ईश्वर की भक्ति में प्रयत्न करें ॥ ११ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ते दशग्वाः प्रथमा यज्ञमूहिरे ते नो हिन्व-
न्तूषसो व्युष्टिसु उषा न रामीररुणैरपर्णुते महो
ज्योतिषा शुचता गोअर्णसा ॥ १२ ॥

ते । दशग्वाः । प्रथमाः । यज्ञम् । ऊहिरे । ते । नः । हिन्वन्तु ।
उषसः । विऽउष्टिषु । उषाः । न । रामीः । अरुणैः । अप ।
ऊर्णुते । महः । ज्योतिषा । शुचता । गोऽअर्णसा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(ते) (दशग्वाः) ये दशभिरिन्द्रियैः सिद्धिं गच्छन्ति
ते (प्रथमाः) पृथुबुद्धयः (यज्ञम्) (ऊहिरे) प्राप्नुवन्ति (ते)
(नः) अस्मान् (हिन्वन्तु) वर्द्धयन्तु (उषसः) प्रभातस्य
(व्युष्टिषु) प्रतापेषु (उषाः) प्रभातः (न) इव (रामीः)
आरामप्रदा रात्रीः (अरुणैः) रक्तवर्णैः (अप) (ऊर्णुते)
आच्छादयति (महः) महता (ज्योतिषा) प्रकाशेन (शुचता)
पवित्रेण पवित्रकारकेण (गोअर्णसा) गावः किरणा अर्णो जलं
चास्मिँस्तेव ॥ १२ ॥

ऋग्वयः—ये दशग्वाः प्रथमा विद्वांसो यज्ञमूहिरे त उपसो व्युष्टिषु नोऽस्मान् हिन्वन्तु । येऽरुणैर्महो गोऽर्णसा शुचता ज्योतिषा रामीरुषा नापोर्णुते तेऽस्माकं शिक्षकाः सन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—ये क्रियाकाण्डकुशला जितेन्द्रिया उपर्वदविद्यांऽन्धकारनिवारका मनुष्यान् विद्यासुशिक्षाभ्यां वर्द्धयन्ति ते सर्वैः सत्कर्त्तव्याः ॥ १२ ॥

पदार्थः—जो (दशग्वाः) दशों इन्द्रियों से सिद्धि को प्राप्त होने हैं वे (प्रथमाः) बहुत विस्तार युक्त बुद्धि वाले मुख्य विद्वान् जन (यज्ञम्) यज्ञ को (ऊहिरे) प्राप्त होते हैं (ते) वे (उपसः) प्रभात काल के (व्युष्टिषु) प्रतापों में (नः) हम लोगों को (हिन्वन्तु) बढ़ावें । जो (अरुणैः) जाल वर्षों से (महः) बडे (गोऽर्णसा) जिस में कि किरण और प्रकाश विद्यमान (शुचता) जो पवित्र वा पवित्रता है उस (ज्योतिषा) प्रकाश से (रामीः) आराम की देने वाली रात्रियों को (उषाः) प्रभात समय के (न) समान (अप, ऊर्णुते) न ढापते अर्थात् प्रगट करते हैं (ते) वे हमारे शिक्षक हों ॥ १२ ॥

भावार्थः—जो क्रियाकाण्ड में कुशल जितेन्द्रिय जन प्रभातकाल के समान अविद्यान्धकार की निवृत्ति करने वाले मनुष्यों को विद्या और उत्तम शिक्षा से बढ़ाते हैं वे सब को सत्कार करने योग्य हैं ॥ १२ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

त क्षोणीभिररुणोभिर्नाञ्जिभी रुद्रा ऋतस्य
सदनेषु वाचधुः । निमेघमाना अत्येन पार्जसा
सुश्चन्द्रं वर्णं दधिरे सुपेशसम् ॥ १३ ॥

ते । क्षोणीभिः । अरुणेभिः । न । अत्रिजिभिः । रुद्राः ।
ऋतस्य । सदनेषु । वृधुः । निऽमेघमानाः । अत्येन ।
पाजसा । सुऽचन्द्रम् । वर्षम् । दधिरे । सुऽपेशसम् ॥१३॥

पदार्थः—(ते) (क्षोणीभिः) पृथिवीभिः । क्षोणीति पृथिवीना •
निघं० १ । १ (अरुणेभिः) आरक्तैः प्रकाशादिभिः (न) इव
(अत्रिजिभिः) प्रकटैः (रुद्राः) वायवः (ऋतस्य) उदकस्य
(सदनेषु) स्थानेषु (वृधुः) वर्द्धन्ते (निमेघमानाः) निश्चितो
मेघो येषान्ते (अत्येन) अश्वेनेव वेगेन (पाजसा) बलेन
(सुश्चन्द्रम्) सुवर्णमिव । अत्र च्छ्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्र इति
सुडागमः (वर्षम्) स्वरूपम् (दधिरे) दधति (सुपेशसम्)
सुन्दरं रूपम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या युष्माभिः रुद्राः क्षोणीभिरत्रिजिभिररुणेभिर्न
ऋतस्य सदनेषु वृधुः । निमेघमाना अत्येन पाजसा सुपेशसं सुश्च-
न्द्रं वर्षं दधिरे ते विज्ञातव्याः ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा वायुभिः सहोषा वर्धित्वा दिनं जायते
सर्वं विविधं रूपं प्रकटयति तथा युष्माभिः सुस्वरूपं धृत्वा वायु-
विद्याः प्रकाशनीयाः ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो तुम को (रुद्राः) वायु (क्षोणीभिः) पृथिवियों से
(अत्रिजिभिः) प्रकट व्यवहारों से (अरुणेभिः) कुछ लालामी लिये प्रकाशों के
समान (ऋतस्य) जल के (सदनेषु) स्थानों में (वृधुः) बढ़ते हैं वा (निमे-
घमानाः) निश्चित मानने वाले जन (अत्येन) अश्व के समान वेग से और
(पाजसा) बल से (सुपेशसम्) सुन्दर रूप युक्त (सुश्चन्द्रम्) सुन्दरता से
वर्तमान सुवर्ण के समान (वर्षम्) स्वरूप को (दधिरे) धारण करते हैं
(ते) वे जानने योग्य हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे वनस्पति जैसे पत्तों के साथ प्रभात उल्ला बट कर दिन होवा और समयसत विविध प्रकार का रूप प्रकट करती है जैसे तुम को अच्छा अपना रूप धारण कर वायु विद्या का प्रकाश करना चाहिये ॥ १३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ताँ इयानो महि वरूथमूतये उप घेदेना नम
सा गृणीमसि । त्रितो न यान् पञ्च होतृन्भि-
ष्टय आववर्त्तद्वरां चक्रियावसे ॥ १४ ॥

तान् । इयानः । महि । वरूथम् । ऊतये । उप । घ ।
इत् । एना । नमसा । गृणीमसि । त्रितः । न । यान् ।
पञ्च । होतृन् । अभिष्टये । आववर्त्तत् । अवरान् । चक्रि-
या । अवसे ॥ १४ ॥

पदार्थः—(गन्) (इयानः) प्राप्नुवन् (महि) महत् (वरूथम्) वरं गृहम् (ऊतये) रक्षणायाय (उप) (घ) अपि (इत्) एव (एना) एनेन (नमसा) नमस्कारेण (गृणीमसि) स्तुमः (त्रितः) यस्तृणि शरीरात्मसम्बन्धिसुखानि तनोति सः (न) इव (यान्) (पञ्च) प्राणाऽपानव्यानोदानसमानान् (होतृन्) आदातृन् (अभिष्टये) अभीष्टसुखाय (आववर्त्तत्) समन्ताद्दर्शयते (अवरान्) अर्वाचीनान् (चक्रिया) चक्राविवर्त्तमानान् (अवसे) कामनायै ॥ १४ ॥

अन्वयः—वयमभिष्टय ऊतय इयानस्त्रितो न यान् पञ्चावरान् होतृन् पञ्चावराञ्चक्रियाऽभिष्टयेऽवस आववर्त्तत् तानूतये महि वरूथं प्राप्य घेदेना नमसोपगृणीमसि ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०— यथा कर्मोपासनाज्ञानवित्परावरान् वायून् विदित्वा स्वस्य परेषां च रक्षणाय वर्तते तथा वयं प्रवर्त्तमहि यथोत्तमं प्रासादं प्राप्य जनाः सुखिनो भवन्ति तथा वयमपि भवेम ॥ १४ ॥

पदार्थः—हम लोग (अभिष्टये) अभीष्ट सुख की (उतये) रक्षा आदि के अर्थ (इयानः) प्राप्त होता हुआ कोई जन (त्रितः) जो शरीर और आत्मा सम्बन्धि सुख को विस्तृत करता है उस के (न) समान (यान्) बिन (पञ्च) पाञ्च (अवरान्) अर्वाचीन (होतून्) ग्रहण करने वालों को और पांच अर्वाचीन (चक्रिया) चाक के समान वर्त्तमानों को अभीष्ट सुख वा (अवसे) कामना के लिये (आववर्त्तन्) सब ओर से वर्त्तता है (तान्) उन को (उतये) रक्षा आदि के लिये (महि) बड़े (वरुधम्) श्रेष्ठ घर को प्राप्त हो (ध, इत्) ही निश्चय कर (एना) इस (नमसा) नमस्कार से (उप, गृणीमसि) उपस्तुत करते हैं अर्थात् उन की अतिनिकटस्थ ही स्तुति करते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०— जैसे कर्मोपासना और ज्ञान विद्या का जानने वाला अगले पिछले पवनों को जानकर अपनी और दूसरों की रक्षा के लिये वर्त्तमान है वैसे हम लोग प्रवृत्त हों ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यया रध्रं पारयथात्यंहो यया निदो मुञ्चथ
वन्दितारम् । अर्वाची सा मरुतो या व ऊतिरोषु
वाश्रेवं सुमतिर्जिगातु ॥ १५ ॥ व० २१ ॥

यया । रध्रम् । पारयथ । अति । अंहः । यया । निदः ।
मुञ्चथ । वन्दितारम् । अर्वाची । सा । मरुतः । या । वः । ऊतिः ।
ओ इति । सु । वाश्राऽइव । सुमतिः । जिगातु ॥ १५ ॥ व० १२ ॥

पदार्थः—(यया) क्रियया (रध्रम्) संराधनम् (पारयथ)
 (अति) (अंहः) अपराधम् (यया) (निदः) निन्दकान्
 (मुञ्चथ) (वन्दितारम्) स्तावकम् (अर्वाची) याऽर्वाची-
 श्वानञ्चति सा (सा) (मरुतः) (या) (वः) युष्मान्
 (ऊतिः) रक्षा (ओ) प्रेरणेषु (सु) (वाश्रेव) कमनीयइव
 (सुमतिः) सुष्टुप्रज्ञा (जिगातु) प्रशंसतु ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मरुतो योतिः सुमतिरो वो वाश्रेव सुजिगातु यया
 रध्रमति पारयथांहो निवारयथ यया निदो मुञ्चथ साऽर्वाची वन्दितारं
 प्राप्नोतु ॥ १५ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—मनुष्या यया क्रिययाऽधर्मनिन्दक
 त्यागोधर्मप्रशंसितग्रहणं रक्षा बुद्धिवर्द्धनं स्यात्तां क्रियां सततं कुर्वन्तु
 सदा निन्दावर्जनं स्तुतिस्वीकरणं कुर्युरिति ॥ १५ ॥

अत्र विद्वहायुगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गति-
 रस्तीति वेद्यम् ॥

इति चतुर्विंशं सूक्तमेकविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) मरणधर्मा मनुष्यो (या) जो (ऊतिः) रक्षा
 (सुमतिः) और सुन्दर बुद्धि (ओ) प्रेरणाओं में (वः) तुम लोगों की
 (वाश्रेव) मनोहर के समान (सुजिगातु) प्रशंसा करें वा (यया) जिस से
 (मुञ्चथ) अच्छे प्रकार की सिद्धि को (अतिपारयथ) अतीव पार पहुंचाओ
 और (अंहः) अपराध को निवृत्त करो वा (यया) जिस से (निदः) निन्दाओं को
 (मुञ्चथ) मोचो अर्थात् छोड़ो (सा) वह (अर्वाची) घोड़ों को प्राप्त
 होने वाली कोई क्रिया (वन्दितारम्) वन्दना करने वाले को प्राप्त हो ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपसर्ग०—मनुष्य जिस क्रिया से अधर्म और निन्दा करने वाले का त्याग और धर्म वा प्रशंसा वाले का ग्रहण रक्षा बुद्धि की वृद्धि हो उस क्रिया को निरन्तर करें अर्थात् सदा निन्दा का त्याग और स्तुति का स्वीकार करें ॥ १५ ॥

इस सूक्त में विद्वान् और पवन के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पूर्व सूक्तार्थ के साथ सङ्गति है यह जानना चाहिये ॥

यह चौतीशवां सूक्त और इक्कीशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

उपेयमित्यस्य पञ्चदशर्चस्य पञ्चत्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समद
ऋषिः । अपानपाद्देवता । १ । ४ । ६ । ७ । ९ । १० । १२ ।

१३ । १५ । निचृत्रिष्टुप् । ११ विराट् तिष्टुप् । १४ ।

त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । २ । ३ । ८ भुरिक्

पङ्क्तिः । ५ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथाऽग्निविषयमाह ॥

अब १५ पन्द्रह ऋचा वाले ३५ वें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में अग्नि के विषय को कहते हैं ॥

उपेयमसृक्षि वाजयुर्वचस्यां चनो दधीत नाद्यो
गिरौ मे । अपां नपादाशुहेमा कुवित्स सुपेश-
सस्करति जोषिषद्धि ॥ १ ॥

उपं । ईम् । असृक्षि । वाजऽयुः । वचस्याम् । चनः ।
दधीत् । नाद्यः । गिरः । मे । अपाम् । नपात् । आशुहेमा ।
कुवित् । सः । सुपेशसः । कर्ति । जोषिषत् । हि ॥ १ ॥

पदार्थः—(उप) समीपे (ईम्) जलम् (असृक्षि) सृजति (वाजयुः) य आत्मनो वाजमिच्छुः (वचस्याम्) वचसि उदके भवाम् (चनः) अन्नम् (दधीत) (नाद्यः) नदितुं योग्यः (गिरः) प्राण्याः (मे) मम (अपाम्) जलानाम् (नपात्) न पतति सः (आशुहेमा) सद्यो वर्द्धकः (कुवित्) बहुः । कुविदिति बहुना० निघं० । ३ । १ (सः) (सुपेशसः) सु—शोभनं पेशो रूपं येषान्तान् (करति) कुर्यात् (जोषिषत्) जुषेत सेवेत । व्यत्ययेन परस्मैपदम् (हि) खलु ॥ १ ॥

अन्वयः—यो वाजयुर्वचस्यामुपेमसृक्षि चनो दधीत योऽपानपा-
ञ्चाद्य आशुहेमा कुविन्मे गिरस्संबन्ध्यस्ति स हि सुपेशसस्करति
जोषिषच्च ॥ १ ॥

भावार्थः—यः सूर्यो जलमाकृष्य वर्षयित्वा नदीर्वाहयत्यन्नान्यु-
त्पादयति तदज्ञानेन प्राणिनः स्वरूपवतः करोति स सर्वैर्युक्त्या
सेवनीयः ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (वाजयुः) अपने को विज्ञान और अन्नादिकों की इच्छा
करने वाला (वचस्याम्) जल में हुई क्रिया का वा (उप, ईम्) समीप में
जल को (असृक्षि) सिद्ध करता है और (चनः) चणकादि अन्न को
(दधीत) धारण करे वा जो (अपानपात्) अन्नों के बीच न गिरने वाला
(नाद्यः) अव्यक्त शब्द करने को योग्य तथा (आशुहेमा) शीघ्र बढ़ने वाली
(कुवित्) बहु प्रकार की क्रिया और (मे) मेरी (गिरः) वाष्पी का संबंध
करने वाला व्यवहार है (सः, हि) वही (सुपेशसः) सुन्दर रूप वालों को
(करति) करे और (जोषिषत्) उन्हें सेवे ॥ १ ॥

भावार्थः—जो सूर्य जल को खींच और वर्षा कर नदियों को बहाता और
अन्नों को उत्पन्न करता जिसके खाने से प्राणियों को स्वरूपवान् करता है वह
सब को युक्ति के साथ सेवन करने योग्य है ॥ १ ॥

अथेश्वरस्तुतिविषयमाह ॥

अथ ईश्वर स्तुति का वि० ॥

इ॒मं स्व॒स्मै हृ॒द आ सु॒तष्टं॑ मन्त्रं॑ वो॒चेम॑ कु॒विद॑-
स्य॒ वेद॑त् । अ॒पां नपा॑दसु॒र्यस्य॑ म॒न्हा वि॒श्वान्य॑र्यो
भु॒वना॑ ज॒जान॑ ॥ २ ॥

इ॒मम् । सु॒ । अ॒स्मै । हृ॒दः । आ । सु॒त॑ष्टम् । मन्त्र॑म् ।
वो॒चे॒म । कु॒वि॒त् । अ॒स्य॒ । वे॒द॑त् । अ॒पा॒म् । न॒पा॒त् । अ॒सु॒-
र्य॑स्य । म॒न्हा । वि॒श्वानि॑ । अ॒र्यः॑ । भु॒वना॑ । ज॒जान॑ ॥२॥

पदार्थः—(इमम्) (सु) (अस्मै) (हृदः) हृदयस्य समीपे स्थि-
तम् (आ) (सुतष्टम्) सुष्ठु सुखस्य निर्वर्तकम् (मन्त्रम्) विचा-
रम् (वोचेम) (कुवित्) बहुः (अस्य) (वेदत्) विद्यात्
(अपाम्) जलानां मध्ये (नपात्) अविनाशी (असुर्यस्य)
मेघे भवस्य (मन्हा) महत्वेन (विश्वानि) सर्वाणि (अर्यः)
सर्वस्वामीश्वरः (भुवना) लोकान् (जजान) प्रादुर्भावयति ।
अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ २ ॥

अन्वयः—यो नपादर्यो मन्हा विश्वानि भुवना जजान अपां
कुविद्देदस्यासुर्यस्य मेघस्य प्रबन्धं करोति तस्मै हृदोऽस्मै इमं
सुतष्टं मन्त्रं वा सुवोचेम ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येन जगदीश्वरेण समग्रं जगन्निर्मितं
तस्यैव स्तुतिप्रार्थनोपासनाः कुरुत ॥ २ ॥

पदार्थः—जो (नपात्) अविनाशी (अर्घ्यः) सर्वस्वामी ईश्वर (महना) अपने महत्त्व से (विश्वानि)समस्त (भुवना) लोकलोकान्तरों को (जजान) उत्पन्न करता है वा जो (अपाम्) जलों के बीच (कुवित्) बहुत व्यवहार को (वेदत्) जाने वा (अस्य) इस (असुर्यस्य) मेघ के बीच उत्पन्न हुए व्यवहार का प्रबन्ध करता है इस (हृदः) हृदय के समीपस्थित (अस्यै) इस ईश्वर के लिये (इमम्) इस (सुतष्टम्) सुन्दर सुख के सिद्ध करने वाले व्यवहार वा (मन्त्रम्) विचार को हम लोग (सुवोचेम) अच्छे प्रकार ऊहें ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जिस जगदीश्वर ने समग्र जगत् बनाया उसी की स्तुति प्रार्थना वा उपासना करो ॥ २ ॥

अथ मेघविषयमाह ॥

अब मेघ के वि० ॥

समन्या यन्त्युपं यन्त्यन्याः समानमूर्वे नद्यः
पृणन्ति । तमू शुचिं शुचयो दीदिवांसमपां नपातं
परि तस्थुरापः ॥ ३ ॥

सम् । अन्याः । यन्ति । उपं । यन्ति । अन्याः । समा-
नम् । ऊर्वम् । नद्यः । पृणन्ति । तम् । ऊँ इति । शुचिम् ।
शुचयः । दीदिवांसम् । अपाम् । नपातम् । परि । तस्थुः ।
आपः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सम्) (अन्याः) (यन्ति) प्राप्तुवन्ति (उप)
(यन्ति) (अन्याः) (समानम्) तुल्यम् (ऊर्वम्) दुःस्वानां
हिंसकम् (नद्यः) (पृणन्ति) सुखयन्ति (तम्) (उ) बितर्के

(शुचिम्) पवित्रम् (शुचयः) पवित्राः (दीदिवांसम्) देदी-
प्यमानम् . (अपाम्) जलानां मध्ये (नपातम्) नाशरहितम
ग्निम् (परि) (तस्थुः) तिष्ठन्ति (आपः) जलानि ॥ ३ ॥

अन्वयः—अन्या नद्यस्समानमूर्वं संयन्ति अन्या उपयन्ति
तस्वपां नपातं दीदिवांसं शुचिमाग्निं शुचय आपः परि तस्थुस्ताः
सर्वान्पृणन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—यथा नद्यः स्वयं समुद्रं प्राप्य स्थिराः शुद्धोदका जा-
यन्ते यथा आपो मेघमंडलं प्राप्य दिव्या भवन्ति तथा स्त्रियभीष्टं
पतिं पतिरभीष्टां स्त्रियं च प्राप्य स्थिरमनस्कौ शुद्धभावौ भवतः ॥३॥

पदार्थः—जो (अन्याः) और (नद्यः) नदी (समानम्) तुल्य (ऊर्वम्)
दुःखों के नष्ट करने वाले को (संयन्ति) अच्छे प्रकार प्राप्त होतीं वा (अन्याः)
और (उप, यन्ति) उस को उस के समीप से प्राप्त होतीं हैं (नम्, उ) उसी
(अपां, नपातम्) जलों के बीच नाशरहित (दीदिवांसम्) अतीव प्रकाशमान
(शुचिम्) पवित्र अग्नि को (शुचयः) पवित्र (आपः) जल (परि, तस्थुः) सब
और से प्राप्त हो स्थिर होते हैं वे जल सब को (पृणन्ति) तृप्त करते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—जैसे नदी आप समुद्र को प्राप्त होकर स्थिर और शुद्ध जल
वाली होती हैं जैसे जल मेघमण्डल को प्राप्त हो कर दिव्य होते हैं वैसे स्त्री
अभीष्ट पति और पति अभीष्ट स्त्री को पा कर स्थिर चित्त होते हैं ॥ ३ ॥

अथ विवाहविषयमाह ॥

अथ विवाह वि० ॥

तमस्मैरा युवतयो युवानं मर्मृज्यमानाः परि
यन्त्यापः । स शुक्रेभिः शिकभीरेवदस्मे दीदाया-
निध्मो घृतनिर्षिगप्सु ॥ ४ ॥

तम् । अस्मेराः । युवतयः । युवानम् । मर्मृज्यमानाः ।
परि । यन्ति । आपः । सः । शुक्रेभिः । शिक्षाभिः । रेवत् ।
अस्मे इति । दीदाय । अनिध्मः । घृतनिर्णिक् । अप्सु ॥४॥

पदार्थः—(तम्) (अस्मेराः) या अस्मान्परियन्ति ताः । अत्र
पृषोदरादिना त लोपः (युवतयः) प्राप्तयौवनाः (युवानम्) सम्प्रा-
प्तयौवनम् (मर्मृज्यमानाः) भृशं शुद्धाः (परि) सर्वतः (यन्ति)
(आपः) (सः) (शुक्रेभिः) शुद्धैरुदकैर्वीर्यैर्वा (शिक्षाभिः)
सेचनैः । अत्र शीकृधातोः कानिपि वाच्छन्दसीति आद्यचोह्रस्वत्वम्
(रेवत्) श्रीमत् (अस्मे) अस्मान् (दीदाय) प्रकाशयेत्
(अनिध्मः) अदीप्यमानः (घृतनिर्णिक्) यो घृतमुदकं नितरां
नेनेक्ति पुष्णाति सः । यद्वा घृतस्य सुस्वरूपम् । निर्णिक् इति रूपनाम
निघं० ३ । ७ (अप्सु) जलेषु ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽस्मेरा मर्मृज्यमाना युवतयश्शिक्षा-
भिःशुक्रेभिस्सह आपस्समुद्रमिव तं युवानं परियन्ति तथा सत्वम-
निध्मोऽस्मे रेवद् दीदायाप्सु घृतनिर्णीकसूर्यइवास्मान्सदुपदेशेन
शोधयतु ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु—हे मनुष्या यथा सम्प्राप्तयौवनाः
स्त्रियो ब्रह्मचर्येण कृतविद्यान् लघ्यान् पूर्णविद्यान् यूनः पतीन्
अपरीक्ष्य प्राप्नुवन्ति तथा पुरुषा अप्येताः प्राप्नुवन्तु यथा सूर्यो जलं
संशोध्य वृष्ट्या सर्वान्सुखयति तथा संशुद्धौ परस्परप्रीतिमन्तौ
विद्वांसौ कृतविवाहौ स्त्रीपुरुषौ स्वसन्तानान् शोधयितुमर्हतः ॥४॥

पदार्थः—हे मनुष्यों जैसे (अस्मेराः) हम लोगों को प्रेरणा देने वाली (अर्च्यमानाः) निरन्तर शुद्ध (युवतयः) युवति (शिक्रभिः) सेचनाओं से (शुक्रभिः) शुद्ध जल वा वीर्यों के साथ (आपः) नदियां समुद्र को जैसे वैसे (तम्) उस (युवानम्) युवा पुरुष को (परियन्ति) सब ओर से प्राप्त होतीं वैसे (सः) वह, तू (अनिध्यः) प्रकाशमान (अस्मे) हम लोगों को (रेवत्) श्रीमान् के समान (दीदाय) प्रकाशित करो वा और (अप्तु) जलों में (घृतनिर्णिणक्) जल को पुष्टि देने वाले सूर्य के समान हम लोगों को श्रेष्ठ उपदेश से शुद्ध करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यों जैसे अच्छे प्रकार युवा-वस्था को प्राप्त युवति स्त्री ब्रह्मचर्य से किई विद्या जिन्हों ने ऐमे हृदय को प्रिय पूर्ण विद्यावान् युवा पतियों को अच्छे प्रकार परीक्षा कर प्राप्त होनीं वैसे पुरुष भी इन को प्राप्त हों जैसे सूर्य जल को संशोधन कर वृष्टि से सब को सुखी करता है वैसे अच्छे प्रकार शुद्ध परस्पर प्रीतिमान् विद्वान् विवाह किये हुए स्त्री पुरुष अपने सन्तानों को शुद्ध करने को योग्य हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उमी वि० ॥

अस्मै तिस्रो अव्यथ्याय नारीर्देवाय देवीर्दि-
धिषन्त्यन्नम् । कृताऽइवोप हि प्रसस्रै अप्सु स पीयू
षं धयति पूर्वसूनाम् ॥ ५ ॥ व० ॥ २२ ॥

अस्मै । तिस्रः । अव्यथ्याय । नारीः । देवाय । देवीः ।
दिधिषन्ति । अन्नम् । कृताःऽइव । उप । हि । प्रसस्रै ।
अप्सु । सः । पीयूषम् । धयति । पूर्वसूनाम् ॥५॥व०॥२२॥

पदार्थः—(अस्मै) (तिस्रः) तित्वसङ्ख्याकाः (अव्यथ्याय)
व्यधितुमनर्हाय (नारीः) स्त्रियः (देवाय) कामाय विदुषे (देवीः)

देदीप्यमानाः स्त्रियः (दिधिषन्ति) चरन्ति (अन्नम्) (कृता-
इव) यथा निष्पन्नाः (उप) (हि) किल (प्रसर्त्रे) प्रसर्ष-
न्ति (अप्सु) अन्तरिक्षप्रदेशेषु (सः) (पीयूषम्) अमृत-
मिव दुग्धं (धयति) पिबति (पूर्वसूनाम्) याः पूर्वमपत्यानि
सूयन्ते तासाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याः कृताइव तिस्रो देवीनारारिस्मा अव्य-
ध्यायदेवायानं दिधिषन्ति अप्सूप प्रसर्त्रे तासां पूर्वसूनां स सन्तानो
हि पीयूषन्धयति पिबति ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—तिविधा हि उत्तममध्यमकनिष्ठत्व
भेदेन नारी भवन्ति याश्च समानपतयो भूत्वा यदि विधवाः स्युस्तर्हि
सन्तानोत्पादनाय स्वसदृशेभ्यो वीर्यङ्गृहीत्वा धर्मेण सन्तानानुत्पा-
दयन्तु यदि सन्तानेप्सवो न स्युस्तर्हि ब्रह्मचर्ये तिष्ठन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (कृताइव) निष्पन्न हुई सी (तिस्रः) तीन
(देवीः) निरन्तर प्रकाशमान (नारीः) स्त्री हम लोगों के (अव्यध्याय) व्यथन
अर्थान् नष्ट करने को नहीं योग्य (देवाय) काम के लिये (अन्नम्) अन्न
(दिधिषन्ति) धारण करती हैं तथा जो (अप्सु) अन्तरिक्ष प्रदेशों में जल
(उप, प्रसर्त्रे) अच्छे प्रकार पास में रहते हैं उन (पूर्वसूनाम्) पहिले सन्तानों
को उत्पन्न करने वालियों का (सः) वह विद्वान् सन्तान (हि) ही (पीयूषम्)
अमृत के सनान दुग्ध को (धयति) पीता है ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—तीन प्रकार की निश्चय स्त्रियां होती
हैं जो समान पतियों वाली होकर विधवा हों तो सन्तानों की उत्पत्ति के लिये
अपने समान पुरुषों से वीर्य लेकर धर्म से सन्तानों को उत्पन्न करें जो सन्तानों
की विशेष इच्छा न हो तो ब्रह्मचर्य में स्थिर हों ॥ ५ ॥

अथ विद्विषयमाह ॥

अथ विद्वानो के वि० ॥

अश्वस्यात्र जनिमास्य च स्वर्द्रुहो रिषः संपृचः
पाहि सूरीन् । आमासु पूर्षु परो अप्रमृष्यं नारा-
तयो वि नशन्नानृतानि ॥ ६ ॥

अश्वस्य । अत्र । जनिम । अस्यं । च । स्वः । द्रुहः ।
रिषः । संपृचः । पाहि । सूरीन् । आमासु । पूर्षु । परः ।
अप्रमृष्यम् । न । अरातयः । वि । नशन् । न । अनृतानि ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अश्वस्य) वीर्यप्रदातुर्महतः । अश्व इति महन्नाम
निघं० ३ । ३ (अत्र) अस्मिन् व्यवहारे (जनिम) जन्म
(अस्य) (च) (स्वः) सुखम् (द्रुहः) द्रोघुरीर्ष्यकात् (रिषः)
हिंसकात् (संपृचः) संयुक्तात् (पाहि) रक्ष (सूरीन्) विदुषः
(आमासु) गृहे भवासु (पूर्षु) पुरीषु (परः) प्रकृष्टः (अप्र-
मृष्यम्) सोढुमनर्हम् (न) (अरातयः) शत्रवः (वि) (नशन्)
आप्नुवन्ति नशतीति व्याप्ति कर्मा निघं० २ । १८ (न) (अनृ-
तानि) मिथ्या कर्माणि ॥ ६ ॥

अन्वयः—यतोऽत्राऽस्याऽश्वस्य जनिम भवति तस्मादत्र स्वर्व-
द्धंते यः परस्त्वमामासु पूर्षु द्रुहो रिषः संपृचः सूरीनप्रमृष्यं च पाहि
त्वामरातयो न पीडयन्ति अनृतानि न विनशन् प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

भावार्थः—यस्मिन्कुले महान्तो मनुष्या जायन्ते तत्र सुखमे-
धते यत्र शरीरात्मबला मनुष्याः स्युस्तत्र शत्रवः पीडां कर्तुं न शक्नु-
वन्ति न वीर्यवन्तोऽनृतान्यधर्मयुक्तानि कर्माणि कर्तुमुत्सहन्ते ॥ ६ ॥

पदार्थः—जिस से (अत्र) इस व्यवहार में (अस्य) इस (अश्वस्य) महान् धीर्य देने वाले का (जनिम) जन्म होता है उससे यहां (स्वः) सुख बढ़ता है जो (परः) परमोत्तम आप (आयासु) घर में हुई (पूर्षु) पुरियों में (द्रुहः) ईर्ष्यक (रिषः) हिंसा और (संपृचः) संयोग करने वालों के (सूरीन्) सम्बन्धी विद्वानों को (अप्रमृष्यम्, च) और सहने को न योग्य व्यवहारों को (पाहि) रक्षा करो और आप को (अरातयः) शत्रुजन (न) नहीं पीड़ा देने तथा (अनृतानि) मिथ्या कर्मों को (न) नहीं (विनशन्) विशेषता से प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—जिस कुल के बीच बड़े महात्मा जन उत्पन्न होते हैं वहां सुख बढ़ता है और जहां शरीर और आत्मा के बलयुक्त मनुष्य हों वहां शत्रुजन पीड़ा नहीं कर सकते हैं और बलवान् पुरुष भूँट अधर्म युक्त कामों का ब्राह नहीं करते हैं ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

स्व आ दमे सुदुघा यस्य धेनुः स्वधां पीपाय
सुभ्वन्नमत्ति । सो अपां नपादूर्जयन्नप्स्व १ न्तवसु
देयाय विधते वि भाति ॥ ७ ॥

स्वे । आ । दमे । सुदुघा । यस्य । धेनुः । स्वधाम् ।
पीपाय । सुऽभु । अन्नम् । अत्ति । सः । अपाम् । नपात् । ऊर्ज-
यन् । अपऽसु । अन्तः । वसुऽदेयाय । विधते । वि । भाति ॥ ७ ॥

पदार्थः—(स्वे) स्वकीये (आ) (दमे) गृहे (सुदुघा) सुष्ठुप्रपूरिका (यस्य) (धेनुः) विद्यासुशिक्षायुक्ता वाक् (स्वधाम्) सूदकम् । स्वधेत्युदकनाम निघं० १ । १२ (पीपाय)

पीयते (सुभु) यत्सुष्ठु संस्कारैर्भाव्यते (अन्नम्) अचुमर्हम्
 (अग्नि) भुङ्क्ते (सः) (अपाम्) प्राणानाम् (नपात्) अवि-
 नाशी सन् (ऊर्जयन्) बलं प्राप्नुवन् (अप्सु) प्राणेषु (अन्तः)
 आभ्यन्तरे (वसुदेयाय) देयं वसु यस्य तस्मै (विधते) सेवमा-
 नाय (वि) (भाति) प्रकाशयति ॥ ७ ॥

अन्वयः—यस्य स्वे दमे सुदुघा धेनुः प्रवर्तते सोऽपां नपादप्स्व-
 न्तर्हूर्जयन्स्वधां पीपाय सुम्बन्नमत्ति विधते वसुदेयायाविभाति ॥७॥

भावार्थः—ये मनुष्याः स्वसम्बन्धिषु कामानाम्पूर्तये सुशिक्षितां
 वाचं संशोधितमुदकं सुसंस्कृतान्यन्नानि सेवन्ते सुशिक्षिताय सेव-
 काय यथायोग्यं वस्तु ददति यथाकालं सर्वान् व्यवहारान् सेवन्ते
 ते सदा सुखिनो वर्तन्ते ॥ ७ ॥

पदार्थः—अन्न के (स्वे) अपने (दमे) घर में (सुदुघा) सुन्दरता
 से पूर्ण करने वाली (धेनुः) विद्या और शिक्षायुक्त वाणी प्रवृत्त है (सः)
 वह (अपाम्, नपात्) प्राणों के बीच अविनाशी होता और (अप्सु) प्राणों के
 (अन्तः) भीतर (ऊर्जयन्) बल को प्राप्त होता हुआ (स्वधाम्) सुन्दर जल
 को (पीपाय) पीता और (सुभु) सुन्दर संस्कारों से भावना दिई जाती उस
 (अन्नम्) भोजन करने योग्य अन्न को (अग्नि) खाता है तथा (विधते)
 सेवा करते हुए (वसुदेयाय) जिसे धन देना योग्य है उस के लिये (आ, विभाति)
 प्रकाश को प्राप्त होता है ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अपने सम्बन्धियों में कामों की परिपूर्णाता के लिये
 सुन्दर शिक्षित वाणी सुन्दर श्रुति हुआ जल और सुन्दर संस्कार किये हुए
 अन्नों की सेवा करते सुन्दर शिक्षित सेवक के लिये यथायोग्य वस्तु देते और
 काल पर सब व्यवहारों को सेवते हैं वे सदा सुखी रहते हैं ॥ ७ ॥

पुनर्विद्द्विषयमाह ।

फिर विद्वानों के वि०

यो अप्स्वा शुचिना दैव्येन ऋतावाजस्र उर्विया
विभाति । वयाइदन्या भुवनान्यस्य प्रजायन्ते
वीरुधश्च प्रजाभिः ॥ ८ ॥

यः । अप्सु । आ । शुचिना । दैव्येन । ऋताऽवा ।
अजस्रः । उर्विया । विभाति । वयाः । इत् । अन्या ।
भुवनानि । अस्य । प्र । जायन्ते । वीरुधः । च । प्रजाऽभिः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यः) (अप्सु) व्यापकेषु पदार्थेषु (आ) सम-
न्तात् (शुचिना) पवित्रेण (दैव्येन) देवैः कृतेन (ऋतावा)
य ऋतं वनति संभजति सः (अजस्रः) निरन्तरम् (उर्विया)
बहुरूपः (विभाति) प्रकाशते (वयाः) शाखाः (इत्) एव
(अन्या) अन्यानि (भुवनानि) (अस्य) (प्र) (जायन्ते)
(वीरुधः) अप्रोषधयः (च) (प्रजाभिः) ॥ ८ ॥

अन्वयः—य ऋतावाऽजस्रो दैव्येन शुचिनोर्विया विभाति सोन्या
भुवनानि वयाः प्रजाभिरिदिवाप्सु प्रजायन्तेऽस्य संसारस्य मध्ये
या वीरुधश्च आजायन्ते ता विजानीयात् ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये पवित्रबुद्धयो दिव्यकर्माणो निरन्तरं सृष्टिक्रमं
जानन्ति ते सदानन्दिता जायन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यः) जो (ऋतावा) सत्य का अच्छे प्रकार सेवन करता
हुआ (अजस्रः) निरन्तर (दैव्येन) विद्वानों से किये हुए (शुचिना) पवित्र

व्यवहार से (उर्विया) बहुकष (विभाषि) प्रकाशित होता है वह (अन्या) और (भुवनानि) लोक लोकान्तरो को (वपाः) शाखाओं को तथा (प्रजाभिः) प्रजा के समान (इत्) ही (अप्सु) व्यापक जल रूपी पदार्थों में जो (प्रजायन्ते) उत्पन्न होते हैं उन्हें और (अस्य) इस संसार के बीच जो (वीरुषः च) शोषणियां (सा) उत्पन्न होते हैं उन सब को बाने ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो पवित्र बुद्धि दिव्य कार्य करने वाले निरन्तर सृष्टिकर्म को जानते हैं वे सदा आनन्दित होते हैं ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अपां नपादाह्यस्थादुपस्थं जिहानामूर्ध्वो विद्युतं
वसानः । तस्य ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्हिरण्य-
वर्णाः परियन्ति यद्हीः ॥ ९ ॥

अपाम् । नपात् । आ । हि । अस्थात् । उपस्थम् ।
जिहानाम् । ऊर्ध्वः । विद्युतम् । वसानः । तस्य । ज्येष्ठम् ।
महिमानम् । वहन्तीः । हिरण्यवर्णाः । परि । यन्ति । यद्हीः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अपाम्) जलानां मध्ये (नपात्) अपतनशीलः (आ) (हि) (अस्थात्) तिष्ठति (उपस्थम्) समीपस्थम् (जिहानाम्) कुटिलानाम् (ऊर्ध्वः) ऊर्ध्वस्थितः (विद्युतम्) स्तम्भितुम् (वसानः) आच्छादयन् (तस्य) (ज्येष्ठम्) अतिशमेन प्रशस्यम् (महिमानम्) (वहन्तीः) प्रबाहं प्रापयन्त्यः (हिरण्यवर्णाः) हिरण्यवद्दर्शो यासां ता नद्यः (परि) (यन्ति) परिगच्छन्ति (यद्हीः) महत्यः । यह इति महत्त्वम् निधं० ३ । ३ ॥ ९ ॥

श्रम्वयः—यो जिह्मानामूर्ध्वो विद्युत् वसानोऽपि नपान्मेष उप-
स्थमास्थात् यथा तस्य हि ज्येष्ठं महिमानं वहन्तीर्यहीहिरण्यवर्णाः
परियन्ति तथा प्रजा राजानं प्रतिवर्त्तन्ताम् ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा वायोर्महिमाननघः परियन्ति
तथा विद्वांसो राजानं प्रति वर्त्तन्ताम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—जो (जिह्मानाम्) कुटिलों के (ऊर्ध्वः) ऊपर स्थित (विद्युत्)
विजुली को (वसानः) आच्छादित करता हुआ (अपाम्, नपात्) जलों के बीच
न गिरने का शील वाला मेष (उपस्थम्) समीपस्थ पदार्थों को प्राप्त होकर
(आ, अस्थात्) स्थिर होता है (तस्य, हि) उसी की (ज्येष्ठम्) अतीव प्रशंसीय
(महिमानम्) महिमा को (वहन्तीः) प्रवाह रूप से प्राप्त करती हुई (य-
ह्वीः) बड़ी (हिरण्यवर्णाः) हिरण्य अर्थात् सुवर्ण के समान वर्ण वाली न-
दियां (परि, यन्ति) सब ओर से जाती हैं जैसे प्रजागण राजा से वर्ताव करें ॥९॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे पवन की महिमा को नदियां
प्राप्त होती हैं वैसे विद्वान् जन राजा के प्रति वर्त्ते ॥ ९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हिरण्यरूपः स हिरण्यसंहृत्पां नपात्सेदु
हिरण्यवर्णः । हिरण्ययात्परि योनैर्निषद्यां हिर-
ण्यदा ददत्यन्नमस्मै ॥ १० ॥ व० ॥ २३ ॥

हिरण्यरूपः । सः । हिरण्यसंहृक् । अपाम् । नपात् ।
सः । इत् । ऊं इति । हिरण्यवर्णः । हिरण्ययात् । परि ।

योनेः । निऽसद्यं । हिरण्यऽदाः । ददति । अन्नम् । अस्मै
॥ १० ॥ अ० २३ ॥

पदार्थः—(हिरण्यरूपः) तेजःस्वरूपः (सः) (हिरण्यसं-
दृक्) यो हिरण्यं तेजः सम्यक्दर्शयति (अपाम्) जलानाम्
(नपात्) (सः) (इत्) एव (उ) वितर्के (हिरण्यवर्षाः)
हिरण्यं सुवर्णमिव वर्षो यस्य सः (हिरण्ययात्) तेजोमयात् (परि)
(योनेः) स्वकारणात् (निषद्य) निषण्णो भूत्वा । अत्र निपातस्येति
दीर्घः (हिरण्यदाः) ये वायवो हिरण्यं तेजो ददति ते (ददति)
(अन्नम्) (अस्मै) प्राणिने ॥ १० ॥

अन्वयः—ये हिरण्यदा अस्मा अन्नं ददति स हिरण्यरूपो
हिरण्यसंदृक् स इदुहिरण्यवर्षोऽपांनपात् हिरण्ययाद्योनेः परि निषद्य
सर्वान् पालयति ॥ १० ॥

भावार्थः—योऽग्निर्वायुजोऽखिलवस्तुदर्शकोऽन्तर्हितो सर्वविद्या-
निमित्तोऽस्ति तं विज्ञाय प्रयोजनसिद्धिः कार्या ॥ १० ॥

पदार्थः—जो (हिरण्यदाः) वायु तेज देते हैं वे (अस्मै) इस प्राणी के
लिये (अन्नम्) अन्न को (ददति) देते हैं (सः) वह (हिरण्यरूपः) तेजः-
स्वरूप (हिरण्यसंदृक्) तेज को दर्शाता (स, इत्, उ) वही (हिरण्यवर्षाः)
सुवर्ण के समान वर्षा युक्त (अपाम्, नपात्) जलों के बीच न गिरने वाला
(हिरण्ययात्) तेजःस्वरूप (योनेः) निज कारण से (परि, निषद्य) सब
ओर से निरन्तर स्थिर हुआ अग्नि सब को पालन करता है ॥ १० ॥

भावार्थः—जो अग्नि पवन से उत्पन्न हुआ समस्त पदार्थों को दिखाने
वाला सर्व पदार्थों के भीतर रहता हुआ सर्वविद्याओं का निमित्त है उसको
ज्ञान कर प्रयोजन सिद्ध करना चाहिये ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तदस्यानीकमुत चारु नामाऽपीच्यं वर्द्धते नसु-
रपां । यमिन्धते युवतयः समित्था हिरण्यवर्णी घृत-
मन्नमस्य ॥ ११ ॥

तत् । अस्य । अनीकम् । उत । चारुं । नाम । अपी-
च्यम् । वर्द्धते । नसुः । अपाम् । यम् । इन्धते । युवतयः ।
सम् । इत्था । हिरण्यवर्णम् । घृतम् । अन्नम् । अस्य ॥ ११ ॥

पदार्थः—(तत्) (अस्य) (अनीकम्) सैन्यमिव तेजः
(उत) अपि (चारु) सुन्दरम् (नाम) आख्या (अपीच्यम्)
स्वगुणैर्निश्चितम् । अपीच्यमिति निर्णयान्तर्हितनाम निर्घ० ३ ।
२५ (वर्द्धते) (नसुः) पौत्रादिव वर्त्तमानात् (अपाम्) प्राणा-
नाम् (यम्) (इन्धते) प्रदीपयन्ति (युवतयः) प्रौढयौवनाः
(सम्) (इत्था) अनेन हेतुना (हिरण्यवर्णम्) तेजोमयं
शोभनस्वरूपम् (घृतम्) उदकमाज्यं वा (अन्नम्) सुशोधितं
भोक्तुमर्हम् (अस्य) ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यदस्य चार्वनीकमुतापीच्यं नामापां नसुर्व-
र्द्धते यं युवतय इत्था समिन्धते यद्विरण्यवर्णी घृतमन्नं चास्य वर्द्धते
यद्यं विजानीत ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा युवतिर्युवानं प्राप्य पुत्रपौत्रैर्वर्द्धते
तथा येऽग्निविद्यां जानन्ति ते घनधान्यैर्वर्द्धन्ते ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (अस्य) इस अग्नि का (चाह) सुन्दर (अनीकम्) सैन्य के समान तेज (इत) और (अपीच्यम्) अपने गुणों से निश्चित (नाम) आख्या अर्थात् कथन (अयाम्) प्रार्थों के (नसुः) यौव के समान वर्तमान व्यवहार से (वर्धते) बढ़ता है वा (यम्) जिस को (युवतयः) प्रबल यौवनवती स्त्री (इत्या) इस हेतु से (समिन्धते) अच्छे प्रकार प्रदीप्त करती हैं वा जो (हिरण्यवर्षाम्) तेजोमय शोभन शुद्धस्वरूप (धृतम्) अन्न वा घी और (अन्नम्) अच्छा शोधा हुआ खाने योग्य अन्न (अस्य) इस अग्नि के सम्बन्ध में वर्तमान है उस को तुम जानो ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जैसे युवतिजन युवा पुरुष को प्राप्त होकर पुन और पौत्रों से बढ़ती है वैसे जो अग्निविद्या को जानते हैं वे धन धान्यों से बढ़ते हैं ॥ ११ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी विषय को ॥

अस्मै बहुनामवमाय सख्ये यज्ञैर्विधेम नमसा
हविर्भिः । संसानु मार्जिम दिधिषामि विल्लैर्दधाम्यन्नैः
परि वन्द ऋग्भिः ॥ १२ ॥

अस्मै । बहुनाम् । अवमाय । सख्ये । यज्ञैः । विधेम ।
नमसा । हविःभिः । सम् । सानु । मार्जिम । दिधिषामि ।
विल्लैः । दधामि । अन्नैः । परि । वन्दे । ऋग्भिः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अस्मै) (बहुनाम्) पदार्थानामध्ये (अवमाय) अवशाय रक्तकाय वा (सख्ये) मित्राय (यज्ञैः) सङ्गताभिः क्रियाभिः (विधेम) प्राप्नुयात् सेवेमहि वा । विधेमेति गतिकर्मा । निरु० २ । १४ ॥

परिचरणकर्मा च निर्वं० ३ । ५ (नमसा) अन्नाद्येन (हविर्भिः)
अन्नं दातुं चाहैः (सम्) (सानु) संसेवनीयम् (मार्जिम) शोध-
यामि (दिधिषामि) शब्दग्राम्युपदिशामि (विल्मैः) प्रदीप्तसाधनैः
(दधामि) (अन्नैः) सुसंस्कृतैरन्नादिभिः (परि) (वन्दे) स्तौमि
(ऋग्भिः) मन्त्रैः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या वयं यथाऽस्मा अन्नमाय बहूनां सख्ये नमसा
हविर्भिर्यज्ञैर्विधेम यथाहं यस्य सानु संमार्जिम दिधिषामि विल्मैर-
नैर्दधामि ऋग्भिः परिवन्दे तथा तं यूयमपि परिचरत ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा मनुष्या बहूनामध्यात्सखायं
पिणयन्ति तस्मात्त्रचपानादीनि प्रयच्छन्ति परस्परं हितमुपदिशन्ति
स्वयमप्येता विद्याः प्राप्यान्वान्प्रत्युपदिशेयुरैश्वर्यमवाप्यान्येभ्यः
प्रयच्छेयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो हम लोग जैसे (सम्मै) इस (अन्नमाय) न्यून वा
रक्षा करने वाले (बहूनाम्) बहुत पदार्थों के बीच (सख्ये) मित्र के लिये (नमसा)
अन्नादि पदार्थ (हविर्भिः) खाने वा देने योग्य पदार्थ और (यज्ञैः) मिली
हुई क्रियाओं से उत्तम व्यवहार को (विधेम) प्राप्त हों वा उस की सेवा करें
वा जैसे मैं जिस के (सानु) अच्छे प्रकार सेवने योग्य पदार्थ को (सं, मार्जिम)
अच्छा शुद्ध करूं तथा (दिधिषामि) उपदेश करूं वा (विल्मैः) उत्तम दीप्ति
को प्राप्त साधनों से युक्त (अन्नैः) अच्छा संस्कार किए हुए अन्नादि पदार्थों से
(दधामि) धारण करना हूं (ऋग्भिः) मन्त्रों से (परिवन्दे) सब ओर से
स्तुति करना हूं इस की तुम लोग भी सेवा करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे मनुष्य बहूनों में से अपने मित्र
को तृप्त करते हैं वा उस के लिये अन्नपानादि देते हैं परस्पर हित का उपदेश
करते हैं जैसे सब भी इतनी विद्याओं को प्राप्त हो कर औरों के प्रति उपदेश
करें तथा ऐश्वर्य को प्राप्त हो के औरों के लिये दें ॥ १२ ॥

अथ केऽत्र सुखमाप्नुवन्तीत्याह ॥

अथ इत्तं जगत् में कौन लोग सुख पाते हैं इत्तं वि० ॥

स ईं वृषाजनयत्तासु गर्भं स ईं शिशुर्धयति
तं रिहन्ति । सो अपां नपादनभिम्लातवर्णोऽन्य-
स्येवेह तन्वाविवेष ॥ १३ ॥

सः । ईम् । वृषां । अजनयत् । तासु । गर्भम् । सः ।
ईम् । शिशुः । धयति । तम् । रिहन्ति । सः । अपाम् ।
नपात् । अनभिम्लातवर्णः । अन्यस्येव । इह । तन्वा ।
विवेष ॥ १३ ॥

पदार्थः—(सः) (ईम्) जलम् (वृषा) वर्षकः (अज-
नयत्) जनयति (तासु) अप्सु (गर्भम्) (सः) (ईम्)
दुग्धम् (शिशुः) बालकः (धयति) पिबति (तम्) पदार्थम्
(रिहन्ति) लिहन्ति आस्वादन्ते । अत्र व्यत्ययेन रस्य लः (सः)
(अपाम्) जलानाम् (नपात्) अपत्यम् । नपादित्यपत्यनाम
निघ० २ । २ । (अनभिम्लातवर्णः) न विद्यतेऽभितो म्लातो
हर्षन्तीणो वर्णो यस्य सः (अन्यस्येव) यथा अन्यशरीरे प्रवि-
शति तथा (इह) अस्मिन्संसारे (तन्वा) शरीरेण (विवेष)
व्याप्नोति ॥ १३ ॥

अन्वयः—स वृषा तास्वीं गर्भमजनयत्स शिशुरीं धयति तमन्ये
रिहन्ति सोऽपामनभिम्लातवर्णो नपादन्यस्येवेह तन्वा विवेष ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये पुरुषाः स्वस्थां स्त्रियां गर्भं धृत्वाऽपत्यमुत्पाद्य
सन्धाल्य स्वादिष्टमन्नमभिभोज्य प्रसन्नाकृतिं सम्पादयन्ति तेऽस्मि-
न्संसारे सुखान्याप्नुवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—(सः) वह (वृषा) वर्षा करने वाला अग्नि (तासु) उन
जलों में (ईम्) ही (गर्भम्) गर्भ को (अन्नयत्) उत्पन्न करता है और
(सः) वह (त्रिशुः) बालक (ईम्) ही (धयति) पीता है (तम्) उस
को और (रिहन्ति) चाटते हैं (सः) वह (अपाम्) जलों के बीच (अग्नि-
प्लानवर्षाः) जिस का वर्षा सब ओर से क्षीण न हो (नपात्) सन्तान (अन्य
स्येव) जैसे और के शरीर में प्रविष्ट होता वैसे ही (इह) इस संसार में
(तन्वा) शरीर के साथ (विवेष) व्याप्त होता है ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो पुरुष अपनी स्त्री में गर्भ धारण कर सन्तान को उत्पन्न वा
पालन कर और स्वादिष्ट अन्नखाद्य शरीर की प्रसन्नाकृति से चेष्टा करते हैं वे
इस संसार में सुखों को प्राप्त होते हैं ॥ १३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अस्मिन्पदे परमे तस्थिवांसमध्वस्मभिर्विश्वहा
दीदिवांसम् । आपो नम्रे धृतमन्नं वहन्तीः स्वय-
मत्कैः परि दीयन्ति यद्गीः ॥ १४ ॥

अस्मिन् । पदे । परमे । तस्थिवांसम् । अध्वस्मभिः ।
विश्वहा । दीदिवांसम् । आपः । नम्रे । धृतम् । अन्नम् ।
वहन्तीः । स्वयम् । अत्कैः । परि । दीयन्ति । यद्गीः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अस्मिन्) (पदे) प्राप्तव्ये (परमे) सर्वोत्कृष्टे (तस्थिवांसम्) स्थितम् (अध्वस्मभिः) अपतनशीलैर्गुणकर्म-स्वभावैः (विश्वहा) विश्वानि च तान्यहानि च विश्वहानि । अत एवानन्दसोवर्णालोपइत्युत्तरपदादिलोपः (दीदिवांसम्) देदीप्यमानम् (आपः) प्राणाः (नप्ते) पौत्राय (घृतम्) जलम् (अन्नम्) (वहन्तीः) प्रापयन्त्यः (स्वयम्) (अत्कैः) अत्तुमहैः (परि) (दीयन्ति) क्षयन्ति । व्यत्ययेनात्र परस्मैपदम् (यद्हीः) महत्यः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य आपोऽत्कैरध्वस्मभिस्तथास्मिन्परमे पदे तस्थिवांसं विश्वहा दीदिवांसं वहन्तीः स्वयं यद्हीः परिदीयन्ति तद्द्वारा नप्ते घृतमन्नं यूयम्प्राप्नुत ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः प्रतिदिनं सच्चिदानन्दस्वरूपं स्वस्मिन् स्थितमीशं ध्यायन्ति ते परमं पदं ब्रह्म प्राप्यानन्दन्ति न सद्यः क्षीणलोका भवन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (आपः) प्राण (अत्कैः) भोगने योग्य (अध्व-स्मभिः) न गिरने वाले गुण कर्म स्वभावों के साथ (अस्मिन्) इस (परमे) सर्वों से अति उत्तम (पदे) प्राप्त होने योग्य व्यवहार में (तस्थिवांसम्) स्थित (विश्वहा) सब दिन (दीदिवांसम्) देदीप्यमान ईश्वर को (वहन्तीः) प्राप्त करती हुई (स्वयम्) आप (यद्हीः) महान् भी (परि, दीयन्ति) नष्ट होती हैं उन के द्वारा (नप्ते) पौत्र के लिये (घृतम्) जल और (अन्नम्) अन्न को तुम लोग प्राप्त होओ ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य प्रतिदिन सच्चिदानन्द स्वरूप अपने में स्थित ईश्वर का ध्यान करते हैं वे परमपद ब्रह्म को प्राप्त हो कर आनन्द को प्राप्त होते हैं किन्तु उत्तम सुख प्राप्ति से शीघ्र क्षीण नहीं होते ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अपांसमग्ने सुक्षितिं जनायापांसमु मघवद्भ्यः
सुवृक्तिम् । विश्वं तद्भद्रं यदवन्ति देवा बृहद्भदेम
विदथे सुवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥

अपांसम् । अग्ने । सुक्षितिम् । जनाय । अपांसम् । कुं
इति । मघवत्ऽभ्यः । सुवृक्तिम् । विश्वम् । तत् । भद्रम् । यत् ।
अवन्ति । देवाः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ १५ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अपांसम्) अपौ प्राप्तवन्तो दोर्दण्डौ येन तम्
(अग्ने) विहन् (सुक्षितिम्) शोभनां भूमिम् (जनाय) (अपांसम्)
(उ) वितर्के (मघवद्भ्यः) परमपूजितधनेभ्यः (सुवृक्तिम्)
सुष्ठुवृक्तिर्दुष्टकर्मवर्जनं यस्य तम् (विश्वम्) समस्तं जगत् (तत्)
(भद्रम्) भन्दनीयं कल्याणरूपम् (यत्) (अवन्ति) रक्षन्ति
(देवाः) विद्वांसः (बृहत्) महत् (वदेम) उपदिशेम (विदथे)
यज्ञे (सुवीराः) सुष्ठु प्राप्तशरीरबलाः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने यमपांसं सुक्षितिं सुवृक्तिमु जनायापांसं मघ-
वद्भ्यो यद्भद्रं विश्वं सुवीरा देवा अवन्ति तद्बृहद्भद्रे वयं वदेम ॥ १५ ॥

भावार्थः—ये जना धर्म्याचरणान्सुरक्ष्य दुष्टान्परिदण्डय जग-
त्कल्याणाय महान्त्युत्तमानि कर्माणि कुर्युस्ते सदा सर्वैस्सत्कर्त्त-
व्यास्स्युरिति ॥ १५ ॥

अग्निमेघापत्यविवाहविद्वद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह सङ्गतिरस्तीतिवेद्यम् ॥

इति पंचत्रिंशत्तमं सूक्तं चतुर्विंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् जिस (अपांसम्) जिससे भुजायें प्राप्त हुईं (सुच्चितिम्) जो सुन्दर पृथिवीयुक्त (सुवृक्तिम्) जिस की दुष्ट कर्मों का त्याग करना वृत्ति (उ) और (जनाय) मनुष्यों के लिये वा (अपांसम्) जिस से भुजायें प्राप्त हुईं (मघवद्भ्यः) परम धनवान् मनुष्यों के लिये (यत्) जिस (भद्रम्) कल्याणरूपी (विश्वम्) जगत् की (सुवीराः) सुन्दर वीर अर्थात् प्राप्त हुआ शरीर बल जिनको वे (देवाः) विद्वान् जन (अवन्ति) रक्षा करते हैं (तन्) उसको (बृहत्) बहुत (विदथे) यत्न में हम लोग (वदेम) कहें अर्थात् उस को उपदेश दें ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो जन धर्मके अनुकूल आचरण करने वालों की अच्छे प्रकार रक्षा और दुष्टों को दण्ड दे जगत् के कल्याण के लिये बड़े २ उत्तम कर्मों को करें वे सब को सर्वदा सत्कार करने योग्य हैं ॥ १५ ॥

इस सूक्त में अग्नि मेघ अपत्य विवाह और विद्वान् के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्तार्थ के साथ संगति समझनी चाहिये ॥

यह ३५ पैंतीशवां सूक्त और चौबीसवां २४ वर्ग समाप्त हुआ ॥

तुभ्यमिति षडृचस्य षट्त्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समदः ऋषिः । १

इन्द्रो मधुश्च । २ मरुतो माधवश्च । ३ त्वष्टा शक्रश्च । ४ अग्निः

शुचिश्च । ५ इन्द्रो नभश्च । ६ मित्रावरुणौ नभस्यश्च देवताः ।

१ । ४ स्वराट् तिष्ठुप् । ५ । ६ भुरिक् तिष्ठुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । २ । ३ जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

अथ विद्वद्गुणानाह ॥

अब छः ऋचा वाले ३६ वें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में विद्वानों के गुणों का वर्णन करते हैं ॥

तुभ्यं हिन्वानो वसिष्ठ गा अपोऽधुक्षन्त्सीम-
विभिरद्रिभिर्नरः । पिबेन्द्र स्वाहा प्रहुतं वषट्कृतं
होत्रादासोमं प्रथमो य ईशिषे ॥ १ ॥

तुभ्यम् । हिन्वानः । वसिष्ठ । गाः । अपः । अधुक्षन् ।
सीम् । अविऽभिः । अद्रिभिः । नरः । पिब । इन्द्र । स्वाहा ।
प्रहुतम् । वषट्कृतम् । होत्रात् । आ । सोमम् । प्रथमः ।
यः । ईशिषे ॥ १ ॥

पदार्थः—(तुभ्यम्) (हिन्वानः) वर्द्धयन् (वसिष्ठ) वसेत्
(गाः) वाचः (अपः) प्राणान् (अधुक्षन्) प्रपूरयन्तु (सीम्)
आदित्यः (अविभिः) रत्नकैः (अद्रिभिः) मेघैः (नरः)
नायकाः (पिब) (इन्द्र) यज्ञपते (स्वाहा) सात्क्रियया (प्रहु-
तम्) प्रकृष्टतया गृहीतम् (वषट्कृतम्) क्रियया निष्पादितम्
(होत्रात्) दानात् (आ) (सोमम्) सदोषधिरसम् (प्रथमः)
आदिमः (यः) (ईशिषे) ऐश्वर्यवान् भवेः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यो हिन्वानस्तुभ्यं वसिष्ठ हे नरो भवन्तो ऽविभिरद्रिभिः सह सीमादित्य इव गा अपोऽधुक्षन् । हे इन्द्र प्रथमस्त्वं स्वाहा प्रहुतं होत्रावषट्कृतं सोममा पिब यस्त्वं सर्वानी-
शिषे स स्वयमपि तथा भव ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये यज्ञानुष्ठानेन जलं संशोष्य तज्ज-
न्यमोषधिरसं पीत्वा धर्मानुष्ठानेनैश्वर्यं स्वार्थं परार्थं च वर्द्धयन्ति ते
सर्वतो वर्द्धन्ते ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) यज्ञपति जो (हिन्वानः) वृद्धि को प्राप्त होता
हुआ (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (वसिष्ठ) वसे वा । हे (नरः) नायक सर्वोत्तम
जनो आप लोग (अद्रिभिः) रक्षा करने वाले (अद्रिभिः) पेशों के साथ
(सीम्) आदित्य के समान (गाः) वाणी और (अपः) प्राणों को (अ-
धुक्षन्) पूर्ण करो । हे (इन्द्र) यज्ञपते (प्रथमः) आदि भूत आप (स्वाहा) उत्तम
क्रिया के साथ (प्रहुतम्) अत्युत्तमता से गृहीत (होत्रात्) दान के कारण
(वषट्कृतम्) क्रिया से सिद्ध किये हुए (सोमम्) उत्तम ओषधियों के रस
को (आ, पिब) अच्छे प्रकार पियो (यः) जो आप सब के (ईशिषे) ईश्वर
हो अर्थात् स्वामी अधिपति हो वह आप भी वैसे होओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो यज्ञानुष्ठान से जल को शुद्ध
कर उस से उत्पन्न हुए ओषधियों के रस को पीकर धर्म के अनुष्ठान से ऐश्वर्य
अपने या औरों के लिये बढ़ाते हैं वे सब ओर से बढ़ते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यज्ञैः संमिश्रलाः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामञ्जु-
भ्रासो अजिषु प्रिया उत । आसद्यां वर्हिर्भरतस्य
सूनवः पोत्रादा सोमं पिबत दिवो नरः ॥ २ ॥

यज्ञैः । सम्मिश्लाः । पृषतीभिः । ऋष्टिभिः । यामन् ।
 शुभ्रासः । अंजिषु । प्रियाः । उत । आसद्य । बर्हिः ।
 भरतस्य । सूनवः । पोत्रात् । आ । सोमम् । पिबत । दिवः ।
 नरः ॥ २ ॥

पदार्थः—(यज्ञैः) सक्रियामयैः (सम्मिश्लाः) सम्यग्मिश्राः
 (पृषतीभिः) मरुद्गतिभिः (ऋष्टिभिः) प्रापिकाभिः (यामन्)
 यामनि प्राप्ते काले (शुभ्रासः) श्वेतवर्णाः (अंजिषु) कामय-
 मानेषु (प्रियाः) प्रीतिविषयाः (उत) अपि (आसद्य) प्राप्य ।
 अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (बर्हिः) अन्तरिक्षे (भरतस्य)
 धारकस्य (सूनवः) पुत्राः (पोत्रात्) पवित्रात् (आ) (सोमम्)
 (पिबत) । अत्र संहितायामिति दीर्घः (दिवः) प्रकाशात्
 (नरः) नेतारः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे भरतस्य सूनवो नरो यथा सम्मिश्ला शुभ्रासः प्रिया
 यज्ञैः पृषतीभिर्ऋष्टिभिर्यामन्तुताञ्जिषु बर्हिरासद्य पोत्रादिवः सोम-
 न्पिबन्ति तथा यूयमा पिबत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा वायवोऽन्तरिक्षे
 भ्रमन्तः सर्वान्प्राणिनो जीवयन्ति प्राणरूपेण प्रियाः सन्ति सर्वस्माद्द्र-
 समुपरिनीय वर्षित्वा सर्वानानन्दयन्ति तथा मनुष्यैरपि वर्तितव्यम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (भरतस्य) भारण करने वाले के (सूनवः) पुत्रो (नरः) नायक
 मनुष्यो जैसे (सम्मिश्लाः) अच्छे प्रकार मिले हुए (शुभ्रासः) श्वेतवर्ण (प्रियाः)
 प्यारे जन (यज्ञैः) अच्छी क्रियाओं से युक्त (ऋष्टिभिः) प्राप्ति कराने वाली

(पृषतीभिः) पवन की गवियों से (धामन्) प्राप्त हुए समथ में (उरु) और (अग्निषु) कामना करते हुआं में (बर्हिः) अन्तरिक्ष को (आसद्य) पहुंच कर (पोत्रात्) पवित्र व्यवहार से उत्पन्न हुए (दिवः) प्रकाश से (सोषम्) ओषधियों के रस को पीने हैं जैसे तुम (आ, पिबत) पिओ ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे पवन अन्तरिक्ष में भ्रमते हुए सब प्राणियों को जिलाते हैं, और प्राणस्वरूप से ध्यारे हैं तथा सब से रस ऊपर को पहुंचा और वर्षा कर सब को आनन्दित करते हैं जैसे मनुष्यों को होना चाहिये ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अमेव नः सुहवा आ हि गन्तन् नि बर्हिषि सद-
तना रणिष्टन । अथा मन्दस्व जुजुषाणो अन्धस-
स्त्वष्टर्देवेभिर्जनिभिः सुमद्गणः ॥ ३ ॥

अमाऽइव । नः । सुहवाः । आ । हि । गन्तन् । नि ।
बर्हिषि । सदतन । रणिष्टन । अथ । मन्दस्व । जुजुषाणः ।
अन्धसः । त्वष्टः । देवेभिः । जनिऽभिः । सुमत्ऽगणः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अमेव) गृहं यथा (नः) अस्माकम् (सुहवाः)
सुष्ठु प्रशंसिताः (आ) (हि) खलु (गन्तन्) गच्छत (नि)
नितराम् (बर्हिषि) अन्तरिक्षे (सदतन) । अत्र संहितायामिति
दीर्घः (रणिष्टन) शब्दयत् (अथ) आनन्तर्ये । अत्र निपातस्य
चेति दीर्घः (मन्दस्व) आनन्दय (जुजुषाणः) भृशं सेवमानः
(अन्धसः) अन्नस्य (त्वष्टः) विच्छेदकः (देवेभिः) दिव्यगुणैः
(जनिभिः) जन्मभिः (सुमद्गणः) सुमतो गणा यस्य सः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे त्वष्टः सुमद्गणो जुजुषाणस्त्वं देवेभिर्जनिभिः
सहाऽन्वसो भोगान्कुरु। अथ मन्दस्व हे सुहवा यूयं नोऽमेव बर्हिषि
निसदतनास्मान् रषिष्टन हि नोऽस्मानागन्तन ॥ ३ ॥

भावार्थः—यथाऽन्तरिक्षे स्थिता वायवः सर्वान् प्राप्नुवन्ति त्यजन्ति
च तथा विद्वांसो धार्मिका धर्म प्राप्नुयुर्दृष्टा अधर्मं च त्यजेयुः ।
सत्यं चोपदिशन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (त्वष्टः) छिन्न भिन्न करने वाले पुरुष (सुमद्गणः) अच्छे माने
हुए गया जिन के (जुजुषाणः) ऐसे निरन्तर सेवा करते हुए आप (देवेभिः)
दिव्यगुणों और (जनिभिः) जन्मों के साथ (अन्वसः) अन्न के भोगों को
कीजिये (अथ) इस के अनन्तर (मन्दस्व) आनन्दित हूजिये। हे (सुहवाः)
अच्छे प्रकार प्रशंसा को प्राप्त हुए लोग (बर्हिषि) अन्तरिक्ष में (नः) हमारी
(अमेव) घर को जैसे जैसे अन्तरिक्ष में (नि, सदतन) निरन्तर जाओ
पहुँचो हमें (रषिष्टन) उपदेश देओ (हि) निश्चय से हम लोगों को (आ,
गन्तन) आओ प्राप्त होओ ॥ ३ ॥

भावार्थः—जैसे अन्तरिक्ष में स्थित पवन सब को प्राप्त होते और उड़ते
हैं वैसे विद्वान् धार्मिक जन धर्म को प्राप्त हों तथा दुष्टजन अधर्म को त्याग
करें। और सत्य का उपदेश दें ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ वक्षि देवां इह विप्र यक्षि चोशन्हीतर्नि-
षदा योनिषु त्रिषु । प्रति वीहि प्रस्थितं सोम्यं
मधु पिवाग्नीध्रात्तव भागस्य तृष्णुहि ॥ ४ ॥

आ । वक्षि । देवान् । इह । विप्र । यक्षि । च । उश-
न् । होतः । नि । सद । योनिषु । त्रिषु । प्रति । वीहि ।
प्रस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पिब । आग्नीध्रात् । तव ।
भागस्य । तृष्णुहि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आ) (वक्षि) वदसि (देवान्) दिव्यगुणान्
(इह) संसारे (विप्र) (यक्षि) यजसि (च) (उशन्)
कामयमानः (होतः) सुखप्रदातः (नि) नितराम् (सद)
स्थिरो भव । अत्र ह्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः (योनिषु) निमित्तेषु
(त्रिषु) कर्मोपासनाज्ञानेषु (प्रति) (वीहि) प्राप्नुहि (प्रस्थि-
तम्) प्रकर्षेण स्थितम् (सोम्यम्) सोमगुणसंपन्नम् (मधु)
मधुरमुदकम् । मध्विति उदकना० नि० १ । १२ (पिब) (आ-
ग्नीध्रात्) अग्निं धरति यस्मात् तस्मात् (तव) (भागस्य)
भजनीयस्य (तृष्णुहि) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे होतरुशन् विप्र यतस्त्वमिह देवानावक्षि सङ्गतानि
कर्माणि च यक्षि तस्मात्त्रिषु योनिषु निषद प्रस्थितं प्रति वीहि सोम्यं
मधु पिब तव भागस्याग्नीध्रात्तृष्णुहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः कर्मोपासनाज्ञानेषु प्रयत्य सत्यं कामयन्तो
मनुष्यानध्यापनोपदेशाभ्यां विदुषः कुर्वन्ति ते नित्यं सुखमश्नुवते ॥४॥

पदार्थः—हे (होतः) सुख के देने वाले (उशन्) कामना करते हुए
(विप्र) मेधावी जन आप नियत अपने कर्म वा (इह) इस संसार में (देवान्)
दिव्य गुणों को (आ, वक्षि) अच्छे प्रकार कहते (च) और प्राप्त हुए कर्मों

को (यच्चि) प्राप्त होते तथा दूसरे प्राणियों को उन का उपदेश देते हैं इसी से (त्रिषु) कर्म, उपासना, ज्ञानं इन तीनों (योनिषु) निमित्तों में (निषद) निरन्तर स्थिर हों और (प्रस्थितम्) प्रकर्षता से स्थिति विषय को (प्रात, वीहि) प्राप्त होओ (सोम्यम्) शीतल गुण संपन्न (मधु) मीठे जल को (पिब) पीओ और (तव) तुम्हारे (भागस्य) सेवने योग्य व्यवहार के (आग्नीध्रान्) उस भाग से जिसे अग्नि को धारण करते हैं (तृष्णाहि) तृप्त हूजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य कर्मोपासना और ज्ञानों में प्रयत्न कर सत्य की कामना करते हुए मनुष्यों को अध्यापन और उपदेश से विद्वान् करते हैं वे नित्य सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

एष स्य ते तन्वो नृम्णावर्धनः सह श्रोजः प्रदिवि
बाह्वोर्हितः । तुभ्यं सुतो मघवन्तुभ्यमाभृतस्त्वमस्य
ब्राह्मणादा तृपत्पिब ॥ ५ ॥

एषः । स्यः । ते । तन्वः । नृम्णावर्धनः । सहः । श्रोजः ।
प्रदिवि । बाह्वोः । हितः । तुभ्यम् । सुतः । मघवन् ।
तुभ्यम् । आभृतः । त्वम् । अस्य । ब्राह्मणात् । आ । तृपत् ।
पिब ॥ ५ ॥

पदार्थः—(एषः) (स्यः) सः (ते) तव (तन्वः) शरीरस्य (नृम्णावर्धनः) धनवर्धनः (सहः) बलम् (श्रोजः) पराक्रमम् (प्रदिवि) प्रकृष्टप्रकाशो (बाह्वोः) भुजयोः (हितः)

धृतः (तुभ्यम्) (सुतः) पुत्रः (मघवन्) प्रकष्टधनः (तुभ्यम्)
 (आभृतः) समन्तात्पोषितः (त्वम्) (अस्य) (ब्राह्मणात्)
 (आ) (तृपत्) तृप्यतु (पिब) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मघवन् यस्ते तन्वः प्रदिवि सह आजो बाहोर्हित
 स्तुभ्यं सुत आभृतोऽस्ति स्य एष नृणावर्धनो भवति त्वमस्य ब्राह्म-
 णान्तृपत्सन्ना पिब ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये युष्मदर्थं शारीरकमात्मीयं च बलं वर्धये
 युस्तेन धनं तांश्चोत्तमैः पदार्थैस्सेवध्वम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) अति उत्तम धन वाले जो (ते) आप के (तन्वः)
 शरीर के संबन्धी (प्रदिवि) अनीव प्रकाश में (सहः) बल (आजः) परा-
 क्रम तथा (बाह्वोः) भुजाओं के बीच (हितः) धारणा (सुतः) और उत्पन्न
 किया हुआ (तुभ्यम्) आप के लिये और (आभृतः) अच्छे प्रकार पुष्ट किया
 पुत्र है (स्यः) सो (एषः) यह (नृणावर्धनः) धन का बढ़ाने वाला होता है
 (त्वम्) आप (अस्य) इस के सम्बन्धी (ब्राह्मणात्) ब्राह्मण से (तृपत्)
 तृप्त होते हुए (आ, पिब) अच्छे प्रकार ओषधि रस को पिओ ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो तुम्हारे के लिये शारीरक और आत्मीय बल को
 बढ़ावें उस से धन और उन की अच्छे पदार्थों से सेवा करो ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

जुषेथां यज्ञं बोधतं हवस्य मे सत्तो होता
 निविदः पूर्या अनु । अच्छा राजाना नम एत्या-
 वृतं प्रशास्त्रादापिबतं सोम्यम्मधु ॥६॥ २५ । ७॥

जुषेथाम् । यज्ञम् । बोधतम् । हवस्य । मे । सत्तः ।
 होता । निऽविदः । पूर्व्याः । अनु । अच्छं । राजाना । नमः ।
 एति । आऽवृतम् । प्रशास्त्रात् । आ । पिबतम् । सोम्यम् ।
 मधु ॥ ६ ॥ २५ । ७ ॥

पदार्थः—(जुषेथाम्) सेवेथाम् (यज्ञम्) विद्वत्सत्कारा-
 दिकम् (बोधतम्) विजानीतम् (हवस्य) दातुमादातुमर्हस्य (मे)
 मम (सत्तः) प्रतिष्ठितः (होता) दाता (निविदः) नितरां
 विदन्ति याभ्यस्ता वाचः । निविदिति वाङ्नाम निघं० १ । ११
 (पूर्व्याः) पूर्वैर्विद्वद्भिः सेविताः (अनु) (अच्छं) अत्र निपातस्य-
 चेति दीर्घः (राजाना) देदीप्यमानावध्यापकोपदेशकौ (नमः)
 अन्नम् (एति) आप्नोति (आवृतम्) समन्तादाच्छादितम्
 (प्रशास्त्रात्) (आ) (पिबतम्) (सोम्यम्) यत्सोममर्हति तत्
 (मधु) मधुरगुणोपेतम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे राजाना मे हवस्य यज्ञं जुषेथां पूर्व्या निविदोऽ-
 च्छानुबोधतं यथा सत्तो होता आवृतं नम एति तथा युवां प्रशा-
 स्त्रात्सोम्यं मध्वा पिबतम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथाऽध्यापका उपदे-
 षारश्च युष्मान्प्रति प्रीत्या विद्यादानसत्योपदेशाभ्यां सह वर्तन्ते तथा
 यूयमपि वर्तध्वमिति ॥ ६ ॥

अत्र विद्वद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर-
 स्तीति बोध्यम् ॥

इति षट्त्रिंशत्तमं सूक्तं पञ्चविंशो वर्गः सप्तमोऽध्यायश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (राजाना) राजजनो (मे) मेरे (हवस्य) देने देने योग्य व्यवहार सम्बन्धी (यत्नम्) विद्वानों के सत्कार आदि काम को (लुषेयाम्) सेवी (पूर्व्याः) पूर्व विद्वानों ने सेवन की हुई (निषिदः) जिन से निरन्तर विषयों को जानते हैं उन वाणियों को (अच्छ,अनु,बोधतम्) अच्छे प्रकार अनुकूलता से जानो जैसे (सत्तः) प्रतिष्ठित (होता) देने वाला (आवृतम्) अत्युत्तमता से ढपे हुए (नमः) अन्न को (एति) प्राप्त होता है वैसे तुम दोनों (प्रशास्त्रात्) उत्तम शिक्षा करने वाले से (सोम्यम्) शान्ति वा शीतलता के योग्य (मधु) मधुर गुण युक्त रस को (आ,पिबतम्) अच्छे प्रकार पियो ॥६॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे गढ़ाने वा उपदेश करने वाले आप लोगों के प्रति प्रीति से विद्यादान और सत्योपदेश के साथ वर्तमान हैं वैसे आप भी वर्तें ॥ ६ ॥

इस मूक्त में विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्तार्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

यह छत्तीशवां सूक्त पच्चीशवां वर्ग और सप्तमाध्याय समाप्त हुआ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां परमविदुषां श्रीविरजानन्द
सरस्वतीस्वामिनां शिष्येण परमहंसपरिव्राजकाचार्येण श्रीमद्-
यानन्दसरस्वतीस्वामिना विरचिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां

समन्विते सुप्रमाणयुक्ते ऋग्वेदभाष्ये द्वितीया-

ष्टके सप्तमोऽध्याय आदितः पञ्चद-

शोऽध्यायः परिपूर्णाः ।

इति ॥

अथाष्टमाध्यायारम्भः ॥

ओ३म् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव ।

यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥ १ ॥

मन्दस्वेत्यस्य षडृचस्य सप्तत्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः।

१-४ द्रविणोदाः । ५ अश्विनौ । ६ अग्निश्च देवताः।

१ । ५ निचृज्जगृती । २ जगती । ३ विराड्

जगती छन्दः । निषादः स्वरः । ४ । ६

भुरिक्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्ब्रह्मणानाह ॥

अब छः ऋचा वाले सैतीशर्वे सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में विद्वानों के गुणों का उपदेश करते हैं ॥

मन्दस्व होत्रादनु जोषमन्धसोऽध्वर्यवः स पूर्णा
वष्ट्रासिचम् । तस्मा एतं भरत तद्वशो ददिहोत्रा-
त्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ १ ॥

मन्दस्व । होत्रात् । अनु । जोषम् । अन्धसः । अध्वर्यवः।
सः । पूर्णम् । वष्ट्रि । आऽसिचम् । तस्मै । एतम् । भरत ।
तत्त्वंशः । ददिः । होत्रात् । सोमम् । द्रविणःऽदः । पिब ।
ऋतुभिः ॥ १ ॥

पदार्थः—(मन्दस्व) आनन्द (होत्रात्) आदानात् (अनु) (जोषम्) प्रीतिम् (अन्धसः) अन्नस्य (अध्वर्यवः) य आत्मानमध्वरमिच्छवस्ते (सः) (पूर्णाम्) (वष्टि) कामयते (आसिचम्) समन्तात्सेचकम् (तस्मै) (एतम्) (भरत) धरत । अत्र बहुलं ह्यन्दसीति शपः श्लुर्न (तद्दशः) तदिच्छः (ददिः) दाता (होत्रात्) दातुः (सोमम्) (द्रविणोदः) यो द्रविणो ददाति तत्सम्बुद्धौ (पिब) (ऋतुभिः) वसन्तादिभिः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे द्रविणोदस्त्वं होत्रादन्धसो जोषमबु मन्दस्व । यथा स विद्वान् पूर्णामासिचं वष्टि तथा हे अध्वर्यवो यूयं तस्मा एतं भरत । हे द्रविणोदस्तद्दशो ददिस्त्वमृतुभिः सह होत्रात्सोमं पिब ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मनुष्यैः परस्परभ्यो विद्याधनधान्यादीनि दत्त्वा सततमानन्दितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (द्रविणोदः) धन देने वाले आप (होत्रात्) लेने से (अन्धसः) अन्न की (जोषम्) प्रीति का (अनु, मन्दस्व) अनुग्रह देन करो और जैसे (सः) वह विद्वान् (पूर्णाम्) पूर्ण वृष्टि को (आसिचम्) अच्छे प्रकार सींचने वाले की (वष्टि) कामना करता है वैसे । हे (अध्वर्यवः) अपने को यज्ञ की इच्छा करने वाले तुम (तस्मै) उस के लिये (एतम्) इस को (भरत) धारण करो । हे धन देने वाले पुरुष (तद्दशः) उस की इच्छावान् (ददिः) दाता आप (ऋतुभिः) वसन्तादि ऋतुओं के साथ (होत्रात्) देने वाले से (सोमम्) ओषधियों के रस को (पिब) पिओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—मनुष्यों को परस्पर के लिये विद्या धन और धान्य आदि पदार्थ दे कर निरन्तर आनन्द करना चाहिये ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

यमु पूर्वमहुवे तमिदं हुवे सेदु हव्यो ददियो
नाम पत्यते । अध्वर्युभिः प्रस्थितं सोम्यं मधु
पोत्रात्सोमं द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ २ ॥

यम् । ऊँ इति । पूर्वम् । अहुवे । तम् । इदम् । हुवे ।
सः । इत् । ऊँ इति । हव्यः । ददिः । यः । नाम । पत्यते ।
अध्वर्युभिः । प्रस्थितम् । सोम्यम् । मधु । पोत्रात् ।
सोमम् । द्रविणः । उदः । पिब । ऋतुभिः ॥ २ ॥

पदार्थः—(यम्) (उ) वितर्के (पूर्वम्) (अहुवे) जुहोमि
अत्र बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेपीत्यडागमः । (तम्) (इदम्)
(हुवे) गृह्णामि (सः) (इत्) एव (उ) (हव्यः) ग्रहीतुमर्हः (ददिः)
दाता (यः) (नाम) (पत्यते) पति कुर्वते (अध्वर्युभिः) आत्मनो-
हिंसामनिच्छुभिः (प्रस्थितम्) ओषधिभ्यो निष्पादितम् (सोम्यम्)
सोमार्हम् (मधु) मधुरगुणयुक्तम् (पोत्रात्) पवित्रकर्तुः (सोमम्)
महौषधिरसम् (द्रविणोदः) धनप्रद (पिब) (ऋतुभिः) ॥२॥

अन्वयः—हे द्रविणोदो यथा यो ददिर्हव्योऽहं यमु पूर्वमहुवे
सोऽहं तमिदं नामेदु पत्यते हुवे । अध्वर्युभिर्ऋतुभिस्सह वर्त्तमानो
यथाऽहं प्रस्थितं सोम्यं मधु पिबामि तथा पोत्रात्सोमं त्वं पिब ॥२॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—येऽविद्वांसो विद्वद्भिः सह सङ्गत्या-
नपानादिकं सुपरीक्ष्य सेवन्ते ते सुखिनो भवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (द्रविणोदः) धन देने वाले जैसे (यः) जो (इविः) देने वाला (इव्यः) ग्रहण करने योग्य मैं (यम्, उ) जिस को (पूर्वम्) प्रथम (अहुवे) होयता हूं (सः) सो मैं (तम्) उस (इवम्) इस को (नाम) प्रसिद्ध (इत्) ही (उ) तर्क वितर्क के साथ (पत्यते) पति करने अर्थात् रक्षक की इच्छा करने वाले के लिये (हुवे) ग्रहण करता हूं । और (अध्वर्युभिः) अपने को हिसा न चाहने वाले अनों तथा (ऋतुभिः) बसन्तादि ऋतुओं के साथ वर्तमान जैसे मैं (प्रस्थितम्) ओषधियों से निकाले हुए (सोम्यम्) सोम के योग्य (मधु) मधुर गुणयुक्त रस को पीता हूं जैसे (पोत्रान्) पवित्र करने वाले से (सोमम्) महीषधियों के रस को तू (पिब) पी ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकजु०—जो अविद्वान् पुरुष विद्वानों के साथ सङ्गति कर अन्न पान आदि की अच्छी परीक्षा करके उस को सेवते हैं वे सुखी होते हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मेघन्तु ते वह्नयो येभिरीयसेऽरिषण्यन्वीलयस्वा
वनस्पते । आयूयां धृष्णो अभिगूर्या त्वं नेष्ट्रात्सोमं
द्रविणोदः पिब ऋतुभिः ॥ ३ ॥

मेघन्तु । ते । वह्नयः । येभिः । ईयसे । अरिषण्यन् ।
वीलयस्व । वनस्पते । आयूयं । धृष्णो इति । अभिऽगूर्यं ।
त्वम् । नेष्ट्रात् । सोमम् । द्रविणोदः । पिब । ऋतुऽभिः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(मेघन्तु) आत्मनो मेघं स्नेहमिच्छन्तु (ते) तव (वह्नयः) बोठारः । वह्नयो बोठार इति यास्कः । निर्द० ८ । ३

(येभिः) यैः (ईयसे) प्राप्नोषि (अरिषण्यन्) द्रविषामनिच्छुः
 (वीळयस्व) स्तुहि । अत्राऽन्येषामपीति दीर्घः (वनस्पते)
 वनस्य किरणसमूहस्य पालक (आयूय) संमेह्य । अत्र निपा-
 तस्य चेति दीर्घः (धृष्णो) प्रगल्भ (अभिगूर्य) अभित उद्यमं
 कृत्वा । अत्रापि पूर्ववद्दीर्घः (त्वम्) (नेष्ट्रात्) प्रापणात् (सोमम्)
 रसम् (द्रविणोदः) धनस्य दातः (पिब) (ऋतुभिः) वस-
 न्तादिभिः सह ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे द्रविणोदो वनस्पते धृष्णो त्वं यथा वह्नयस्ते सोमं
 मेघन्तु येभिः सहेयसे तथा तैः सहाऽरिषण्यन् वीळयस्व, अभिगू-
 र्यायूय नेष्ट्रात्वमृतुभिः सह सोमं पिब ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०— नहि केनचिदनुद्यमिना स्थातव्य-
 मृतून् प्रत्यनुकूलं व्यवहारं कृत्वा सुखं वर्द्धनीयम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (द्रविणोदः) धन के देने और (वनस्पते) किरण समूह
 की रक्षा करने वाले (धृष्णो) प्रगल्भ आप जैसे (वह्नयः) पदार्थ पहुंचाने
 वाले (ते) आप के (सोमम्) ओषध्यादि रस को (मेघन्तु) सचिकन अपने
 को चाहे वा (येभिः) तिन के साथ आप (ईयसे) प्राप्त होते हो जैसे उन
 के साथ (अरिषण्यन्) धन की न कांक्षा करते हुए (वीळयस्व) स्तुति कीमिये
 (अभिगूर्य) और सब ओर से उद्यम कर (आयूय) और मेल कर (नेष्ट्रात्)
 प्राप्ति से (त्वम्) आप (ऋतुभिः) वसन्तादि ऋतुओं के साथ (सोमम्)
 ओषध्यादि के रस को (पिब) पिओ ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—किसी को बिना उद्यम के न रहना
 चाहिये और ऋतुओं के प्रति अनुकूल व्यवहार करके सुख बढ़ाना चाहिये ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अपाद्दोत्तादुत पोत्रादमत्तोत नेष्ट्रादजुषत प्रयो
हितम् । तुरीयं पात्रममृक्तममर्त्यं द्रविणोदाः पिबतु
द्रविणोदसः ॥ ४ ॥

अपात् । होत्रात् । उत । पोत्रात् । अमत्त । उत । नेष्ट्रात् ।
अजुषत । प्रयः । हितम् । तुरीयम् । पात्रम् । अमृक्तम् ।
अमर्त्यम् । द्रविणःऽदाः । पिबतु । द्रविणःऽदसः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अपात्) पिबेत् (होत्रात्) हवनात् (उत)
(पोत्रात्) पवित्रात् (अमत्त) लप्यतु (उत) (नेष्ट्रात्)
(अजुषत) (प्रयः) कमनीयमन्नादिकम् (हितम्) सुखकरम्
(तुरीयम्) चतुर्थम् (पात्रम्) दातुं योग्यम् (अमृक्तम्) अको-
मलम् (अमर्त्यम्) मरणधर्मरहितम् (द्रविणोदाः) यो द्रविणं
ददाति सः (पिबतु) (द्रविणोदसः) यो द्रविणमस्ति तस्य ।
ऋत्विजोऽत्र द्रविणोदस उच्यन्ते हविषो दातारस्ते चैनं जनयन्ति ।
निरु० ८ । २ ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा द्रविणोदा होतादुत पोत्रात्प्रयो हित-
मपादमत्त उत नेष्ट्रादजुषत तथा द्रविणोदसः प्रयो हितं तुरीयम-
मर्त्यममृक्तं पात्रं पिबतु ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये हवनेन पवित्रीकरणेन प्राप्येन
हितं साद्धुं शक्नुवन्ति ते प्रीतिमन्तो जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (त्रविणोदाः) धन देने वाला (होनात्) इवन से (उत) और (पोत्रात्) पवित्र व्यवहार से (प्रयः) मनोहर अन्नादि पदार्थ (दितम्) जो कि सुख करने वाला है उस को (अपात्) पीये (अमस) इर्ष को प्राप्त हो (उत) और (नेष्टात्) पदार्थ प्राप्ति से (अनुषत) प्रसन्न हो जैसे (त्रविणोदसः) जो धन को भोगता उस ऋत्विज् का मनोहर अन्नादि पदार्थ जो सुख करने वाला (तुरीयम्) चतुर्थ (अमर्त्यम्) ब्रह्म होनेपन से रहित (असृक्तम्) अकीमन्न (पात्रम्) जो पीने योग्य है उस को (पिबतु) पिबो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो इवन और अपवित्र को पवित्र करने वाली प्राप्ति से दित साध सकते हैं वे प्रीतिमान् होते हैं ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव त्रिषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अर्वाञ्चमद्य यय्यं नृवाहंणं रथं युञ्जाथामिह
वां विमोचनम् । पृङ्क्तं हवींषि मधुना हि कं गुत-
मथा सोमं पिबतं वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

अर्वाञ्चम् । अद्य । यय्यम् । नृवाहनम् । रथम् । युञ्जा-
थाम् । इह । वाम् । विमोचनम् । पृङ्क्तम् । हवींषि । मधु-
ना । हि । कम् । गुतम् । अथम् । सोमम् । पिबतम् । वा-
जिनीवसू इति वाजिनीवसू ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अर्वाञ्चम्) अर्वाग् गामिनम् (अद्य) (य-
य्यम्) ययिं यातारम् । अत्र आदृगमहनेति किः प्रत्ययः । अमिपूर्व
इत्यत्र वाञ्छन्दसीत्यनुवर्तनात्पूर्वसवर्णाभावपक्षे यणादेशः (नृवा-
हणम्) यो नृन् वहति तम् (रथम्) (युञ्जाथाम्) (इह)

अस्मिन् याने (वाम्) युवयोः (विमोचनम्) (पृङ्गम्) सं-
योजयतम् (हवींषि) दातुमादातुं योग्यानि वस्तूनि (मधुना)
मधुरेण गुणेन सह (हि) किल (किम्) देशम् (गतम्)
प्राप्नुतम् (अथ) अनन्तर्ये । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः (सो
मम्) (पिबतम्) (वाजिनीवसू) यौ वाजिनीं वेगवतीं क्रियां
वासयतस्तौ ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे वाजिनीवसू शिल्पिनौ युवामद्य यद्यमर्वात्रुचं
नृवाहणं रथं युञ्जाथामिह मधुना सह वर्तमानानि हवींषि पृङ्गं
हि कं गतं सोमं पिबतमथ वां विमोचनमस्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—यौ शिल्पविद्याऽध्यापकाऽध्येतारावग्निजस्तादिभिः का-
ष्ठादिभिर्निर्मितानि यानानि चालयित्वा देशान्तरं गत्वा धनमुच-
यन्ति ते सततं सुखं प्राप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (वाजिनीवसू) वेगवती क्रिया को बसाने वाले शिल्पी जनो
तुम (अथ) आज्ञा (यध्यम्) जो अच्छे प्रकार पहुंचता हुआ (अर्वाङ्चम्)
नीचे २ चलने वाला (नृवाहणम्) और मनुष्यों को पहुंचाता है उस (र-
थम्) रमणीय मनोहर यान को (युञ्जाथाम्) जोड़ी और (सह) इस यान
में (मधुना) मधुर गुण के साथ वर्तमान जो (हवींषि) देने देने योग्य
वस्तु हैं उन को (पृङ्गम्) संयुक्त कराओ (हि) और निश्चय से (किम्)
किस देश को (गतम्) प्राप्त होओ (सोमम्) तथा ओषध्यादि रस को
(पिबतम्) पिओ (अथ) इस के अनन्तर (वाम्) तुम दोनों का (विमो-
चनम्) विशेषता से छूटना हो ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो शिल्प विद्या के पढ़ाने और पढ़ने वाले काष्ठादिकों से
निर्माण किये यानों को अग्नि और जलादि से चला और देशान्तर में जाकर
धन को अच्छे प्रकार उन्नत करते हैं वे निरन्तर सुख पाने हैं ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर इसी वि० ॥

जोष्यग्ने समिधं जोष्याहुतिं जोषि ब्रह्म जन्यं
जोषि सुष्टुतिम् । विश्वेभिर्विश्वीं ऋतुना वसो
मह उशन्देवाँ उशतः पायया हविः ॥६॥ व० १॥

जोषि । अग्ने । समुद्दधम् । जोषि । आहुतिम् ।
जोषि । ब्रह्म । जन्यम् । जोषि । सुस्तुतिम् । विश्वेभिः ।
विश्वान् । ऋतुना । वसो इति । महः । उशन् । देवान् ।
उशतः । पायय । हविः ॥ ६ ॥ व० ॥ १ ॥

पदार्थः—(जोषि) जुषसे सेवसे । अत्र बहुलं छन्दसीति
शविकरणस्य लुक् व्यत्ययेन परस्मैपदं च (अग्ने) विहन् (समि-
धम्) प्रदीपिकाम् (जोषि) (आहुतिम्) वेधां प्रक्षिताम्
(जोषि) (ब्रह्म) अन्नम् (जन्यम्) जनितुं योग्यम् (जोषि)
(सुष्टुतिम्) शोभनां प्रशंसाम् (विश्वेभिः) सर्वैः (विश्वान्)
सर्वान् (ऋतुना) वसन्ताद्येन (वसो) वासयितः (महः) महतः
(उशन्) कामयमानः (देवान्) विदुषः (उशतः) कामय-
मानान् (पायय) । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (हविः) दातव्यं
वस्तु ॥ ६ ॥

श्रन्वयः—हे अग्ने वसोऽग्निरिव त्वं यतो समिधं जोष्याहुतिं
जोषि ब्रह्म विश्वान् जोषि जन्यं सुष्टुतिं च जोषि तस्माद्द्विश्वेभि-
र्ऋतुना च सह मह उशतो देवानुशंस्वमेतान् हविः पायय ॥६॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विद्युदग्निः काष्ठदीन् पदार्थान् सेवित्वाऽपि न दहति तथैव सर्वैः सह वसित्वैतेषां नाशो न कर्त्तव्य एवं सति कामसिद्धिर्जायत इति ॥ ६ ॥

अत्र विद्ब्रह्मणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सद्गतिर्बोध्यता ॥

इति सप्तत्रिंशत्तमं सूक्तमेको वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् (वसो) निवास कराने वाले अग्नि के समान आप जिस कारण (समिधम्) प्रदीप्त करने वाली क्रिया को (जोषि) सेवते (आहुनिम्) वेदी में डाली हुई वस्तु (जोषि) सेवते (ब्रह्म) अन्न और (विश्वान्) सब पदार्थों का (जोषि) सेवन करते (जन्यम्) उत्पन्न करने योग्य पदार्थ वा (सुष्टुतिम्) सुन्दर प्रशंसा को (जोषि) सेवते इस कारण (विश्वेभिः) सब (ऋतुना) वसन्त आदि ऋतुसमूह के साथ (महः) बड़े २ (उशतः) कामना करने वाले (देवान्) विद्वानों की (उशन्) कामना करते हुए आप उन को (हविः) देने योग्य वस्तु (पापय) पियाओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—वैसे विजुली रूप अग्नि काष्ठ आदि पदार्थों का सेवन करके भी नहीं जलाता वैसे ही सब के साथ वस कर उन का नाश न करना चाहिये ऐसे होने पर काम सिद्धि होती है ॥ ६ ॥

इस सूक्त में विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ सद्गति जाननी चाहिये ॥

यह सैंतीशवां सूक्त और प्रथम वर्ग समाप्त हुआ ॥

उद्वित्यष्टितिसप्तमस्यैकादशार्धस्य सूक्तस्य षट्समद ऋषिः ।

सविता देवता । १ । ५ निचृत् त्रिष्टुप् । २ तिष्टुप् ।

३ । ४ । ६ । १० । ११ विराट् त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः । ७ । ८ स्वराट् पङ्क्तिः ।

९ भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अथ अङ्गीशर्वे सूक्त का आरम्भ है इस के प्रथम

मन्त्र में ईश्वर के विषय को कहते हैं ॥

उदु ष्य देवः सविता सवायं शश्वत्तमं तदपा
वद्भिरस्थात् । नूनं देवेभ्यो वि हि धाति रत्नमथा-
भजद्वीतिहोत्रं स्वस्तौ ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । स्यः । देवः । सविता । सवायं । शश्व-
त्तमम् । तत्स्रपाः । वद्भिः । अस्थात् । नूनम् । देवे-
भ्यः । वि । हिं । धाति । रत्नम् । अथ । आ । अभजत् ।
वीतिऽहोत्रम् । स्वस्तौ ॥ १ ॥

पदार्थः—(उत्) (उ) (स्यः) सः (देवः) (सविता)

सकलजगदुत्पादकः (सवाय) उत्पादनाय (शश्वत्तमम्)

श्रनादिस्वरूपमनुत्पन्नं कारणम् (तदपाः) तदपः कर्म यस्य

सः (वद्भिः) बोढा (अस्थात्) तिष्ठति (नूनम्) निश्चितम्

(देवेभ्यः) क्रीडमानेभ्यो जीवेभ्यः (वि) (हि) किल (धाति)
दधाति (रत्नम्) रमणीयं जगत् (अथ) आनन्तर्ये (आ)
(अभजत्) सेवते (वीतिहोत्रम्) गृहीतेश्वरध्याति (स्वस्तौ)
सुखे ॥ १ ॥

अन्वयः—यो वह्निस्तदपाः सविता देवो जगदीश्वरः सवाय
शश्वत्तमं देवेभ्यो नूनमुदस्थात् । उ स्यो हि रत्नं विधाति अथ
स्वस्तौ वीतिहोत्रं जगदभजत् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यदनादि त्रिगुणात्मकं प्रकृतिस्वरूपं जग-
त्कारणमस्ति तस्मादेव सर्वं जगदुत्पाद्य यो धरति तस्मात्सर्वे जीवाः
स्वंस्वं शरीरं कर्मफलं च सेवन्ते यदीदं जगदीश्वरो नोत्पादयेत्तर्हि
कोपि जीवः शरीरादि प्राप्तुं न शक्नुयात् ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (वह्निः) पहुंचने वाला (तदपाः) जिस का पहिच्चा-
नना ही कर्म है (सविता) सकल जगत् का उत्पादन कर्ता (देवः) देदी-
प्यमान जगदीश्वर (सवाय) उत्पन्न करने के लिये (शश्वत्तमम्) अनादि-
स्वरूप अनुत्पन्न कारण को (देवेभ्यः) क्रीडा करते हुए जीवों से (नूनम्)
निश्चित (उदस्थात्) उपस्थित होता है (उ) और (स्यः) वह (हि) ही (रत्नम्)
रमणीय जगत् को (वि, धाति) विधान करता है (अथ) इस के अनन्तर
(स्वस्तौ) सुख के निमित्त (वीतिहोत्रम्) ग्रहण किं ईश्वर की ध्याति में अपनी
ध्याति जिस में ऐसे जगत् को (अभजत्) सेवता है ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो अनादि त्रिगुणात्मक प्रकृतिस्वरूप जगत् का
कारण है उसी से सब जगत् को उत्पन्न कर जो धारण कर रहा है उस से,
सब जीव निज २ शरीर और कर्म को सेवते हैं, जो इस जगत् को जगदीश्वर
न उत्पादन करे तो कौरे भी जीव शरीरादि न पा सके ॥ १ ॥

पुनरीश्वरविषयमाह ॥

किर ईश्वर के वि० ॥

विश्वस्य हि श्रुष्टये देव ऊर्ध्वः प्र वाहवा पृथु-
पाणिः सिसर्त्ति । आपश्चिदस्य व्रत आ निमृग्रा
अयं चिद्वातो रमते परिज्मन् ॥ २ ॥

विश्वस्य । हि । श्रुष्टये । देवः । ऊर्ध्वः । प्र । वाहवा ।
पृथुऽपाणिः । सिसर्त्ति । आपः । चित् । अस्य । व्रते । आ ।
निऽमृग्राः । अयम् । चित् । वातः । रमते । परिऽज्मन् ॥२॥

पदार्थः—(विश्वस्य) जगतो मध्ये (हि) खलु (श्रुष्टये)
शीघ्रत्वाय (देवः) दिव्यसुखप्रदः (ऊर्ध्वः) ऊर्ध्व स्थित उत्कृष्टः
(प्र) (वाहवा) वाहू । अत्र सुपां सुलुगिति आकारादेशः
(पृथुपाणिः) पृथवो विस्तीर्णः पाणिरिव किरणा यस्य सः (सि-
सर्त्ति) गच्छति (आपः) जलानि (चित्) (अस्य) (व्रते)
शीले (आ) (निमृग्राः) नितरां शुद्धिहेतवः (अयम्) (चित्)
(वातः) वायुः (रमते) क्रीडते (परिज्मन्) परितः सर्वतो
व्याप्तः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या योऽयं परिज्मन्वातो रमतेऽस्य व्रते निमृ-
ग्रा आपश्चिदारमन्ति यो विश्वस्य मध्य ऊर्ध्वः पृथुपाणिर्देवः सविता
श्रुष्टये वाहवा चिदिव प्रसिसर्त्ति एतत्सर्वं परमेश्वरे हि वर्त्तते ॥२॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदि परमेश्वरो भूमिजलाग्निपव-
नान् न निर्मिमीते तर्हि किञ्चिदपि स्वयमुत्पत्तुं न शक्नुयात् ॥२॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (अयम्) यह (परिजन्) सब ओर से ब्याप्त होता हुआ वा (वातः) पवन (रमते) क्रीड़ा को करता है (अस्म) इसके (ब्रते) शीघ्रस्वभाव के निमित्त (निमृषाः) निरन्तर शुद्धि के हेतु (आपः) जल (चित्) भी (आ) अच्छे प्रकार रमण करते हैं जो (विश्वस्य) जगत् के बीच (ऊर्ध्वः) ऊपर स्थित (पृथुपाणिः) जिस के विश्सीर्ण हाथों के क्षमान किरण वह (देवः) दिव्य सुख देने वाला (सविता) जगत् का उत्पन्न करने वाला (श्रुष्टये) शीघ्रता के लिये (वाहवा) भुजाओं के (चित्) समान (प्र, सिसर्त्ति) जाता है यह सब उक्त वृत्तान्त परमेश्वर के बीच में (हि) ही वर्त्तमान है ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो परमेश्वर भूमि, जल, अग्नि, और पवनों को न बनाता तो कुछ भी अपने आप उत्पन्न न हो सके ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आशुभिश्चिद्यान्वि मुचाति नूनमरीरमदतमानं
चिदेतोः । अह्यर्षूणां चिन्नययां अविष्यामनु ब्रतं
सवितुर्मोक्यागात् ॥ ३ ॥

आशुभिः । चित् । यान् । वि । मुचाति । नूनम् । अ-
रीरमत् । अतमानम् । चित् । एतोः । अह्यर्षूणाम् । चित् ।
नि । अयान् । अविष्याम् । अन्तुं । ब्रतम् । सवितुः । मो-
की । आ । अगात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(आशुभिः) अभ्वैरिव क्षिप्रकारिभिः (चित्)
अपि (यान्) (वि) (मुचाति) मुच्यात् । अत्र लोटि बान्दसो

वर्षालोपइति न लोफः (नूनम्) निश्चितम् (अरीरमत्) रमयति
 (अतमानम्) अततं सततं प्राप्तम् । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम्
 (चित्) अपि (एतोः) एताम् (अत्यर्षूणाम्) येऽहिं मेघं प्राप्नु-
 यन्ति तेषाम् (चित्) (नि) (अयान्) प्राप्तान् (अविष्याम्)
 रक्षाम् । अत्राऽवधातोरौणादिकः स्यः प्रत्ययः (अनु) (व्रतम्)
 शीलं नियमं वा (सवितुः) जगदीश्वरस्य (मोकी) रात्रिः ।
 मोकीति रात्रिना० निघं० १।७। (आ) (अगात्) प्राप्नोति ॥ ३ ॥

अन्वयः—या मोक्याशुभिर्यान् यान् वि मुचात्येतोरतमानं चिन्नून-
 मरीरमदत्यर्षूणां चिदविष्यां सवितुरनुव्रतं न्यागात् । एतच्चिदीश्वर-
 नियमाद्भवति ॥ ३ ॥

भावार्थः—यदीश्वरो नियमेन पृथिवीं न भ्रामयेत्तर्हि सुखप्रदा
 रात्रिर्न निर्वर्त्तत पृथिव्यां यावान्देशसूर्यसन्निधौ भवति तत्र दिन-
 मपरस्मिन् रात्रिश्च सततं वर्त्तते ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (मोकी) रात्रि (आशुभिः) घोड़ों के समान शीघ्रकारी
 पदार्थों से (यान्) जिन (अयान्) प्राप्त वस्तुओं को (वि, मुचाति) छोड़े
 (एतोः) इस को (अतमानम्) निरन्तर प्राप्त (चित्) भी पदार्थ (नूनम्)
 निश्चय करके (अरीरमत्) रमण करता है (अत्यर्षूणाम्) और जो मेघ को
 प्राप्त होते हैं उन पदार्थों की (चित्) भी (अविष्याम्) रक्षा को (सवितुः)
 जगदीश्वर का जैसे (अनुव्रतम्) अनुकूल वा नियम वैसे (नि, आ, अगात्)
 प्राप्त होता है यह उक्त समयस्त काम (चित्) भी जगदीश्वर के नियम से
 होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—यदि ईश्वर नियम से पृथिवी को न भ्रामावे तो सुख देने
 वाली रात्रि न सिद्ध हो पृथिवी में जितना देश सूर्य के निकट होता है उस
 में दिन और दूसरे में रात्रि ये दोनों निरन्तर वर्त्तमान हैं ॥ ३ ॥

अथ सूर्यलोकविषयमाह ॥

अथ सूर्यलोकवि० ॥

पुनः समव्यद्विततं वयन्ती मध्या कर्त्तोन्यधा-
च्छकमधीरः । उत्संहायास्थाद्व्य १ तूरदधररमतिः
सविता देव आगात् ॥ ४ ॥

पुनरिति । सम् । अव्यत् । विततम् । वयन्ती । मध्या ।
कर्त्तः । नि । अधात् । शकम् । धीरः । उत् । समुहाय ।
अस्थात् । वि । ऋतून् । अदधः । अरमतिः । सविता ।
देवः । आ । अगात् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(पुनः) (सम्) (अव्यत्) व्याप्नोति । अत्र
बहुलं छन्दसीति शपो लुक् (विततम्) व्याप्तम् (वयन्ती)
गच्छन्ती (मध्या) आकाशस्य मध्ये भवा (कर्त्तः) कर्त्तव्यं
गमनाद्यगन्तव्यं कर्म (न) (अधात्) दधाति (शकम्) शक्यं
कर्म (धीरः) धीमान् (उत्) (संहाय) सम्यक् त्यक्त्वा (अस्थात्)
तिष्ठति (वि) (ऋतून्) वसन्तादीन् (अदधः) भृशं विदा-
रयति । अत्र वर्णव्यत्ययेन दस्य स्थाने धः (अरमतिः) न रमती
रमणं विद्यते यस्य सः (सविता) सूर्यलोकः (देवः) प्रकाशमानः
(आ) (अगात्) आगच्छति ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो धीरो विहान् या मध्या वयन्ती पृथिवी विततं
समव्यत्कर्त्तः शकम् न्यधात् पूर्वं देशं संहायोत्तरं प्राप्नुवत्युदस्थात्
तां जानाति योऽरमतिः सविता देव ऋतून् व्यदधः सन्निहितान्
पदार्थानागात्तां जानाति स भूगोलखगोलविद्भवाति ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या इमे सर्वे लोका अन्तरिक्षस्था भ्रमण-
शीला ईश्वरेण नियमं प्रापिताः सन्ति तेषु सूर्यसन्निध्या भ्रमणो-
न च षडृतवो जायन्त इति वेद्यम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (धीरः) धीर बुद्धिमान् (मध्या) आकाश के बीच (व्यन्ती)
चलती हुई पृथिवी (विततम्) जो पदार्थ अपने में व्याप्त उस को (सम् ,
अध्यत्) सम्यक् व्याप्त होती (कर्त्तोः) और करने योग्य जाने जाने के काम
को तथा (शक्म) शक्ति के अनुकूल जो कर्म है उस को (नि, अथात्)
निरन्तर धारण करती है (पुनः) फिर पूर्व देश को (सहाय) अच्छे प्रकार
छोड़ उत्तर अर्थात् दूसरे देश को प्राप्त होनी हुई (उत्, अस्थात्) स्थित होती
उस को जानता है । जो (अरमतिः) विना रमण विद्यमान है वह (सविता)
सूर्यलोक (देवः) प्रकाशमान होता हुआ (ऋतून्) ऋतुओं को (व्यदर्धः)
निरन्तर अलग करता तथा निकट के पदार्थों को (आ, अगात्) प्राप्त होता
उस को जो जानता है वह भूगोल और खगोल विद्या का जानने वाला
होना है ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ये सब लोक अन्तरिक्ष में ठहरे हुए भ्रमणशील
ईश्वर ने नियम को पहुंचाये हुए हैं उन में सूर्य के संनिकट और भ्रमण से
उः ऋतु होते हैं यह जानना चाहिये ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नानौकांसि दुर्ग्र्यो विश्वमायुर्वि तिष्ठते प्रभवः
शोको अग्नेः । ज्येष्ठं माता सूनवे भागमाधादन्वस्य
केतमिषितं सवित्रा ॥ ५ ॥ व० २ ॥

नाना । ओकांसि । दुर्घ्यः । विश्वम् । आयुः । वि ।
 तिष्ठते । प्रभवः । शोकः । अग्नेः । ज्येष्ठम् । माता । सूनवे ।
 भागम् । आ । अधात् । अनु । अस्य । केतम् । इषितम् ।
 सवित्रा ॥ ५ ॥ व० २ ॥

पदार्थः—(नाना) अनेकानि (ओकांसि) समवेतानि गृहाणि
 (दुर्घ्यः) द्वारवन्ति (विश्वम्) सर्वम् (आयुः) जीवनम् (वि)
 (तिष्ठते) (प्रभवः) उत्पत्तिः (शोकः) मरणम् (अग्नेः)
 विद्युदादिरूपात् (ज्येष्ठम्) प्रशस्यम् (माता) जननी (सूनवे)
 सन्तानाय (भागम्) भजनीयम् (अधात्) (अनु) (अस्य)
 सन्तानस्य (केतम्) विज्ञानम् (इषितम्) इष्टम् (सवित्रा)
 सूर्येण सह ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यत्र नाना दुर्घ्य ओकांसि सन्ति यत्र
 सवित्रा सदाग्नेर्विश्वमायुर्वितिष्ठते प्रभवः शोकश्च भवति यत्र माता
 सूनवे ज्येष्ठं भागमन्वस्येषितं केतमाधात्तस्मिन् वाऽस्मिन् जगति
 यथावहर्त्तितव्यम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यदि भवतां जन्मानि जातानि तर्हि मर-
 णमपि भविष्यत्यत्र सर्वर्तुसुखानि गृहाणि विधाय विद्यावृद्धये पाठ-
 शाला निर्माय स्वकन्याः पुत्राँश्च विद्यासुशिक्षायुक्तान् कृत्वा पूर्णमा-
 युर्भुक्त्वा यशो विस्तार्यम् ॥ ५ ॥

वृद्ध्यर्थः—हे मनुष्यो जहां (नाना) अनेक प्रकार के (दुर्घ्यः) द्वारवान्
 (ओकांसि) घर हैं वा जहां (सवित्रा) सूर्यदेव के साथ (अग्नेः) विद्युदी

बादि रूप अग्नि से (विश्वम्) समस्त (आयुः) जीवन को (वि, तिष्ठते) विचोषता से स्थिर करता है तथा (प्रभवः) उत्पत्ति और (शोकः) मरण भी होता है जहां (माता) जननी (सूनवे) सन्तान के लिये (ज्यैष्ठ्यम्) प्रवासनीय (भागम्) भाग को और (अनु, अस्य) अनुकूल इस सन्तान को (इवितम्) इष्ट अभीष्ट चाहे हुए (केतम्) विज्ञान को (आ, अथाद्) अपने प्रकार धारण करती उस में वा इस लगत् में यथावत् वर्त्तव्य करना चाहिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जो तुम्हारे जन्म हुए तो मरण भी होगा इसके बीच सब ऋतुओं में सुख देने वाले घरों को बना कर विद्या वृद्धि के लिये पाठशालायें बनाय अपने कन्या और पुत्रों को विद्या और उत्तम शिक्षा युक्त कर पूर्ण आयु को भोग के यश का विस्तार करना चाहिये ॥ ५ ॥

अथ विद्वद्दिषयमाह ॥

अथ विद्वान् के वि० ॥

समाववर्त्ति विष्टितो जिगीषुर्विश्वेषां कामश्च-
रताममाभूत् । शश्वौ अपो विकृतं हित्व्यागादनु-
व्रतं सवितुर्देव्यस्य ॥ ६ ॥

समाववर्त्ति । विऽस्थितः । जिगीषुः । विश्वेषाम् ।
कामः । चरताम् । अमा । अभूत् । शश्वान् । अपः । विऽ-
कृतम् । हित्वी । आ । अगात् । अनु । व्रतम् । सवितुः ।
देव्यस्य ॥ ६ ॥

पदार्थः—(समाववर्त्ति) सम्यगववर्त्यते (विष्टितः) विशेषेण स्थितः (जिगीषुः) जयशीलः (विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (कामः)

कमिता (चरताम्) प्राणभृताम् (अमा) गृहम् (अभूत्) भवति ।
 (शश्वान्) शीघ्रगतिमान् । शशश्रुतगताविति धातोः क्विबन्तान्म-
 तुप् (अपः) कर्म (विकृतम्) प्राप्तविकारम् (हित्वी) हित्वा ।
 अत्र स्नात्व्यादयश्चेति निपातनादीत्वम् (आ) (अगात्) (अनु)
 (व्रतम्) नियमम् (सवितुः) जगदुत्पादकस्य (दैव्यस्य) देवै-
 विद्भिर्लब्धस्य जगदीश्वरस्य ॥ ६ ॥

अन्वयः—यो विधितो विश्वेषां चरतां सुखस्य कामः शश्वान्
 जिगीषुरभूयोमा गृहे समावर्त्ति विकृतमपो हित्वी दैव्यस्य सवि-
 तुर्व्रतमन्वगात्स सुखमप्याप्नोति ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सर्वेषु प्राणिषु सुखदुःखव्यवहारे समद-
 र्शिनः परमेश्वरस्योपदेशादविरोधिनः पापाचरणं विहाय निश्चितं
 धर्ममाचरन्ति ते शाश्वतं सुखं लभन्ते ॥ ६ ॥

पदार्थः—जो (विधितः) विशेषता से स्थित दृढ़ (विश्वेषाम्) समस्त
 (चरताम्) प्राण धारने वालों के सुख की (कामः) कामना करने वा
 (शश्वान्) शीघ्र चलने और (जिगीषुः) जीतने का शील रखने वाला
 (अभूत्) होता है वा जो (अमा) घर में (समावर्त्ति) अच्छे प्रकार वर्त्त-
 मान है (विकृतम्) विकार को प्राप्त हुए (अपः) कर्म को (हित्वी) छोड़
 के (दैव्यस्य) विद्वानों से पाये हुए (सवितुः) संसार को उत्पन्न करने वाले
 जगदीश्वर के (व्रतम्) नियम को (अनु, आ, अगात्) अनुकूलता से प्राप्त
 होना वह सुख को भी प्राप्त होता है ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सब प्राणियों में सुख दुःख के व्यवहार में सम-
 दर्शी परमेश्वर के उपदेश से विरोध न करने वाले और पापाचरण को छोड़
 निश्चित धर्माचरण को करते हैं वे निरन्तर सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

अथेश्वरविषयमाह ॥

अथ ईश्वर वि० ॥

त्वयां हितमप्यमप्सु भागं धन्वान्वा मृगयसो
वि तस्थुः । वनानि विभ्यो नकिरस्य तानि व्रता
देवस्य सवितुर्मिनन्ति ॥ ७ ॥

त्वयां । हितम् । अप्यम् । अप्सु । भागम् । धन्वं ।
अनु । आ । मृगयसः । वि । तस्थुः । वनानि । विभ्यः ।
नकिः । अस्य । तानि । व्रता । देवस्य । सवितुः ।
मिनन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—(त्वया) (हितम्) (अप्यम्) अप्सु प्राणेषु
भवम् (अप्सु) जलेषु (भागम्) भजनीयम् (धन्व) अन्त-
रिक्षम् । धन्वेत्यन्तरिक्षना० निघं० १ । ३ (अनु) (आ)
(मृगयसः) मृगादयः (वि) (तस्थुः) तिष्ठन्ति (वनानि)
(विभ्यः) पक्षिभ्यः (नकिः) न (अस्य) (तानि) (व्रता)
व्रतानि गुणकर्मशीलानि (देवस्य) कमनीयस्य (सवितुः) सक-
लैश्वर्यं प्रापयत ईश्वरस्य (मिनन्ति) हिंसन्ति ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर यत्त्वया सह वर्तमाना मृगयसः प्राणि-
नोऽप्सु हितमप्यं भागमन्वा तस्थुर्विभ्यो धन्व वनानि च त्वया
निर्मितानि तानि तवाऽस्य सवितुर्देवस्य व्रता केऽपि नकिर्विमि-
नन्ति ॥ ७ ॥

भावार्थः—यदीश्वरो भूम्यादिकं भोग्यान्पेयाञ्चूष्यान्लेह्यान् पदार्थान् न निर्मिमीत तर्हि कोऽपि शरीरं जीवनं च धर्तुं न शक्नुयात् । ईश्वरेण बदर्या ये नियमाः संस्थापितास्तदुल्लंघनं कर्तुं कोऽपि समर्थो न भवति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर जो (त्वया) आप के नियम के साथ वर्तमान (मृगयसः) मृग आदि वन्य प्राणी (अप्सु) जलों में (हितम्) स्थापित किये हुए वा (अप्यम्) प्राणियों में प्रसिद्ध हुए (धागम्) सेवन करने योग्य अंश को (अनु, आ, तस्थुः) अनुकूलता से प्राप्त होते हैं तथा (विभ्यः) पक्षियों के लिये (धन्व) अन्तरिक्ष और (वनानि) बनों को आपने बनाया (तानि) उन (अस्य) इन आप (सविनुः) सकलेश्वर्य्य को प्राप्त करने वाले (देवस्य) मनोहर ईश्वर के (व्रता) गुणकर्म स्वभावों को कोई भी (नकिः) नहीं (विमिनन्ति) नष्ट करते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—यदि ईश्वर भूमि आदि स्थान तथा भोग्य, पेय, चूष्य, लेह्य, पदार्थों को न बनावे तो कोई भी शरीर और जीवन को धारण नहीं कर सकता ईश्वर ने जिन के अर्थ जो नियम स्थापन किये हैं उसके उल्लंघन करने को कोई समर्थ नहीं होता ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

याद्वाध्यं वरुणो योनिमप्यमनिशितं निमिषि
जभुराणः । विश्वो मार्षाण्डो ब्रजमा पशुर्गात्स्थशो
जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

यात्वाध्यम् । वरुणः । योनिम् । अप्यम् । अनिशित-
तम् । निमिषि । जभुराणः । विश्वः । मार्षाण्डः । ब्रजम् ।

आ । पशुः । गात् । स्थशः । जन्मानि । सविता । वि ।

आ । अकरित्यकः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(याद्राध्यम्) ये यान्ति ते यातस्तैराध्यं याद्राध्यं संसाधनीयम् (वरुणः) वरो जीवः (योनिम्) कारणं वह्निम् (अप्यम्) अप्सु भवम् (अनिशितम्) अतीक्षणम् (निमिषि) निमिषादि कालव्यवहारे (जर्भुराणः) भृशं धरन् (विश्वः) सर्वः (मार्त्ताण्डः) मार्त्ताण्डे सूर्ये भवः । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (ब्रजम्) गोष्ठानम् (आ) (पशुः) (गात्) प्राप्नुयात् (स्थशः) तिष्ठन्तीति स्थास्तानि बहूनि इति स्थशः । अत्र बह्वल्पायादिति शस् (जन्मानि) (सविता) परमात्मा (वि) (आ) (अकः) करोति ॥ ८ ॥

अन्वयः—यो विश्वो मार्त्ताण्डो निमिषि जर्भुराणो वरुणो ब्रजं पशुरिव याद्राध्यमप्यमनिशितं योनिमागात् तस्य जीवस्य स्थशो जन्मानि सविता व्याकः ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यावन्तोऽत्र जगति जीवाः सन्ति ते स्वकीयकर्मजन्यं फलं विद्यमाने शरीरे परस्ताच्च प्राप्नुवन्ति यथा पशुः गोपालेन नियतः सन् प्रातव्यं स्थानं प्राप्नोति तथा जगदीश्वरो जीवैरनुष्ठितकर्मानुसारेण सुखदुःखे निकृष्टमध्यमोत्तमानि जन्मानि च ददाति ॥ ८ ॥

पदार्थः—तो (विश्वः) समस्त (मार्त्ताण्डः) सूर्यलोक में उत्पन्न और (निमिषि) निमिषादि काल व्यवहार में (जर्भुराणः) विरन्तर धारणा

करता हुआ (वरुणः) श्रेष्ठ जीव (ब्रजम्) गोण्डे की (पशुः) जैसे पशु
 जैसे (यात्राध्यम्) जाने वालों से अच्छे प्रकार सिद्ध होने योग्य (अप्यम्)
 जलों में प्रसिद्ध (अनिशितम्) अतीक्षण (योनिम्) कारणरूप अग्नि को
 (आ, गात्) प्राप्त होवे उस जीव के (स्थशः) बहुत उठरने वाले (तन्मानि)
 जन्मों को (सविता) परमात्मा (व्याकंः) विविध प्रकार से करता है ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जित ने इस जगत् में जीव हैं वे
 अपने कर्मजन्य फल को विद्यमान शरीर में और पीछे भी प्राप्त होते हैं जैसे
 पशु गोपाल ने नियम में रक्खा हुआ प्राप्तव्य स्थान को प्राप्त होता है जैसे
 जगदीश्वर जीवों से अनुष्ठित कर्मों के अनुसार सुख दुःख और निरुष्ट मध्यम
 तथा उत्तम जन्मों को देता है ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

न यस्येन्द्रो वरुणो न मित्रो वृतमर्थ्यमा न
 मिनन्ति रुद्रः । नारातयस्तमिदं स्वस्ति हुवे देवं
 सवितारं नमोभिः ॥ ९ ॥

न । यस्य । इन्द्रः । वरुणः । न । मित्रः । वृतम् ।
 अर्थ्यमा । न । मिनन्ति । रुद्रः । न । नारातयः । तम् । इदम् ।
 स्वस्ति । हुवे । देवम् । सवितारम् । नमःऽभिः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(न) (यस्य) जगदीश्वरस्य (इन्द्रः) सूर्यो
 विद्युद्वा (वरुणः) आपः (न) (मित्रः) वायुः (वृतम्)
 नियमम् (अर्थ्यमा) नियन्ताधारक वायुः (न) (मिनन्ति) हिंसन्ति
 (रुद्रः) जीवः (न) (नारातयः) शत्रवः (तम्) (इदम्)

(स्वस्ति) (हुवे) स्तौमि (देवम्) दातारम् (सवितारम्)
सकलजगदुत्पादकम् (नमोभिः) सत्कर्मभिः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्य व्रतं नेन्द्रो न वरुणो न मित्रो नार्यमा
न रुद्रो नारातयो मिनन्ति तमिदं स्वस्ति सुखरूपं सवितारं देवं
नमोभिर्यथाऽहं हुवे तथा यूयमपि प्रशंसेत ॥ ९ ॥

भावार्थः—इह न कश्चित्पदार्थ ईश्वरतुल्योऽस्ति कुतोऽधिको न
कोप्यस्य नियममुल्लंघयितुं शक्नोति तस्मात्सर्वैर्मनुष्यैस्तस्यैवेश्वरस्य
स्तुतिप्रार्थनोपासनाः कार्याः ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यस्य) जिस जगदीश्वर के (व्रतम्) नियम को
(न) न (इन्द्रः) सूर्य और विजुली (न) न (वरुणः) बल (न) न
(मित्रः) वायु (न) न (अर्यमा) द्वितीय प्रकार का नियन्ता धारक वायु
(न) न (रुद्रः) जीव (न) न (नारातयः) शत्रु जन (मिनन्ति) नष्ट
करते हैं (तम्) उस (इदम्) इस (स्वस्ति) सुखरूप (सवितारम्) समस्त
जगत् के उत्पन्न करने वाले (देवम्) दाता परमात्मा को (नमोभिः) सत्कर्मों
से जैसे मैं (हुवे) स्तुति करूँ वैसे तुम भी प्रशंसा करो ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस संसार में कोई पदार्थ ईश्वर के तुल्य नहीं है तो अधिक
कैसे हो और कोई भी इस के नियम को उल्लंघन नहीं कर सकता है इस कारण
सब मनुष्यों को उसी ईश्वर की स्तुति प्रार्थना और उपासना करना चाहिये ॥९॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

भगं धियं वाजयन्तः पुरन्धि नराशंसो प्रास्प-
तिर्नो अठ्याः । आये वामस्य सङ्गथे रयीणां
प्रिया देवस्य सवितुः स्याम ॥ १० ॥

भगम् । धियम् । वाजयन्तः । पुरम्ऽधिम् । नराशंसः ।
 ग्राः । पतिः । नः । अत्र्याः । आऽअये । वामस्य । सद्ग-
 ग्थे । रयीणाम् । प्रियाः । देवस्य । सवितुः । स्याम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(भगम्) सकलैश्वर्यम् (धियम्) चिन्तनीयम्
 (वाजयन्तः) जानन्तो ज्ञापयन्तः (पुरन्धिम्) सर्वस्य जगतो
 धर्तारम् (नराशंसः) नरैः प्रशंसितः (ग्राः) वाचः (पतिः)
 पालकः (नः) अस्मान् (अत्र्याः) रक्षेत् (आये) यत्सम-
 न्तादप्यते तस्मिन् (वामस्य) प्रशस्यस्य (सद्गग्थे) सद्ग्रामे-
 (रयीणाम्) धनानाम् (प्रियाः) प्रीतिविषयाः (देवस्य) भगवतः
 परमात्मनः (सवितुः) सर्वस्य जगतो निर्मातुः (स्याम्) भवेम ॥ १० ॥

अन्वयः—यो नराशंसः पतिरीश्वरो नो ग्राश्चाव्यास्तं भगं धियं
 पुरन्धिं वाजयन्तो वयं रयीणामाये सद्गग्थे वामस्य सवितुर्देवस्य
 परमात्मनः प्रियाः सततं स्याम ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः सर्वस्य रक्षकं धर्तारं प्रशंसितं सर्वस्य
 स्वामिनं परमेश्वरमुपास्य तदाज्ञाचरणेन तत्प्रिया यूयं भवत ॥ १० ॥

पदार्थः—जो (नराशंसः) मनुष्यों ने प्रशंसित किया हुआ (पतिः)
 पालना करने वाला ईश्वर (नः) हम लोगों (ग्राः) और वाणियों की (अत्र्याः)
 रक्षा करे और उस (भगम्) समस्त ऐश्वर्य की (धियम्) जो चिन्तन करने
 योग्य है वा (पुरन्धिम्) समस्त जगत् के धारण करने वाले को (वाजयन्तः)
 जानते वा उस का विज्ञान कराते हुए हम लोग (रयीणाम्) धनों के (आये)
 इस व्यवहार में जो सब ओर से प्राप्त होता और (सद्गग्थे) संग्राम में
 (वामस्य) प्रशंसनीय (सवितुः) सकल जगत् के बनाने वाले (देवस्य)
 भगवान् परमात्मा के (प्रियाः) प्रीति विषय निरन्तर (स्याम्) हों ॥ १० ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो तब की रक्षा और धारण करने वाले प्रशंसित तब के स्वामी परमेश्वर की उपासना कर उस की आज्ञा के आचरण से उस के पियारे तुम होओ ॥ १० ॥

अथ विद्वद्दिषयमाह ॥

अथ विद्वान् के वि० ॥

अस्मभ्यं तद्विवो अभ्यः पृथिव्यास्त्वया दत्तं
काम्यं राध आ गात् । शं यत्स्तोतृभ्यं आपये
भवात्युरुशंसाय सवितर्जरित्रे ॥ ११ ॥ व० ॥ ३ ॥

अस्मभ्यम् । तत् । दिवः । अतःभ्यः । पृथिव्याः । त्वया ।
दत्तम् । काम्यम् । राधः । आ । गात् । शम् । यत् । स्तो-
तृभ्यः । आपये । भवाति । उरुशंसाय । सवितः ।
जरित्रे ॥ ११ व० ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अस्मभ्यम्) (तत्) पूर्वोक्तं जलम् (दिवः)
प्रकाशमानात् (अद्भ्यः) जलेभ्यः (पृथिव्याः) भूमेः (त्वया)
(दत्तम्) (काम्यम्) कमनीयम् (राधः) धनम् (आ) (गात्)
प्राप्नुयात् (शम्) सुखम् (यत्) (स्तोतृभ्यः) स्तावकेभ्यः
(आपये) विद्याव्यापकाय (भवाति) भवेत् (उरुशंसाय)
बहुभिः प्रशंसिताय (सवितः) (जरित्रे) अर्चिताय ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे सवितः परमात्मन् त्वया दत्तं दिवोऽद्भ्यः पृथिव्या
यत् काम्यं राधोऽस्मभ्यमा गात् तदुरुशंसाय जरित्रे आपये स्तोतृ-
भ्यश्च शं भवाति ॥ ११ ॥

भावार्थः—परमेश्वरेण प्रकृत्या महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्चतन्मात्रास्ताम्य एकादशेन्द्रियाणि स्थूलानि पञ्चभूतानि चोषधयो निर्मिताः । यैः सर्वेषां प्राणिनां सुखं सञ्जायत इति ॥ १ ॥

अत्रेश्वरसूर्यविद्ब्रह्मणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति अष्टत्रिंशत्तमं सूक्तं तृतीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सवितः) परमात्मन् (त्वया) आपने (दत्तम्) दिया हुआ (दिवः) प्रकाशमान लोक (अङ्गयः) जलों और (पृथिव्याः) भूमि से (यत्) जो (काम्यम्) कामना करने योग्य (राधः) धन (अस्वभ्यम्) हम लोगों के लिये (आ, गात्) प्राप्त हो (तन्) वह (उरुशंसाय) बहुतों ने प्रशंसा किये हुए (जरित्रे) प्रशंसित (आपये) विद्या व्यापक के लिये और (स्तोतृभ्यः) स्तुति करने वालों के लिये (शम्) कल्याणरूप (भवति) है ॥ १ ॥

भावार्थः—परमेश्वर ने प्रकृति से महत्तत्त्व महत्तत्त्व से अहंकार अहंकार से पञ्चतन्मात्रा पञ्चतन्मात्राओं से एकादश इन्द्रियां और स्थूल पञ्चभूत और ओषधियां बनाईं । जिन से सब प्राणियों का सुख होता है ॥ १ ॥

इस सूक्त में ईश्वर, सूर्य, और विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछले सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह जानना चाहिये ॥

यह अठतीसवां सूक्त और तीसरा वर्ग समाप्त हुआ ॥

ग्रावाणोवेत्यस्याऽष्टर्चस्यैकोनचत्वारिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समद्
 ऋषिः । अश्विनौ देवते । १ निचृच्चिष्टुप् । ३ विराट्
 त्रिष्टुप् । ४।७।८ त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।
 २ भुरिक् पङ्क्तिः । ५ । ६ स्वराट् पङ्-
 क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ वाय्वग्निगुणानाह ॥

अब इनतालीशवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में वायु
 और अग्नि के गुणों को कहते हैं ॥

ग्रावाणोव तदिदथं जरेथे गृध्रेव वृक्षं निधिम-
 न्तमच्छ । ब्रह्माणोव विदथ उक्थशासां दूतेव हव्या
 जन्यां पुरुत्रा ॥ १ ॥

ग्रावाणाइव । तन् । इत् । अर्थम् । जरेथे इति । गृधा-
 ऽइव । वृक्षम् । निधिऽमन्तम् । अच्छं । ब्रह्माणाऽइव ।
 विदथे । उक्थऽशासां । दूताऽइव । हव्यां । जन्यां । पुरुऽत्रा ॥ १ ॥

पदार्थः—(ग्रावाणोव) मेघाविव (तत्) (इत्) एव (अर्थम्)
 द्रव्यम् (जरेथे) जरयतः (गृध्रेव) गृधाइव (वृक्षम्) वृक्ष-
 नीयं जलं स्थलं वा (निधिमन्तम्) बहवो निधयो विद्यन्ते यस्मि-
 न्तम् (अच्छं) (ब्रह्माणोव) यथा समग्रवेदविदौ (विदथे)
 शिल्पाख्य यज्ञे (उक्थशासा) उक्ता उक्था शासा शासनानि ययोस्तौ
 (दूतेव) दूतवर्त्तमानौ (हव्या) आदातुमर्हौ (जन्या) जनि-
 त्तारौ (पुरुत्रा) पुरुषु बहुषु पदार्थेषु वर्त्तमानौ ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यौ वायवग्नी ग्रावाणोव तदर्थमिदेव जरथे विदथे गृध्रेव निधिमन्तं वृक्षमच्छ जरथे ब्रह्माणोवोक्थशासा दूतेव हव्या जन्या पुरुत्रा वर्त्तेते तौ यूयं संप्रयोजयत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—ये वह्न्यादयः पदार्था मेघवत्पक्षिव-
द्विद्वद्दूतवच्च कार्थ्यसाधकाः सन्ति तान् विज्ञाय प्रयोजनानि साध-
नीयानि ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जो वायु और अग्नि (ग्रावाणोव) दो मेघों के समान (तत्) उस (अर्थम्, इत्) द्रव्य को ही (जरथे) नष्ट करने वा (विदथे) शिल्प यज्ञ में (गृध्रेव) गृध्रों के समान (निधिमन्तम्) जिस में बहुत निधि धन कोष विद्यमान उस (वृक्षम्) छेदन करने योग्य जल स्थल को (अच्छ) अच्छे प्रकार नष्ट करते (ब्रह्माणोव) और जैसे समस्त वेदवेत्ता जन हों वैसे वर्त्तमान (उक्थशासा) वा जिन की शिक्षायें कही हुई हैं उन (दूतेव) दूतों के समान वर्त्तमान (हव्या) तथा ग्रहण करने योग्य (जन्या) अनेक पदार्थों की उत्पत्ति करने वाले (पुरुत्रा) और बहुत पदार्थों में वर्त्तमान हैं उन वायु और अग्नि का अच्छे प्रकार प्रयोग तुम लोग करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो वह्नि आदि पदार्थ मेघ वा पक्षियों तथा विद्वानों और दूत के समान कार्य सिद्धि करने वाले हैं उन को ज्ञान के प्रयोजनों को सिद्ध करना चाहिये ॥ १ ॥

अथ विद्विषयमाह ॥

अब विद्वानों के वि० ॥

प्रातर्यावाणा रथ्येव वीराजेव यमा वरमा
संचेथे । मेनेइव तन्वा ३ शुम्भमाने दम्पतीव क्रतु-
विदा जनैषु ॥ २ ॥

प्रातःऽयावाणा । रथ्वाऽइव । वीरा । अजाऽइव । यमा ।
वरम् । आ । सचेथेऽ इति । मेनेऽवेति मेनेऽइव । तन्वा ।
शुम्भमाने इति । दम्पतीऽवेति दम्पतीऽइव । क्रतुऽविदा ।
जनेषु ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्रातर्यावाणा) यौ प्रातर्यातस्तौ (रथेव) यथा
रथाय हितावश्वौ (वीरा) विक्रान्तकर्माणौ (अजेव) यथाऽजौ
(यमा) उपरतौ (वरम्) उत्तमम् (आ) (सचेथे) सम्बन्धीथः
(मेनेइव) यथा मेने पक्षिण्यौ (तन्वा) शरीरेण (शुम्भमा-
ने) सुशोभते (दम्पतीव) यथा भार्यापती (क्रतुविदा) क्रतुं
प्रज्ञां विन्दति याभ्याम् (जनेषु) मनुष्येषु ॥ २ ॥

अन्वयः—यौ यावापृथिव्यौ जनेषु रथेव प्रातर्यावाणा अजेव
वीरा यमा मेनेइव तन्वा शुम्भमाने दम्पतीव क्रतुविदा वर्त्तेते तौ
विदित्वाऽध्यापकाध्येतारौ वरमा सचेथे ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—मनुष्यैर्यथा सुशिक्षिताऽश्वे समाने
याने स्थित्वाऽजवहीरतां प्रकाश्य पक्षिवदम्पतीव शोभते सुकर्माणि
च जनयतस्तथा सूर्यभूमी सर्वोपकारिके वर्त्तेते इति ज्ञेयम् ॥२॥

पदार्थः—जो सूर्य और पृथिवी (जनेषु) मनुष्यों में (रथेव) रथ के
हित दो घोड़ों के तुल्य (प्रातर्यावाणा) जो प्रातःकाल जाते उन के समान
वा (अजेव) दो बकरों के समान (वीरा) वीरता कर्मयुक्त वा (यमा)
उपराम अर्थात् उड़ने २ निवृत्त हुए (मेनेइव) दो मैनाओं के समान वा
(तन्वा) शरीर से (शुम्भमाने) शोभते हुए (दम्पतीव) स्त्री पुरुष के समान
(क्रतुविदा) जिन से प्रज्ञा को प्राप्त होते हैं उन को ज्ञान के पहाने और पहाने
वाले (वरम्) उत्तम कर्म का (आ, सचेथे) सम्बन्ध करते हैं ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमाएँ—मनुष्यों को जैसे सुविधिव घोंडे वाले एक यान में स्थिर हो के बकरों के समान वीरता का प्रकाश कर शक्ति-यों वा स्त्री पुरुषों के समान शोभा को प्राप्त होते और अच्छे कर्मों को उत्पन्न कराते हैं वैसे सूर्य और भूमि सब का उपकार करने वाले वर्तमान हैं यह जानना चाहिये ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

शृङ्गेव नः प्रथमा गन्तमर्वाक् शफाविव जर्भुराणा
तराभिः । चक्रवाकेव प्रति वस्तोरुस्रावाञ्चा
यातं रथ्येव शक्रा ॥ ३ ॥

शृङ्गाऽइव । नः । प्रथमा । गन्तम् । अर्वाक् । शफौऽइव ।
जर्भुराणा । तराभिः । चक्रवाकाऽइव । प्रति । वस्तोः ।
उस्रा । अर्वाञ्चा । यातम् । रथ्याऽइव । शक्रा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(शृङ्गेव) शृङ्गवत्सम्बन्धिनौ हिंसकौ (नः)
अस्मान् (प्रथमा) आदिमौ (गन्तम्) प्राप्तम् (अर्वाक्)
पश्चात् (शफाविव) यथा खुरौ परस्परेण सम्बद्धौ (जर्भुराणा)
भृशं धर्तारौ (तराभिः) तरन्ति यैस्तानि तरांसि नौकादीनि तैः
(चक्रवाकेव) यथा चक्रवाकौ पक्षिणौ (प्रति) (वस्तोः)
दिनम् (उस्रा) किरणवहर्त्तमानौ (अर्वाञ्चा) अर्वाग्गामिनौ
(यातम्) प्राप्तम् (रथ्येव) यथा रथाय हितानि (शक्रा)
शक्तिमन्तौ ॥ ३ ॥

श्रम्बन्धः—हे उम्ना रथ्येव शक्ता युवां नोऽर्वाग्नन्तं शृङ्गेव शफा-
विव जर्भुराणा प्रथमा तरोभिश्चक्रवाक्रेव प्रति वस्तोरर्वाञ्चा यातम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—श्रलोपमालं०—यद्यग्निवायु शिल्पकार्येषु सम्प्रयुज्येतां
तर्हि बहूनि कार्याणि साधयेताम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (उम्ना) किरणों के समान वर्त्तमान (रथ्येव) रथ के
लिये हितकारी वस्तु के तुल्य (शक्ता) शक्तिमान् तुम लोग (नः) हम
लोगों के (अर्वाक्) पीछे (गन्तम्) प्राप्त हुए को (शृङ्गेव) शृङ्गों के
समान सम्बन्ध करने तथा हिंसा करने वाले (शफाविव) जैसे खुर परस्पर
सम्बन्ध करे हुए हैं वैसे (जर्भुराणा) निरन्तर धारण करने वाले (प्रथमा)
पहिले सनातन वा (तरोभिः) जिन से तैरते हैं उन नौकाओं से जैसे (चक्रवा-
क्रेव) चकई चक्रवा (प्रति) प्रति (वस्तोः) दिन (अर्वाञ्चा) पीछे जाने
वाले होकर (यातम्) प्राप्त हुईये ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—यदि अग्नि वायु शिल्प कार्यों में
संयुक्त किये जावें तो बहुत कार्यों को सिद्ध करें ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नावेवं नः पारयतं युगेव नभ्यैव न उपधीवं
प्रधीवं । श्वानैव नो अरिषण्या तनूनां स्वर्गलेव
विस्त्रसः पातमस्मान् ॥ ४ ॥

नावाऽइव । नः । पारयतम् । युगाऽइव । नभ्याऽइव ।
नः । उपधीइवेत्युपधीऽइव । प्रधीइवेति प्रधीऽइव । श्वाना-
ऽइव । नः । अरिषण्या । तनूनाम् । स्वर्गलाऽइव । विऽस्त्रसः ।
पातम् । अस्मान् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(नावेव) यथोत्तमे नावौ (नः) अस्मान् (पार-
यतम्) पारयतः (युगेव) अश्वदिवत्संयोजितौ (नभ्येव) यथा
रथचक्रमध्यप्रदेशाऽवयवौ (नः) अस्मान् (उपधीव) यथो-
पधिर्मध्यस्थस्य रथावयवस्य धारिका (प्रधीव) यथा सर्वस्य धर्ती
रथावयवा (श्वानेव) यथा चोरादिभ्यो रत्नकौ कुक्कुरौ (नः)
अस्माकम् (अरिषण्या) अहिंसकौ (तनूनाम्) शरीराणाम्
(खृगलेव) यौ खृ खननं गलयतस्तौ (विस्रसः) जीर्णावस्थायाः
(पातम्) रत्नतः (अस्मान्) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यौ वायुविद्युतौ युगेव नावेव नः पारयतं
नभ्येवोपधीव प्रधीव नः पारयतं श्वानेव नस्तनूनामारिषण्या स्तः
खृगलेव विस्रसोऽस्मान् पातं तावस्मानुपदिशत ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—नहि कश्चिदपि सृष्टिपदार्थानां गुण-
कर्मस्वभावान् विदित्वा पूर्णविद्यो जायते तस्मात्सृष्टिविद्याः संचा-
रणीयाः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जो वायु और विजुली (युगेव) रथादि में अश्वदि-
कों के समान जोड़े हुए (नावेव) वा जैसे उत्तमता से नावें वैसे (नः) हम
जोगों को (पारयतम्) पार पहुंचाते (नभ्येव) वा रथ के पहियों के बीच के
भाग के समान वा (उपधीव) रथ के बीच के भाग की धारण करने वाली
लकड़ी के समान वा (प्रधीव) समस्त रथ की धारण करने वाली दो लक-
ड़ियों के समान (नः) हम जोगों को पहुंचाते हैं वा (श्वानेव) चोरादिकों
से रक्षा करने वाले कुत्तों के समान (नः) हमारे (तनूनाम्) शरीरों को
(अरिषण्या) न नष्ट करने वाले हैं और (खृगलेव) जो खोदने को गलाते
हुए के समान (विस्रसः) जीर्णावस्था से (अस्मान्) हम जोगों की (पातम्)
रक्षा करते हैं उन का हम जोगों को आप उपदेश देमो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—कोई भी सृष्टि के पदार्थों के गुण कर्म और स्वभावों को न जान के पूर्ण विद्या वाला नहीं होता है इस से सृष्टि की विद्याओं का अच्छे प्रकार प्रचार करना चाहिये ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

वातेवाजुर्या नद्यैव रीतिरक्षीइव चक्षुषा यात-
मर्वाक् । हस्ताविव तन्वेइ शम्भविष्ठा पादेव नो
नयतं वस्यो अच्छ ॥ ५ ॥ व० ४ ॥

वाताऽइव । अजुर्या । नद्याऽइव । रीतिः । अक्षीइवे-
त्यक्षीऽइव । चक्षुषा । आ । यातम् । अर्वाक् । हस्तौऽइव ।
तन्वे । शम्भविष्ठा । पादाऽइव । नः । नयतम् । वस्यः ।
अच्छ ॥ ५ ॥ व० ४ ॥

पदार्थः—(वातेव) वायुवत् (अजुर्या) अजीर्णौ (नद्येव) नद्यां
भवं जलं नद्यं तद्वत् सद्यो गन्तारौ (रीतिः) श्लेषणम् (अक्षीइव)
यथाऽक्षिणी (चक्षुषा) दर्शनशक्तियुक्तौ (आ) (यातम्)
समन्तात्प्राप्तः (अर्वाक्) अधः (हस्ताविव) (तन्वे) शरीराय
(शम्भविष्ठा) अतिशयेन सुखं भावुकौ (पादेव) यथा पादौ (नः)
अस्मान् (नयतम्) नयतः (वस्यः) अत्युत्तमं धनम् (अच्छ)
सम्यक् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसौ यौ वातेवाजुर्या नद्येवरीतिर्गन्तारावक्षी-
इव चक्षुषाऽर्वागायातं हस्ताविव तन्वे शम्भविष्ठा पादेव नो वस्यो-
ऽच्छ नयतं तौ जलाग्नी अस्मान् बोधय ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा शरीराऽवयवा स्व २ कर्मणि प्रवर्तमानाः शरीरं रक्षन्ति तथा वाय्वादयः पदार्थाः सर्वान् रक्षन्तीति वेद्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जो (वातेव) पवन के समान (अजुर्या) अजीर्ण अर्थात् पुष्ट (नद्येव) नदी में उत्पन्न हुए जल के समान (रीतिः) मिले हुए शीघ्र जाने वाले वा (अक्षीइव) नेत्रों के समान (चक्षुषा) दिखाने की शक्ति युक्त (अर्वाक्) नीचे (आ, यातम्) सब ओर से प्राप्त होते हैं (हस्ताविव) हाथों के समान (तन्वे) शरीर के लिये (शम्भविष्ठाः) अतीव सुख की भावना कराने वाले (पादेव) पैरों के समान (नैः) हम लोगों को (वस्यः) अति उत्तम धन (अच्छ) अच्छे प्रकार (नयतम्) प्राप्त करते हैं उन जल और अग्नि को हम लोगों को बतलाओ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जैसे शरीर के अंग अपने २ काम में प्रवर्तमान शरीर की रक्षा करते हैं वैसे वायु आदि पदार्थ सब की रक्षा करते हैं यह जानना चाहिये ॥ ५ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

श्रोष्ठाविव मध्वास्त्रे वदन्ता स्तनाविव पिप्यतं
जीवसे नः । नासेव नस्तन्वो रक्षितारा कर्णाविव
सुश्रुता भूतमस्मे ॥ ६ ॥

श्रोष्ठाऽइव । मधु । आस्त्रे । वदन्ता । स्तनाऽइव । पिप्य-
तम् । जीवसे । नः । नासाऽइव । नः । तन्वः । रक्षितारा
कर्णाऽइव । सुऽश्रुता । भूतम् । अस्मेऽइति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(श्रोष्ठाविव) (मधु) (आस्ने) आस्याय मुखाय
(वदन्ता) ब्रुवन्तौ (स्तनाविव) (पिप्यतम्) प्याययतो वर्द्धयतः
(जीवसे) जीवितुम् (नः) अस्मभ्यम् (नासेव) नासिके इव
(नः) अस्माकम् (तन्वः) शरीरस्य (रक्षितारा) रक्षकौ (कर्णा-
विव) (सुश्रुता) शोभनं श्रुतं याभ्यान्तौ (भूतम्) भवतः
(अस्मे) अस्मभ्यम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यूयं यावास्ने मध्वोष्ठाविव वदन्ता जीवसे
स्तनाविव नः पिप्यतं नासेव नस्तन्वो रक्षितारा अस्मे कर्णाविव
सुश्रुता भूतं तावग्निवायू विदितौ कारयत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अवोपमालं०—येऽध्यापका जिह्वया रसमिव स्तनेन-
दुग्धमिव नासिकया गन्धमिव श्रोत्रेण शब्दमिव सर्वा विद्याः प्रत्य-
क्षीकारयन्ति ते जगत्पूज्या भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो तुम जो (आस्ने) मुख के लिये (मधु) मधुर
रस को (श्रोष्ठाविव) श्रोष्ठों के समान (वदन्ता) कहते हुए (जीवसे)
जीवने को (स्तनाविव) स्तनों के समान (नः) हमारे लिये (पिप्यतम्)
बढ़ाते अर्थात् जैसे स्तनों में उत्पन्न हुए दुग्ध से जीवन बढ़ता है वैसे बढ़ाते
(नासेव) और नासिका के समान (नः) हमारे (तन्वः) शरीर की (रक्षि-
तारा) रक्षा करने वाले वा (अस्मे) हम लोगों के लिये (कर्णाविव) कर्णों
के समान (सुश्रुता) जिन से सुन्दर श्रवण होता है ऐसे (भूतम्) होते हैं
उन वायु और अग्नि को विदित कराइये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—जो अध्यापक जिह्वा से रस के समान
स्तनों से दुग्ध के समान नासिका से गन्ध के तुल्य कान से शब्द के समान
समस्त विद्यार्थों को प्रत्यक्ष कराते हैं वे जगत्पूज्य होने हैं ॥ ६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

हस्तेव शक्तिमभि संददी नः क्षामेव समजतं
रजांसि । इमा गिरौ अश्विना युष्मयन्तीः क्षणो-
त्रेणेव स्वधितिं संशिशितम् ॥ ७ ॥

हस्ताऽइव । शक्तिम् । अभि । संददी इति संऽददी ।
नः । क्षामेऽइव । नः । सम् । अजतम् । रजांसि । इमाः ।
गिरः । अश्विना । युष्मयन्तीः । क्षणोत्रेणऽइव । स्वधि-
तिम् । सम् । शिशितम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(हस्तेव) (शक्तिम्) तीक्ष्णाग्राम् (अभि)
(संददी) याभ्यां सम्यग् ददतस्तौ (नः) अस्मान् (क्षामेव)
निवासाधिकरणां पृथिवीम् । क्षामेति पृथिवी ना० निघं० १ । १
(नः) अस्माकम् (सम्) सम्यक् (अजतम्) प्रापयतः (रजांसि)
ऐश्वर्याणि लोकान् वा (इमाः) (गिरः) सुशिक्षिता वाशीः
(अश्विना) वाय्वग्नी (युष्मयन्तीः) या युष्मानाश्चक्षते ताः
(क्षणोत्रेणेव) तेजस्विकारकेण साधनेनेव (स्वधितिम्) (वज्रम्)
(सम्) सम्यक् (शिशितम्) तीक्ष्णीकुर्व्याताम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अश्विनेव वर्तमानावध्यापकपरीक्षकौ यावन्निवायू-
शक्तिं हस्तेव नोऽभिसंददी क्षामेव नो रजांसि समजतं क्षणोत्रेणेव
मा युष्मयन्तीर्गिरः स्वधितिमिव संशिशितं तयोर्गुणकर्मस्वभावान-
स्मान् बोधयतम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—हे विद्वांसो ये हस्तक्रियाकारकाः पृथिवीवदैश्वर्यप्रदाः सुशिक्षिता वाग्बज्ज्ञापका स्तीक्ष्णवज्जवद्दारिद्र्यदुःखविनाशका अग्न्यादयः पदार्थाः सन्ति तानस्मानद्य ग्राहयतः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (अश्विना) वायु और अग्नि के समान वर्तमान पढ़ाने और परीक्षा करने वाले जो अग्नि और वायु (शक्तिम्) तीक्ष्ण अग्रभाग वाली शक्ति को (हस्तेव) हाथों के समान (नः) हम लोगों को (अग्नि, सन्ददी) जिन से अच्छे प्रकार देने वा (क्षामेव) पृथिवी के समान (नः) हम लोगों को (रजांसि) ऐश्वर्य वालों को (समजनम्) अच्छे प्रकार प्राप्त कराते हैं वा (क्षणोत्रेणोव) नेजस्वी करने वाले साधन से जैसे वैसे (इमाः) इन (युष्मयन्तीः) जो तुम को कहती हैं उन (गिरः) सुशिक्षित वाणियों को (स्वधिनिम) वज्र के समान (सम्, शिशीतम्) तीक्ष्ण करें उन के गुण कर्म और स्वभावों को हम लोगो को बताओ ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालं०—हे विद्वानों जो हाथ की क्रिया को करने वाले पृथिवी के समान ऐश्वर्य देने अच्छी शिक्षित वाणी के समान पदार्थों को बनाने तीक्ष्ण वज्र के समान दारिद्र्य और दुःख का विनाश करने वाले अग्न्यादि पदार्थ हैं उन को आज हम लोगों को ग्रहण कराओ ॥ ७ ॥

पुनर्विद्वद्दिषयमाह ॥

फिर विद्वानों के वि० ॥

एतानि वामश्विना वर्द्धनानि ब्रह्म स्तोमं गृत्स
मदासौ अक्रम् । तानि नरा जुजुषाणोपयातं
वृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ८ ॥ व० ॥ ५ ॥

एतानि । वाम् । अश्विना । वर्दनानि । ब्रह्म । स्तोमम् ।
 गृत्समदासः । अक्रन् । तानि । नरा । जुजुषाणा । उप ।
 यातम् । बृहत् । वदेम । विदथे । सुवीराः ॥ ८ ॥ व० ५ ॥

पदार्थः—(एतानि) (वाम्) युवयोः (अश्विना) सकल-
 विद्याव्यापिनौ (वर्दनानि) (ब्रह्म) धनम् (स्तोमम्) प्रशं-
 साम् (गृत्समदासः) गृत्सा अभिकाङ्क्षिता मदा हर्षा यैस्ते (अक्रन्)
 कुर्युः (तानि) (नरा) नेतारौ (जुजुषाणा) सेवमानौ (उप)
 (यातम्) उपाप्तः (बृहत्) महद्विज्ञानम् (वदेम) अध्याप-
 येम उपदिशेम वा (विदथे) विज्ञानमये यज्ञे (सुवीराः) शोभनाश्च
 ते वीरा व्याप्तविद्यास्ते ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अश्विना नरेव वर्तमानावध्यापकपरीक्षकौ युवां
 वां यान्येतानि वर्दनानि ब्रह्म स्तोमं च गृत्समदासोऽक्रन् तानि
 जुजुषाणासन्तावास्मानुपयातं यतस्सुवीराः सन्तो वयं विदथे बृह-
 त्सततं वदेम ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्दनुकरणं कुर्युस्तर्हि ते महान्तो
 भवेयुरिति ॥ ८ ॥

अत्र वाय्वग्नादिविदुषाञ्च गुणवर्णनादेतत्सूक्तार्थस्य पूर्वसूक्ता-
 र्थेन सह संगतिर्वेद्या ॥

इत्येकोनचत्वारिंशत्तमं सूक्तं पञ्चमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्निना) सकल विद्या में व्याप्त होने वाले (नरा) मनुष्यों में अन्नमस्ताओं के समान वर्तमान अध्यापक और परीक्षको तुम (वाम्) तुम दोनों के जिन (एतानि) इन (वर्द्धनानि) वृद्धियों (ब्रह्म) धन और (स्तोमम्) शोभा को (गृत्समदासः) जिन्होंने ने आनन्द चाहे हुए हैं वे जन (अक्रन्) करें । (तानि) उन को (अनुषाया) सेवते हुए हम लोगों के (उप, यातम्) समीप प्राप्त होते जिस से (सुधीराः) उत्तम वीरों वाले हम सब लोग (विदथे) संग्राम में (बृहत्) बहुत विज्ञान को निरन्तर (वदेम) पढावें वा उपदेश करें ॥८॥

भावार्थः— जो मनुष्य विद्वानों का अनुकरण करें तो वे महात्मा होंगे ॥८॥

इस सूक्त में वायु और अग्नि आदि पदार्थ वा विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्तार्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह उनतालीशवां सूक्त और पाचवां वर्ग पूरा हुआ ॥

सोमापूषणोतिषडृचस्य चत्वारिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः ।

सोमा पूषणावितिश्च देवताः । १ । ३ त्रिष्टुप् । २ ।

विराट् त्रिष्टुप् । ५ । ६ निचृत् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । ४ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ वायुगुणानाह ॥

अब आलीशवें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मन्त्र में पवन के गुणों का उपदेश कहते हैं ॥

सोमापूषणा जनना रयीणां जनना दिवो ज-
नना पृथिव्याः । जातौ विश्वस्य भुवनस्य गौपौ
देवा अकृण्वन्नमृतस्य नाभिम् ॥ १ ॥

सोमापूषणा । जनना । रयीणाम् । जनना । दिवः ।
जनना । पृथिव्याः । जातौ । विश्वस्य । भुवनस्य । गोपौ ।
देवाः । अकृएवन् । अमृतस्य । नाभिम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(सोमापूषणा) प्राणाऽपानौ (जनना) सुखजनकौ
(रयीणाम्) धनानाम् (जनना) उत्पादकौ (दिवः) प्रकाशस्य
(जनना) (पृथिव्याः) (जातौ) उत्पन्नौ (विश्वस्य) सर्वस्य
(भुवनस्य) संसारस्य (गोपौ) रक्षकौ (देवाः) विद्वांसः (अकृ-
एवन्) कुर्युः (अमृतस्य) नाशरहितस्य (नाभिम्) मध्यम् ॥ १ ॥

ऋग्वयः—हे मनुष्या देवा यौ रयीणां जनना दिवो जनना
पृथिव्या जनना जातौ विश्वस्य भुवनस्य गोपौ सोमापूषणाऽमृतस्य
नाभिमकृएवन् तौ विजानीत ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः प्रकाशपृथिवीधनानां निमित्ते भूत्वा सर्वस्य
रक्षकौ परमात्मनो ज्ञापकौ प्राणापानौ वर्त्तत इति वेद्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (देवाः) विद्वान् जन जिन (रयीणाम्) धनों को
(जनना) सुख पूर्वक उत्पन्न करने वाले वा (दिवः) प्रकाश के (जनना)
उत्पन्न करने वाले (पृथिव्याः) पृथिवी के (जनना) उत्पन्न करने वाले
(जातौ) उत्पन्न हुए (विश्वस्य) समस्त (भुवनस्य) संसार की (गोपौ)
रक्षा करने वाले (सोमापूषणा) प्राण और अपान (अमृतस्य) नाशरहित
पदार्थ के (नाभिम्) मध्यभाग को (अकृएवन्) प्रकट करें उन को विशेष-
ता से जानो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को प्रकाश पृथिवी और धनों के निमित्त हो कर सब
की रक्षा करने वाले परमात्मा का विज्ञान कराने वाले प्राण और अपान वर्त्त-
मान हैं यह जानना चाहिये ॥ १ ॥

अथ वह्निविषयमाह ॥

अथ अग्नि के वि० ॥

इमौ देवौ जायमानौ जुषन्तेमौ तमांसि गूह-
तामजुष्टा । आभ्यामिन्द्रः पक्वामास्वन्तः सोमा-
पूषभ्यां जनदुस्त्रियासु ॥ २ ॥

इमौ । देवौ । जायमानौ । जुषन्तु । इमौ । तमांसि ।
गूहताम् । अजुष्टा । आभ्याम् । इन्द्रः । पक्वम् । आमासु ।
अन्तरिति । सोमापूषभ्याम् । जनत् । उस्त्रियासु ॥ २ ॥

पदार्थः—(इमौ) प्रत्यक्षौ (देवौ) कमनीयौ (जायमानौ)
(जुषन्त) (इमौ) वर्त्तमानौ (तमांसि) रात्रीः (गूहताम्)
समावृणुतः (अजुष्टा) असेवितौ (आभ्याम्) (इन्द्रः) विद्युत्
सूर्यो वा (पक्वम्) (आमासु) अपक्वासु (अन्तः) मध्ये
(सोमापूषभ्याम्) चन्द्रौषधिगणाभ्याम् (जनत्) जनयति । अत्राड-
भावो विकरणात्मनेपदव्यत्ययश्च (उस्त्रियासु) भूमिषु ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या सर्वे पदार्था याविमौ जायमानौ देवौ जु-
षन्त । याविमावजुष्टा तमांसि गूहतामाभ्यां सोमापूषभ्यां सहेन्द्र
आमासुस्त्रियास्वन्तः पक्वं जनत्तौ सभ्यगुपयुञ्जत ॥ २ ॥

भावार्थः—योऽग्निः प्रकाशमन्तर्हितं करोति स याभ्यां चन्द्रौ-
षधिगणाभ्यां मित्त किञ्चित्करो भवति तौ विज्ञाय कार्थ्यसिद्धिः
कार्थ्या ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो सब पदार्थ (इमौ) इन प्रत्यक्ष (ज्ञायमानौ) उत्पन्न होते हुए (देवी) मनोहरों को (जुषन्त) सेवते हैं जो (इमौ) यह दोनों (अजुष्टा) न सेवन किये हुए (तमांसि) रात्रियों को (गूहताम्) अच्छे प्रकार ढाँपते हैं (आभ्याम्) इन (सोमापूषभ्याम्) चन्द्र और ओषधि गणों के साथ (इन्द्रः) विजुली वा सूर्य (आमासु) अपक (उक्षियासु) भूमियों के (अन्तः) बीच (पक्रम्) पके पदार्थ को (जनन्) उत्पन्न कराता उन का अच्छे प्रकार उपयोग करो ॥ २ ॥

भावार्थः—जो अग्नि सब के भीतर स्थित प्रकाशकारक है वह जिन चन्द्रमा और ओषधिगणों के बिना अकिञ्चित् कर होता अर्थात् संसार का सुख करने वाला नहीं होता उन को तान कार्य सिद्धि करनी चाहिये ॥ २ ॥

अथाग्निवायुगुणानाह ॥

अब अग्नि और वायु के गुणों को कहते हैं ॥

सोमापूषणा रजसो विमानं सप्तचक्रं रथमविश्वमिन्वम् । विषुवृतं मनसा युज्यमानं तं जिन्वथो वृषणा पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

सोमापूषणा । रजसः । विमानम् । सप्तचक्रम् । रथम् । विश्वमिन्वम् । विषुवृतम् । मनसा । युज्यमानम् । तम् । जिन्वथः । वृषणा । पञ्चरश्मिम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सोमापूषणा) अग्निवायु (रजसः) लोकसमूहस्य (विमानम्) वियतिगमकम् (सप्तचक्रम्) सप्तचक्राणि यस्मिँस्तम् (रथम्) रमणीयं यानम् (अविश्वमिन्वम्) अविद्यमानानि विश्वानि मिन्वन्ति येन तम् (विषुवृतम्) विषुणा व्यापकेन गमनेन वृतम्

(मनसा) अन्तःकरणेन विचारेण (युज्यमानम्) (तम्)
(जिन्वथः) गमयतः (वृषणा) बलिष्ठौ (पञ्चरश्मिम्) पञ्च
प्राणाऽपानव्यानोदानसमाना रश्मय इव यस्मिंस्तम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वृषणा वाय्वग्निवद्वर्त्तमानौ विद्वांसौ युवां सोमापू-
षणा रजसोऽविश्वमिन्वं विषूततं सप्तचक्रं पञ्चरश्मि मनसा युज्य-
मानं विमानं रथं जिन्वथः प्रापयतस्तं विजानीत ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरन्तरिक्षे गमयितारं सप्तकलायन्त्रभ्रामणनिमित्तं
सद्यो गमयितारं रथं कृत्वा सुखमाप्तव्यम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (वृषणा) बलिष्ठ वायु और अग्नि के समान वर्त्तमान विद्वानो
नुम (सोमापूषणा) अग्नि और वायु (रजसः) लोक समूह के (अविश्वमि-
न्वम्) जिस से अविद्यमान समस्त पदार्थों को अलग करते हैं जो (विषूतम्)
व्यापक गमन से ढका हुआ (सप्तचक्रम्) जिस में सात चक्र (पञ्चरश्मिम्)
तथा पांच प्राण अपान ध्यान उदान और समान रश्मि के तुल्य विद्यमान
(मनसा) जो अन्तःकरणस्थ विचार से (युज्यमानम्) युक्त किया जाता
उस (विमानम्) आकाश में गमन कराने वाले (रथम्) रमणीय धान को
(जिन्वथः) चलाते हैं (तम्) उस को जानो ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि अन्तरिक्ष में गमन कराने वाले सात
कलायन्त्र धुमाने के जिस में निमित्त ऐसे शीघ्र गमन कराने वाले रथ को बना
कर सुख पावें ॥ ३ ॥

अथाग्निविषयमाह ॥

अथ अग्नि के वि० ॥

दिव्यगुन्यः सदनं चक्रे उच्चा पृथिव्यामन्यो
अध्यन्तरिक्षे । तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं रायस्पोषं
विष्यतां नाभिमस्मे ॥ ४ ॥

दिवि । अन्यः । सदनम् । चक्रे । उच्चा । पृथिव्याम् । अन्यः ।
अधि । अन्तरिक्षे । तौ । अस्मभ्यम् । पुरुवारम् । पुरुक्षुम् ।
रायः । पोषम् । वि । स्यताम् । नाभिम् । अस्मे इति ॥ १ ॥

पदार्थः—(दिवि) आकाशे (अन्यः) (सदनम्) स्थानम्
(चक्रे) कृतवान् (उच्चा) उच्चे ऊर्ध्वस्थिते (पृथिव्याम्) (अन्यः)
भिन्नः (अधि) (अन्तरिक्षे) (तौ) (अस्मभ्यम्) (पुरु-
वारम्) बहुभिर्वरणीयम् (पुरुक्षुम्) पुरुभिः शब्दितम् (रायः)
धनादेः (पोषम्) पोषकम् (वि) (स्यताम्) अन्ते भवताम्
(नाभिम्) मध्यं बन्धनम् (अस्मे) अस्माकम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या अग्नेर्भागोन्य उच्चा दिवि सदनं चक्रेऽन्यः
पृथिव्यामन्योऽन्तरिक्षे सदनमधिचक्रे तावस्मभ्यं पुरुवारं पुरुक्षुं राय-
स्पोषमस्मे नाभिं च विष्यतां तौ यूयं विजानीत ॥ ४ ॥

भावार्थः—अग्नेस्त्रीणि स्थानानि उपर्याकाशे पृथिव्यां मध्ये च
तत्र सूर्यरूपेणान्तरिक्षे निकटे स्थितः प्रत्यक्षः पृथिव्यां गुप्तोऽन्त-
रिक्षे वर्तते तं मनुष्या विजानन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो अधि का भाग (अन्यः) और है और वह (उच्चा)
उपर जो स्थित (दिवि) आकाश उस में (सदनम्) स्थान (अधि, चक्रे)
किये हुए है तथा (अन्यः) और (पृथिव्याम्) पृथिवी में और (अन्तरिक्षे)
अन्तरिक्ष में स्थान को (अधि) अधिकता से किये हुए हैं (तौ) वे दोनों
(अस्मभ्यम्) हम लोगों के लिये (पुरुवारम्) बहुतों से स्वीकार करने योग्य
(पुरुक्षुम्) बहुतों ने शब्दित किये अर्थात् कहे सुने (रायः) धनादि पदार्थों
के (पोषम्) पृष्ट करने वाले और (अस्मे) हमारे (नाभिम्) मध्य बन्धन
के (वि, स्यताम्) निकट हों उन को तुम जानी ॥ ४ ॥

भावार्थः—अग्नि के तीन स्थान हैं एक ऊपर आकाश में दूसरा पृथिवी में और तीसरा बीच में उन तीनों में सूर्यरूप से अन्तरिक्ष में निकट स्थित प्रत्यक्ष पृथिवी में और गुप्त अन्तरिक्ष में वर्तमान है उस अग्नि को मनुष्य जानें ॥४॥

अथ विद्वहणानाह ॥

अब विद्वानों के गुणों को कहते हैं ॥

विश्वान्यन्यो भुवना जजान विश्वमन्यो अभि-
चक्षाण एति । सोमापूषणावतं धियं मे युवाभ्यां
विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

विश्वानि । अन्यः । भुवना । जजान । विश्वम् । अन्यः ।
अभिऽचक्षाणः । एति । सोमापूषणौ । अवतम् । धियम् ।
मे । युवाभ्याम् । विश्वाः । पृतनाः । जयेम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(विश्वानि) सर्वाणि (अन्यः) भिन्नो भागः (भुवना) भुवनानि लोकजातानि (जजान) जज्ञे प्रादुर्भावयति । अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विश्वम्) (अन्यः) (अभिचक्षाणः) अभिव्यक्तवाग्विषयः (एति) गच्छति (सोमापूषणौ) (अवतम्) रक्षतम् (धियम्) प्रज्ञाम् (मे) मम (युवाभ्याम्) (विश्वाः) सर्वान् (पृतनाः) मनुष्यान् (जयेम) उत्कर्षयेम ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकौ योऽन्यो विश्वानि भुवना जजान योऽन्योऽभिचक्षाणो विश्वमेति तौ सोमापूषणा उपदिश्य मे धियं युवामवतं यतो युवाभ्यां सह वयं विश्वाः पृतना जयेम ॥ ५ ॥

भावार्थः—यो वायुः सर्वलोकान् धरति यश्च शब्दप्रयोगश्रवण-निमित्तोऽस्ति तद्विज्ञापनेन सर्वेषां मनुष्याणामुन्नतिः कार्या ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे अध्यात्मक और उपदेशकी जो (अन्यः) भिन्न भाग (विश्वानि) समस्त (भुवना) लोकों में प्रसिद्ध पदार्थों को (तत्मान) उत्पन्न करना जो (अन्यः) और (अभिचक्षाणः) प्रगट वाणी का विषय (विश्वम्) संसार को (एति) प्राप्त होता उन दोनों (सोमापूषणौ) शान्ति और पुष्टि गुण वाले वायु का उपदेश दे कर (मे) मेरी (धियम्) बुद्ध की तुम दोनों (अवतम्) रक्षा करो जिस से (पुवाभ्याम्) तुम दोनों के साथ हम लोग (विश्वाः) समस्त (पृतनाः) मनुष्यों को (जयेम) उत्कर्ष दें ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो वायु सब लोकों को धरता और जो शब्द प्रयोग वा श्रवण का निमित्त है उस के विज्ञान कराने से सब मनुष्यों की उन्नति करनी चाहिये॥५॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

धियं पूषा जिन्वतु विश्वमिन्वो रयिं सोमो
रयिपतिर्दधातु । अ॒वतु दे॒व्यदि॑तिर॒न॒र्वा बृ॒हद्व॑देम
वि॒दथे॑ सु॒वीराः ॥ ६ ॥ व० ६ ॥

धियम् । पूषा । जिन्वतु । विश्वम् ऽइन्वः । रयिम् । सोमः ।
रयिऽपतिः । दधातु । अवतु । देवी । अदितिः । अनर्वा ।
बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ६ ॥ व० ६ ॥

पदार्थः—(धियम्) प्रज्ञां कर्म वा (पूषा) प्राणः (जिन्वतु) प्राप्नोतु सुखयतु वा (विश्वमिन्वः) विश्वं मिनोति व्याप्नोति यस्सः (रयिम्) श्रियम् (सोमः) पदार्थसमूहः (रयिपतिः) धनरक्षकः (दधातु) (अवतु) रक्षतु (देवी) दिव्यगुणा (अदितिः) माता । (अनर्वा) अविद्यमाना अश्वा यस्याः सा (बृहत्) (वदेम) (विदथे) (सुवीराः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विहांसो येन प्रकारेण पूषा मे धियं जिन्वतु विश्व-
मिन्वो रयिपतिस्सोमो रयिं दधातु । अनर्वा देव्यदितिधियमवतु
यतस्सुवीरा वयं विदथे बृहद्देम ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा सर्वे पदार्थाः श्रीप्रज्ञारोग्यायुषां
वर्द्धकाः स्युस्तथा विदधतं येन सर्वे मनुष्या महत्सुखं प्राप्नुयुरिति ॥६॥

अत्र प्राणापानाग्निवायुविद्द्रुणवर्णानादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन
सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इति चत्वारिंशत्तमं सूक्तं षष्ठो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जिस प्रकार से (पूषा) प्राण मेरी (धियम्)
बुद्धि वा कर्म की (जिन्वतु) प्राप्त हो वा सुखी करे (विश्वमिन्वः) तथा
जो विश्व को व्याप्त होता वह (रयिपतिः) धन की रक्षा करने वाला (सोमः)
पदार्थों का समूह (रयिम्) लक्ष्मी को (दधातु) धारण करे (अनर्वा) तथा
जिसके अविद्यमान घोड़े हैं वह (देवी) दिव्य गुण वाली (अदितिः) माता
बुद्धि वा कर्म की (अवतु) रक्षा करे जिस से (सुवीराः) शोभन वीरों वाले
हम लोग (विदथे) संग्राम में (बृहत्) बहुत (वदेम) करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो जैसे सब पदार्थ धन बुद्धि आरोग्यता और आयु
के बढ़ाने वाले हों वैसे विधान करो जिस से सब मनुष्य बहुत सुख को प्राप्त
होवें ॥ ६ ॥

इस सूक्त में प्राण अपान अग्नि वायु और विद्वानों के गुणों का वर्णन
होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्त के अर्थ के साथ संगति है यह
जानना चाहिये ॥

यह चाखीशवां सूक्त और छठा वर्ग समाप्त हुआ ॥

वायवित्येकविंशत्युचस्यैकत्रत्वारिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः ।

१ । २ वायुः । ३ इन्द्रवायू । ४ । ५ । ६ मित्रावरुणौ । ७ ।

८ । ९ अश्विनौ । १० । ११ । १२ इन्द्रः । १३ । १४ ।

१५ विश्वेदेवाः । १६ । १७ । १८ सरस्वती । १९ ।

२० । २१ द्यावापृथिव्यौ हविर्धाने वा देवताः ।

१ । ३ । ४ । ६ । १० । ११ । १३ । १५ ।

१९ । २० । २१ गायत्री । २ । ५ । ९ । १२ ।

१४ निचृत् गायत्री । ७ त्रिपाद्गायत्री । ८

विशट् गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ।

१६ अनुछन्दः । गान्धारः स्वरः ।

१७ उष्णिक् छन्दः । ऋषभः

स्वरः । १८ बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

अथाध्यापकविषयमाह ॥

अथ इत्तिश ऋचा वाले इक्तालीशवें सूक्त का आरम्भ है इस के

प्रथम मन्त्र में अध्यापक के विषय को कहते हैं ॥

वायो ये ते सहस्रिणो रथासस्तेभिरा गहि ।

नियुत्वान्तसोमपीतये ॥ १ ॥

वायो इति । ये । ते । सहस्रिणः । रथासः । तेभिः ।

आ । गहि । नियुत्वान् । सोमपीतये ॥ १ ॥

पदार्थः—(वायो) (ये) (ते) तव (सहस्रिणः) सहस्र-
मसङ्ख्याता वेगादयो गुणाः सन्ति येषां ते (रथासः) रमणीयाः
(तेभिः) तैः (आ, गहि) आगच्छ (नियुत्वान्) नियमनि-
युक्तः (सोमपीतये) सोमौषधिरसपान्त्रय ॥ १ ॥

श्रुत्वयः—हे वायो वायुवहर्त्तमान विद्वान् ये ते वायुवेगाः सह-
स्त्रिणो रथासः सन्ति तेभिस्सह नियुत्वान् सन् सोमपीतय आरा-
ग्नि आगच्छ ॥ १ ॥

भावार्थः—वायोरसङ्ख्यानि यानि वेगादीनि कर्माणि सन्ति तानि
विदित्वा इतस्ततो मनुष्या गच्छन्त्वागच्छन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (वायो) पवन के समान वर्त्तमान विद्वान् (ये) जो (ते)
वायु के वायुवद् वेग वाले (सहस्त्रिणः) असंख्यात वेगादि गुणों वाले (रथासः)
रथशील यान हैं (तेभिः) उन के साथ (नियुत्वान्) नियमयुक्त होते हुए (सोम-
पीतये) उत्तम ओषधियों के रस पीने को (आ, गहि) आर्ये ॥ १ ॥

भावार्थः—पवन के असंख्य जो वेग आदि कर्म हैं उन को ज्ञान के रथर
उपर मनुष्यों को जाना जाना चाहिये ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

नियुत्वान् वायुवा गन्ध्र्यं शुक्रो अयामि ते ।
गन्तासि सुन्वतो गृहम् ॥ २ ॥

नियुत्वान् । वायो इति । आ । गहि । अयम् । शुक्रः ।
अयामि । ते । गन्ता । असि । सुन्वतः । गृहम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(नियुत्वान्) नियतात्मा संयतेन्द्रियः (वायो)
वायुवहर्त्तमान (आ) (गहि) आगच्छ (अयम्) (शुक्रः)
शोषकः (अयामि) प्राप्नोमि (ते) तव (गन्ता) (असि)
(सुन्वतः) अमिषवकर्तुः (गृहम्) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे वायो यतस्त्वं शुक्रः सन् सुन्वतो गृहं गन्तासि तस्माच्चियुत्वान् सचागहि । यथाऽयं वायुर्नियुत्वान् सर्वत्र गन्तास्ति तथाऽहं ते गृहमयामि ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा वायवो नियमेन सर्वत्र गच्छन्ति तथा नियतानि कर्माणि कृत्वा सुखान्याप्तव्यान्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (वायो) पवन के समान वर्तमान विद्वान् जिस कारण आप (शुक्रः) अज्ञानताओं को सुखाने वाले होते हुए (सुन्वतः) ओषधियों के रस निकालने वाले के (गृहम्) घर (गन्ता) जाने वाले (असि) हैं इस कारण (नियुत्वान्) आत्मा से नियम युक्त तितेन्द्रिय होते हुए (आ, गहि) आओ जैसे (अयम्) यह वायु नियमयुक्त सर्वत्र जाने वाला है वैसे मैं (ते) आप के घर को (अयामि) प्राप्त होता हूँ ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो जैसे पवन नियम से सर्वत्र जाते हैं वैसे नियम युक्त कर्मों को कर सुखों को प्राप्त होना चाहिये ॥ २ ॥

अथाऽध्यापकाऽध्येतृविषयमाह ॥

अथ अध्यापक और अध्येताओं के वि० ॥

**शुक्रस्याद्य गवाशिर इन्द्रवायू नियुत्वतः । आ
यातं पिबतं नरा ॥ ३ ॥**

शुक्रस्य । अद्य । गोऽगवाशिरः । इन्द्रवायू इति । नियुत्वतः ।
आ । यातम् । पिबतम् । नरा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(शुक्रस्य) शोषकस्योदकस्य शुक्रमित्युदकना० निबं०
११२ (अद्य) इदानीम् (गवाशिरः) गाः किरणान् अस्नुते तस्य

(इन्द्रवायू) विद्युत्पवनौ (नियुत्वतः) नियमेन वर्त्तमानस्य (आ)
(यातम्) प्राप्तम् (पिवतम्) (नरा) नायकौ ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे नरा इन्द्रवायू इव वर्त्तमानौ युवामद्य शुक्रस्य गवा-
शिरौ नियुत्वत आयातं शुक्रस्योदकस्य रसं पिवतम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—यथा विद्युत्पवनौ सर्वत्राऽभिध्यातौ सर्वं जगद्रक्षत-
स्तथोत्तमानि कर्माणि कृत्वा शुद्धोदकं पीत्वाऽरोग्यं सर्वेषामुन्नतिश्च
काय्या ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (नरा) विजुली और पवन के समान वर्त्तमान अग्रगन्ता
मनुष्यो तुम (अद्य) आज (शुक्रम्य) अज्ञानता शोखने और (गवाशिरः)
किरणों को अर्थात् विद्याओं को व्याप्त होने वाले (नियुत्वतः) नियम युक्त के
समीप (आ, यातम्) आओ और जल रस (पिवतम्) पीओ ॥ ३ ॥

भावार्थः—जैसे विजुली और पवन सर्वत्र अभिध्यात और सब जगत् की
रक्षा करते हैं वैसे उक्तम काम कर और शुद्ध जल पीके आरोग्यपन और सब
की उन्नति करनी चाहिये ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अग्रं वां मित्रावरुणा सुतः सोमं ऋतावृधा ।
ममेदिह श्रुतं हवम् ॥ ४ ॥

अग्रम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुतः । सोमः । ऋता-
वृधा । मम । इत् । इह । श्रुतम् । हवम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अग्रम्) (वाम्) युवाभ्याम् (मित्रावरुणा) प्राणो-
दानववर्त्तमानौ (सुतः) निष्पादितः (सोमः) (ऋतावृधा) सत्येन
वृद्धौ (मम) (इत्) (इह) (श्रुतम्) (हवम्) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे ऋतावृषा मित्रावरुणा योऽयं वां सोमः सुतस्त-
त्पीत्वेदिह मम हवं श्रुतम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—यथा वायवः सर्वस्माद्रसं गृहीत्वा वर्षयन्ति तथैव
सत्या विद्याः श्रुत्वा सर्वेभ्यः सुखं देयम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (ऋतावृषा) सत्य से बड़े हुए (मित्रावरुणा) प्राण और
उदान के समान वर्तमान अध्यापको तौ (अयम्) यह (वाम्) तुम दोनों
से (सोमः) ओषधियों का रस (सुतः) उत्पन्न हुआ उस को भी के (इत्)
ही (इह) यहां (मम) मेरे (हवम्) आह्वान को (श्रुतम्) सुनिये ॥४॥

भावार्थः—जैसे वायु सब से रस को ग्रहण कर वर्षाते हैं वैसे ही सत्य
विद्याओं को सुन कर सब के लिये सुख देना चाहिये ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

राजानावनभिद्रुहा ध्रुवे सदस्युत्तमे । सहस्र-
स्थूण आसाते ॥ ५ ॥ ७ ॥

राजानौ । अनभिद्रुहा । ध्रुवे । सदसि । उत्तमे ।
सहस्रस्थूणे । आसाते । इति ॥ ५ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(राजानौ) प्रकाशमानौ (अनभिद्रुहा) द्रोहकर्म-
रहितौ (ध्रुवे) निश्चले (सदसि) समास्थाने (उत्तमे) श्रेष्ठे
(सहस्रस्थूणे) सहस्राणि स्थूणाः स्तम्भा यस्मिँस्तस्मिन् (आसाते)
उपविशतः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अनभिद्रुहा राजानौ युवां ध्रुव उत्तमे सहस्रस्थूणे
सदसि यो मित्रावरुणासाते तौ विजानीतम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यास्तवेव राजप्रधानपुरुषौ धन्यवादिर्महितः यौ गुणाढ्यायामुत्तमायां समायां स्थित्वा कस्य चित् पक्षपातं कदाचिन् कुर्याताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (भूमिद्रुहा) द्रोहकर्मरहित (राजाजी) प्रकाशमान अनौ तुम (ध्रुवे) जो कि निश्चल (उत्तमे) श्रेष्ठ (सदस्यस्थूणे) जिस में सदस्य सम्भा विद्यमान उस (सदसि) सभा में जो प्राणोदानवहर्त्तमान अध्यापको-पदेशक (आसाते) बैठते हैं उन को जानो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो वे ही राजा और प्रधान पुरुष धन्यवाद के योग्य होते हैं जो गुणयुक्त उत्तम सभा में बैठ के किसी का पक्षपात कभी न करें ॥ ५ ॥

अथ सूर्याचन्द्रविषयमाह ॥

अथ सूर्य और चन्द्रमा के वि० ॥

ता सम्राजां घृतासुती आदित्या दानुनस्पती ।

सचेते अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

ता । सम्राजां । घृतासुती इति घृतस्रासुती । आदित्या । दानुनः । पती इति । सचेते इति । अनवह्वरम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (सम्राजा) सम्यग् राजमानौ चक्रवर्त्तिनृपवहर्त्तमानौ (घृतासुती) यौ घृतमुदकमासुनुतः (आदित्या) अखण्डितौ (दानुनः) दानस्य (पती) पालकौ (सचेते) सम्बध्नीः (अनवह्वरम्) सरत्तम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यौ घृतासुती सम्राजा आदित्या दानुनस्पती सर्व सचेते ता अनवह्वरं साम्भ ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यौ सूर्याचन्द्रमसौ सर्वस्य प्रकाशकौ
जलप्रदौ सर्वानुषङ्गिणौ सरलं मार्गं गच्छतस्तथा शुद्धे मार्गे
गच्छत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो त्वो (धृतासुती) शुद्ध तत्त्व जल को निकालने वाले
(सन्नाभा) अच्छे प्रकार प्रकाशमान चक्रवर्ति राजा के समान वर्त्तमान
(आदित्या) अखंडित (दानुनः) दान के (पती) पालन करने वाले सूर्य
चन्द्रमा सब का (सचेते) सम्बन्ध करते हैं (ता) उन को (अनवह्वरम्)
सरलता जैसे हो वैसे सिद्ध करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो त्वो सूर्य चन्द्रमा सब का प्रकाश करने वा जल की
देने वाले सब के अनुसंगी सीधे मार्ग से जाते हैं वैसे शुद्ध मार्ग में जाओ ॥ ६ ॥

अथाग्निवायुगुणानाह ॥

अब अग्नि और वायु के गुणों को कहते हैं ॥

गोमदू षु नासत्याश्वावद्यातमश्विना । वर्त्ति
रुद्रा नृपाय्यम् ॥ ७ ॥

गोऽमत् । ऊं इति । सु । नासत्या । अश्वऽवत् । यातम् ।
अश्विना । वर्त्तिः । रुद्रा । नृऽपाय्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(गोमत्) बहूयो गावो विद्यते यस्मिँस्तत् (उ)
वितर्के (सु) शोभने (नासत्या) असत्यरहितौ (अश्ववत्)
अश्वेन तुल्यौ (यातम्) प्राप्तः (अश्विना) व्यापनशीलौ
(वर्त्तिः) मार्गम् (रुद्रा) दुष्टानां रोदयितारौ (नृपाय्यम्)
नृणां पाय्यं मानं नृपाय्यम् ॥ ७ ॥

अश्विनः—हे मनुष्या यथा नासत्या रुद्राश्विना अश्विनोमदू
नृपाय्यं वृत्तिः सुयातं प्राप्तुस्तथा यूयमेतौ प्राप्तुत ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्या यदि वाय्वग्निमानेन यत् तत्र गच्छेयुस्तर्हि
परिमितं सुखमाप्नुयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (नासत्या) असत्यरहित (रुद्रा) दुष्टों के
रुझाने वाले (अश्विना) व्यापनशील अभ्यापकोपदेशक (अश्विनो) षोडश के
मुष्य (४) वा (गोमत्) बहुत गौयें जिस में विद्यमान उस (नृपाय्यम्)
मनुष्यों के मानने वाले (वृत्तिः) मार्ग को (सुयातम्) अच्छे प्रकार प्राप्त होते
हैं जैसे तुम इन को प्राप्त होओ ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्य यदि वायु और अग्नि के यान से जहां तहां जावें तो
परिमित सुख पावें ॥ ७ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिरें उसी वि० ॥

न यत्परो नान्तर आदधर्षदृषण्वसू । दुःशंसो
मर्त्यो रिपुः ॥ ८ ॥

न । यत् । परः । न । अन्तरः । आऽदधर्षत् । दृषण्वसू
इति वृषण्वसू । दुःशंसः । मर्त्यः । रिपुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(न) (यत्) यौ (परः) (न) (अन्तरः)
मध्यस्थः (आदधर्षत्) प्रगल्भो भवेत् (दृषण्वसू) वृषणां वर्ष-
यित्रीणां वासयितारौ (दुःशंसः) दुष्टः शंसस्तुतिर्यस्य सः (मर्त्यः)
मरणधर्मा मनुष्यः (रिपुः) शत्रुः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः परो दुःशंसो मर्त्यो रिपुर्यद्यौ वृषवसू
नादधर्षदन्तरो दुःशंसो मर्त्यो रिपुर्नादधर्षत्तौ कार्येषु नियुङ्गध्वम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—अथ जगति वायुं वह्निं च कोपि धर्षयितुं न शक्नोति
नैवाऽनया कश्चिच्छत्रुवचाशकोऽस्ति तथाऽजेयैर्मनुष्यैर्भवितव्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (परः) उक्लृष्ट (दुःशंसः) विस्र की दुष्ट स्तुति
विद्यमान वह (मर्त्यः) मरणाधर्मा मनुष्य (रिपुः) शत्रु (यत्) जो (वृष-
वसू) वर्षानि वालों को बसाते हैं उन को (न, आदधर्षत्) न लज्जावे वा
(अन्तरः) सामान्य दुष्ट स्तुति वाला मरणाधर्मा जिन को (न) न लज्जावे
उन को कार्यो में नियुक्त करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस जगत् में वायु और अग्नि को कोई भी लज्जाग्र नहीं सकता
और न इन का कोई शत्रु के समान नाश करने वाला है उस प्रकार से नहीं
पराजित होने योग्य मनुष्यों को होना चाहिये ॥ ८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

ता न आ वोढमश्विना रयिं पिशाङ्गसंहस्रम् ।

धिष्ण्या वरिवोविदम् ॥ ९ ॥

ता । नः । आ । वोढम् । अश्विना । रयिम् । पिशाङ्ग-
संहस्रम् । धिष्ण्या । वरिवःऽविदम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ता) तौ (नः) अस्मभ्यम् (आ) (वोढम्)
बहुतः (अश्विना) (रयिम्) (पिशाङ्गसंहस्रम्) पिशाङ्ग श्लोमनं
वर्षा सन्ध्यां मह्यन्ति येन तम् (धिष्ण्या) यौ श्रेभ्येते श्रेभ्येते
स्तूयेते तौ (वरिवोविदम्) अस्मिः सेवनं विन्दन्ति येन तम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यौ धिष्ण्याऽश्विना नो वरिवोविद् विशङ्ग-
संज्ञां रथिमाबोढं समन्तात्प्रापयतस्ता उपदिशत ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्याभ्यामग्निवायुभ्यां पुष्कलां श्रियं प्राप्नुवन्ति
तौ यथावहेद्यौ ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (धिष्ण्या) शब्दायमान हों वा स्तुति किये
जावें वे (अश्विना) सर्वत्र होने वाले अग्नि और वायु (नः) हम लोगों के लिये
(वरिवोविद्म्) जिस से सेवा को प्राप्त होते वा (विशङ्गसंज्ञायम्) सुन्दर
वर्ण को देखते हैं उस (रथिम्) धन को (आ, बोद्म्) अच्छे प्रकार प्राप्त
करते हैं (ता) उन का उपदेश करो ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जिन अग्नि और वायु से पुष्कल धन
को प्राप्त होते हैं उन को यथावत् जानें ॥ ९ ॥

अथ सूर्यविषयमाह ॥

अथ सूर्य वि० ॥

इन्द्रो अङ्ग महद्भयमभी षदप चुच्यवत् । स
हि स्थिरो विचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

इन्द्रः । अङ्ग । महत् । भयम् । अभि । सत् । अप ।
चुच्यवत् । सः । हि । स्थिरः । विऽचर्षणिः ॥ १० ॥ ८ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) (अङ्ग) सम्बोधने (महत्) (भयम्)
(अभि) । अत्र संहितायामिति दीर्घः (सत्) (अप) (चुच्य-
वत्) व्यावयति (सः) (हि) किल (स्थिरः) स्वपरिधिह्यः
(विचर्षणिः) दर्शकः । विचर्षणिरिति षड्यतिकर्मा निचं० ३।११॥१०॥

अन्वयः—हे अद्ग यः स्थिरो विचर्षणिर्इन्द्रो महत्सद्भयमपा-
मिचुच्यवत्स हि वेदितव्यः ॥ १० ॥

भावार्थः—यदि ब्रह्माण्डे सूर्यो न स्यात्तर्हि कस्यापि भयं न
निवर्त्तेत यदि सूर्यलोकः स्वपरिधौ स्थिरो दर्शको न भवेत्तर्हि तुल्या-
कर्षणं दर्शनं च न भवेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (अद्ग) विद्वान् पुरुष जो (स्थिरः) स्थिर अपनी परिधि
में ठहरा हुआ (विचर्षणिः) देखने वाला (इन्द्रः) ऐश्वर्यवान् सूर्य (महत्)
बहुत (सन्) होता हुआ (भयम्) जो भय उस को (अप, अभि, चुच्यवन्)
अलग करता है (सः, हि) वही सूर्यलोक जानने योग्य है ॥ १० ॥

भावार्थः—यदि ब्रह्माण्ड में सूर्य न होतो किसी का भय न निवृत्त हो
यदि सूर्य लोक अपनी परिधि में स्थिर और दिखाने वाला न हो तो तुल्य
आकर्षण और देखना न बने ॥ १० ॥

पुनस्तद्विषयं परमेश्वरोपासनाविषयञ्चाह ॥

किं उसी विषय को तथा परमेश्वरोपासना वि० ॥

इन्द्रश्च मृळयाति नो न नः पश्चाद्घं नशत् ।

भद्रं भवाति नः पुरः ॥ ११ ॥

इन्द्रः । च । मृळयाति । नः । न । नः । पश्चात् ।

अघम् । नशत् । भद्रम् । भवाति । नः । पुरः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) परमेश्वरः सूर्यो वा (च) (मृळयाति)
सुखयेत् (नः) अस्मान् (न) निषेधे (नः) अस्माकम्
(पश्चात्) (अघम्) पापम् (नशत्) प्राप्त्यात् । नशदिति
व्याप्तिकर्मा निघं० २ । १८ (मद्रम्) कल्याणम् (भवाति)
(नः) अस्मभ्यम् (पुरः) पुरस्तात् ॥ ११ ॥

अन्वयः—यदिन्द्रः परमेश्वरस्तत्कृतः सूर्यश्च नो मृच्छयात्यतो नः पुरः पश्चाच्चाऽर्घं न नशत् । किन्तु नो याथातथ्यं भद्रं भवति ॥ ११ ॥

भावार्थः—यो जगदीश्वरो घटपटादीन् सूर्यइव सर्वात्मनः प्रकाशयति ते तद्भक्तास्ते तस्मादन्यं तत्स्थाने नोपासते सर्वव्यापकं ज्ञात्वाऽस्मानीश्वरः सततं पश्यतीति मत्वाऽधर्माचरणं न कुर्वन्ति सततं धर्ममेवाऽनुतिष्ठन्ति तेषामागामि पापाचरणानिवृत्या योगजसिद्धि-विज्ञानोद्भवेन मुक्तिः स्यादेवेति नाऽन्येषामिति निश्चयः ॥ ११ ॥

पदार्थः—जो (इन्द्रः) परमेश्वर (च) और उस का बनाया सूर्य (नः) हम को (मृच्छयाति) सुखी करे इस से (नः) हमारे (पुरः) अगले (पश्चात्) और पिछले (अघम्) पाप (न) न (नशत्) प्राप्त हो किन्तु (नः) हमारे लिये यथार्थ (भद्रम्) कल्याण (भवानि) होवे ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो जगदीश्वर घटपटादिकों को जैसे सूर्य जैसे सब के आत्माओं को प्रकाशित करना है जो उस के भक्त हैं वे उस से भिन्न की उसके स्थान में नहीं उपासना करते हैं वे सर्वव्यापक परमेश्वर को जान और वह हमें निरन्तर देखता है ऐसा मानकर अधर्माचरण नहीं करते हैं किन्तु निरन्तर धर्म ही का अनुष्ठान करते हैं उन के आगामी पापाचरण की निवृत्ति और योगज सिद्धि विज्ञान के होने से मुक्ति होवे ही गी औरों की नहीं यह निश्चय है ॥ ११ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इन्द्र आशाभ्यस्परि सर्वाभ्यो अभयं करत् ।

जेता शत्रून् विचर्पणिः ॥ १२ ॥

इन्द्रः । आशाभ्यः । परि । सर्वाभ्यः । अभयम् । करत् ।
जेता । शत्रून् । विचर्षणिः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) परमेश्वरः (आशाभ्यः) दिग्भ्यः । आशा
इति दिङ्ना० निघं० १ । ६ (परि) सर्वतः (सर्वाभ्यः) (अ-
भयम्) (करत्) कुर्यात् (नेता) जयशीलः (शत्रून्)
(विचर्षणिः) सर्वस्य द्रष्टा ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो विचर्षणिरिन्द्रः शत्रून् जेतेव सर्वाभ्य
आशाभ्यो नोऽभयं परिकरत् स एवास्माभिः सततमुपासनीयः ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पक्षपातरहिता वीरपुरुषा दुष्टा-
चारिणोऽन्येभ्यो भयप्रदान् निवार्य प्रजाः सुखयुक्ताः कुर्वन्ति
तथा सर्वज्ञ ईश्वर उपासितस्सन् सर्वतो दुष्टाचाराच्चिवाय्य श्रेष्ठा-
चारे प्रवर्त्तयित्वाऽभयं मुक्तिपदं प्राप्य सर्वान् मुक्तजीवानानन्दयत्य
तोऽयमेव सर्वैर्मनुष्यैः सदोपासनीयः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (विचर्षणिः) सब का देखने वाला (इन्द्रः)
परमेश्वर (शत्रून्) शत्रुओं को (नेता) जीतने वाले के समान (सर्वाभ्यः)
सब (आशाभ्यः) दिशाओं से हम को (अभयम्) अभय (परि, करत्)
सब ओर से करता है वही हम लोगों को निरन्तर उपासना करने योग्य है ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे पक्षपात रहित वीरपुरुष
दुष्टाचारी और औरों के लिये भय देने वालों को निवार के प्रजाओं को सुखयुक्त
करते हैं वैसे उपासना किया हुआ सर्वज्ञ ईश्वर सब ओर से दुष्टाचरण से
निवृत्त कर श्रेष्ठाचार में प्रवृत्त कर अभय मुक्तिपद को प्राप्त करा कर सब
मुक्त जीवों को आनन्दित करता है इस कारण वही सब को उपासना करने
योग्य है ॥ १२ ॥

पुनरध्यापकाऽध्यैतुविषयमाह ॥

फिर पढ़ाने और पढ़ने वालों के वि० ॥

विश्वे देवासु आ गत शृणुता म इमं हवम् ।

एदं बर्हिर्निषीदत ॥ १३ ॥

विश्वे । देवासुः । आ । गत । शृणुत । मे । इमम् ।

हवम् । आ । इदम् । बर्हिः । नि । सीदत ॥ १३ ॥

पदार्थः—(विश्वे) सर्वे (देवासुः) विद्वांसः (आ) (गत) गच्छत (शृणुत) । अत्र संहितायामिति दीर्घः (मे) मम (इमम्) (हवम्) आदातव्यं शब्दार्थसम्बन्धाऽध्ययनम् (आ) (इदम्) (बर्हिः) उत्तमासनम् (नि) नितराम् (सीदत) उपाध्वम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विश्वे देवासो यूयमा गतेदं बर्हिर्निषीदत म इमं हवमाशृणुत ॥ १३ ॥

भावार्थः—विद्यार्थिनोऽध्यापकान् प्रत्येवं ब्रूयुर्भवन्त इहागच्छन्तु सर्वोत्तमासने स्थित्वाऽस्माभिरधीतानां शास्त्राणां मध्ये परीक्षां कुरुत ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (विश्वे) सब (देवासुः) विद्वानो तुम (आ, गत) आओ और (इदम्) इस (बर्हिः) उत्तमासन पर (निषीदत) बैठो (मे) और मेरे (इमम्) इस (हवम्) ग्रहण करने योग्य शब्दार्थ सम्बन्ध को (आ, शृणुत) अच्छे प्रकार सुनो ॥ १३ ॥

भावार्थः—विद्यार्थी उन पढ़ाने वालों से यह कहें कि आप यहां आइये सर्वोत्तम आसन पर बैठ के हमने पढ़े ओ शास्त्र उन में परीक्षा कीजिये ॥ १३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

तीव्रो वो मधुमाँ अयं शुनहोत्रेषु मत्सरः । एतं
पिबत काम्यम् ॥ १४ ॥

तीव्रः । वः । मधुऽमान् । अयम् । शुनऽहोत्रेषु । मत्सरः ।
एतम् । पिबत । काम्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—(तीव्रः) तीक्ष्णः (वः) युष्माकम् (मधुमान्)
विज्ञानसम्बन्धी (अयम्) (शुनहोत्रेषु) शुनानां विज्ञानवृद्धानां
होत्रेषु दानेषु (मत्सरः) आनन्दः (एतम्) (पिबत) (का-
म्यम्) कर्मनीयं रसम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे विश्वेदेवा यो वोऽयं शुनहोत्रेषु तीव्रो मधुमान्
मत्सरोऽस्ति एतं काम्यं ययं पिबत ॥ १४ ॥

भावार्थः—ये विज्ञानवृद्धान् सेवन्ते ते तीव्रबुद्ध्यस्सन्तो विहांसो
जायन्ते ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे सब विद्वानो जो (वः) तुम्हारा (अयम्) यह (शुनहोत्रेषु)
विद्वान् वृद्धों के दानों में (तीव्रः) तीक्ष्ण (मधुमान्) विज्ञान सम्बन्धी (मत्सरः)
आनन्द है (एतम्) इस (काम्यम्) मनोहर रस को तुम (पिबत) पिबो ॥ १४ ॥

भावार्थः—जो विज्ञानवृद्धों की सेवा करते हैं वे तीव्र बुद्धि हुए विद्वान्
होते हैं ॥ १४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासुः पूषरातयः । विश्वे
मम श्रुता हवम ॥ १५ ॥ ९ ॥

इन्द्रज्येष्ठाः । मरुतुऽगणाः । देवासः । पूषरातयः ।
विश्वे । मम । श्रुत । हवम् ॥ १५ ॥ ९ ॥

पदार्थः—(इन्द्रज्येष्ठाः) इन्द्रः परमविद्यैश्वर्य प्रधानमेषां ते (मरु-
द्रणाः) मरुतां मनुष्याणां समूहाः (देवासः) विद्याभिः प्रकाश-
मानाः (पूषरातयः) पुष्टे रातिर्दानं येषान्ते (विश्वे) सर्वे (मम)
(श्रुत) । अत्र द्व्यचोतस्तिङ् इति दीर्घः (हवम्) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे इन्द्रज्येष्ठा विश्वे देवासः पूषरातयो मरुद्रणा यूयं
मम हवं श्रुत ॥ १५ ॥

भावार्थः—ये विद्यादिगुणप्रधानं पुरुषं सत्कुर्वन्ति विद्यां ददाति
गृह्णन्ति च ते परीक्षका भूत्वाऽन्यान् विदुषः कुर्वन्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्रज्येष्ठाः) परम विद्यारूप ऐश्वर्य जिन के प्रधान है
वे (विश्वे) सब (देवासः) विद्वानो (पूषरातयः) जिन का पुष्टि के निमित्त
दान है वे (मरुद्रणाः) बहुत मनुष्य तुम लोग (मम) मेरे (हवम्) ग्रहण
करने योग्य विद्यार्थ सम्बन्ध को (श्रुत) सुनो ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो विद्यादि गुणों में प्रधान पुरुष का सत्कार करते विद्या
देने और दूसरों से लेते हैं वे परीक्षक होके औरों को विद्वान् करते हैं ॥ १५ ॥

अथ विदुषीविषयमाह ॥

अथ विदुषी वि० ॥

अम्बितमे नदीतमे देवितमे सरस्वति । अप्र-
शस्ताइव स्मसि प्रशस्तिमम्ब नस्कृधि ॥ १६ ॥

अम्बितमे । नदीतमे । देवितमे । सरस्वति । अप्र-
शस्ताःऽइव । स्मसि । प्रशस्तिम् । अम्बु । नः । कृधि ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अश्विनमे) याऽश्वतेऽध्यापयति साऽतिशयिता तत्सम्बुद्धौ (नदीतमे) अतिशयेनाव्यक्तविद्योपदेशिके (देवितमे) अतिशयेन विदुषि (सरस्वति) बहुविज्ञानवति (अप्रशस्ताइव) यथा न प्रशस्ता अप्रशस्तास्तथा वर्त्तमाना वयम् (स्मसि) (प्रशस्तिम्) श्रेष्ठयम् (अश्व) मातरध्यापिके (नः) अस्मान् (रुधि) कुरु ॥ १६ ॥

अश्विनः—हे अश्विनमे देवितमे नदीतमे सरस्वत्यश्व त्वं येऽप्रशस्ताइव वयं स्मसि तान्नः प्रशस्तिं प्राप्तान् रुधि ॥ १६ ॥

भावार्थः—यावत्सः कुमार्यस्तसन्ति ता विदुषीणां सकाशादधीरन् ता ब्रह्मचारिण्यो विदुषीरेवं प्रार्थयेयुर्भवत्योऽस्मान् विद्यासुशिक्षायुक्तान् कुरुतेति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (अश्विनमे) अतीव बढ़ाने वाली (देवितमे) अतीव पंडिता (नदीतमे) अतीव अप्रकट विद्या का उपदेश करने (सरस्वति) बहुविज्ञान रखने वाली (अश्व) माता अध्यापिका जो (अप्रशस्ताइव) अप्रशस्तों के समान हम लोग (स्मसि) हैं उन (नः) हम लोगों को (प्रशस्तिम्) प्रशंसा को प्राप्त (रुधि) करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—जितनी कुमारी हैं वे विदुषियों से विद्या अध्ययन करें और वे कुमारी ब्रह्मचारिणी विदुषियों की ऐसी प्रार्थना करें कि आप हम सबों को विद्या और सुशिक्षा से युक्त करें ॥ १६ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही वि० ॥

त्वे विश्वां सरस्वति श्रितार्युषि देव्याम् ।
शुनहोत्रेषु मत्स्व प्रजां देवि दिदिद्दितः ॥ १७ ॥

त्वे इति । विश्वां । सरस्वति । श्रिता । आयूंषि ।
देव्याम् । गुणहोत्रेषु । मत्स्व । प्रजाम् । देवि । विदि-
द्दृष्टि । नः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(त्वे) त्वयि (विश्वां) सर्वाणि (सरस्वतिं)
परमविदुषि (श्रिता) श्रितानि (आयूंषि) (देव्याम्) विदु-
ष्याम् (गुणहोत्रेषु) प्राप्तयोगजविद्याद्येषु (मत्स्व) आनन्द
(प्रजाम्) सन्तानान् (देवि) (विदिद्दृष्टि) उपदिश । अत्र
शपः श्लुः—(नः) अस्माकम् ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे देवि सरस्वति यस्यां विश्वाऽऽयूंषि त्वे देव्यां श्रिता
सा त्वं गुणहोत्रेषु मत्स्व नः प्रजां विदिद्दृष्टि ॥ १७ ॥

भावार्थः—सर्वे विद्वांसः स्वस्य २ विदुषीं स्त्रियं प्रत्येकमुप-
दिशेयुस्त्वया सर्वेषां कन्या अप्रध्याप्यास्सर्वाः स्त्रियश्च सुशिक्ष-
णीयाः ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (देवि) प्रकाशमान (सरस्वति) परमविदुषी स्त्री जैसे
(विश्वा) समस्त (आयूंषि) आयुर्दा (त्वे) तुझे (देव्याम्) विदुषी में
(श्रिता) आश्रित हैं सो तू (गुणहोत्रेषु) पार है योगज विद्या विन्दों ने
उन के बीच (मत्स्व) आनन्द कर (नः) हमारे (प्रजाम्) सन्तानों को
(विदिद्दृष्टि) उपदेश दे ॥ १७ ॥

भावार्थः—सब विद्वांन् जन अपनी २ विदुषी स्त्रियों के प्रति ऐसा उपदेश
देते हैं कि तुम को सब की कन्याएँ पढ़ानी चाहिये और सब की स्त्री अच्छे प्रकार
सिखानी चाहिये ॥ १७ ॥

अथ स्त्रीपुरुषविषयमाह ॥

अथ स्त्रीपुरुष के वि० ॥

इमा ब्रह्मं सरस्वति जुषस्व वाजिनीवति ।
या ते मन्मं गृत्समदा ऋतावरि प्रिया देवेषु
जुहति ॥ १८ ॥

इमा । ब्रह्मं । सरस्वति । जुषस्व । वाजिनीवति ।
या । ते । मन्मं । गृत्समदाः । ऋतावरि । प्रिया । देवेषु ।
जुहति ॥ १८ ॥

पदार्थः—(इमा) इमानि (ब्रह्म) (सरस्वति) बहुविज्ञान
युक्ते (जुषस्व) सेवस्व (वाजिनीवति) बह्वैश्वर्यानादियुक्ते
(या) यानि (ते) तव (मन्मं) विज्ञानानि (गृत्समदाः)
गृहीताऽऽनन्दाः (ऋतावरि) सत्याचरणयुक्ते (प्रिया) कमनी-
यानि विज्ञानानि (देवेषु) विद्याकामेषु (जुहति) स्थापयन्ति ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे ऋतावरि वाजिनीवति सरस्वति त्वं यथा गृत्समदा
येमा ते प्रिया मन्मं देवेषु जुहति तानि ब्रह्म त्वं जुषस्व ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा विहांसः पुरुषाः कुमारान्ब्र-
ह्मचारिणः सुशिक्षयाऽध्यापयेयुस्तथा विदुष्यस्त्रियश्च कुमारीन्ब्रह्मचा-
रिणीं सम्यक् शिक्षयित्वाऽध्यापयेयुः ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (ऋतावरि) सत्याचरणयुक्त (वाजिनीवति) वा बहुत
ऐश्वर्य और अन्नादि पदार्थयुक्त (सरस्वति) बहुत विज्ञान वाली तू मेझे

(गृत्समदाः) आनन्द द्विन्हों ने प्रहृष्ट किया वे (या) जिन (इमा) इन (ते) तेरे (प्रिया) मनोहर विज्ञान वा (मन्म) साधारण विज्ञानों को (देवेषु) विद्या की कामना करने वालों में (जुह्वति) स्थापन करते हैं उन (ब्रह्म) विज्ञानों को तूं (जुषस्व) सेवन कर ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे विद्वान् पुरुष कुमार ब्रह्मचारियों को अच्छी शिक्षा से पढ़ावें वैसे विदुषी स्त्रियां कुमारी ब्रह्मचारिणी स्त्रियों को अच्छी शिक्षा से पढ़ावें ॥ १८ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

प्रेतां यज्ञस्य शंभुवां युवामिदा वृणीमहे ।
अग्निं च हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

प्र । इताम् । यज्ञस्य । शंभुवां । युवाम् । इत् । आ ।
वृणीमहे । अग्निम् । च । हव्यवाहनम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—(प्र) (इताम्) प्राप्तुः (यज्ञस्य) अध्यापना-
ध्ययनस्य (शंभुवा) यौ शं सुखं सम्भावयतस्तौ (युवाम्) द्वौ
स्त्रीपुरुषौ (इत्) एव (आ) (वृणीमहे) स्वीकुर्महे (अग्निम्)
पावकम् (च) (हव्यवाहनम्) यो हव्यं वहति तम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषौ यौ शंभुवा युवां यज्ञस्य विद्याः प्रेतां
हव्यवाहनमग्निं च ताविदेव वयमा वृणीमहे ॥ १९ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैः पुत्राध्यापकान् पुरुषान् कन्याध्यापिकाः
स्त्रियश्च सततमध्यापनाय नियोजनीया यतस्त्रीपुरुषेषु पूर्णाविद्या-
प्रचारः स्यात् ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो जो (कम्भुवा) तुल्य की सम्भाषना कराने वाले (युवाम्) दोनों स्त्री पुरुष (यज्ञस्य) यज्ञ की विद्याओं को (वेताम्) प्राप्त होते (च) और (इव्यवाहनम्) इव्य इव्य को पहुंचाने वाले (जग्धिम्) जग्धि को प्राप्त होते (इत्) उन्हीं को हम लोग (मा, वृषीयहे) अच्छे प्रकार स्वीकार करते हैं ॥ १९ ॥

भावार्थः—सब ऋषियों को पुत्रों के अध्यापकों और पुत्री की अध्यापिकाओं को निरन्तर नियुक्त करना चाहिये जिस से स्त्री पुरुषों में पूर्ण विद्याओं का प्रचार हो ॥ १९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

द्यावां नः पृथिवी इमं सिध्रमद्य दिविस्पृशाम् ।

यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

द्यावां । नः । पृथिवीइति । इमम् । सिध्रम् । अद्य ।
दिविस्पृशाम् । यज्ञम् । देवेषु । यच्छताम् ॥ २० ॥

पदार्थः—(द्यावा) सूर्यः (नः) अस्माकम् (पृथिवी) भूमिः (इमम्) (सिध्रम्) शास्त्रबोधप्रकाशनिमित्तम् (अद्य) इदानीम् (दिविस्पृशाम्) दिवि विज्ञानप्रकाशो स्पृशन्ति येन तम् (यज्ञम्) अध्ययनाध्यापनसङ्गतिमयम् (देवेषु) विद्वत्सु (यच्छताम्) संस्थापयतम् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषो भवन्तौ द्यावापृथिवी इवाद्य न इमं सिध्रं दिविस्पृशं यज्ञं देवेषु यच्छताम् ॥ २० ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकाभ्यां यथा सूर्यभूमौ सर्वान् सर्वथोनयतस्तथा स्त्रीपुरुषेषु विद्याः सम्यक् प्रसारणीयाः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषों का (वावापृथिवी) सूर्य्य भूमि के समान (अथ) ज्ञान (नः) हमारे (इहम्) इस (सिद्धम्) ज्ञानबोध के प्रकार के निमित्त (द्विविस्पृशम्) विज्ञान प्रकार में जिस से स्पर्श करते हैं उस (यज्ञम्) पढ़ने पढ़ाने की सङ्गति स्वरूप यज्ञ को (देवेषु) विद्वानों में (पृच्छ-ज्ञाम्) स्थापन करो ॥ २० ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशकों से जैसे सूर्य्य और भूमि सब को सर्वथा उन्नति देने हैं वैसे स्त्री पुरुषों में विद्या अच्छे प्रकार विस्तारनी चाहिये ॥ २० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

आ वामुपस्थमद्रुहा देवाः सीदन्तु यज्ञियाः ।

इहाद्य सोमपीतये ॥ २१ ॥ १० ॥

आ । वाम् । उपस्थम् । अद्रुहा । देवाः । सीदन्तु ।

यज्ञियाः । इह । अद्य । सोमपीतये ॥ २१ ॥ १० ॥

पदार्थः—(आ) (वाम्) युवयोः (उपस्थम्) उपतिष्ठन्ति यस्मिँस्तम् (अद्रुहा) द्रोहादिदोषरहिताः । अत्र सुपामित्याकारदेशः । (देवाः) विद्वांसः (सीदन्तु) (यज्ञियाः) विद्यावृद्धिमययज्ञप्रचारार्हाः (इह) अस्मिन्संसारे (अद्य) इदानीम् (सोमपीतये) यथा सोमा विद्यैश्वर्याणि जायन्ते तस्यै ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकौ इहाद्य सोमपीतये अद्रुहा यज्ञिया देवा वामुपस्थमासीदन्तु ॥ २१ ॥

भावार्थः—अध्यापकोपदेशकयोः समीपेऽन्या निर्दोषा विदुष्यः स्त्रियः सन्तु यतउभयेषु स्त्रीपुरुषेषु विद्यासुशिखे तुल्ये स्यातामिति ॥ २१ ॥

अथाध्यापकाध्वेतुसूर्याचन्द्राग्निवायुपरमेश्वरोपासनास्त्रीपुरुष-
क्रमवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥

इत्येकाधिकचत्वारिंशत्तमं सूक्तं दशमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशको (इह) इस संसार में (अद्य) इस समय वा आज (सोमपीतये) जिस से विद्या और ऐश्वर्य उत्पन्न होते हैं उस क्रिया के लिये (अद्बुहा) झोडादि दोष रहित (यज्ञियाः) विद्या वृद्धिमय यज्ञ प्रचार के योग्य (देवाः) विद्वान्जन (वाम्) तुम दोनों के (उपस्थम्) समीप रहने वाले के (आ, सीदन्तु) समीप बैठें ॥ २१ ॥

भावार्थः—अध्यापक और उपदेशकों के समीप और निर्दोष विदुषी स्त्री हों जिस से दोनों स्त्री पुरुषों में विद्या और उत्तम शिक्षा तुल्य हो ॥ २१ ॥

इस सूक्त में अध्यापक और अध्ययन कर्ता सूर्य चन्द्रमा अग्नि वायु पर-
मेश्वरोपासना और स्त्री पुरुष के क्रम वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पिछिले सूक्तार्थ के साथ सङ्गति समझना चाहिये ॥

यह एकतास्त्रीशवां सूक्त और दशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

कनिक्रददितिःपृचस्य द्विचत्वारिंशत्तमस्य सूक्तस्य गृत्समद ऋषिः ।
 कर्पिजल इवेन्द्रो देवता । १ । २ । ३ त्रिष्टुप् छन्दः ।
 धैवतः स्वरः ॥

अथोपदेशकगुणानाह ॥

अब तीन ऋचा वाले ब्यालीसवें सूक्त का आरम्भ है उसके प्रथम
 मन्त्र में उपदेशक के गुणों को कहते हैं ॥

कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवाण इयर्ति वाचमरिते
 नावम् । सुमङ्गलश्च शकुने भवासि मा त्वा का
 चिदभिभा विश्व्यां विदत् ॥ १ ॥

कनिक्रदत् । जनुषम् । प्रब्रुवाणः । इयर्ति । वाचम् ।
 अरिताऽइव । नावम् । सुमङ्गलः । च । शकुने । भवासि ।
 मा । त्वा । का । चित् । अभिऽभा । विश्व्यां । विदत् ॥१॥

पदार्थः—(कनिक्रदत्) भृशं शब्दायमानः (जनुषम्) प्रसि-
 द्दाम् (प्रब्रुवाणः) प्रकृष्टतया वदन् (इयर्ति) प्राप्नोति (वाचम्)
 (अरितेव) यथा अरितानि (नावम्) (सुमङ्गलः) सुम-
 ङ्गलशब्दः (च) (शकुने) शकुनिवहर्त्तमान (भवासि) भवेः
 (मा) (त्वा) त्वाम् (का) (चित्) अपि (अभिभा)
 अभितः कान्तिः (विश्व्या) विश्वस्मिन्भवा (विदत्) प्राप्नुयात् ॥१॥

अन्वयः—हे शकुने शक्तिमन् कनिक्रदज्जनुषं प्रब्रुवणोऽरि-
 तेव वाचनावं चैयर्ति तथा सुमङ्गलो भवासि काचिद्विश्व्या अभिभा
 त्वामाविदत् ॥ १ ॥

भावार्थः—अतोपमालं०—पउपदेशको तथाऽरिताणि नाव प्राप्नु-
वन्ति तथा सर्वान्मनुष्यानुपदेशाय प्राप्नोत्युपदेशान् पक्षिवद्भ्रमति
तस्मै सुमंगलाचाराय कश्चित्प्रमाभंगो न स्यादेतदर्थं राज्ञोपदेश-
कानां रक्षा विधेया ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (शकुने) पक्षी के तुल्य वर्तमान अस्तिमान् पुरुष (कनि-
कदन्) निरन्तर शब्दायमान उपदेशक (अनुषम्) प्रसिद्ध विद्या को (प्रबु-
वाणः) प्रकृष्टता से कहता हुआ (अरितेव) पहुंचे हुए पदार्थों के समान
(वाचम्) वाणी (च) और (नावम्) नाव को (इयति) प्राप्त होता जैसे
(सुमंगलः) सुमंगल शब्द युक्त (भवासि) होते ही (का, चित्) कोई भी
(विज्ञेयाः) इस संसार में हुई (अभिमा) सब ओर से जो कान्ति है वह
(त्वा) तुझे (मा) मत (विदन्) प्राप्त हो अर्थात् किसी दूसरे का तेज
आप के आगे प्रबल न हो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में उपमालं०—जो उपदेशक जैसे बली नाव को
पहुंचाती है जैसे सब मनुष्यों को उपदेश के लिये प्राप्त होता वा उपदेश करता
हुआ पक्षी के समान भयता है उस सुमंगलाचरण करने वाले के लिये कोई
कान्ति भंग न हो इस लिये राजा को उपदेशकों की रक्षा करनी चाहिये ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

मा तां श्येन उद्वधीन्मा सुपर्णो मा तां विद-
दिषुमान् वीरो अस्ता । पित्र्यामनु प्रदिशं कनि-
क्रदत्सुमंगलां भद्रवादी वदेह ॥ २ ॥

मा । त्वा । श्येनः । उत् । वधीत् । मा । सुपर्णः । मा ।
त्वा । विदत् । इषुऽमान् । वीरः । अस्ता । पित्र्याम् । अनु ।
प्रऽदिशम् । कनिक्रदत् । सुमंगलां । भद्रवादी । वद । देह ॥ २ ॥

पदार्थः—(मा) (त्वा) त्वाम् (श्येनः) (उत) (बधीत्)
हन्यात् (मा) (सुपर्षाः) अन्यः पक्षी (मा) (त्वा) (विदत्)
प्राप्नुयात् (इषुमान्) वाणवान् (वीरः) (अस्ता) प्रक्षेपकः
(पिश्याम्) (अनु) (प्रदिशम्) दिशोपदिग्युक्तं देशम् (कनि-
कदत्) भृशं वदन् (सुमङ्गलः) सुमङ्गलोपदेशकः (भद्रवादी) भद्रं
कल्याणं वदितुं शीलं यस्य सः (वद) (इह) अस्मिन्संसारे ॥२॥

अन्वयः—हे विहन् त्वा त्वां श्येनइव कश्चिन्मोद्धधीन्मा सुप-
र्षा इवोद्धधीत् । त्वा इषुमानस्ता वीरो मा विदत् इह कनिकदद्भद्र-
वादी सुमंगलः सन् पिश्याम्प्रदिशमनुवद ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० । यथा श्येनादयः पक्षिणोऽन्यान्प
क्षिणो मन्ति तथा कश्चिदपि उपदेशकं मा पीडयेद्येनायं सुखेन
कुशलतया च सर्वत्रोपदेशकं कर्तुं शक्नुयात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विहान् (त्वा) तुभे (श्येनः) श्येन पक्षी के समान
कोई (मा, उन् बधीत्) मत उच्चाटे (मा) मत (सुपर्षाः) अच्छे पंख वाले
अन्य पक्षी के समान उच्चाटे (त्वा) तुभे (इषुमान्) वाणों को रखने वा
(अस्ता) फेंकने वाला (वीरः) वीर (मा, विदत्) मत प्राप्त हो (इह) यहां
(कनिकदत्) निरन्तर कहता हुआ (भद्रवादी) कल्याण रूप उपदेश करने वाला
(सुमङ्गलः) सुन्दर मङ्गल का उपदेशक होता हुआ (पिश्याम्) पितृ संबन्धी
(प्रदिशम्) दिशा और उपदिशाओं से युक्त देश को (अनु, वद) अनुकू-
लता से उपदेश कर ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकलु०—जैसे श्येन पक्षी आदि पक्षेक अन्य
पक्षियों की भारते हैं वैसे कोई उपदेशक को पीड़ा मत दे जिस से वह सुख
और कुशलता से सर्वत्र उपदेश कर सके ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

अव क्रन्द दक्षिणतो गृहाणां सुमङ्गलो भद्र-
वादी शकुन्ते । मा नः स्तेन ईशत माघशंसो
बृहद्देम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥

अव । क्रन्द । दक्षिणतः । गृहाणाम् । सुमङ्गलः ।
भद्रऽवादी । शकुन्ते । मा । नः । स्तेनः । ईशत । मा ।
अघऽशंसः । बृहत् । वदेम । विदथे । सुऽवीराः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अव) (क्रन्द) शब्दं कुरु (दक्षिणतः) दक्षि-
णपार्श्वे (गृहाणाम्) प्रसादानाम् (सुमङ्गलः) (भद्रवादी)
(शकुन्ते) शक्तिमन् (मा) (नः) अस्मान् (स्तेनः) चोरः
(ईशत) समर्थो भवेत् । अत्र विकरणव्यत्ययेन शः (मा) निषेधे
(अघशंसः) योऽघं पापं शंसति स दस्युः (बृहत्) (वदेम)
(विदथे) (सुवीराः) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शकुन्ते सुमङ्गलो भद्रवादी संस्त्वं गृहाणां दक्षि-
णतोऽवक्रन्द यतः स्तेनो नो मेशत अघशंसो नो मेशत यतस्सु-
वीरा वयं विदथे बृहद्देम ॥ ३ ॥

भावार्थः—शुद्धाचारास्सत्यवादिनो महात्मानो यन्नोपदिशन्ति
तत्र चोरादयो दुष्टा नष्टा भूत्वा सर्वेषाम्महत्सुखं वर्द्धते ॥ ३ ॥

अन्नोपदेशकगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ॥

इति द्विचत्वारिंशत्तमं सूक्तमैकादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वाकुने) शक्तिमान् (सुमङ्गलः) सुन्दर मङ्गल युक्त (भद्रवादी) कन्याया के कहने वाले होते हुए आप (गृहाणाम्) उत्तम धरों के (दक्षिणतः) दाहिनी ओर से (अव,क्रन्द) शब्द करो अर्थात् उपदेश करो जिस से (स्तेनः) चोर (नः) हम लोगों को कष्ट देने को (मा) मत (ईषात) समर्थ हो (अघशंसः) पाप की प्रशंसा करता वह डाँकू हम लोगों को दुष्टता देने को (मा) मत समर्थ हो जिस से (सुवीराः) सुन्दर वीरों वाले हम लोग (विदथे) सग्राम में (बृहत्) बहुत कुछ (वदेम) कहें ॥ ३ ॥

भावार्थः—शुद्धाचरणों के करने वाले सत्यवादी महात्मा जहां उपदेश करते हैं वहां चोर आदि दुष्ट नष्ट होकर सब को बहुत सुख बढ़ता है ॥ ३ ॥

इस सूक्त में उपदेशक के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की पूर्व सूक्तार्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥ ३ ॥

यह वषास्त्रीशवां सूक्त और ग्यारहवां वर्ग पूर्ण हुआ ॥

प्रदक्षिणिदित्यूचस्य त्रिचत्वारिंशत्तमस्य सूक्तस्य

कपित्र्जलइन्द्रो देवता । १ जगती । ३

निचृज्जगतीछन्दः । निषादः स्वरः । ३

भुरिगतिशकरी छन्दः । पत्र्चमः स्वरः ॥

पुनरुपदेशकगुणानाह ॥

अब तीन ऋचा वाले ४३ वें सूक्त का आरम्भ है उस के प्रथम मंत्र में फिर उपदेशक के गुणों को कहते हैं ॥

प्रदक्षिणिदभि गृणन्ति कारवो वयो वन्दंत
ऋतुथा शकुन्तयः । उभे वाचौ वदति सामगाइव
गायत्रं च त्रैष्टुभं चानुं राजति ॥ १ ॥

प्रदक्षिणित् । अभि । ययन्ति । कारवः । वयः । वद-
न्तः । ऋतुऽथा । शकुन्तयः । उभेइति । वाचौ । वदति ।
सामगाः ऽइव । गायत्रम् । च । त्रैऽस्तुभम् । च । अनु ।
राजति ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्रदक्षिणित्) यः प्रदक्षिणामेति सः अत्र व्यत्यये-
नैकवचनम् (अभि) अभिमुख्ये (गृणन्ति) उपदिशन्ति
(कारवः) कारुकाः (वयः) पक्षिणः (वदन्तः) (ऋतुथा)
ऋतुषु (शकुन्तयः) शक्तिमन्तः (उभे) ऐहिकपारमार्थिकसुख
साधिके (वाचौ) (वदति) (सामगाइव) यः सामानि गा-
यति तद्वत् (गायत्रम्) गायत्रीम् (च) उष्णिहादीनि (त्रैऽ-
भम्) त्रिष्टुभम् (च) जगत्यादीनि (अनु) (राजति) प्र-
काशयति ॥ १ ॥

अन्वयः—यथर्तुथा वदन्तो शकुन्तयो वयो वदन्ति तथा कारव
उभे वाचावभिमृणन्ति यः प्रदक्षिणित् सामगाइव गायत्रं च त्रैऽ-
भं च वदति स उभे वाचावनुराजति ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पक्षिण ऋतुमृतुं प्रति नानाश
ब्दानुच्चारयन्ति तथा शिल्पिनो भयन्त्यक्शाऽनेकविधाप्रकाशकान्
शब्दान् वदन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—वैसे (ऋतुथा) ऋतुओं में (वदन्तः) बोलते हुए (शकुन्तयः)
शक्तिमान् (वयः) पक्षी कहते हैं वैसे (कारवः) काश्कजन (उभे) ऐहिक
और पारमार्थिक सुख सिद्ध करने वाली (वाचौ) वाषिष्ठों का (अभि, गृण
न्ति) सब ओर से उपदेव करते हैं जो (प्रदक्षिणित्) प्रदक्षिणा को प्राप्त

हीने शब्द (सामनाह) सामाने वाले के समान (गायत्र्य) वाचनी (क) और उष्णिहादि (त्रैपुत्रम्) त्रिपुत्रको (च) और जगती आदि को भी (वदति) कहता है वह ऐहिक पारमार्थिक दोनों वाणियों को (अनुः-राजति) अनुकूलता से प्रकाशित करता है ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकजु०—जैसे पक्षी ऋतु २ में नानाप्रकार के शब्दों का उच्चारण करते हैं वैसे शिल्पिजन उर को छोड़कर अनेक विद्या के प्रकाशक शब्दों को करें ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

उद्गातेव शकुने सामं गायसि ब्रह्मपुत्रइव सर्व
नेषु शंससि । वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्यां सर्वतो
नः शकुने भद्रमावद विश्वतो नः शकुने पुण्य-
मावद ॥ २ ॥

उद्गाताऽइव । शकुने । सामं । गायसि । ब्रह्मपुत्रऽ
इव । सर्वनेषु । शंससि । वृषाऽइव । वाजी । शिशुमतीभ
अपिऽइत्यं । सर्वतः । नः । शकुने । भद्रम् । आ । वद ।
विश्वतः । नः । शकुने । पुण्यम् । आ । वद ॥ २ ॥

पदार्थः—(उद्गातेव) यथोद्गाता तथा (शकुने) पक्षिवच्छ-
क्तिमन् (साम) (गायसि) (ब्रह्मपुत्रइव) ब्रह्मपाश्र्वतुर्वेद-
वेत्तुः पुत्रस्तथा (सर्वनेषु) यज्ञसम्बन्धे प्रातःक्रियादिषु (शंससि)
स्तौषि (वृषेव) महाबलिष्ठ वृषभवत् (वाजी) बलवान्

(शिशुमतीः) प्रशस्ताः शिशवो विद्यन्ते यासां ताः (अपीत्य) निश्चयेन प्राप्य । अत्र संहितायामिति दीर्घः (सर्वतः) (नः) अस्मभ्यम् (शकुने) वक्तृत्वशक्तियुक्त (भद्रम्) (आवद) (विश्वतः) सर्वतः (नः) अस्मभ्यम् (शकुने) (पुण्यम्) (आवद) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे शकुने यस्त्वमुद्रातेव साम गायसि ब्रह्मपुत्रइव सबनेषु शंससि स त्वं वृषेव वाजी शिशुमतीरपीत्य नः सर्वतो भद्रमावद हे शकुने त्वं सर्वतो विद्यामावद । हे शकुने त्वं नो विश्वतः पुण्यमावद ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालं०—यथा वेदविदो नियमेन पाठं वेदोक्ताचारं च कुर्वन्ति तथोपदेशकाः स्त्रीपुरुषाः सर्वेषामुन्नतये सर्वदा सत्योपदेशान् कुर्वन्तु येन सर्वेषां सुखानि सर्वतो वर्द्धेरन् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (शकुने) पक्षेरु के समान सामर्थ्य वाले जो तुम (उद्रातेव) ऊर्ध्व स्वर से वेद को गाते हुए के समान (साम) सामवेद का (गायसि) गान करते हो (ब्रह्मपुत्र इव) चारो वेदों के ज्ञाता का जैसे कोई पुत्र ही जैसे (सबनेषु) यज्ञ सम्बन्ध में प्रातःकाल की क्रिया आदि में (शंससि) स्तुति करते सो तुम (वृषेव) महाबली बेल के समान (वाजी) बलवान् (शिशुमतीः) प्रशंसित बालकों वाली स्त्रियों को (अपीत्य) निश्चय से प्राप्त हो कर (नः) हम लोगों के लिये (सर्वतः) सब ओर से (भद्रम्) कल्याण का (आवद) उपदेश कर । हे (शकुने) कहने की शक्ति से युक्त पुत्रवत् तु सब ओर विद्या का उपदेश कर । हे (शकुने) सब ओर से शक्तिमान् (नः) हम लोगों के लिये (विश्वतः) सब ओर से (पुण्यम्) पुण्य का (आवद) उपदेश कर ॥ २ ॥

भावार्थः—जैसे वेदवक्ता विद्वान् जन नियम से पाठ और वेदोक्त व्याख्यान को करते हैं वैसे उपदेश करने वाले क्षीयुष्य सब की उन्नति के लिये सर्वदा सत्योपदेश करें जिस से सब के सुख सब ओर से बढ़ें ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर उसी वि० ॥

श्रावदंस्त्वं शकुने भद्रमावद तूष्णीमासीनः
सुमतिं चिकिद्धि नः । यदुत्पतन्वदसि कर्करियंथा
बृहद्वदेम विदथे सुवीराः ॥ ३ ॥ व० १२ ॥

श्रावदं । त्वम् । शकुने । भद्रम् । आ । वद । तूष्णीम् ।
आसीनः । सुमतिम् । चिकिद्धि । नः । यत् । उत्पतन् ।
वदसि । कर्करिः । यथा । बृहत् । वदेम । विदथे । सु-
वीराः ॥ ३ ॥ व० १२ ॥

पदार्थः—(श्रावदन्) समन्तादुपदिशन् (त्वम्) (शकुने)
शक्तिमत्पद्विवहर्त्तमान (भद्रम्) भन्दनीयं वचः (आ) (वद)
(तूष्णीम्) मौनमालम्ब्य (आसीनः) उपविष्टस्सन् (सुमतिम्)
शोभनां प्रज्ञाम् (चिकिद्धि) ज्ञापय (नः) अस्मान् (यत्)
(उत्पतन्) ऊर्ध्वमुडीयमानइव (वदसि) (कर्करिः) भृशं
कुर्वन् (यथा) (बृहत्) (वदेम) (विदथे) (सुवीराः) ॥३॥

अन्वयः—हे शकुने त्वमावदन् सन् भद्रमावद तूष्णीमासीनो
योगाभ्यासं कुर्वन् नः सुमतिं चिकिद्धि उत्पतन्विव यद्वदं यथा कर्क-
रिस्तथा वदसि अनेनैव सुवीराः सन्तो वयं विदथे बृहद्वदेम ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विद्याः श्रुत्वा मन्वाना अभ्या-
पयन्तस्सन्तः सत्यं विज्ञायाऽन्यानुपदिशन्ति ते सर्वेषां कल्याणकरा
भवन्तीति ॥ ३ ॥

अत्रोपदेशकगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ॥
इति त्रिचत्वारिंशत्तमं सूक्तं द्वादशो वर्गश्चतुर्थोऽनुवाको
द्वितीयमण्डलं च समाप्तम् ॥

पदार्थः—हे (शकुने) शक्तिमान् पक्षी के समान वर्तमान तू (भाव-
दन्) सब ओर से उपदेश करता हुआ (भद्रम्) कल्याण करने योग्य प्रस्ताव
का (भावद) अच्छे प्रकार उपदेश कर (तूष्णीम्) मौन को आलम्बन कर
(भासीनः) बैठे हुए योग का अभ्यास करता हुआ (नः) हम लोगों की
(सुमतिम्) शुभ बुद्धि (चिकिद्धि) समझ (उत्पत्न्) ऊपर को उड़ते के
समान जिस (भद्रम्) कल्याण करने योग्य काम को (यथा) जैसे
(कर्करिः) निरन्तर करने वाला हो जैसे (वदसि) कहते हो इसी मे (सु-
वीराः) सुन्दर वीरों वाले हम लोग (विदथे) संग्राम में (बृहन्) बहुत
कुछ (वदेम) कहें ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो विद्यार्थों को सुन कर मनन
करते हुए पढ़ाते और सत्य को जान कर औरों को उपदेश करते हैं वे सब के
कल्याण करने वाले होते हैं ॥ ३ ॥

इस सूक्त में उपदेशकों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
पिछिले सूक्तार्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह तिताक्षिशवां सूक्त बारहवां वर्ग चौथा अनुवाक
और दूसरा मण्डल समाप्त हुआ ॥

স্বাধীনতা কাম

सर्व ग्रन्थ निम्नलिखित षट् पर महर्षि श्री स्वामी दयानन्द सरस्वती जी विरचित
प्रबन्धकर्ता वेदिकग्रन्थालय-अजमेर जो विना मूल्य मिलता है

. . . . .

.

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

प्राप्त नं. 1000

दि. 15/11/2023

वीर सेवा मन्दिर

पुस्तकालय

